

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

1

**REPRESIJA
MED 2. SVETOVNO VOJNO
IN V POVOJNEM OBDOBJU**

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

**REPRESIJA MED 2. SVETOVNO VOJNO
IN V POVOJNEM OBDOBJU V SLOVENIJI
IN V SOSEDNJIH DRŽAVAH**

Uredila:
Dr. Nevenka Troha
Dr. Zdenko Čepič

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 94(497.4)"18/19" UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 3. 6. 2013

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektoriranje: Bojana Samarin, prof.

Prevodi: Borut Praper – angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.ceplic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za knjigo
Republike Slovenije

Računalniški prelom:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract in
ERIH – European Reference Index for the Humanities

Kazalo

Nevenka Troha, Predgovor..... 7

RAZPRAVE – ARTICLES

Ljubo Bavcon, Spoznanja zgodovine - nauk za boljše razumevanje,
ali sredstvo za politično obračunavanje 11

*Realisations of History – Lessons in Better Understanding or the Means
of Political Confrontation*

UDK: 323.1:94(497.4)“1941/1945”

Boris Mlakar, Poglavitne oblike in razsežnosti represije v povojni Evropi 18

The Main Forms and Dimensions of Repression in the Post-war Europe

UDK: 341.341-052: 343.253(4)“1941/1990”

Aleš Gabrič, Totalitarizem in Slovenija ali zakaj za Slovenijo ni ustrezna
terminologija, ki jo uporabljajo v tuji strokovni literaturi? 32

*Totalitarianism and Slovenia, or Why the Terminology Used in the Foreign Expert Literature
is Inappropriate in Case of Slovenia*

UDK: 321.64:94(497.4)“1945/1991”

Damijan Guštin, »Pobija se premalo« : vloga represije v uvajanju
in vzdrževanju okupacijskega »novega reda« na Slovenskem 1941-1945..... 48

*“There’s Not Enough Killing”: the Role of Repression in Introducing and
Maintaining the «New Order» during the Occupation of Slovenia 1941-1945*

UDK: 341.322.5:341.324 (497.4)“1941/1945”

Christian Promitzer, O represiji nacističnega režima nad slovensko
govorečimi prebivalci na avstrijskem Štajerskem (1938–1945)..... 65

*On the repressive acts of the Nazi Regime against Slovenianes in the territory
of the Austrian Federal Province of Styria, 1938–1945*

UDK: 323.15(436.4=163.6)“19”

Nevenka Troha, Razmislek o spominu na usmrtnitve..... 87

A Deliberation on the Memory of Executions

UDK: 343.253 :94(497.4)“1930/1945”

Dušan Nečak, Posebnosti obračuna z »Nemci« na Slovenskem 109

Features of Retaliation against “Germans” in Slovenia

UDK: 323.15(497.4=112.2)“1945/1970”

- Vladimir Geiger, Represija nad pripadniki nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944–1948 122
Repression against the Members of the German Minority in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Vojvodina 1944–1948
 UDK: 323.15(497.1=112.2)"1944/1948"
- Gorazd Bajc, Pogledi zahodnih zaveznikov na nasilje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno in po njej..... 137
Attitude of the Western Allies towards the Violence in Yugoslavia During World War II and in the Immediate Post-War Period
 UDK: 355.40(41):341.322.5(497.1)"1941/1945"
- Avgust Malle, Avstrijski in britanski varnostni organi ter njihov odnos do koroških Slovencev v prvih povojnih letih 158
Austrian and British Security Bodies and Their Attitude to Carinthian Slovenians During the First Years After the War
 UDK: 323.15(436.5=163.6)"1945/49"
- Raoul Pupo, Eksodus iz cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (1945-1958) 173
Exodus from Zone B of the Free Territory of Trieste (1945-1958)
 UDK: 343.264(497.1=131.1)"1945/1958"
- Attila Kovács, Represija v Prekmurju med drugo svetovno vojno – primer internacije v Sárvár..... 186
Repression in Prekmurje During World War II: an Example of Internment into Sárvár
 UDK: 355.674 (497.4Prekmurje:163.6:=511.141)"1941/1950"
- Katalin Munda Hirnök, Represija nad Slovenci v Porabju v času Rákosijevega režima (1948-1956)..... 201
Repression against Slovenians in the Rába Valley During Rákosi's Regime (1948-1956)
 UDK: 351.746.1:355.415.4(439Porabje=163.6)"1948/1956"
- Žiga Koncilija: Prispevek k zgodovini političnih sodnih procesov: sojenje skupinama Pavla Tepine (1935) in Mirka Bitenca (1947)..... 213
Contribution to the History of Political Judicial Trials: Trials Against the Groups of Pavel Tepina (1935) and Mirko Bitenc (1947)
 UDK: 323.281(497.4) "1935/1947"
- Zdenko Radelić, Represija na Hrvaškem po drugi svetovni vojni..... 248
Repression in Croatia after World War II
 UDK: 323.281(497.5) "1945/1990"

- Darko Dukovski, Represija, zločini in nezakonitosti vojaških in civilnih organov oblasti v hrvaškem delu Istre (1945–1950) 266
Repression, Crimes and Wrongful Acts of the Military and Civilian Authorities in the Croatian Part of Istria (1945–1950)
UDK: 323.281: 355.40(497.5) "1945/1950"
- Nataša Miličević, Inteligenca v Srbiji med revolucionarno represijo in družbeno integracijo 1944–1950 284
Serbian Intelligentsia between Revolutionary Repression and Social Integration 1944–1950
UDK: 323.329:(497.1) "1944/1950"
- Zdenko Čepič, Zločin in kazen : kaznovanje zločina v jugoslovanski zakonodaji 1945–1963 298
Crime and Punishment : Punishment of Crime in the Yugoslav Legislation 1945–1963
UDK: 323.281: 341.018 (497.1) "1945/1963"

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejši zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov – 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije – kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske o času med obema vojnoma in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1–2, str. 43–57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta).
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.cepica@inz.si).

Nevenka Troha

Predgovor

Druga svetovna vojna je v svoje kolesje potegnila vse dele slovenskega naroda, pred tem razdeljenega med štiri države. Velika večina Slovencev je v zmagi nad nacizmom in fašizmom videla ne le ohranitev narodovega obstoja, ampak tudi možnost bolj pravičnih meja s sosedi, mnogi, zlasti levica s komunisti na čelu, pa tudi možnost za socialne spremembe. Vzporedno z razvojem odpora so okupacijske oblasti stopnjevale nasilje tudi nad civilnim prebivalstvom. Hkrati pa so nasprotja med partizanskim in protipartizanskim taborom prerasla v kolaboracijo slednjih z italijanskim in nato nemškim okupatorjem. Tak razvoj je v Ljubljanski pokrajini vodil v državljansko vojno, ki se je razvijala v pogojih okupacije in hudega okupatorjevega terorja. Nasilje so izvajale vse v vojno vpletene strani.

Vojnemu nasilju je kot epilog medvojnega dogajanja sledilo povojno, ki so ga izvajale nove jugoslovanske (slovenske) komunistične oblasti. Potekalo je v več valovih, ki so si v sami izvedbi aretacij in usmrnitev sicer podobni, so pa izhajali iz različnih predpostavk. Časovno prve (začetek maja 1945) so aretacije, deportacije in usmrtitve na osvobojenem in zasedenem območju Italije (t. i. fojbe), ki so jim bili izpostavljeni po večini Italijani, pa tudi Slovenci. Drugi val pa je nasilje, ki so ga oblasti izvajale nad vrnjenimi in aretiranimi pripadniki domobranstva, pa tudi civilisti. Velik del le-teh je bil brez sodbe usmrčen. Če ob številu vojnih in povojnih smrtnih žrtev upoštevamo še pobegle in izgnane s slovenskega državnega prostora, so bile njegove populacijske izgube od 146.000 do 150.000 ljudi. Hkrati pa je na slovenskem ozemlju prišlo do izvensodnih usmrtitev pripadnikov drugih narodov, zlasti hrvaških ustašev in domobrancev ter srbskih četnikov, pa tudi civilistov, ki so bili zajeti na tem območju, ali pa so jih zavezniki vrnili jugoslovanskim oblastem.

Jugoslavija (in v njej Slovenija) se je v nove razmere povojne Evrope prebudila v »jugoslovansko«¹ različico totalitarne socialistične družbene ureditve, začetki katere segajo že v medvojno obdobje. Komunistični partiji Jugoslavije se je med letoma 1945 in 1953 uspelo s spretno in brezkompromisno politiko utrditi na oblasti, to pa je neizogibno pomenilo tudi družbo represije. Pri tem je ključno vlogo odigrala tajna politična policija (Ozna, UDV), ki je bila najbolj zaslužna za uvajanje popolnega monopola oblasti, ideološke enotnosti in duhovne enoglasnosti. Neposredno po vojni je tajno izvajanje »revolucionarnih ukrepov«² postalo vsakodnevna praksa. Slovensko družbo so pretresale aretacije, zasliševanja, mučenja, likvidacije, ustanavljanje taborišč, preseljevanje ljudi, prisilna dela, cenzure, nameščanja lojalnih ljudi na ključna delovna mesta, izločanje režimu nenaklonjenih ljudi s šol, univerz, akademije znanosti, kratenje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, politični procesi, nasilne razlastitve, zaplembe, in še bi lahko naštevali. Oblast je tako hotela preoblikovati dotedanjo družbeno, politično, ekonomsko in kulturno podobo v novo socialistično

stvarnost z delavstvom kot temeljem družbe, in njeno politično avantgardo, komunistično partijo. Pomemben element totalitarne družbe je bilo sodstvo, kjer so bolj kot pravna izobrazba za sodniški položaj postala pomembna politična merila.

Jugoslovanski sistem je prehajal od grobega totalitarnega sistema v prvih povojnih letih do bolj mehkega avtoritarnega, v katerem se je med drugim krepila vloga zakonodaje v kaznovanju političnih nasprotnikov in običajnih kriminalcev. Zgovoren dokaz je odnos do smrtne kazni. Do leta 1950 so bile te izrečene večinoma za t. i. politični kriminal, od začetka petdesetih let naprej pa je njihovo število drastično padlo, izrečene pa so bile le za klasična kriminalna dejanja. Ob koncu petdesetih let prejšnjega stoletja je bila v Sloveniji izvršena zadnja smrtna kazen, čeprav je ta še ostajala del kazenske zakonodaje. V začetku šestdesetih let pa najdemo tudi že prve objave v medijih, ki smrtno kazen postavijo pod vprašaj.

Članki, zbrani v tej tematski številki Prispevkov za novejšo zgodovino, obravnavajo različne etape medvojne in povojne represije, od okupatorjeve, njegovih sodelavcev, pripadnikov osvobodilnega gibanja do represije povojnih jugoslovanskih pa tudi zavezniških oblasti, primerjalno pa dogajanje v Italiji, Avstriji, na Hrvaškem in Madžarskem. To problematiko smo tako umestili v širše zgodovinsko dogajanje (danes se večinoma obravnavajo le posamezni vidiki) z namenom, da bi tako lahko bolje razumeli burni čas med drugo svetovno vojno in v prvih povojnih letih.

Zgodovinopisje si (tudi) s to tematsko številko Prispevkov za novejšo zgodovino prizadeva, da bi metodološko zvesto odgovorilo na pereča in polarizirana vprašanja, in za racionalno strokovno utemeljeno obravnavo na podlagi ohranjene dokumentacije in umeščeno v širši družbeno-politično-vojaški kontekst. Pričakujemo, da bo objava teh člankov vzbudila zanimanje med zgodovinarji v Sloveniji kot tudi v širšem evropskem prostoru, saj je tematika oblik in izvorov represije še vedno predmet obsežnih polemičnih razprav med zgodovinarji iz vse Evrope. V slovenski družbi in zgodovinopisju se pojavlja nasilje / represija kot eno osrednjih spornih vprašanj, povezanih tako z odporiškim gibanjem, revolucijo in kolaboracijo kot povojnim dogajanjem, zlasti z vprašanjem izvensodnih usmrtitev.

Ta tematska številka Prispevkov za novejšo zgodovino, posvečena represiji med drugo svetovno vojno in po njej pri nas in v sosesčini, je nadaljevanje sistematičnega raziskovalnega dela, ki ga v zadnjih letih izvaja Inštitut za novejšo zgodovino in tudi raziskovalci na drugih inštitucijah tako v Sloveniji kot v sosednjih državah. Razprave nekaterih od njih objavljamo v tej publikaciji, ki je nadgradnja dveh projektov inštituta, in sicer projekta Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje, ter projekta Represija v Sloveniji med letoma 1945 in 1963 – strukturna analiza različnih etap povojnih pobojev in drugih oblik represije. Rezultat prvega, ki je bil financiran iz različnih javnih virov, je popis več kot 97.000 žrtev druge svetovne vojne in povojnih žrtev (do konca leta 1945), ki so imele stalno bivališče na ozemlju današnje Republike Slovenije, drugega, ki se je iztekel 30. aprila 2012 in ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (J6-2297), pa so članki, objavljeni v tej publikaciji, avtorjev Aleša Gabriča, Borisa Mlakarja, Zdenka Čepiča, Žige Koncilje in Nevenke Troha. Drugi del rezultatov projekta o represiji, ki zajema prispevke,

v katerih so v ospredju usode posameznih kategorij in tudi posameznikov, ki so bili žrtve povojne represije, bo skupaj s temeljnimi viri objavljen predvidoma do konca leta 2013 v 7. številki zbirke Inštituta za novejšo zgodovino Vpogledi.

Naj v sklopu raziskovanja te tematike omenim tudi odmevni mednarodni znanstveni posvet z naslovom Represija med 2. svetovno vojno in v povojnem obdobju v Sloveniji in sosednjih državah, ki je bil 7. in 8. novembra 2012 v Ljubljani, in ga je ob finančni pomoči ARRS pripravil naš inštitut. V zaključni fazi je tudi priprava doktorske disertacije mladega raziskovalca Žige Koncilje z naslovom Politični sodni procesi kot eno izmed glavnih orodij državne represije na Slovenskem v obdobju Kraljevine Jugoslavije (1929–1941) in v prvih letih po 2. svetovni vojni (1945–1953).

Odperto pa ostaja vprašanje, kako bo z nadaljevanjem raziskav o represiji. Mlademu raziskovalcu se njegova zaposlitev na Inštitutu izteka in za enkrat ni možnosti za njeno podaljšanje. Inštitut za novejšo zgodovino je namreč na razpis za sofinanciranje projektov za leto 2012 prijavil interdisciplinarni projekt Nasilje med 2. svetovno vojno in v povojnem obdobju v Sloveniji: zgodovina – psihologija – pravo, ki pa je bil žal zavržen.

Kompleksnost dogajanja, izbruh nasilja v njegovih skrajnih oblikah in širok spekter ljudi, ki so bili udeleženi tako na strani žrtev kot izvajalcev nasilja, nas je namreč vodila v zavedanje, da zgodovinopisje ne more dati odgovora na nekatera vprašanja in je nujna pridružitve drugih ved, kot sta pravo in psihologija. V okviru tega projekta smo člani projektne skupine iz vrst zgodovinarjev tako nameravali proučiti nekatere vidike, ki so v dosedanjih raziskavah ostajali v ozadju. Če so bile doslej v središču raziskovanja žrtve, bi zdaj raziskali, kdo so bili izvajalci vojnega in povojnega nasilja, in to ne samo fizični, ampak zlasti tisti, ki so to nasilje iz nacionalnih, ideoloških, političnih vzrokov, ali zgolj iz maščevanja in potrebe ohraniti (pridobiti) oblast, usmerjali, ga »navdihovali« in zaukazali. Raziskali bi tudi primere, ko so se žrtve spremenile v rablje. Med vojno sta bila med najpomembnejšimi vzroki strah in ogroženost, pri povojnem nasilju pa tudi maščevanje in vera v boljši novi svet, ki so ga ogrožali dejanski ali namišljeni nasprotniki. Poseben poudarek bi dali proučevanju odmevov tega nasilja med »navadnimi« ljudmi, kako so ga sprejemali, obsojali, se z njim strinjali, in če, zakaj. Kako je na doživljanje »opazovalca« povojnega nasilja vplivalo nasilje, ki ga je pred tem izvajala nasprotna stran (npr. enačenje Italijanov s fašisti zaradi dvajsetletne dobe fašizma na Primorskem).

Takoj po koncu vojne je oblast ob uvajanju novega sistema, ki ga je štela za pravičnejšega, s pravnimi sredstvi obračunala s tistimi, ki se z novo ureditvijo niso strinjali. Novo pravo pa je v vrsti primerov imelo obliko pravnih pravil, vendar je po vsebini pomenilo kršenje velikega števila svoboščin in pravic, ki so do takrat postale sestavni del vsebinsko pravnega prava. Zato je v določenih primerih mogoče za to uporabiti izraz nepravo, ki je enako ureditev in kršitve temeljnih pravic omogočalo npr. v nacistični državi. Člani projektne skupine iz vrst pravnikov so nameravali proučiti in pravno ovrednotiti t. i. partizansko in povojno zakonodajo, potem pa še prakso uporabnikov prava, kot so sodišča, vojaška in civilna uprava. Vse to bi primerjali s

podobno dejavnostjo odporiških gibanj po Evropi in z obračunom s političnimi nasprotniki oz. sodelavci okupacijskih sil na istem prostoru.

Vojne in druga družbena konfliktna stanja, že po definiciji vključujoča nasilje, se zdijo neizogibna in značilna za človeško vrsto, čeprav podatki različnih znanosti (paleoantropologija, psihologija ipd.) nudijo obilo podatkov, da nam nasilje ni prirojeno, ampak izhaja iz konkretnih družbenih razmer in je »civilizacijski« dosežek. Druga svetovna vojna ni bila ne prvi ne zadnji primer nasilja in okrutnosti, je pa postala prototipična po njegovi skoraj »industrijski« proizvodnji. Nasilni zagon se je zavlekel tudi še v čas neposredno po njej. Ob raziskovanju širših družbeno-zgodovinskih dejavnikov, ki so vodili v nasilje med/nad posameznimi družbenimi skupinami, se zastavlja tudi vprašanje psiholoških vidikov pojava, premislek razlogov za posamezne odločitve, in tega, kaj vodi ljudi v nasilje, posebno zunaj posameznega vojnega spopada ali ob koncu vojne. Če raziskujemo in skušamo razumeti neposredno vojno in povojno dogajanje v Sloveniji (Jugoslaviji), moramo upoštevati celotno dinamiko medvojnega (in celo predvojnega) dogajanja. Pri tem je treba upoštevati trajanje dogajanja, njegove prehodne okoliščine, motivacijo ene in druge strani, ideološke okvire, usmerjajoče v zaznavo nasprotnika, socialne identitete ter negotove razmere ob koncu vojne. Gre za proces dehumanizacije nasprotnika, ki olajša nasilje nad njim, hkrati s prepričanjem, da so lastni nameni dobri in zato v očeh storilca opravičujejo njegovo negativno ravnanje. Psihologi, člani raziskovalne skupine, so načrtovali, da bi celovito osvetlili psihološke pogoje in dejavnike represij, ki so jim bili izpostavljeni prebivalci Slovenije v tem obdobju, in kolektivni spomin nanje.

S tem projektom bi različne vede prvič v Sloveniji skupaj, vsaka s svojega zornega kota in s svojimi raziskovalnimi metodami, dale odgovore na danes še vedno odprta in boleča vprašanja vojnega in povojnega dogajanja, kar bi bistveno pripomoglo k temu, da bi slovenska družba lahko nanj gledala bolj objektivno in ga znala umestiti v čas in prostor. Njegovi odmevi so danes v slovenski družbi namreč še vedno močno prisotni.

Pripis odgovornega urednika

Uredništvo je želelo objaviti tudi članka, ki bi predstavila represijo v drugi svetovni vojni nad Judi v Sloveniji (avtor dr. Andrej Pančur, ki je napisal knjigo Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta, Celje : Zgodovinsko društvo, 2011) ter o posledicah represij, ki so povzročile smrtne žrtve med Slovenci (avtorica dr. Vida Deželak-Barič, vodila je skupino, ki je na Inštitutu za novejšo zgodovino izvajala popis v okviru raziskovalnega projekta žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem in zaradi nje oz. CRP Pregled mrljskih matičnih knjig za ugotovitev števila ter strukture žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej), vendar naprošena avtorja v dogovorjenem roku svojega teksta žal nista uspela oddati.

1.20
Prejeto 19. 2. 2013

UDK: 323.1:94(497.4)"1941/1945"

Ljubo Bavcon*

Spoznanja zgodovine – nauk za boljše razumevanje ali sredstvo za politično obračunavanje

IZVLEČEK

Avtor, pravnik, profesor kazenskega prava, razmišlja odnosu do druge svetovne vojne in o spravi, o temi, ki politično deli Slovence že od časa vojne, zlasti pa po osamosvojitvi Slovenije in uvedbi politične pluralnosti. Ugotavlja, da ni težava v tem, da imamo različna stališča, marveč v tem, da tisti, ki ima trenutno moč in oblast to razume kot priložnost polastiti se vseh državnih in družbenih mehanizmov z ambicijo vse obvladovati in vse nadzorovati. Tudi zgodovino. Meni, da povezuje zgodovinarje in pravnike, zlasti kazenske pravnike, podobna naloga, to je iskanje resnice in to resnice, ki se ji v pravu reče historični dogodek. Poudarja, da uveljavljajo zgodovinarji elementarno zamisel z iskanjem resnice o posameznih spornih dogodkih, o časih in o ljudeh, pravniki pa poskušajo kaj dobrega narediti z normami domačega in mednarodnega kazenskega prava, ki naj bi delovale preventivno. Stanje in status, ki ga ima dandanes mednarodno kazensko pravo, je rezultat razvoja zadnjih nekaj več kot dvajsetih let, ko so s padcem berlinskega zidu nastale okoliščine, ki so dovolile, da se je nekoliko bolj uveljavil proces nastajanja vladavine prava, ki naj nadomesti samovoljno in maščevalno pravico močnejšega z legitimnim, zakonitim, kredibilnim in kar se le da pravičnim sojenjem pred mednarodnimi sodišči.

ABSTRACT

REALISATIONS OF HISTORY – LESSONS IN BETTER UNDERSTANDING OR THE MEANS OF POLITICAL CONFRONTATION

The author – lawyer and professor of criminal law – explores the attitude to World War II and reconciliation, a topic dividing Slovenians politically ever since World War II and especially after the Slovenian attainment of independence and restoration of political plurality. He establishes that the fact that we have different standpoints is not problematic. What represents a problem is that those who are currently in power understand their position as an opportunity to seize all of the state and social mechanisms with the ambition of controlling and supervising everything, including history. The author believes that historians and lawyers, especially experts in criminal law, are brought together by a similar task: the search for truth, in the sense referred to in law as a historical event. He emphasises that historians are enforcing an elementary idea by seeking the

* Dr., redni profesor v pokoju, zaslužni profesor, Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani, Poljanski nasip 2, SI – 1000 Ljubljana; e-naslov: ljubo.bavcon@pf.uni-lj.si

truth about the individual disputable events, times and people; while lawyers attempt to achieve positive results with supposedly preventive norms of national and international criminal law. The state and status of today's international criminal law is the result of the developments in the last twenty years or so, when after the fall of the Berlin Wall the circumstances facilitated the process of the establishment of the rule of law, which is to replace the arbitrary and vengeful right of the stronger with a legitimate, legal, credible and just trials in front of international courts.

Keywords: Slovenia, law, history, national reconciliation

Sprejel sem povabilo gospe dr. Nevenke Troha, naj napišem nekaj uvodnih besed k monografski številki Prispevkov za novejšo zgodovino o represiji med drugo svetovno vojno in po njej. Veliko sem premišljeval, a sem na koncu ljubeznivo povabilo le sprejel, čeprav je znano, kdo sem in kakšno je moje stališče o narodnoosvobodilnem boju, čeprav živimo v časih, ko so vsa instinktivna in zavestna občutja ljudi prej kot v preteklost s strahom in tesnobo usmerjena v vprašanje, kaj bo z nami jutri. Tako je odprto vprašanje, kaj naj zapišem kot uvod v časih, ko je fizično nasilje zamenjalo ekonomsko, in ko ideološko nasilje ni kaj prida drugačno kot nekoč, le druge barve je. Toda morda bi kakšen nauk zgodovine prišel prav ravno zdaj, in prav zato, ker smo v stiski, ki bi utegnila biti v kakšnem pogledu primerljiva z razmerami v tridesetih letih prejšnjega stoletja, ko so le-te v Italiji in Nemčiji in še kje povzročile nastanek avtoritarnih in totalitarnih režimov ter se končale z drugo svetovno vojno, z njenimi strahotami in neizogibnim, obžalovanja vrednim maščevanjem.

S preučevanjem represije med in po drugi svetovni vojni ste se lotili torej vprašanja, ki razdvaja nas Slovence in tudi mene osebno. Na eni strani smo tisti, ki štejemo, na kratko rečeno, narodnoosvobodilni boj za legitimen upor velike večine Slovencev zoper poskus uničenja slovenskega naroda in hkrati za izraz upravičenih pričakovani ljudi, da bo povojna družbena ureditev, spet zapisano na kratko, bolj socialno pravična, kot je bila v Kraljevini Jugoslaviji. To bistvo stvari je lepo izrazila partizanska pesem, ki je pozivala ljudi v boj za svobodo in za kruh. Sicer pa je vse to, bolje kot to zmorem sam, zapisala gospa dr. Spomenka Hribar 3. novembra 2012 v Sobotni prilogi Dela.¹

Na drugi strani so tisti, ki – enako kot takrat tudi danes – s prav neverjetno fantazijsko argumentacijo kriminalizirajo celotno narodnoosvobodilno gibanje, tisti, ki jim je razpad socialističnega sistema v letih 1989–1990 pretveza za to, da sebe in svojo oboroženo kolaboracijo petdeset let pozneje razglašajo za legitimni upor zoper domnevno komunistično zaroto, in še več, za dejanske zmagovalce druge svetovne vojne. Vse to pa pripovedujejo v imenu sprave. Prav rad bi vedel, kako si predstavljajo spravo tisti, ki izkoristijo vsako priložnost za to, da z vsemi mogočimi sredstvi in

¹ Spomenka Hribar: Spreminjanje slovenskega narodnega značaja. V: Delo, Sobotna priloga, 3. 11. 2012, str. 10-13.

s hinavskim sklicevanjem na spravo proslavljajo ustanovitev MVAC,² ali ščuvajo ob spomeniku na Teharjah ali ob odkritih grobiščih. Pri tem pa skrbno zamolčijo dejstvo, da ne gre le za »nedolžne žrtve zločinskega komunizma«, pač pa domnevno tudi za v zadnjih bojih okrog 15. maja 1945 padle pripadnike SS divizije Prinz Eugen, muslimanske Handjar divizije, za krvave ustaške in četniške klavce in pripadnike drugih tem podobnih kvislinskih vojaških enot. Domneva, ki je vsekakor vredna resnih raziskovanj, da ne bi preuranjeno polagali državnih vencev pred vhod v katero od jam, in da ne bi neutemeljeno poskušali v zvezi s tem diskvalificirati takratnega predsednika republike dr. Danila Türka.

Če je kaj jasno, potem je jasno, da vse to s spravo nima nikakršne zveze, in da je vsa ta dejavnost v službi drugačnih ciljev, ki jih veliko bolj kot preteklost zanimata sedanost in vprašanje, kdo bo to sedanost ideološko, politično in ekonomsko obvladoval in nadzoroval. In ves ta »postkomunistični antikomunizem«, kot je to početje imenoval Tomaž Mastnak, se dogaja v trenutku, ko kriza in njene posledice, revščina, brezposelnost, brezpravnost delavcev, zlorabe prava zato, da bi ena politična opcija vse obvladovala in vse nadzorovala, v miselnosti obupanih množic kar kličejo po kakšnem karizmatičnem voditelju, ki da bo rešil vse težave.³ Zgodovina prve polovice prejšnjega stoletja zgovorno pripoveduje o avtoritarni in totalitarni naravi takšnih voditeljev in o drugi svetovni vojni, ki so jo povzročili, a ljudje se iz zgodovine nikoli ničesar ne naučimo.

Na drugi strani pa prav tako ne morem sprejeti povojnega golega maščevanja nad sodelavci okupatorjev. Skupinsko in individualno maščevanje s poboji več tisoč ljudi samo po sebi, tudi če gre za krvave okupatorjeve sodelavce in nacionalne izdajalce, vzbuja nelagodna in ambivalentna čustva v vsakem človeku, ne glede na stran, ki ji pripada. Še posebej me to prizadene, ker gre za kršitev pravice do poštenega sojenja, ki je že takrat pripadalo tudi vojnim ujetnikom, in tudi če pobiti tega statusa po takrat veljavnem mednarodnem pravu niso imeli, bi jih moralo varovati načelo človečnosti, izraženo v Martensovi klavzuli, čeprav ta takrat ni bila obvezujoča pravna norma.⁴

Zato naj bo moja prva misel namenjena vojni, in kot danes rečemo, oboroženim spopadom, ki so vir najhujšega zla. O tem ni treba obširneje govoriti, saj to vsakdo ve, pa vendar, samo dobrih štirideset let po strahotah druge svetovne vojne v nekdanji Jugoslaviji, o čemer smo kar veliko videli v 5. delu TV nadaljevanke o Titu,⁵ je izbruhnila nova vojna na Balkanu. V njej so sodelovali mnogi, ki so sodelovali tudi v

² Milizia Volontaria Anticomunista = Prostovoljna protikomunistična milica, kolaborantska vojaška formacija, ki so jo iz pripadnikov t. i. vaških straž, nastalih kot (samo)obramba proti partizanom po vaseh v Ljubljanski pokrajini iz slovenskih pripadnikov, vzpostavili poleti 1942 italijanski okupatorji kot del njihovega vojske za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

³ Besedilo je bilo napisano še preden so se pričela množična protestna zborovanja, t. i. ljudske vstaje konec leta 2012.

⁴ Gl. o Martensovi klavzuli v Ljubo Bavcon, Mirjam Škrk et. al.: Mednarodno kazensko pravo. Ljubljana 2012, str. 32, 191–192.

⁵ Lordan Zafranović: Tito – poslenji svjedoci testamenta, 5. epozoda: Patnja i nada.

prejšnji, ali so vsaj v spominu še nosili vso grozo prejšnje vojne. O vsem tem znanem ne bi govoril, če razklanost med Slovenci v tem času ne bi bila tako globoka, da je videti, kakor da za spopad na življenje in smrt manjka samo še iskrica. Vse, dobesedno vse, se zdaj na Slovenskem deli na desno in levo, od tega, kje bo potekala kakšna cesta in kako se bo imenovala, do usodnih vprašanj ekonomske politike, in celo tako daleč, da država Slovenija izgublja pomembna mesta v evropskih in mednarodnih institucijah in organizacijah samo zato, ker vladajoči desnici ni vseh kvalificirani kandidat, ki ga prištevajo med leve.

Težava pač ni v tem, da imamo različna stališča, marveč v tem, da tisti, ki ima trenutno moč in oblast, to razume kot priložnost polastiti se vseh državnih in družbenih mehanizmov z ambicijo vse obvladovati in vse nadzorovati. Takšna miselnost seveda ni pripravljena niti prisluhniti drugačnim stališčem in opozorilom, pač pa jih označuje kot sovražna in celo kot protidržavna. Ali to ne spominja na čase pred tridesetimi in več leti, ko smo nekateri prejšnjo oblast kritizirali zato, ker je identificirala državo in partijo? Mene pa, in to je vsaj v posredni zvezi z obravnavano temo o represiji, spominja na čase v letih 1944 in 1945, ko tedanje politično, vojaško in cerkveno vodstvo slovenske kolaboracije ni hotelo slišati nešteti pozivov celo svojih ljudi iz Londona, naj prenehajo s kolaboracijo, opozoril tedanjega kralja Petra, kaj jih čaka, če bodo nadaljevali sodelovanje z okupatorjem,⁶ naj se vključijo v narodnoosvobodilno vojsko itd. To in takšno vodstvo je tako pravi in celo zavestni povzročitelj represije po vojni. Ali menite, da bi tokratna objava rezultatov raziskovanja represije lahko kaj pripomogla k spametovanju slovenskih politikov in tako preprečila morebitni oboroženi razplet v prihodnosti? Vem, da avtorji prispevkov nimate takšnih ambicij, a posredno bi trezna, umirjena, ideološko neobremenjena raziskovanja nemara le kaj prispevala k malce večji civiliziranosti in kulturnosti slovenske politične srenje.

Moja druga misel se zato nanaša na vprašanje o resnici, tej izmuzljivi kategoriji, na katero pa se sklicujeta oba, tisti, ki trdi, da je zdajle dan, in tisti, ki zatrjuje, da je noč. In če zatrjevana resnica enega postane Resnica z veliko začetnico, se pravi resnica oblasti, so se njeni nosilci in verniki pripravljene boriti na življenje in smrt in v imenu takšne Resnice uničiti tudi pravkar nastale vrednote in institucije (da je Slovenija demokratična, pravna in socialna država) in celo slovensko državo.

Zgodovinarje in pravnike, zlasti kazenske pravnike, povezuje podobna naloga, to je iskanje resnice. Ne mislim na filozofski pojem resnice, temveč na resnico v vsakdanjem pomenu besede, ki ji v pravo rečemo historični dogodek. Od tega, ali so policija in državni tožilec odkrili pravo resnico o historičnem dogodku, ki je predmet kazenskega postopka, je odvisna usoda obtoženca, in razen v izjemnih primerih,

⁶ Kralj Peter II. Karadorđević se je v tem govoru skliceval na paragraf 105 (vojno izdajstvo z vojaško službo) Kazenskega zakonika Kraljevine Jugoslavije iz leta 1930 (zakon je bil sprejet konec januarja 1929, v Službenih novinah kraljevine Srba, Hrvata in Slovenaca objavljen 9. 2. 1929, veljati pa je začel 1.1. 1930), ki je bilo kaznivo s smrtno kaznijo. § 105 se je glasil: »Državljan Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki sprejme med vojno zoper kraljevino ali njene zaveznike službo v sovražnikovi vojski ali ostane v njej še nadalje, dasi do tega ni prisiljen, se kaznuje z robijo do petnajstih let. Če se je tak državljani udeležil tudi v vojni sami kot borec, se kaznuje s smrtno ali z dosmrtno robijo.«

ko je mogoče uveljaviti izredno pravno sredstvo obnove kazenskega postopka, velja reklo, znano še iz rimskega prava: »Res judicata pro veritate habetur«. Potem pa so v medicini in biologiji odkrili DNK in to odkritje so s pridom uporabili v kriminalistiki. Neke vrste stranski proizvod tega odkritja pa je spoznanje, da so v Združenih državah Amerike kar veliko število ljudi obsodili na smrt in usmrtili, čeprav so bili nedolžni. Nekateri na smrt obsojeni pa so imeli to srečo, da so jim izvršitev smrtne kazni odlagali in so preživeli. Da bo ironija vsega tega še večja, naj povem, da je Evropsko sodišče za človekove pravice v nekem primeru odločilo, da Velika Britanija ni dolžna izročiti ZDA zahtevanega storilca kaznivega dejanja, in sicer zato, ker mu je bila tam že v odsotnosti izrečena smrtna kazen, čakanje na izvršitev smrtne kazni pa sodi v kategorijo mučenja, ki je prepovedano v 3. členu Evropske konvencije o človekovih pravicah.

O izmuzljivi resnici torej ne govorim zato, ker bi imel kakšen odrešilen recept za postopek njenega iskanja in ugotavljanja, ali za merila verodostojnosti tega, kar velja za resnico, marveč zato, da bi opozoril na to, *da je resnica vrednota sama po sebi in preneha biti resnica tisti trenutek, ko postane sredstvo za njej tuje cilje*. V prejšnjem družbeno političnem sistemu so se uveljavljale, in prav tako se tudi zdaj uveljavljajo glede preteklosti nekateri stereotipi, zgrajeni sicer na kakem resničnem dogodku ali dejstvu, nanj pa so napletene fantazijske ideološko politične interpretacije in domneve. Na žalost je potem tako, da takšne resnice obveljajo kot Resnice z veliko začetnico in vplivajo ali celo določajo potek družbenih dogajanj in celo usode ljudi. Samo za ponazoritev: stereotip o sovražni dejavnosti »tujih agentur« je povzročil dachauske procese in izvršitev smrtne kazni nad desetimi nedolžnimi ljudmi. Več kot šestdeset let pozneje je stereotip o »zločinski naravi NOB« povzročil, da so nedavno nekaj tisoč še živčim udeležencem NOB vzeli občuten del pokojnine pod pretvezo varčevanja. To so storili z zakonom,⁷ ki je po mojem prepričanju ne samo protiustaven, ker krši ustavno prepoved poseganja v pridobljene pravice iz drugega odstavka 155. člena Ustave, marveč je v najglobljem pomenu besede protipraven. Samo z državnim udarom ali z revolucijo se lahko zgodi, da en sam zakon razveljavi določbe skoraj štiridesetih drugih, na ustavi utemeljenih in legitimno sprejetih zakonov.

Po mojem mnenju bi v zvezi z resnico veljalo spregovoriti tudi o nekaterih načelih vsakega družboslovnega raziskovanja, tudi zgodovinskega in tudi pravnega, ki se mi zdijo odločilnega pomena za znanstveno korektnost raziskovalnih rezultatov. O dezideologizaciji sem nekaj že povedal in zato naj ta elementarni in samoumevni pogoj znanstvene korektnosti tu samo še poudarim. Toda, ali se ne zdi tudi vam, da je en izmed bistvenih pogojev za to, da bi se resnici o kakšnem historičnem dogodku vsaj približali, to, da raziskovalec ne zbira podatkov in jih selekcionira z namenom, da bi z njimi dokazal kako vnaprejšnjo ideološko ali politično hipotezo, marveč samo zato, da bi razumel, kaj se je nekoč zgodilo, zakaj se je zgodilo, v kakšnih okoliščinah stvarne in recimo temu duhovne in socialno psihološke narave, zakaj so odločilni

⁷ Zakon za uravnoteženje javnih financ. V: Uradni list Republike Slovenije, št. 40 – 170, 20. 5. 2012.

Ljudje nekoč ravnali, kakor so, in ne tako, kot se danes zdi, da bi bili morali ravnati. Saj vemo, vse razumeti ne pomeni vse oprostiti, in vendarle, ideološka zaslepljenost onemogoča še tako preprosta in razumljiva načela.

V kazenskem pravu imamo nauk o vzročni zvezi, ki je ena izmed tistih omejitev, zaradi katerih v demokratični pravni državi ni mogoče kazensko preganjati ljudi kar povprek. Domnevam, da tudi v zgodovinski znanosti ni mogoče ničesar verodostojno ugotoviti, če se pozabi, ali »pozabi« na to, da se na svetu nič ne zgodi brez vzroka. Že vse od svoje disertacije iz leta 1957 sem poskušal prepričati takrat vodilne ljudi, da kriminaliteta ni posledica ostankov starega v zavesti ljudi, kot je takrat še trdila sovjetska kriminologija. Ljudi na splošno pa sem poskušal prepričati, da kriminaliteta ni v prvi vrsti posledica zlobnosti in izprijenosti ljudi, marveč da gre za zelo zapleten vozal socialno ekonomskih in socialno psiholoških danih okoliščin, ki v dinamični interakciji s posameznikovo biopsihično strukturo rezultirajo v brezštevilnih dejanjih in nehanjih ljudi, med njimi tudi kriminalnih.⁸

Moja tretja misel je prepričanje, da nas zgodovinarje in pravnike povezujejo prizadevanja za to, da se grozovitosti, če za vse neskončno trpljenje ljudi uporabim eno samo besedo, ne bi kar naprej ponavljale. Če prav razumem, zgodovinarji uveljavljate to elementarno zamisel z iskanjem resnice o posameznih spornih dogodkih, o časih in o ljudeh, z osvetchanjem ljudi, s prispevki h kolektivnemu zgodovinskemu spominu, in še kako, pravniki pa poskušamo kaj dobrega narediti z normami domačega in mednarodnega kazenskega prava, ki naj bi delovale preventivno, in z ustanovitvijo mednarodnega kazenskega sodišča in tako imenovanih mednarodnih hibridnih sodišč, ki naj sodijo storilcem hudodelstev zoper mir, genocide, hudodelstva zoper človečnost in vojna hudodelstva. Stanje in status, ki ga ima dandanes mednarodno kazensko pravo, je rezultat razvoja zadnjih nekaj več kot dvajsetih let, ko so s padcem berlinskega zidu nastale okoliščine, ki so dovolile, da se je nekoliko bolj uveljavil proces nastajanja vladavine prava, ki naj nadomesti samovoljno in maščevalno pravico močnejšega z legitimnim, zakonitim, kredibilnim in kolikor je le mogoče pravičnim sojenjem pred mednarodnimi sodišči.

Še leta 1993, ko so velesile v Varnostnem svetu OZN privolile v ustanovitev ad hoc mednarodnega kazenskega sodišča za nekdanjo Jugoslavijo, se je to zdelo na eni strani utopično, na drugi pa se je velesilam zdelo, da je najmanj obvezujoč ukrep, ki naj ustvari vtis, da mislijo resno z deklaracijami o koncu vojne v Bosni. Gospe Carla del Ponte⁹ in Florence Hartman¹⁰ sta dokumentirano pokazali vso bedo politike velesil in njene poskuse spremeniti to kot neodvisno in nepristransko ustanovljeno mednarodno sodišče v orodje svoje politike. Zato ta prvi poskus zamenjave golega

⁸ Ne glede na to, da je od takrat, ko sem to leta 1957 zapisal v svoji doktorski disertaciji, minilo več kot petdeset let, pa sem te dni bral trditev, da je slabo stanje v našem pravosodju posledica ostankov starega v zavesti sodnikov, in to več kot dvajset let po osamosvojitvi, ko so v pokoju vsi ali vsaj skoraj vsi, ki so bili sodniki v prejšnji državi, in še huje, to je napisal sodnik ustavnega sodišča Jan Zobec.

⁹ Carla Del Ponte: Gospa tožilka. Ljubljana 2009.

¹⁰ Florence Hartmann: Mir in kazen : poročilo o tajni vojni med politiko in haaškim pravosodjem. Ljubljana 2008.

nasilja s pravom ni zadovoljil vseh pričakovanj. Toda sojenja pred tem mednarodnim sodiščem so postala dragocena za zgodovino in za pravo. Glede zgodovine je to najlepše povedala gospa Florence Hartman, sodelavka generalne tožilke pri tem sodišču, ko je v svoji knjigi *Mir in kazen* zapisala, da bodo sojenja v Haagu zapustila velikanški zgodovinski arhiv o dogajanjih na Balkanu in po svetu v devetdesetih letih, med njimi pričevanja o ne prav časti vredni politiki velesil glede strahotnega nasilja v tej vojni.

Za pravo pa so ta sojenja dragocena v več pogledih. Najprej naj poudarim, da je bila samo pet let po ustanovitvi ad hoc mednarodnega sodišča za nekdanjo Jugoslavijo julija leta 1998 na diplomatski konferenci v Rimu z veliko večino glasov prejeta mednarodna konvencija o ustanovitvi stalnega mednarodnega kazenskega sodišča. Postopki pred sodiščem v Haagu so imeli poglobitno zaslugo za ta odločilni preskok v mednarodnih odnosih in v mednarodnem pravu. Haaška sojenja pa so prispevala še veliko drugih, pomembnih novosti. Na primer pravilo, da izvršenih mednarodnih hudodelstev ni mogoče opravičevati z izgovorom, da so bila izvršena v obrambi.¹¹ Nadalje sodi sem natančneje oblikovana, čeprav za zdaj še nekoliko teoretično sporna poveljniška odgovornost, in ne nazadnje prav tako sporna konstrukcija o združenem kriminalnem podvigu (joint criminal enterprise), ki jo je sicer uporabilo že nürnberško sodišče, a je takrat še ni moglo tudi pravno formulirati.

Namenoma sem ta mednarodnopravni vidik represije med vojno in po njej prihranil za konec svojega prispevka, ker je pravzaprav edini, ki ponuja vsaj malo svetlobe na koncu predora. Seveda ne mislim, da bo ta svetloba, zmaga prava nad nasiljem, kmalu zasijala, a nekoč bo zasijala, če bomo vsi, »kar nas dobrih je ljudi«, za to kaj naredili. Priložnosti za to je dovolj že, če se spomnimo vrednot demokratične pravne države, v imenu katerih se je Slovenija osamosvojila: strpnost, sobivanje z drugačnostjo in varstvo manjšin, odprtost duha, nenasilje, vladavina prava, spoštovanje človekovega dostojanstva, njegovih pravic in svoboščin. To vse je pravo nasprotje hujskanja in spodbujanja ter razpihovanja sovraštva, nestrpnosti in nasilja, čemur smo na žalost priča tudi v naši državi.

Tokratna publikacija, če sem prav razumel, je namenjena prav temu, da bi nekaj prispevala k uveljavljanju prej omenjenih vrednot, še bolj natančno, k temu, da bi nasilje in samovoljna represija postali nekaj negativnega v zavesti ljudi.

¹¹ Besedilo je bilo napisano in prebrano pred izrekom oprostilne sodbe hrvaškima generaloma Anteju Gotovini in Mladenu Markaču obtoženima za vojne zločine proti človeštvu in za vojne zločine, ki so jih enote pod njunim poveljstvom v operaciji Nevihta avgusta 1995 storile nad srbskim prebivalstvom. Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije, t. i. haško sodišče, ju je oprostilo 16. 11. 2012, potem ko je razveljavilo svojo sodbo na prvi stopnji izrečeni aprila 2011 o 24 letni zaporni kazni za Gotovino in 18 letni zaporni kazni za Markača. Ta sodba ne bi spremenila mojega tu povedanega pozitivnega stališča glede mednarodnega sodstva. Argumentov za moje stališče na tem mestu pač ne morem izvajati, so pa v zvezi z konstrukcijo skupnega kriminalnega podviga, ki jo je drugostopno sodišče v tem primeru zavrnilo.

1.02
Prejeto 12. 2. 2013

UDK: 341.341-052: 343.253(4)"1941/1990"

Boris Mlakar*

Poglavitne oblike in razsežnosti represije v povojni Evropi

IZVLEČEK

Avtor na podlagi obširnega izbora literature predstavlja in na kratko tudi analizira tiste procese v povojni Evropi, ki jih je zaznamovalo tako ali drugačno nasilje. Med njimi je najprej izpostavil usodo milijonov vojnih ujetnikov v zahodnih in posebej še v sovjetskih ujetniških taboriščih. Glede na to, da so nemške manjšine v države srednje in vzhodne Evrope pred in med vojno igrale vlogo pete kolone, so zavezniki po koncu vojne sprožili njihov izgon, kar je predstavljalo enega največjih premikov prebivalstva v novejši evropski zgodovini. Tudi v teku teh izgonov je prihajalo do nasilja in do znatnega števila smrtnih žrtev. Kot tretji značilni proces v okviru povojne represije avtor predstavlja obračun z medvojno kolaboracijo. Le-ta je v zahodni Evropi potekal v okviru rednih sodnih postopkov, z delno izjemo Francije in posebej Italije. V srednji in vzhodni Evropi pa je ta obračun večkrat presegal pravne okvire doseganja pravičnega kaznovanja in se spremenil v obračun z dejanskimi ali potencialnimi nasprotniki novih oblasti v funkciji prevzema oblasti in spremembe družbenega sistema.

Ključne besede: Evropa, 2. svetovna vojna, nacizem, kolaboracija, Evropa po 2. svetovni vojni, vojni ujetniki, nemška manjšina, nasilje, epuracija

ABSTRACT

THE MAIN FORMS AND DIMENSIONS OF REPRESSION IN THE POST-WAR EUROPE

On the basis of an extensive selection of literature, the author presents and briefly analyses the processes in the post-war Europe characterised by various kinds of violence. First he focuses on the destiny of millions of prisoners of war in the Western and especially Soviet prisoner-of-war camps. In view of the fact that the German minorities in the Central and Eastern Europe collaborated with the Nazis before and during the war, after the war the Allies exiled them, and this represented one of the major population relocations in the contemporary European history. In the course of these deportations violence occurred, resulting in a significant number of deaths. The author presents the retaliation against wartime collaboration as the third characteristic process taking place in

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; e-naslov: boris.mlakar@inz.si

the context of post-war repression. In the Western Europe this process unfolded at regular judicial proceedings with a partial exception of France and especially Italy. However, in the Central and Eastern Europe retaliation often exceeded the legal context of ensuring just punishment, turning into a payback against the actual or potential opponents of the new authorities and serving as a means of taking over the power and changing the social system.

Keywords: Europe, World War II, Nazism, collaboration, Europe after WWII, prisoner of war, German minorities, violence, purge

Druga svetovna vojna je usodno zaznamovala evropski prostor, tragično je posegla tako v življenje narodov kot tudi posameznikov. Posledica fašistične agresije in okupacije je bilo nekaj deset milijonov mrtvih, podobno veliko je bilo tudi število ranjenih ter drugače prizadetih ljudi, da ne pozabimo omeniti materialne in kulturne škode. Ta vojna se je od prejšnjih razlikovala tudi po tem, da je ob siceršnjih osvajalnih in nacionalističnih razsežnostih veliko vlogo igrala tudi ideološka ali celo rasistična komponenta. Ob uporabi moderne tehnologije in propagande je vse to skupaj povzročilo tudi tragične posledice znotraj posameznih narodov, ki so se – tako kot tudi vsak posameznik – znašli na usodnih razpotjih in pred nepričakovanimi dilemami. Prihajalo je do neenotnosti, razcepljenosti, kolaboracije s sovražnikom in celo do omejenih državljanskih vojn. Vse to je imelo za posledico, da se za precejšnji del prebivalstva vojna oziroma njej podobno izredno stanje ter trpljenje niso končali v začetku maja 1945, temveč se je lahko podaljšalo še za mesece in leta. Obnova in vzpostavitev normalnega življenja sta bila pač dolgotrajna procesa. Naj te uvodne misli strnemo: vzroki za povojno represijo so v prvi vrsti koreninili v medvojnem dogajanju, toda v veliki meri so bile njene razsežnosti in oblike odvisne od načrtov in postopkov vojnih zmagovalcev.

Če ne upoštevamo preštevanja mrtvih in ranjenih, so z vidika človeških usod konec vojne zaznamovali najprej milijoni vojnih ujetnikov. V največjem delu je seveda šlo za nemške vojake, od katerih se jih je maja 1945 7,745.000 znašlo v ujetništvu zahodnih zaveznikov, 3,349.000 pa v sovjetskem ujetništvu. Le redki izmed njih so imeli srečo, da so kmalu prišli domov. Še posebej težko pot so imeli pred sabo tisti, ki so se znašli v več kot 4000 taboriščih sovjetske GUPVI (Glavnoe upravlenie po delam voennoplennih i internirovannih, tj. Glavne uprave za vojne ujetnike in internirance, ki je spadala pod NKVD); domov so prihajali v večjem številu leta 1948, preostali pa šele po letu 1955. V tem času jih je zaradi hudih (delovnih) naporov in slabe oskrbe skoraj milijon izgubilo življenje.¹ Veliko ujetnikov je pomrlo tudi v drugih vzhodnih državah kot tudi v Jugoslaviji. Večina, kot smo zapisali, se je znašla v rokah zahodnih

¹ Arthur L. Smith: Heimkehr aus dem Zweiten Weltkrieg : die Entlassung der deutschen Kriegsgefangenen. Stuttgart 1985, str. 11, 151–168; obširno o tem v Stefan Karner: Im Archipel GUPVI : Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. Wien-München 1995.

zaveznikov, od katerih so upravičeno pričakovali bolj humano ravnanje kot v Sovjetski zvezi, kjer zaradi okupacijske politike, ki jo je tam izvajal nacistični rajh, drugega tudi ni bilo pričakovati. Poleg tega tako Nemčija kot tudi Sovjetska zveza nista bili podpisnici ženevskih konvencij o ravnanju z vojnimi ujetniki iz leta 1929. Zahodne demokratične države so bile podpisnice, a prav v zvezi s tem je mnogo nemških ujetnikov doživelo veliko razočaranje. Od navedenih milijonov ujetnikov jih je okoli 900.000 prišlo v francosko ujetništvo, kjer se jim je godilo še slabše kot tistim, ki so jih prevzele angloameriške vojaške oblasti.² Le-te so sprva zaprli v ograjena taborišča pod milim nebom ob Renu, pri čemer pa je pomembno, da še celo leto 1945 niso uživali statusa vojnih ujetnikov v skladu z mednarodnim vojnim pravom. Po njem naj bi namreč bili upravičeni do enake oskrbe kot vojaštvo, ki jih je ujelo oziroma stražilo. Zavezniki so imeli velike probleme z ustrežno oskrbo te velike množice, zato so, da bi pravno upravičili drugačno, slabše ravnanje, te ujetnike z izgovorom, da ne obstaja več nobena nemška država in tako tudi ne nemški vojni ujetniki, sprva razglasili za t. i. »razorožene sovražne sile« (Američani) oziroma »predano sovražno osebje« (Britanci). Posledice so bile lakota, mrzavost in tudi načrtno slabo ravnanje, posebej v francoskih taboriščih. Posamezni publicisti, med katerimi gre posebej izpostaviti kanadskega pisca Jamesa Bacqueja, so za tem videli načrtno ravnanje ameriškega poveljnika generala Dwighta Eisenhowerja; Bacque je ob tem tudi ugotovil, da je takšno ravnanje povzročilo, da je umrlo približno milijon nemških ujetnikov.³ Toda zgodovinska stroka nad njegovimi ugotovitvami ni bila navdušena. Bacqueju so očitali metodološke napake in slepe pege, neupoštevanje recimo mladoletnih in starejših ujetnikov, ki so jih prej odpustili domov, ipd. Tako t. i. Maschkejeva komisija v Nemčiji, ki je podrobno preučila vprašanje usode nemških vojnih ujetnikov, kot tudi univerza v New Orleansu, ki je tej temi posvetila poseben simpozij, sta prišli do bistveno manjšega števila umrlih nemških ujetnikov v zavezniških ujetniških taboriščih. Ob upoštevanju še drugih raziskovalcev lahko ugotovimo, da se številke sicer razlikujejo, a so daleč od velikostnega reda Bacquejevih ugotovitev. Število izginulih nemških vojakov naj bi torej bilo večje od 4000 in manjše od 56.000, po drugih podatkih se je gibalo med 8000 in 40.000, omenjajo pa se celo zelo natančne številke, to je 3053 umrlih v ameriških in 21.810 v francoskih taboriščih.⁴

Nasilje in represija sta se izvajala tudi nad več milijoni sovjetskih državljanov, ki sta jih ob koncu vojne ameriško in britansko poveljstvo izročili Sovjetski zvezi. Šlo

² Jasmina Žgank: Življenje in delo Roberta Antelma. V: Borec, 2011, št. 681-684, str. 38-44, tu str. 40; Fabien Théofilakis: Les autorités françaises face aux prisonniers de la guerre allemande SS (1944-1948). V: Guerres mondiales et conflits contemporains, 2006, št. 223, str. 93-107, tu str. 93.

³ James Bacque: Other Losses: an Investigation into the Mass Deaths of German Prisoners of War at the Hands of the French and Americans After World War II. London 1990.

⁴ Günther Bischof: Ambrose, E. Stephen. V: Eisenhower and the German POWs: Facts Against Falsehood. London 1992, str. 217; Arthur L. Smith: Die »vermisste Million«: zum Schicksal deutscher Kriegsgefangener nach dem Zweitem Weltkrieg. München 1992, str. 86-87; Guido Knopp: Die Gefangenen. München 2005, str. 291-292; Keith Lowe: Savage Continent: Europe in the Aftermath of the World War II. London 2012, str. 122; Karl-Peter Schwarz: Nehajmo potvarjati zgodovino. V: Reporter, 29. 6. 2009, str. 42-47, tu str. 45; Alojz Munda: Simbolni konec vojne. V: Delo, 12. 11. 2011, str. 30.

je bodisi za sovjetske vojne ujetnike bodisi za prisilne delavce ali pa celo za pripadnike različnih »sovjetskih« kolaboracionističnih formacij, ki so se ob kapitulaciji Nemčije znašli na ozemljih, ki so jih osvobodile angloameriške sile. Churchill in Roosevelt sta bila namreč v skrbeh za usodo svojih vojnih ujetnikov, ki jih je Rdeča armada osvobodila iz nemških ujetniških taborišč, ter sta zato na Jalti sklenila s Stalinom ustrezen sporazum o obojestranski izročitvi vojnih ujetnikov oziroma sploh svojih državljanov.⁵ Toda iz teh sporazumov ni neposredno izhajalo, da bi pri tem lahko uporabljali prisilo, oziroma, da bi sovjetske državljanke izročali proti njihovi volji. Mnogi izmed teh si namreč niso želeli vrnitve v Sovjetsko zvezo in posebej tisti iz vrst nemških pomožnih vojaških sil ali kolaboracionistov so zahtevali status nemških vojnih ujetnikov ali celo nemških državljanov. Kljub temu so bili izročeni sovjetskim oblastem in večino so odpeljali v delovna taborišča, kjer jih je zatem v ekstremnih razmerah tudi mnogo umrlo. Takšna usoda je doletela tudi bivše vojne ujetnike, pač v skladu s stalinsko doktrino, da je tisti, ki se pusti ujeti nacistom, izdajalec.⁶ Še posebej dramatična je bila znana predaja ruskih kozakov Rdeči armadi junija 1945 na vzhodnem Tirolskem.⁷ O morebitni izročitvi različnih kategorij jugoslovanskih državljanov, ki bi se ob koncu vojne lahko znašli na Zahodu, na Jalti ni bilo govora.

Po svoje še bolj dramatično in tudi množično je bilo izganjanje nemškega prebivalstva iz srednje- in vzhodnoevropskih dežel. Tudi ta odločitev je bila sprejeta na najvišji zavezniški ravni, pri čemer so v posameznih državah to dodatno utemeljili s posebnimi vladnimi sklepi oziroma dekreti. Med njimi velja omeniti t. i. Beneševe dekrete za Češkoslovaško, Bierutove dekrete za Poljsko in Avnojske dekrete za Jugoslavijo. Vzroki in povodi za take odločitve so seveda bili v nizu dogodkov že pred vojno in predvsem med vojno, ko se je izkazalo, da so pripadniki nemških manjšin v veliki meri podpirali Hitlerjevo osvajalno politiko, igrali celo vlogo pete kolone, oziroma so se postavili proti suverenosti svojih matičnih držav. Zavezniki so z izgonom Nemcev hoteli zagotoviti večjo stabilnost evropskih meja ter hkrati s tem do neke mere kompenzirati veliko trpljenje srednjeevropskih narodov, povzročeno s strani nacistične okupacijske strahovlade. Tako je po vojni (na ozemlju Sovjetske zveze deloma že pred koncem vojne) z izgonom Nemcev nastopil tako rekoč največji premik prebivalstva v 20. stoletju. Do leta 1948 so omenjeno območje izpraznili od Nemci. Češkoslovaška je izgnala čez tri milijone Nemcev, Poljska 3,325.000 in Madžarska okrog 250.000 pripadnikov nemške manjšine. Ker je bila Madžarska nemška zaveznica, je tudi Madžare doletelo nekaj podobnega, iz Slovaške so namreč v matično domovino izganjali Madžare, čeprav ne vseh. Sovjetska zveza je Nemce izgnala iz

⁵ Miha Krek: Konferenca v Jalti 1945. V: Zbornik Koledar Svobodne Slovenije. Buenos Aires 1956, str. 20–42, tu str. 36–37.

⁶ Serhii Plokhyy: *Yalta : the Price of Peace*. London 2010, str. 301–306; William Hitchcock: *Liberation : the Bitter Road to Freedom, Europe 1944–1945*. London 2008, str. 258–261.

⁷ Nikolai Tolstoy: *Victims of Yalta : the Secret Betrayal of the Allies, 1944–1947*. New York-London 2012; Nikolaj Tolstoj: *Uporaba mednarodnega prava pri prisilni repatriaciji iz Avstrije leta 1945*. V: *Zaveza*, 2003, št. 2 (49), str. 73–89.

osvojene Vzhodne Prusije, Nemci pa so morali zapustiti tudi baltske države, ki so spet postale del sovjetskega imperija.

Podobno je bilo tudi v Jugoslaviji oziroma Sloveniji. Do medsebojnih menjav prebivalstva je prihajalo tudi drugod: posebej moramo omeniti primer Poljske in Ukrajine, kjer je tudi prišlo do tragičnih dogodkov. To pa je bila malenkost v primerjavi s tistim, kar se je dogajalo npr. s češkimi oziroma sudetskimi Nemci. Nemce iz Brna so npr. poslali na nekakšen marš smrti. Nekdanje judovsko koncentracijsko taborišče Terezín so sedaj morali »preizkusiti«⁸ okoliški Nemci. V času začetnih »divjih«⁸ izgonov je izgubilo življenje med 19.000 in 30.000 Nemcev, od tega je bilo 6000 žrtev neposredna posledica češkega nasilja. Okoli 5000 ljudi je tedaj naredilo samomor.⁸ Kasneje je izganjanje potekalo sicer bolj organizirano in z manj žrtvami. V okviru izгона nemškega prebivalstva oziroma že njegovega bega pred Rdečo armado iz vzhodnih ozemelj pa moramo omeniti še eno posebej tragično epizodo. Približno 250.000 teh Nemcev se je zateklo na Dansko, kjer so jih spravili v zastražena taborišča. Zaradi bedne oskrbe je tam izgubilo življenje skoraj deset tisoč nemških otrok, v celoti pa je tedaj na Danskem umrlo več nemških beguncev kot pa Dancev med vso drugo svetovno vojno.⁹ Pri tem je zanimivo, da Danska ni izgnala svoje nemške manjšine, čeprav so se njeni pripadniki kar množično vključevali v SS enote za boj proti (sovjetskemu) boljševizmu.

Poseben vidik povojne represije, ki je prav tako še kako zaznamoval evropsko celino, je bil obračun s tistim delom prebivalstva, ki je med vojno kolaboriral z nacističnimi in fašističnimi okupatorji oziroma po presoji povojnih oblasti v povezavi z njimi deloval proti interesom lastnega naroda oziroma države. Povojni obračun z medvojnimi »nepatriotskim«¹⁰ obnašanjem ter z morebitnimi z njim povezanimi zločini je potekal v vseh državah, ki so na tak ali drugačen način občutile omenjeno okupacijo. To je bil zelo mnogovrsten in pogosto v sebi protisloven pojav oziroma proces, enako kot sama kolaboracija in kot je bila pravzaprav mnogovrstna tudi sovražna okupacija, ki je širom Evrope tako ali drugače pogojevala načine preživetja prizadetega prebivalstva. Tako sta bila kolaboracija in posledično obračun tesno vzročno-posledično povezana, toda omejeni obseg prispevka nam ne omogoča, da bi na tem mestu to sliko lahko v zadovoljivi meri utemeljili in predvsem podprli s konkretnimi materialnimi podatki.¹⁰ Na kratko se bomo tega dogajanja po posameznih evropskih območjih dotaknili v nadaljevanju. Najprej pa naj predvsem poudarimo, da se je tudi omenjeni obračun dogajal v ozračju izrednih razmer, v prehodnem obdobju, ko nova državna oblast še ni uspela oblikovati in še manj utrditi vseh institucij demokratičnega sistema. Vendar je v tem ozračju kljub vsemu predvsem prevladovalo hotenje po prelomu

⁸ Chad Bryant: *Prague in Black : Nazi Rule and Czech Nationalism*. Cambridge - London 2007, str. 208-252;

Benjamin Frommer: *National Cleansing : Retribution Against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge 2005, str. 228-266.

⁹ Janez Cundrič: *Neme kamnite plošče*. V: *Večer*, 30. 7. 2005, str. 45.

¹⁰ O tem več Boris Mlakar: *Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1996, št. 1-2, str. 201-215.

z bivšim avtoritarnim sistemom in po obnovi demokracije. V tem okviru je ovrednotenje, in s tem povezana (ob)sodba vseh protidemokratskih in protinarodnih dejanj ter njihovih nosilcev, igralo pomembno vlogo v procesu vzpostavljanja legalnosti in legitimnosti novega reda. Po travmah vojne in okupacije ter z upoštevanjem čuta za pravičnost je tako nujno moralo priti do obračuna oziroma takega ali drugačnega sojenja okupatorjem in njihovim domačim sodelavcem, ki so bili mnogokrat označevani za izdajalce ali celo zločince. To je bilo v nekaterih primerih, posebej v bivših državah Osi, a tudi v nekaterih okupiranih deželah, povezano s pojmom in procesom denacifikacije oziroma defašizacije.¹¹

Pravna podlaga za takšne obračune je bila večkrat vprašljiva, saj je pojav kolaboracije, ki je med drugo svetovno vojno dobil tudi izrazite ideološke konotacije, bil v bistvu novum, ki ga niti nacionalne zakonodaje niti mednarodno vojno pravo niso predvidevale. Francija je sicer tik pred vojno primerno zaostрила svoj kazenski zakonik, medtem ko so vsaj v drugih zahodnoevropskih državah že njihove begunske vlade sprejele ustrezna dopolnila teh zakonikov, med drugim tudi s ponovno uvedbo smrtne kazni za največje zločince oziroma izdajalce. Pravna stroka je npr. na Norveškem ob kasnejšem konkretnem uveljavljanju te nove zakonodaje sicer ugovarjala, češ da gre za nedopustno retrogradno zakonodajo, a oblasti so s poudarjanjem nujnosti trenutka in izrednosti položaja to uspele obraniti. Podoben je bil problem uveljavljanja kolektivne krivde za pripadnike nekaterih pronacističnih nacionalnih združenj, a je bila odločitev podobna. Vse je bilo v teh razmerah pač odvisno od politične volje in ta je bila v tistem trenutku nedvoumna. Vsaj formalno so se ta vprašanja zdela manj pereča v deželah srednje Evrope in še posebej v sovjetskem prostoru, kjer je šlo za drugačno demokratično tradicijo in pravno kulturo, tako da je sovjetska oblast obračun s kolaboracionisti in drugimi narodnimi sovražniki opravila hitro in učinkovito. Tudi drugje po srednji in vzhodni Evropi je, potem ko so komunisti prišli tudi formalno na oblast, problem kolektivne krivde postal brezpredmeten oziroma samoumeven. Posebna pravna vprašanja so se (ali bi se lahko) postavljala v primerih kvizlinških državnih tvorb, predvsem recimo v primeru Pétainove »Francoske države«, ki je bila za mnoge Francoze popolnoma legalna in tudi legitimna in je šlo z vidika poveljnih »sodnikov« za svojevrstno razumevanje nacionalnega interesa.¹²

Kot smo že omenili, na samo kolaboracijo in posledično ter posredno tudi na poveljno »epuracijo«, je imela odločilen vpliv politika okupatorjev, a hkrati je treba omeniti tudi vlogo odpornišva, ki je v mnogih deželah po vojni vsaj začasno soodločalo o načinu, obsegu in intenzivnosti obračuna. To je bilo povezano tudi z vprašanjem, koliko je odpornišvo vplivalo na značaj po vojni obnovljenega političnega sistema oziroma ponovno uvedene demokracije. Posamezne dežele so do tega prihajale na različne načine. Za razbiranje teh načinov nam po mnenju nekaterih

¹¹ Stein U. Larsen: Die Ausschaltung der Quislinge in Norwegen. V: Politische Säuberungen in Europa. München 1991, str. 241–280 (dalje Larsen, Die Ausschaltung der Quislinge), tu str. 243–244.

¹² Tony Judt: Poveljna Evropa 1945–2005. Ljubljana 2007, str. 62.

analitikov lahko pomagajo odgovori na štiri temeljna vprašanja: 1) ali je prebivalstvo ocenjevalo, da je predvojna vodilna elita odgovorna za poraz in okupacijo države? 2) ali so predvojni voditelji kolaborirali z okupatorjem? 3) ali je odporniško gibanje nasproti poraženemu demokratičnemu vodstvu postalo konkurent pri vzpostavljanju narodne identifikacije in oblasti? 4) ali je okupator uvedel (povzročil) temeljne spremembe v socialnih, ekonomskih in političnih strukturah dežele?

Čim več in v čim večji meri so bili odgovori na ta vprašanja negativni, več je bilo verjetnosti, da se v deželi ponovno vzpostavi predhodni demokratični sistem ob polni pravni kontinuiteti med starim in novim demokratskim režimom.¹³ V primeru pozitivnih odgovorov pa so nastopile težave in tekmovanje med odporništvom in vladami. Še najmanj je bilo tega trenja v Skandinaviji in deželah Beneluksa, že mnogo več težav je imel v Franciji general Charles De Gaulle, ki je bil sicer sam vodja odpora, do prave, sicer lokalno omejene revolucije, je prišlo v Italiji, v Grčiji pa do prave državljanske vojne. Države srednje in vzhodne Evrope pa se tudi v tem pogledu razlikujejo, tudi ali predvsem zaradi vpliva Sovjetske zveze, a vsekakor je Jugoslavija oziroma Slovenija primer originalne rešitve tega problema.

V vsakem primeru pa ob predpostavki, da »postokupacijsko« Evropo vzamemo kot celoto, ostaja dejstvo, da so se povojni obračuni s kolaboracijo izvajali na tri temeljne načine oziroma so jih izvajali trije, sicer ne nujno popolnoma ločeni subjekti. Prvi je bil primer spontanega »ljudskega« maščevanja, delno tudi pod »pokrovom« odporniškega gibanja, ko je prihajalo do linčanja, izvensodnih pobojev, striženja in zasramovanja žensk ipd. Tu so prihajale do izraza tudi nizke strasti in kompenzacija medvojnih frustracij, a tudi primeri osebnih obračunov. Druga oblika je bila represija, ki so jo nad kolaboranti izvajali organi organiziranega odporniškega gibanja, ki je v tem pogledu tekmovalo z morebiti že vzpostavljenimi državnimi oblastmi. Gibanje je organiziralo hitra vojaška sodišča, s svojo propagando usmerjalo represijo nasprotnikov in zločincev, zapiralo le-te v začasna taborišča in jih s tem morda tudi reševalo pred zgoraj omenjeno divjo epuracijo. Tretji in na koncu odločilni dejavnik obračuna je bila državna oblast, katere najbolj vidni izraz sta bila vzpostavitev javnega reda in delovanje prava ter posledično izvedba vsaj navzven pravno korektnih sodnih procesov. V vzhodni Evropi je bila ta režija državnih oblasti še posebej poudarjena, a represija se je tam širila na vse večji krog »ljudskih sovražnikov« in »profašističnih elementov«, kar je bilo v funkciji prevzema oblasti s strani komunistov. Ponekod v zahodni Evropi, npr. v Franciji in tudi severneje, je bilo sistemsko urejeno tudi sodelovanje predstavnikov odporniškega gibanja v delu rednih sodišč. V Jugoslaviji in Albaniji so odporniki prevzeli oblast in so bili vključeni v delovanje sodnega sistema že kot državni uslužbenci. V Grčiji z odlogom, na Poljskem pa hitro, s sovjetskim »rezom«, je bilo odporniško gibanje odrinjeno ali s silo zadušeno. Kakorkoli že, prav vsi poudarjeni elementi in vsi omenjeni subjekti so tvorili kompleksno podobo povojnega

¹³ Luc Huyse: *The Criminal Justice System as a Political Actor in Regime Transitions : the Case of Belgium 1944–1950. V: The Politics of Retribution in Europe.* Princeton 2000, str. 157–172, tu str. 157–158.

obračuna s kolaboracijo in v vsaki deželi je kombinacija le-teh ustvarila specifične in med seboj zelo različne položaje.

Zgoraj omenjeno do neke mere spontano povojno nasilje nad dejanskimi in tudi kot take označenimi kolaboracionisti je bilo večkrat povezano z državljansko ali celo razredno vojno, ki je potekala hkrati z osvobodilno vojno proti okupatorjem in njihovim domačim zaveznikom. To je bilo posebej izrazito v Italiji, Franciji ter na Balkanu. V Franciji so to poimenovali kot *exécutions sommaires* ali kot *l'épuration sauvage*, v Italiji podobno in tudi *giustizia sommaria* ali *epurazione plebea*. V zasedenih deželah severozahodne Evrope pa kljub včasih pomembni vlogi komunistov znotraj odporiškega gibanja do takih ekstremnih položajev ni prihajalo in tudi zato tam skoraj ni bilo t. i. izvensodnih pobojev. Tako na Norveškem ni bilo niti enega takega primera, so pa pred sodiščem na smrt obsodili 30 Norvežanov in 25 teh obsodb je bilo izvedenih, tudi nad Quislingom. Na smrt pa so obsodili še nekaj Nemcev.¹⁴ Podobno tudi na Danskem ni bilo izvensodnih pobojev, čeprav naj bi po drugi strani odporiško gibanje že med vojno usmrtilo 375 DANCEV. Pred posebnimi sodišči je bilo na smrt obsojenih 112 ljudi in 46 so jih usmrtili¹⁵ Na Nizozemskem naj bi uradno tudi ne bilo divje epuracije s smrtnimi izidi, toda pojavljajo se podatki o desetih takih primerih. Pred posebnimi sodišči je bilo izrečenih 154 smrtnih obsodb, od katerih so jih 42 tudi opravilo. Med ustreljenimi je bil tudi Anton Mussert, vodja nizozemske nacistične stranke »Nationaal Socialistische Beweging«.¹⁶ V sosednji Belgiji je bil položaj bolj zapleten že v pogledu medvojne kolaboracije, in to zaradi dualizma in napetosti med Flamci in Valonci. Tudi ob obračunu s kolaboracijo je bilo pomembno, katera narodnost je bila ob tem bolj »prizadeta«; vsekakor je ves čas po vojni med Flamci vladalo prepričanje, da so to bili prav oni, čeprav številke glede epuracije v celoti tega ne potrjujejo. V celoti je bila glede najhujših kazni, izrečenih kolaboracionistom, belgijska justica v Zahodni Evropi najbolj stroga. Pred izrednimi in vojaškimi sodišči je bilo izrečenih 2940 smrtnih kazni ter 2340 obsodb na dosmrtno ječo. Res pa je, da je bilo opravljenih le 242 smrtnih obsodb, od tega 122 nad Valonci, 105 nad Flamci ter 15 nad Bruseljčani. Za celotno Belgijo obstajajo tudi podatki o 35 izvensodnih likvidacijah.¹⁷

Po drugi strani so nacisti malemu Luksemburgu namenili podobno usodo kot Slovencem na Štajerskem. Kolaboracionistov sicer ni bilo veliko, a kazni po vojni so bile stroge. Prišlo je do sedmih izvensodnih usmrtitev, še več nejasnih primerov smrti pa je bilo med zaprtimi kolaboracionisti v taboriščih. Sodišča so 12 oseb obsodila na

¹⁴ Larsen, Die Ausschaltung der Quislingen, str. 250 sl.; Hans Werner Neulen: An deutscher Seite : Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. München 1985 (dalje Neulen, An deutscher Seite), str. 160.

¹⁵ Byron L. Nordstrom: Scandinavia since 1500. Minneapolis 2000, str. 309–310.

¹⁶ David Stafford: Endgame 1945 : Victory, Retribution, Liberation. London 2008, str. 448–450.

¹⁷ Jacques Willequet: Les fascismes belges et la seconde guerre mondiale. V: Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale, 1967, št. 66, str. 85–109, tu str. 108–109; Luc Huyse, Steven Dhondt: La répression des collaborations 1942–1952 : un passé toujours présent. Bruxelles 1993; Stojan Žitko: Daleč je sprava. V: Delo, 12. 2. 1994, str. 31.

smrt, nad osmimi je bila sodba tudi izvedena.¹⁸ Omeniti je treba tudi primer Velike Britanije glede na manj znano dejstvo, da so Nemci okupirali tudi britanske Kanalske otoke. Tam je med okupacijo med obema stranema vladala tako rekoč prava idila, tako da po vojni oblasti pravzaprav niso vedele, kaj naj storijo v pogledu domnevnih kolaboracionistov. Registriranih je bilo 12 potencialnih primerov, a do sodnih postopkov sploh ni prišlo. So pa britanske oblasti po vojni obsodile na smrt tri Britance, ki so sodelovali z nacisti v sami Nemčiji, kar pa je bilo formalno pravno dvomljivo, ker omenjena trojica ni imela britanskega državljanstva.¹⁹

Največja država, ki je bila vsaj nekaj let v celoti okupirana, je bila Francija. Tam je po »zaslugi«²⁰ maršala Philippa Pétaina tudi nastal pojem kolaboracije in tudi tovrstno dogajanje oziroma izvajanje epuracije po vojni pogosto navajajo kot primer. V primerjavi z drugimi zahodnoevropskimi državami, o katerih smo že govorili, je bil tam obračun s kolaboracijo sorazmerno mil, pač z izjemo velikega števila izvensodnih pobojev oziroma divje epuracije. V tem pogledu je bilo značilno tudi ravnanje z ženskami, ki so se zapletle v intimne odnose z nemškimi vojaki. Ostrigli so jih do kože in jih na različne načine žalili, nekaj pa jih je tudi izgubilo življenje.²⁰ Nekateri menijo, da je takšen obračun imel kompenzacijski učinek, saj naj bi jih obvaroval pred nadaljnjim sodnim preganjanjem in morebitnimi hujšimi kaznimi. Za Francijo je tako sicer značilno veliko število ubojev pravih in namišljenih kolaboracionistov, ki so jih v glavnem izvajali organi odporniškega gibanja, večinoma pod vodstvom komunistov. Je pa včasih bilo odpornišvo zgolj kritje za nekatera osebna maščevanja in kriminalne akcije. De Gaullova uprava, ko se je jeseni 1945 uspela stabilizirati, je najbolj kriminalne pojave tudi kaznovala.²¹ Francoski komite za zgodovino druge svetovne vojne je v osemdesetih letih glede izvensodnih obračunavanj izvedel raziskavo oziroma anketo in za 76 od 90 departmajev ugotovil, da je v teh dogodkih izgubilo življenje 7306 ljudi. Toda podrobna analiza zbranih podatkov je pokazala, da je bilo od teh 2004 ubitih že med okupacijo, 4025 med operacijami za končno osvoboditev ter samo 1259 že po končani osvoboditvi. Za Pariz z okolico je znano število 208 izvensodnih usmrtitev, od tega 57 po osvoboditvi mesta.²² V celoti naj bi bilo mimo rednih sodišč v Franciji pobitih okoli 10.000 ljudi, kar se približno ujema s podatki, ki so jih v povojnih letih zbrali policijski organi in jih je v svojih spominih

¹⁸ Paul Dostert: *Vengeance, justice, amnistie : la collaboration et la société luxembourgeoise 1944-1945*. V: *Collaboration: Nazification?*. Luxembourg 2008, str. 431–443; Neulen, An deutscher Seite, str. 95–96.

¹⁹ Charles Cruickshank: *The German Occupation of the Channel Islands*. London 1979, str. 312 sl.; Madeleine Bunting: *The Model Occupation : the Channel Islands under German Rule 1940-45*. London 2004, str. 238 sl.

²⁰ Fabrice Virgili: *La France «virile» : des femmes tondues à la Libération*. Paris 2004.

²¹ Henri Amouroux: *Les règlements de comptes : Septembre 1944-Janvier 1945*. Paris 1991, str. 93–94.

²² Marcel Baudot: *L'épuration: bilan chiffré*. V: *Institut d'histoire du temps présent, Bulletin trimestriel*, 1986, št. 25, str. 37-53; Philippe Bourdrel: *L'épuration sauvage 1944–1945*. Paris 2002, str. 647 sl.

upošteval tudi general De Gaulle.²³ Drugače pa so vojaška sodišča ter t. i. »Cours de Justice«, ki so pričela delovati oktobra 1945, zaradi medvojne kolaboracije na smrt obsodila 7037 oseb, pri čemer je bila smrtna obsodba zares izvedena nad 791 obsojenci, po večini ovaduhi, gestapovci, a tudi nad štirimi novinarji in celo nad znanim književnikom Robertom Brasillachom. Za sojenje najbolj izpostavljenim kolaboracionistom, to je ministrom, funkcionarjem in ideologom, je bilo ustanovljeno posebno visoko sodišče »Haute Cour de Justice«, ki je izreklo 18 smrtnih kazni. Nad tremi je bila obsodba tudi izvedena, a ne nad Pétainom, ki ga je De Gaulle pomilostil; podobno je pomilostil tudi vse na smrt obsojene ženske.²⁴

Še večje število izvensodnih usmrnitev kot v Franciji so kronisti zabeležili tudi med osvobajanjem in še nekaj časa po osvoboditvi severne Italije. Tam je igral veliko vlogo revolucionarni naboj po komunistih vodenega odporiškega gibanja, kot seveda tudi neposreden spomin na zločinstva Mussolinijeve fašistične republike. Po ocenah zgodovinarjev naj bi bilo v letih 1944–1946 tako ubitih med 10.000 in 15.000 Italijanov, največ v pokrajini Emilia Romagna, do 2000. V južni Italiji je decembra 1943 sicer že prva pofašistična vlada maršala Pietra Badoglia izdala zakon o epuraciji. Kasnejša vlada pod vodstvom Ivana Bonomija je v ta namen ustanovila Posebno visoko sodišče – »Alta Corte di Giustizia«, ki je sicer obravnavalo le vidne fašistične hierarhe in do oktobra 1945 proti njim sprožilo 16 sodnih procesov, a le štirje so bili obsojeni na smrt. Za preiskovanje in ugotavljanje primerov kolaboracije in fašističnih zločinov »proti svobodi« je sicer delovalo okrog 160 epuracijskih komisij, na čelu z visokim komisariatom, ki so posamezne primere predajale sodiščem. Nekakšna mešanica rednih in ljudskih sodišč so bila še številna Izredna porotna sodišča (Corti Straordinarie d'Assise). Do leta 1947 so opravila med 20.000 in 30.000 sojenj in izrekla med 500 in 1000 smrtnih obsodb, a se je v pritožbenih postopkih število le-teh silovito znižalo, izvedenih naj bi jih bilo le okoli 50. Proces kaznovanja medvojnih in tudi povojnih »prestopkov« je sicer junija 1946 v veliki meri zaustavila t. i. Togliattijeva amnestija. Gre za vladni dekret o amnestiji, poimenovan po generalnem sekretarju KPI Palmiru Togliattiju, ki je tedaj zasedal funkcijo pravosodnega ministra v vladi Alcida De Gasperija.²⁵

Na Balkanu je bilo močno odporiško gibanje pod vodstvom komunistov, ki so v Jugoslaviji in Albaniji uspeli priti na oblast, za razliko od Grčije, kjer je prevzem oblasti levičarskemu gibanju ELAS-u preprečila britanska intervencija. V Albaniji je po prihodu Enverja Hodže na oblast najprej prišlo do likvidacij okrog 60 oseb, pri-

²³ Charles De Gaulle: Vojni spomini : tretja knjiga : rešitev 1944-1946. Ljubljana-Beograd 1969, str. 42.

²⁴ Henry Rousso: L'Épuration : die politische Säuberung in Frankreich. V: Politische Säuberung in Europa. München 1991, str. 192–240; François-Xavier Gosselin: Justice d'exception et politique : la potion amère. V: Actualité de l'histoire, 2005, št. 77, str. 72–79.

²⁵ Romano Canosa: Storia dell'epurazione : storia dell'epurazione in Italia. Milano 1999, str. 181–183, 386; Hans Woller: Die Abrechnung mit dem Faschismus in Italien 1943 bis 1948. München 1996, str. 278 sl.; Giorgio Pisano, Paolo Pisano: Il triangolo della morte : la politica della strage in Emilia durante e dopo la guerra civile. Milano 1992; Roberto Spazzali: Epurazione di frontiera : le ambigue sanzioni contro il fascismo nella Venezia Giulia 1945-1948. Gorizia 2000, str. 34–39.

padnikov medvojnega režima, ki so jim sledili bolj ali manj politično režirani procesi. Ti so poleg kaznovanja kolaboracionistov za glavni cilj imeli odstranitev dejanskih ali potencialnih nasprotnikov novega režima. Bernd Fischer je tako tudi za Albanijo ugotavljal, da sta izraza »vojni zločinec« ter »nekomunist« oziroma »protikomunist« kmalu postala sinonima. Sredi novembra 1944 so tako na smrt obsodili 18 takih vojnih zločincev, ki pa so bili usmrčeni šele aprila naslednjega leta. Med drugimi ustreljenimi je bilo tudi 16 ministrov, poslancev in visokih uradnikov. Ta scenarij se je tedaj pojavljal tudi povsod drugje po državah srednje in vzhodne Evrope. V celoti naj bi bilo tedaj v Albaniji brez posebnih formalnosti usmrčenih okrog 500 ljudi.²⁶

V Grčiji je državljanska vojna v bistvu divjala že pred osvoboditvijo, a po dogodkih decembra 1944 je postala odkrita. Tedaj so levičarski odporniki v Atenah ubili nekaj desničarskih ministrov in veliko policistov, a po omenjeni britanski intervenciji se je začelo maščevanje. Probritanska vlada je sicer že v začetku novembra izdala zakon o kaznovanju kolaboracionistov in dejansko se je na tisoče le-teh, posebej pripadnikov t. i. varnostnih bataljonov, znašlo v taboriščih. Pred sodišče je prišlo tudi nekaj vodilnih politikov in bilo je izrečenih nekaj smrtnih obsodb. Toda po decembru 1944 je vlada zelo omilila politiko do nekdanjih kolaboracionistov, pripadniki varnostnih bataljonov pa so bili pritegnjeni k vladnim silam, ki so se borile proti ELAS-u. Njegove sile so se kmalu umaknile na sever in po svoje obračunavale z nekdanjimi kolaboracionisti in trenutnimi političnimi nasprotniki. Po približnih podatkih naj bi ELAS-a izvensodno ali z ljudskimi sodišči usmrtil okoli 5000 ljudi.²⁷

V Bolgariji se je obračun z režimom, ki je sodeloval z nacistično Nemčijo, podobno kot drugje v srednji in vzhodni Evropi odvijal v znaku vse bolj prisotnega sovjetskega vpliva. Ljudska sodišča so do aprila 1945 na več kot 130 procesih obsodila čez 9000 ljudi (po drugih podatkih skoraj 11.000), od teh več kot 2500 na smrt. Že februarja 1945 je bilo na velikem procesu obsojeno celotno staro državno vodstvo in takoj za tem so ustrelili skoraj sto poslancev in ministrov. Od jeseni 1944 naj bi brez sledu izginilo vsaj 28.000 oseb, v emigraciji so navajali celo število 50.000.²⁸ Podobno je bilo v Romuniji, obsojen in usmrčen je bil tudi maršal Ion Antonescu. Ob tem so zabeležili tudi okrog 500 sodnih ter neznano število izvensodnih usmrtitev.²⁹ V Romuniji srečamo tudi dva značilna pojavi represije v povojni vzhodni Evropi: po eni strani je šlo za izganjanje t. i. folksdojčerjev (podoben, a po dimenzijah obsežnejši

²⁶ Berndt J. Fischer: *Albania at War*. London 1999, str. 252; Neulen, *An deutscher Seite*, str. 241; Owen Pearson: *Albania in Occupation and War : from Fascism to Communism 1940-1945*. London-New York 2005, str. 435.

²⁷ David H. Close: *The Greek Civil War, 1943-1950*. London-New York 1993, str. 91; Mark Mazower: *The Cold War and the Appropriation of Memory : Greece after Liberation*. V: *East European Politics and Societies*, 1995, št. 2, str. 272-294, tu str. 273-276.

²⁸ Tzvetan Tzvetanov: *Meilensteine einer kontroversen Selbstfindung*. V: *Mythen der Nationen : 1945-Arena der Erinnerungen*. Band I. Mainz am Rhein 2004, str. 95-122, tu str. 98-99, 119; *Temne plati zgodovine*. V: *Delo*, 2. 2. 1995, str. 7.

²⁹ Mariana Hausleitner: *Auf dem Weg zur »Ethnokratie« : Rumänien in den Jahren des Zweiten Weltkrieges*. V: *Kooperation und Verbrechen: Formen der »Kollaboration« in östlichen Europa 1939-1945*. Göttingen 2005, str. 78-112, tu str. 103 sl.

pojav srečamo tedaj še na Madžarskem, Češkoslovaškem, Poljskem in v Baltiku ter Jugoslaviji), po drugi strani pa za deportacije političnih nasprotnikov v Sovjetsko zvezo, od koder se marsikdo ni nikdar več vrnil. Posebej tragičen je bil ta pojav v baltičkih deželah, ki so tako doživele že drugi tak udarec v obdobju petih let, po prvi priložitvi k Sovjetski zvezi leta 1940. V vseh zgoraj naštetih deželah so podobno kot v Bolgariji in Romuniji povojna ljudska sodišča obsojala medvojnne kolaboracioniste, vse bolj pa tudi t. i. sovražnike ljudstva, kar je bilo v funkciji spremembe družbenega sistema oziroma prevzema oblasti s strani komunističnih partij. Posebej delovna so bila omenjena ljudska sodišča na Madžarskem, kjer je taka v bistvu divja epuracija povzročila med 6000 in 7000 žrtev, na Poljskem pa okrog 3000. Izrečenih pa je bilo tako v teh dveh deželah kot tudi drugje še veliko število obsodb z zapornimi kaznimi, zaplembami premoženja, izgubo državljanskih pravic ipd. Ironija zgodovine je, da je na Madžarskem in na Poljskem še po vojni prihajalo tudi do protijudovskih pogromov s kar nekaj smrtnimi žrtvami.³⁰ Za Poljsko je bila značilna tudi povojna represija nad pripadniki prozahodnega odporiškega gibanja; mnogi – okrog 27.000 – so bili poslani v sovjetska taborišča, že v prvem letu po koncu vojne pa so jih še okrog 1000 obsodili na smrt.³¹ Kar zadeva kolaboracioniste, je za Poljsko značilen pojav, da jih je tamkajšnje odporiško gibanje prek svojega ilegalnega civilnega in vojaškega sodstva že med vojno obsodilo okrog 12.000, čeprav seveda ne vseh na smrt. Je pa iz literature znana ocena, da so samo v letu 1943 ustrelili okrog 1000 policijskih ovaduhov.³²

Če izvzamemo izgon nemške manjšine, je bil povojni obračun z medvojnimi grešniki na Slovaškem in Češkem videti še najbolj pravno korekten in najmanj pod neposrednim sovjetskim pritiskom. To pa ni pomenilo, da tam ni bilo resnega obračuna. Na Slovaškem je bilo čez 50 osebnosti medvojne režime obsojenih na smrt, 33 jih je bilo usmrčenih, na čelu s prelatom Jozefom Tiso. Skupaj pa je bilo na različne zaporne kazni obsojenih več kot 5000 oseb. Prav glede obsodbe nekdanjega predsednika je prišlo do velikega spora med demokrati in komunisti, vendar ga je »ljudsko sodišče« obsodilo na smrt in so ga aprila 1947 tudi usmrtili.³³ Na Češkem je bilo po vojni v okviru obračuna s kolaboracijo, ki je poznala celo več oblik češkega fašizma, v preiskavi okrog 90.000 oseb, se pravi toliko kot med nekajkrat manj

³⁰ Peter Kenez: Hungary from the Nazis to the Soviets : the Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944-1948. New York 2006, str. 149 sl.; Margit Szöllösi-Janze: »Pfeilkreuzler, Landesverräter und andere Volksfeinde« : Generalabrechnung in Ungarn. V: Politische Säuberung in Europa: Die Abrechnung mit dem Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg. München 1991, str. 311-357, tu str. 327-332; Deborah S. Cornelius: Hungary in World War II. New York 2011, str. 390-393; Adam Michnik: Iskanje izgubljenega smisla. Ljubljana 2012, str. 175-206.

³¹ Łukasz Kamiński: Stalinism in Poland, 1944-1956. V: Stalinist terror in Eastern Europe : Elite purges and mass repression. Manchester-New York 2010, str. 78-97, tu str. 80.

³² Czesław Madajczyk: Kann man in Polen 1939-1945 von Kollaboration sprechen?. V: Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Berlin- Heidelberg 1994, str. 133-148, tu str. 148.

³³ František Vnuk: Retribučné súdnicstvo a proces s Jozefom Tisom. V: Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Bratislava 1992, str. 287-307, tu str. 289; Slovaška zgodovina. Ljubljana 2005, str. 310; Neulen, An deutscher Seite, str. 203.

številnimi Norvežani. Pred sodišči je bilo obsojenih na smrt in usmrčenih 234 oseb česke narodnosti, 293 na dosmrtno ječo ter okrog 20.000 na zaporne kazni, po letu 1948 v dobi t. i. druge »retribucije« pa še prek 2000 oseb. Še več je bilo obsojenih oseb nemške narodnosti.³⁴

V Rusiji oziroma Sovjetski zvezi so seveda žalosten konec doživeli tudi z zahoda vrnjeni pripadniki številnih kolaboracionističnih formacij na čelu s pripadniki »Ruske osvobodilne armade« generala Andreja Vlasova.³⁵ Po nekaterih pričevanjih naj bi bilo od teh takoj ustreljenih 8000 vojakov, sam Vlasov pa je bil poleti 1946 obsojen na smrt in obešen. Ostale so poslali v sibirski delovni taborišča.³⁶ Na sovjetskem prostoru je bil problem in pojav kolaboracije izredno zapleten, saj so poleg oportunitizma in boja za preživetje poglavitni motivi zanjo bili tudi v protiruskem nacionalizmu posameznih narodnosti – posebej je v tem pogledu seveda izstopalo razpoloženje med baltskimi narodi – kot tudi v splošnem protirevolucionarnem oziroma protisovjetskem razpoloženju. Tako bi tudi predstavitev obračuna s to raznovrstno kolaboracijo močno presegala razpoložljivi prostor, vendar naj navedemo zgolj očno, da naj bi obračun zahteval do 150.000 žrtev, kar je verjetno previsoka številka.³⁷ Kot smo deloma že omenili, se ni dobro godilo niti milijonom nekdanjih vojnih ujetnikov in prisilnih delavcev, od katerih se številni niso prostovoljno vrnili v domovino. Le kaki petini izmed teh so oblasti dovolile takojšnjo vrnitev na domove, večina ostalih pa je bila pavšalno obtožena kolaboracije in poslana v delovna taborišča širom Sovjetske zveze.³⁸ Za Sovjetsko zvezo je bilo sicer značilno še eno žalostno poglavje povojne represije, v nekaterih primerih že med vojno kolektivno kaznovanje celih narodnih skupnosti pod obtožbo kolaboracije z Nemci. Poleg povolških Nemcev naj tu izpostavimo predvsem usodo več kozaških rodov, krimskih Tatarov in Čečenov.³⁹

³⁴ Kateřina Kočová: Die Tätigkeit der Ausserordentlichen Volksgerichte in den böhmischen Ländern 1945–1948 und die Ahndung von Holocaust-Verbrechen. V: *Kriegsverbrechen, NS-Gewaltverbrechen und die europäische Strafrechtswissenschaft von Nürnberg bis Den Haag*. Graz 2007, str. 192–200, tu str. 192 sl.; Neulen, An deutscher Seite, str. 210; Claudia Kuretsidis-Haider: Zur justiziellen Ahndung von NS- und Kollaborations-Verbrechen in Europa abseits der alliierten Prozesse – ein Überblick. V: *Kriegsverbrechen, NS-Gewaltverbrechen und die europäische Strafrechtswissenschaft von Nürnberg bis Den Haag*. Graz 2007, str. 85–102, tu str. 93.

³⁵ Več o gibanju generala Vlasova v Ekaterina Andreeva: *General Vlasov i russkoe osvoboditel'noe dvizhenie*.

London 1990.

³⁶ Karlo Štajner: *Sedem tisoč dni v Sibiriji*. Zagreb 1971, str. 252, 344–348.

³⁷ Neulen, An deutscher Seite, str. 399; Boris Mlakar: *Obračun s kolaboracijo v Evropi*. V: *Delo*, 25. 9. 1996.

³⁸ Jutta Scherrer: *Siegesmythos versus Vergangenheitsaufarbeitung*. V: *Mythen der Nationen : 1945-Arena der Erinnerungen*. Band II. Mainz am Rhein 2004, str. 619–670, tu str. 627–628.

³⁹ Richard Overy: *Russia's War*. London 1999, str. 232–234, 287–288; Michail Semirjaga: *Alcune questioni circa il collaborazionismo con le autorità d'occupazione in URSS (1941–1944)*. V: *Una certa Europa : Il collaborazionismo con le potenze dell'Asse 1939–1945*. Brescia 1992, str. 415–430, tu str. 422–423; Steven A. Barnes: *Death and Redemption : the Gulag and the Shaping of Soviet Society*. Princeton-Oxford, str. 143–158.

Boris Mlakar

The Main Forms and Dimensions of Repression in the Post-war Europe

S u m m a r y

With the Allied victory against the Nazi camp, in May 1945 a new age of peace and restoration of democratic order supposedly began. However, as a consequence of tragic or criminal incidents during the war, at the end of the war retaliation against or punishment of those responsible for the aforementioned incidents began. As in these extraordinary circumstances disunity, collaboration or even civil wars took place during the years of occupation, the post-war efforts for fair arbitration gained additional dimensions. Consequently at that time the state of emergency and suffering had not yet ended for a significant percentage of the population.

Almost eleven million of German and other soldiers found themselves in the Allied captivity at the end of the war, two thirds of them at the Western Front. Most of these soldiers may have returned home soon, but this was not true of those imprisoned in the Soviet camps, where almost a million of them died due to exhaustion and mistreatment. However, even in the Western prisoner-of-war camps tens of thousands of prisoners died because of the same reasons. Soviet citizens who, at the end of the war, ended up in the West, were even worse off: in accordance with the Yalta Agreement they were returned to their homeland, where their fate was usually sealed. The Allied decision about the deportation of the German population from the Central and Eastern Europe to Germany, which was a consequence of the fact that sometimes these minorities collaborated with the Germans, had similarly tragic consequences. This extradition was especially violent in Czechoslovakia and resulted in tens of thousands of deaths. The Soviet authorities used the principle of collective responsibility, during and even before the war, in the case of smaller national communities, for example the Crimean Tatars and Chechens, deported to Siberia due to the accusations of collaborating with the Nazis.

At that time the retaliation against collaboration was characteristic of the whole European space. As individual segments of the population collaborated with the occupation authorities in various ways, also in the context of the civil wars that broke out at the time, the related post-war developments – especially in the Central and Eastern Europe under the Soviet influence – often exceeded the legal context of pursuing just penalties and transformed into vengeance against actual or potential opponents of the new regimes, supporting the takeover of power and the changes of the social system. In Western Europe, especially in Italy and France, mass “uncontrolled” revenge against the collaborators also took place. The post-war authorities strived to put a stop to such developments and carry out the punishment of the collaborators in the context of the newly established judicial system. At the time similar processes also took place in Yugoslavia or Slovenia, although in this space the way of how the score was settled with the members of the collaborating units, extradited from Austria by the Allied authorities after the end of the war, was quite specific.

1.02
Prejeto 18. 2. 2013

UDK: 321.64:94(497.4)"1945/1991"

Aleš Gabrič*

Totalitarizem in Slovenija ali zakaj za Slovenijo ni ustrezna terminologija, ki jo uporabljajo v tuji strokovni literaturi?

IZVLEČEK

Pojem totalitarizem se je začel uporabljati po letu 1923 za oznako fašističnega gibanja v Italiji, kasneje pa se je razširil na sorodne pojave v drugih državah. Totalnost naj bi ponazarjala oblast, ki se ne zadovoljuje zgolj z obvladovanjem političnega življenja v državi, temveč poskuša v svojo mrežo oblasti ujeti prav vse pore življenja, vse družbene podsisteme, od gospodarstva, medijev, kulture, športa, posega pa tudi v zasebno območje in skuša vplivati na človekov način mišljenja, odločanja in delovanja. V znanstveno rabo je pojem totalitarizem prišel po 2. svetovni vojni, ko je Hannah Arendt izdala delo Izvori totalitarizma. V naslednjih desetletjih so potekale raziskave pod vtisom hladne vojne, pozornost pa je bila pogosto usmerjena v primerjave Sovjetske zveze pod Stalinom in po njegovi smrti v času destalinizacije. Vprašanje, katere režime lahko označimo kot totalitarne, se je vleklo skozi desetletja, več pozornosti pa je v strokovnih razpravah vnovič dobilo po padcu berlinskega zidu in koncu hladne vojne v devetdesetih letih 20. stoletja.

Ključne besede: totalitarizem, Slovenija, fašizem, nacizem, stalinizem

ABSTRACT

TOTALITARISM AND SLOVENIA, OR WHY THE TERMINOLOGY USED IN THE FOREIGN EXPERT LITERATURE IS INAPPROPRIATE IN CASE OF SLOVENIA

*Totalitarianism as a concept has come into use after 1923. At first it denoted the fascist movement in Italy, but later its meaning was extended to similar phenomena in other countries. Totality is supposed to describe the authorities not satisfied merely with controlling the political life in a country, but trying to penetrate all aspects of life and social subsystems, from economy to media, culture and sports, as well as interfering with the private realm, aiming to influence the way people think, make decisions, and act. The concept of totalitarianism came into scientific use after World War II, when Hannah Arendt published her work *The Origins of Totalitarianism*. In the following decades research under the influence of the Cold War took place, often focusing on comparing*

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; e-naslov: ales.gabric@inz.si

the Soviet Union under Stalin and after his death, in the time of de-Stalinisation. The question of which regimes could be described as totalitarian has been asked throughout the decades, and it once again became the subject of more attention in the expert discussions after the fall of the Berlin Wall and the end of the Cold War in the 1990s.

Keywords: Slovenia, totalitarianism, fascism, Nazism, Stalinism

Množično uporabo represije v 20. stoletju širša javnost pogosto prehitro povezuje s totalitarnimi režimi. Pri tem gre za precej poenostavljene presoje, pri katerih se ne sprašuje niti o značaju političnega sistema, ki izvaja neko obliko represije, niti o namenu ali cilju, ki oblast napeljujeta k povečani stopnji uporabe nasilja. Če je to še lahko razumljivo za poenostavljeno pisanje za medije, ki nagovarjajo širši krog bralstva, bi morala biti (vsaj) v strokovnem časopisju podoba preteklosti bolj usklajena z orisom sorodnih pojavov v širšem znanstvenem okolju. Toda ob prebiranju domače in tuje znanstvene literature lahko velikokrat naletimo na precejšnje razlike že pri osnovnih pojmi, tako da se bralec ob tem pogosto sprašuje, zakaj slovenska historiografska literatura ne sledi terminologiji in obrazcem, ki so zelo nazorno določeni v nekaterih temeljnih delih. Pri tem totalitarizem in ocenjevanje, katere režime lahko označimo s tem pojmom, ni nikakršna posebnost, saj do podobnih primerov prihaja tudi pri ocenjevanju nekaterih drugih pojavov iz novejše zgodovine.¹

Slovensko zgodovinopisje se je (upoštevajoč omejeno bazo strokovnjakov) kar precej ukvarjalo s časom iz sredine 20. stoletja in različnimi totalitarni režimi, ki so zaznamovali politični razvoj Slovencev v prejšnjem stoletju. Toda pojem totalitarizem je bolj pogosto uporabljen v rumenem tisku, kjer pa seveda ni prostora za določanje problema. V strokovni literaturi so totalitarizem v ospredje postavili novembra 2009 na znanstvenem posvetu v organizaciji Študijskega centra za narodno spravo. V zborniku referatov z naslovom *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi*, ki je izšel istega leta, so pisci opisovali različne oblike politične represije iz sredine 20. stoletja, a pri nekaterih ni povsem jasno zaznavna povezava totalitarnega sistema z orisom konkretne oblike politične represije. Brez dodatnih opozoril v tej smeri bi lahko po najavi v uvodni besedi, da so se v zborniku ukvarjali z značilnostmi totalitarnih sistemov, bralec pomislil, da so npr. prisilna mobilizacija ali izgoni prebivalstva tipični zgolj za te politične sisteme, kar seveda ne vzdrži tehtne analize. Še najbolj nerazumljiv je podnaslov »Slovenska totalitarna izkušnja 1920–1991«. ² Vprašljiva je seveda že prva letnica, saj ni jasno, kateri Slovenci naj bi imeli že leta

¹ Gl. npr. razliko v ocenjevanju opozicije komunističnemu režimu in disidentstva v Aleš Gabrič: *Disidenti v Sloveniji v primerjavi z vzhodnoevropskimi komunističnimi državami*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2011, št. 1, str. 297–312, str. 298–301.

² Jože Dežman: *Slovensko kratko dvajseto stoletje*. V: *Totalitarizmi - vprašanja in izzivi : ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi : zbornik prispevkov z mednarodnega znanstvenega posveta*, 9. novembra 2009 v Ljubljani. Ljubljana 2009, str. 164–175, str. 166–167.

1920 izkušnjo s totalitarizmom. Omenjeni italijanski fašizem tega leta še ni prevzel oblasti v Italiji. Kateri totalitarizem pa naj bi ponazarjala letnica 1991, je vprašanje zase. Zgolj predvidevamo lahko, da avtor prispevka bralcu s tem ni hotel sugerirati, da smo Slovenci živeli pod pritiskom totalitarnega režima še v času, ko je bila na oblasti koalicija Demos.

Definiranju totalitarizma se je v omenjenem zborniku posvetila Tamara Griesser Pečar. Zagovarjala je stališče, da bi morali vse totalitarizme meriti z enakimi kriteriji, se vprašala, kaj se za pojmom totalitarizem skriva, in pri tem omenila nekatere značilne posebnosti tovrstnih režimov. Kot totalitarne oblike na slovenskih tleh je naštela nacizem, fašizem in komunizem ter zavrnila teze o katoliškem oz. klerikalnem totalitarizmu kot neutemeljene. V prispevku je večkrat polemizirala tudi z navedbami iz dnevnega časopisja, kar primarno sicer ni naloga znanstvenega pisanja. Za znanstveni tekst nenavaden pa je že začetek njenega prispevka, v katerem je ocenjevala Resolucijo Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu iz aprila 2009 in njene odmeve v tedanjem slovenskem političnem življenju. Resolucijo, ki je sad političnega vzdušja v Evropi na začetku 21. stoletja, bi težko ocenili kot primerno izhodišče za raziskovanje posebne oblike političnega sistema iz evropske zgodovine sredi 20. stoletja.³

Kriza liberalnega parlamentarnega modela

Če bi hoteli bolj natančno določiti, kateri politični sistem lahko imenujemo totalitarni, uporaba zgolj slovenske literature očitno ne bo zadoščala, saj so odgovori na vprašanja in izzive, ki jih je že v naslovu navedel omenjeni zbornik, še zelo zamegljeni. In če se ob tem vprašamo še, kateri politični sistemi ustrezajo kriterijem, ki opredeljujejo totalitarne režime, se bo treba vrniti v zgodovinski čas odmiranja starega sveta in vzpostavljanja novega v prvi polovici 20. stoletja, saj nam pri tovrstnem iskanju politične resolucije z začetka 21. stoletja nikakor ne morejo biti v oporo.

Ljudi, ki bi si želeli prigrabiti v roke vso oblast in jo uživati brez omejitev, je bilo skozi zgodovino vedno dovolj. Tovrstne ideje vsekakor niso bile novost 20. stoletja, so pa bili v prvi polovici tega stoletja izpolnjeni nekateri pogoji, ki so omogočali novim političnim gibanjem in njihovim ideologom pohod na oblast. Razvoj nove tehnologije je ponudil možnosti za ustvarjanje bleščeče podobe velikega vodje in za nadziranje neposlušnih državljanov. S širitvijo volilne pravice so v politični prostor vstopili tudi tisti sloji prebivalstva, ki so bili v začetnih korakih demokracije še odrinjeni od vzvodov odločanja in na katere so tradicionalne stranke preprosto pozabljale. Množice nezadovoljnežev z obstoječim modelom parlamentarnega sistema so zato postale lahek plen novih gibanj in idej z obljubo večje vloge v prihodnosti. Nekatera nedemokratična politična gibanja so prišla na oblast v skladu z veljavnimi

³ Tamara Griesser Pečar: Generalni register pojavov in žrtev totalitarizma. V: Totalitarizmi – vprašanja in izzivi : ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi : zbornik prispevkov z mednarodnega znanstvenega posveta, 9. novembra 2009 v Ljubljani. Ljubljana 2009, str. 33–45.

zakonskimi načeli, ob podpori velikega dela prebivalstva in s soglasjem drugih centrov politične moči v državi.⁴

Voljo do prevratnih idej so med nižjimi sloji prebivalstva krepile tudi travme, ki so jih pustile posledice 1. svetovne vojne, in težave, ki so jih povzročile slabe socialne razmere, še posebej po izbruhu velike gospodarske krize leta 1929. Vse to je porajalo vse bolj enotno oceno, da je model liberalne parlamentarne demokracije preživel, saj ni našel odgovorov na izzive prvih desetletij 20. stoletja. V 1. svetovni vojni je padla generacija mladih, ki naj bi v drugačnih okoliščinah prevzela vajeti družbe in jo vodila v naslednjem obdobju. Po vojni pa so preživeli, na katerih je vojna pustila fizične ali psihične posledice, mnogi med njimi brez zaposlitve, lahko le nemočno opazovali, kako njihove države še naprej vodijo ljudje, ki so jih pahnili v nesmiselno dolgotrajno morijo in socialno bedo. Gospodarska kriza je ob delo spravila številne ljudi, ki so izgubili zaposlitev in ki niso več vedeli, kako naj sploh preživljajo sebe in svojo družino. Za vse tegobe so lahko krivca iskali zgolj pri vladajočih strukturah v državi, ki niso znale ponuditi nikakršne rešitve za izhod iz razmer, ki so v revščino in depresijo pognale milijonske množice.

Te so nato prisluhnile nosilcem novih idej, ki so obljubljali hitre in preproste rešitve, te pa bi bile mogoče, če bi oblast prevzela močna osebnost in vladala s politiko trde roke. Ekstremna politična gibanja tako na levi kot na desni strani političnega spektra je sistem parlamentarne demokracije, v kateri oblast porabi veliko moči za brezplodna politična prepričevanja in prerekanja, označila za poglavitnega krivca kriznih razmer v državi. Enako so storili tudi predsedniki ali vladarji, ki so ukinitvev parlamenta opravičevali z njegovo nesposobnostjo, ali pa so ga ocenjevali kot oviro, ki preprečuje neposredni stik ljudstva z najvišjim predstavnikom oblasti.

Parlamentarna demokracija je bila torej skupni sovražnik ekstremnih gibanj, ki niso bila povsem enotna v ocenah, kako jo zrušiti in s čim jo nadomestiti. Kaos ob koncu 1. svetovne vojne je najprej izkoristila boljševiska stranka (kasneje Komunistična partija Sovjetske zveze), ki je novembra 1917 prevzela oblast v Rusiji in v državljanski vojni, ki je sledila, premagala svoje politične nasprotnike. Benito Mussolini je kot vodja Nacionalne fašistične stranke oktobra 1922 od kralja dobil mandat za sestavo nove vlade in je to izkoristil za utrditev lastne oblasti in uveljavitev nove oblike politične vladavine. Desetletje kasneje mu je na tej poti sledil Adolf Hitler, ki je januarja 1933 postal kancler Nemčije in je nato prevzel še mesto predsednika države. Stranke, ki so jih navduševale komunistične ali fašistične ideje, so bile ustanovljene v večini evropskih držav, a so bile komunistične v mnogih državah prepovedane.

⁴ Temeljne značilnosti totalitarizmov so v članku povzete po sledečih delih, npr.: Hannah Arendt: Izvori totalitarizma. Ljubljana 2003 (dalje Arendt, Izvori totalitarizma); Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick (ur.): Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared. Cambridge 2009 (dalje Beyond Totalitarianism); David D. Roberts: The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe: Understanding the Poverty of Great Politics. New York-London 2006 (dalje Roberts, The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe); Eric J. Hobsbawm: Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991. Ljubljana 2000.

Številni diktatorji so se ob uvajanju diktatur zgledovali po fašističnem modelu in so tudi sami vpeljali katero od novosti iz arzenala fašistične ideologije.

Nekatera totalitarna gibanja so se naslonila na nove idejne obrazce, ki so jih napisali njihovi ideologi. Najbolj značilen je Mein Kampf Adolfa Hitlerja, ki je postal katekizem Nationalsocialistične nemške delavske stranke (NSDAP). Status nezmo-
tljivih resnic so uživala tudi zbrana dela komunističnih voditeljev. Ponujali so nov svet prihodnosti, ki bo odpravil tudi s starimi ideologijami. Za razliko od omenjenih primerov v katoliških državah diktatorji in gibanja, ki so se spogledovala s totalitar-
nimi idejami, niso sestavljali novih velikih ideologij, temveč so se ozirali bolj proti preteklosti in se v iskanju odrešitve zatekali h katolicizmu, kar jim je prineslo še zaveznitvo katoliške cerkve.

Z naraščanjem nezadovoljstva zaradi političnih, gospodarskih in socialnih vzro-
kov so sicer krhke demokracije v evropskih državah v dvajsetih in tridesetih letih pa-
dale kot domine. Boljševiški prevzem oblasti leta 1917 v Sovjetski zvezi še ni prinesel
tovrstnega učinka, saj so druge poskuse komunističnih prevratov po koncu 1. svetov-
ne vojne uspeli preprečiti. Ni pa to zaustavilo vala uvajanj kraljevih, predsedniških
ali vojaških diktatur, ki so do začetka 2. svetovne vojne preplavile osrednjo, južno
in vzhodno Evropo. Ob državah z daljšo tradicijo demokratične ureditve na zahodu
(Velika Britanija, Francija, države Beneluksa) in na skandinavskem severu Evrope je
parlamentarno ureditev do naslednje vojne ohranila le Češkoslovaška. Večina dikta-
torjev si je ob pohodu na oblast prisvojila stare strukture oblasti, večjo zaskrbljenost
pa so med Evropejci, ki so se spraševali, kam vodi tovrstni politični razvoj, vzbujali
režimi, katerih voditelji so brez zadržkov nakazali, da bodo pometli z dotedanjo poli-
tično tradicijo in ustvarjali povsem nov svet po svojih idejah in potrebah.

Totalitarizem kot pojav iz 20. stoletja

Pojem totalitarizem se je začel uporabljati po letu 1923 za oznako fašističnega
gibanja v Italiji, kasneje pa se je razširil na sorodne pojave v drugih državah. Total-
nost naj bi ponazarjala oblast, ki se ne zadovoljuje zgolj z obvladovanjem političnega
življenja v državi, temveč poskuša v svojo mrežo ujeti prav vse pore življenja, vse
družbene podsisteme, od gospodarstva, medijev, kulture, športa, posega pa tudi v
zasebno sfero in skuša vplivati na človekov način mišljenja, odločanja in delovanja.⁵

V znanstveno uporabo je pojem totalitarizem prišel po 2. svetovni vojni, ko je
večji del vzhodne Evrope živel pod nadzorom Stalinove Sovjetske zveze. Hannah
Arendt je leta 1951 izdala temeljno delo *The Origins of Totalitarianism*, ki smo ga
pod naslovom *Izvori totalitarizma* v slovenskem prevodu dobili leta 2003.⁶ Aren-

⁵ Težavnosti pri definiranju pojma totalitarizem in zgodovino historičnega raziskovanja tega po-
java z navajanjem obsežne literature o tej problematiki gl. v Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick: *After
Totalitarianism – Stalinism and Nazism Compared*. V: *Beyond Totalitarianism : Stalinism and Nazism
Compared*. Cambridge 2009, str. 1–37; Roberts, *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century
Europe*, str. 6–17.

⁶ Arendt, *Izvori totalitarizma*.

dtova je primerjala nemški nacizem in sovjetski stalinizem. Vzpon tovrstnih režimov je postavila v krog daljšega zgodovinskega razvoja in pojasnila načela, po katerih bi oblast v nekaterih državah lahko označevali kot totalitarne. Poudarila je, da to velja zlasti za Nemčijo pod Hitlerjem in Sovjetsko zvezo pod Stalinom, medtem ko je za Mussolinijevo Italijo opozorila, da ni povsem primerljiva s prej omenjenima in da je ni moč brez zadržkov uvrščati v kategorijo totalitarne oblasti. V naslednjih desetletjih so bile raziskave pod vtisom hladne vojne, pozornost pa je bila pogosto usmerjena v primerjave Sovjetske zveze pod Stalinom in po njegovi smrti v času destalinizacije. Vprašanje, katere režime lahko označimo kot totalitarne, se je vlekle skozi desetletja, več pozornosti pa je v strokovnih razpravah vnovič dobilo po padcu berlinskega zidu in koncu hladne vojne v devetdesetih letih 20. stoletja.

V strokovni literaturi sta kot tipična primera totalitarne oblasti primerjalno najbolj pogosto izpostavljena nacistična Nemčija in stalinistična Sovjetska zveza; obsežno novejšo primerjavo sta opravila profesorja z Univerze v Chicagu Michael Geyer in Sheila Fitzpatrick v zborniku *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*,⁷ izdanem istega leta kot slovenski zbornik *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi*, torej leta 2009. Med obema najdemo le malo skupnih točk. V svetovni literaturi je poleg stalinizma in nacizma v primerjave pogosto vključena tudi fašistična Italija, deloma že zaradi dejstva, da se je v njej izraz totalitarizem pravzaprav uveljavil. Posamezni avtorji sicer opozarjajo, da italijanski model nadzora nad ljudmi ni bil izdelan tako do potankosti kot nemški ali sovjetski. Toda Abbot Gleason je leta 1995 v delu *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* zapisal, da je vsekakor smiselno v primerjavo vključiti tudi Italijo, saj si eden vodilnih idejnih teoretikov fašizma Giovanni »Gentile zasluži, da ga imenujejo prvi filozof totalitarizma«.⁸ Zanimiva je tudi primerjava, ki jo je o totalitarni umetnosti in vplivu oblasti na umetnost naredil Igor Golomstock. V primerjavo je poleg Sovjetske zveze, Nemčije in Italije pritegnil še umetnost komunistične Kitajske.⁹

Omenjenim analizam oz. njenim avtorjem je skupno, da so za izhodišče proučevanja brskali za teoretičnimi izhodišči ideologov novih političnih režimov in analizirali delovanje totalitarne oblasti na različnih področjih obvladovanja države in ljudi. Temeljna znanstvena dela o pojavu iz zgodovine 20. stoletja torej temeljijo na virih 20. stoletja in se v iskanju izhodišč, vzrokov, dejanj in posledic ne zatekajo k mišljenjskim obrazcem, resolucijam in stališčem političnih skupin iz 21. stoletja. V primerjavah sta kot najbolj sorodni obliki totalitarne vladavine izpostavljeni Hitlerjeva Nemčija in Stalinova Sovjetska zveza. Stalinizem in nacizem kot dva najbolj sorodna pojava tako najdemo tudi v naslovu že omenjenega zbornika, v katerem so sodelavci z različnih koncev sveta pod taktirko Michaela Geyerja in Sheile Fitzpatrick ponudili prepričljivo analizo evropske totalitarne izkušnje.

⁷ *Beyond Totalitarianism*.

⁸ Navedeno po: Roberts, *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe*, str. 15.

⁹ Igor Golomstock: *Totalitarian Art : in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*. New York 2011.

V vseh omenjenih delih so opisane številne ugotovitve, na katere bi se morali kot na temeljne pri obravnavi totalitarizmov naslanjati tudi v slovenskih historiografskih delih. Temeljni poudarek je, da vsake diktature iz 20. stoletja še ni mogoče oceniti kot totalitarne. V odnosu do nadzorovanja posameznika je nov tip totalitarne vladavine dodal marsikaj, česar starejše in sočasne diktature in avtokratski režimi niso poznali. Na zunaj je totalitarno oblast zaznamoval kult osebnosti, kult velikega nezmotljivega voditelja, ki je v malikovanju dosegal neslutene razsežnosti. To so omogočali novi mediji, radio, film in strogo nadzorovani časopisi. Mediji so bili pod popolnim nadzorom državnega aparata, od njega neodvisnih medijev pa v državi ni smelo biti. V avtoritarnih režimih se je voditelj z uvedbo diktature naslonil na stare sile moči, na obstoječi državni aparat in vojsko, ob vzpostavljanju totalitarne oblasti pa so imeli voditelji v mislih nov tip države in so se naslanjali na strankarske vojaške strukture in tajno policijo. V avtoritarnih režimih je ponekod obstajala možnost javnega izražanja političnih in idejnih stališč, ki so se razlikovala od oblastnih; vrzel je bila sicer majhna in jo je lahko oblast po potrebi kadarkoli zaprla. V totalitarnih režimih pa javnega izražanja, ki bi lahko vodilo v kritiko nezmotljivega vodje ali absolutne oblasti, nikakor ni smelo biti. Od avtoritarnih režimov je totalitarne ločeval teror kot sestavni del vzdrževanja oblasti. Medtem ko so ga avtokratski režimi uporabljali le redko, je bil za Hitlerjevo Nemčijo ali Stalinovo Sovjetsko zvezo nekaj vseskozi prisotnega, v fašistični Italiji pa ga je bilo manj.

Totalitarne režime so zaznamovale tudi uradne ideologije, ki so postale zapovedan način mišljenja, ki posamezniku ni dopuščal odstopanj od nezmotljivih obrazcev. Posameznik je bil lahko v avtokratskih državah zgolj lojalen do oblasti in si je o njej mislil svoje, totalitarnost pa ni dopuščala le tovrstne formalne lojalnosti. Z nadzorovanjem, kaj kdo dela, govori ali si misli, je posegla tudi v zasebno sfero življenja in s tajno policijo vzpostavila množično mrežo ovaduhov, ki so državnim organom poročali tudi o najbolj intimnih zadevah ljudi. Posameznik v totalitarnem režimu ni ohranil pravice do zasebnosti in individualnosti, temveč je postal le delček velikega kolesa, ki se vrti po idejah nezmotljivega velikega vodje. Človek v totalitarnem sistemu ni imel pravic kot posameznik, temveč je užival pravice le kot član velikega kolektiva, ki mu mora služiti v skladu z njemu določeno vlogo v državi.

Za razliko od starejših diktatur, ki so s cenzuro poskušale omejevati medije in kritike na svoj račun, so stranke, ki so gradile totalitarno vladavino, izkoristile pridobitve sodobne tehnologije. Novi mediji, skrbno načrtovani množični shodi, kjer je imel veliki vodja posebno vzvišeno mesto nad množico, svetlobni učinki in filmska propaganda so na povsem nov način povzdigovali pomen velikega vodje. Državljeni so se z njegovimi idejami in idejami drugih ideologov vsakodnevno srečevali tudi preko velikih plakatov, ki so zapolnjevali velike površine tudi manj uglednih trgov in uličic. S pompoznimi nastopi so totalitarna gibanja v boju za oblast naletela na odmev zlasti pri spodnjih slojih prebivalstva, ki so bili še v nedavni preteklosti izločeni iz političnega življenja. Vodje novih totalitarnih gibanj niso prihajali iz tistih družbenih struktur, ki so si že desetletja v parlamentarnem boju prizadevale za reformiranje tedanjega socialno krivičnega kapitalističnega sistema. Novi voditelji so prihajali iz nižjih slojev,

ki so rešitev videli v odpravi liberalnega kapitalističnega in parlamentarnega sistema in ki ga niso omejevali kulturni in moralni obrazci večinskega dela prebivalstva.

Avtokrat ali diktator si je v svojem pohodu na oblast prizadeval predvsem, da bi zavzel obstoječe družbene strukture, ki bi mu nato pomagale pri vladanju. Totalitarne oblasti pa so v pohodu na oblast razmišljale tudi o tem, kako bi povsem spremenile obstoječe družbene strukture in jih nadomestile z novimi oblikami in značilnostmi, ki so bile zarisane v njihovih idejnih načrtih. Ker ti niso bili povsem jasni, ker končni cilj kot tak ni obstajal, ali je bil nedosegljiv, je značilnost totalitarnih gibanj, da niso statična, da so vseskozi v gibanju, cilje pa si sproti prilagajajo v skladu s trenutnimi razmerami.

Na notranjepolitičnem področju so totalitarna gibanja kmalu po prevzemu oblasti prepovedala delovanje drugih političnih strank. V nasprotju z razsvetljensko tradicijo ločevanja treh vej oblasti so začeli združevati oblast, tako da je sodstvo izgubilo samostojnost in postalo oblastno sredstvo za obračunavanje z opozicijo in drugače mislečimi. Enostrankarski parlament pa tudi ni bil več torišče zagovornikov različnih političnih usmeritev, temveč je po hitrem postopku sprejemal zakone, oblikovane v vladnih kabinetih.

Vse totalitarne oblasti so preganjale svoje nasprotnike, ki so stali na poti do urenitve velikega cilja, ta pa je bil npr. v Nemčiji velika država rasno čiste arijske rase, v Sovjetski zvezi pa vladavina delavskega ljudstva. Ljudi so vzgajali v sovraštvu do drugačnih, do tistih, ki so jih voditelji totalitarnih gibanj označevali kot krivce za tegobe v preteklosti. V nacistični Nemčiji so bili za glavnega krivca označeni Judi, v Sovjetski zvezi pa kapitalisti in veleposestniki. V koncentracijska taborišča, še eno novost 20. stoletja (ki pa ni iznajdba totalitarnih režimov), so zapirali številne politične nasprotnike, ki so jih tudi razlastili, z zaplenjenim premoženjem pa je država pomagala pri oživiljanju novega gospodarskega zagona. Italija pri preganjanju nasprotnikov ni bila tako ostra kot drugi dve osrednji totalitarni državi, koncentracijska taborišča je začela odpirati v vojnih letih, njeni glavni notranjepolitični nasprotniki pa so bili pripadniki narodnih manjšin, ki jim je fašistična oblast odrekala kakršnekoli pravice, pa tudi pripadniki levih političnih strank in gibanj. Za onemogočanje in kaznovanje nasprotnikov pa je uporabljala konfinacijo v t. i. konfinacijske kolonije in Posebno sodišče za zaščito države.

Na zunanjepolitičnem prizorišču sta totalitarne države povezovali agresivnost in želja po širitvi ozemlja. Nemški cilj je bila združitev vseh Nemcev v eni državi in iskanje novega življenjskega prostora (lebensraum) v ravninah vzhodne Evrope. Tamkajšnji Slovani naj bi bili preseljeni daleč proti vzhodu ali pa uporabljeni kot suženjska delovna sila, tisti z arijskim poreklom pa bi lahko postali polnopravni državljani Tretjega rajha. V še bolj oddaljeno zgodovino so bili zagledani fašistični voditelji, ki so se zgledovali po Rimskem imperiju in so poskušali Italiji zagotoviti odločilno vlogo na obalah Sredozemskega morja. Sovjetska zveza ni težila toliko po povečevanju ozemlja lastne države, temveč je bolj spodbujala komunistične revolucionarje iz drugih držav, naj po boljševiškem zgledu tudi oni izvedejo revolucijo v svojih državah in nato vzpostavijo enak režim, kot sta ga vzpostavila Lenin in Stalin v Sovjetski zvezi.

V gospodarski ureditvi se je pokazala največja razlika med fašističnim (in nacističnim) režimom in sovjetskim komunizmom. Prvi so obdržali kapitalistično ureditev, le da so gospodarske subjekte postavili pod državni nadzor, in da so se morali ravnati v skladu z gospodarsko politiko države. To v času po gospodarski krizi ni bilo nič posebnega, saj je z New Dealom v gospodarsko načrtovanje posegel tudi center kapitalistične ureditve na drugi strani Atlantika, torej Združene države Amerike. Kar je med seboj razlikovalo fašistične in druge kapitalistične države, je bil korporativizem, poseben gospodarsko politični sistem, v katerem je država prevzela vlogo posrednika med delodajalci in delavci (oz. sindikati). V Italiji so ga uvedli leta 1927, podoben sistem pa so nato uvedli tudi v nacistični Nemčiji in nekaterih drugih diktatorskih režimih. Znotraj iste korporacije so se znašli lastniki in delavci, npr. lastniki tovarn in zaposleni v njih. Fašistični sistem je s tem stopil na stran kapitalistov, saj je omejil vlogo sindikatov in omejil ali celo prepovedal pravico do stavke.

Komunistična oblast je ravnala drugače in je odpravila kapitalistični sistem. Z nacionalizacijo in agrarno reformo je razlastila dotedanje lastnike in vse gospodarske reurse prenesla v državno last. Z načrtnim gospodarstvom je nato določila ne le, kaj je treba proizvajati, temveč je država do podrobnosti predpisovala tudi cene izdelkov in njihovo razdeljevanje med prebivalstvo. Vsi posegi v gospodarsko politiko, fašistični in komunistični, so dali kratkotrajne rezultate v hitrem zmanjševanju brezposelnosti, zagotavljanju osnovnih socialnih pravic ali naseljevanju in kultiviranju novih kmetijskih območij, kar je oblastem prineslo podporo dela prebivalstva. Po drugi strani pa so hitre gospodarske spremembe pustile za seboj velike poražence. V Nemčiji npr. Jude, ki so pogosto izgubili vse, tudi življenje, v Sovjetski zvezi kmete, ki so stradali, da se je lahko država hitro industrializirala, prav povsod pa so bili poraženci tudi delavsko gibanje in sindikati.

Širjenje vpliva totalitarnih obrazcev v drugih državah

Po izbruhu velike gospodarske krize je politika trde roke dobila vse več privrženec v številnih državah, ki so se otepale z gospodarsko stagnacijo in visoko stopnjo brezposelnosti. Pri ljudeh na robu preživetja, ki niso imeli kaj dosti izgubiti in so bili tudi na obrobju političnega dogajanja, so na večji odmev naletele hitre in radikalne odločitve močnih voditeljev kot pa dolgotrajne in pogosto brezplodne razprave v politično parlamentarnem sistemu, ki je dajal videz, da je zgolj ovira za reševanje nastalih težav.

Fašistični zgled je dobil posnemovalce v večini evropskih držav, toda tovrstne stranke se običajno niso prebile v parlamente svojih držav, nekatere pa so se bolj uveljavile šele v času 2. svetovne vojne, ko so sodelovale z okupacijskimi silami. Kot fašizmu sorodna režima so včasih npr. omenjene diktature v Španiji in na Portugalskem. Pri obeh je šlo za odpravo demokratičnih ustanov, prepovedi in preganjanja političnih nasprotnikov, nista pa režima razvila sebi lastnih novih političnih doktrin, temveč so jih pri prevzemu oblasti in vodenju države bolj pragmatično vodile trenutnim razmeram prilagojene politične odločitve. Francov režim v Španiji in Salazarjev

na Portugalskem je temeljil na podpori vojske, kar velja tudi za podobne režime, ki so v tridesetih letih prihajali na oblast v Latinski Ameriki in se niso naslanjali na strankarske politične policije, temveč na obstoječe varnostne strukture v državi. S fašizmom pa so jih družile ideje korporativizma, nacionalizem in militarizacija družbe, omejevanje človekovih pravic in teror nad drugače mislečimi, v več primerih pa tudi kult velikega vodje.¹⁰

V 2. svetovni vojni sta bila poražena italijanski fašizem in nemški nacizem, večjo vlogo v svetu pa je z vojaškim zmagoslavjem doživljala komunistična ideja. Sovjetska zveza je ob koncu vojne vojaško zasedala vzhodni del Evrope in začela podpirati komunistične partije vzhodnoevropskih držav pri izrivanju politične konkurence in prevzemanju popolne oblasti. Takoj po vojni sta se na oblast, brez aktivne udeležbe Sovjetske zveze, prebili komunistični stranki v Jugoslaviji in Albaniji, do konca desetletja pa še njima sorodne stranke v Vzhodni Nemčiji, Poljski, Češkoslovaški, Madžarski, Romuniji in Bolgariji. Prevzem oblasti je potekal po enakem obrazcu. Najprej so se komunistične stranke dokopale do politične oblasti, še posebej veliko vlogo pa je pri tem imel nadzor nad represivnim aparatom države. Ta je nato poskrbel za odstranitev politične konkurence, da je lahko enostrankarski parlament po tekočem traku sprejemal zakonodajo, ki je sovjetski totalitarni model razširila po vzhodni Evropi. Država je poddržavila vse gospodarske potenciale, razlastila veleposstva in nato izvajala kolektivizacijo v kmetijstvu, spodbujala razvoj težke industrije na račun predelovalne, si podredila vse medije in družbene podsisteme (šolstvo, kulturo, društva, šport), prek tajne policije pa je nadzorovala tudi zasebno življenje državljanov. Še najbolj vidna razlika od sovjetskega vzora je bila v tem, da v večini vzhodnoevropskih držav niso razvijali novega kulta osebnosti, saj naj bi Stalin veljal za velikega vodjo celotnega komunističnega sveta. Od tega obrazca sta odstopali državi, v katerih ob koncu vojne niso bile nameščene sovjetske vojaške enote, v Jugoslaviji in Albaniji, ki sta nato razvili kult novih voditeljev Josipa Broza Tita in Enverja Hoxhe.

V času hladne vojne se je komunistični vpliv razširil tudi izven evropskega prostora. Najpomembnejša je bila seveda zmaga kitajskih komunistov v državljanski vojni, saj je tako komunistično obliko vladavine, ki se je kasneje odmaknila od sovjetskega tipa, dobila najbolj naseljena država sveta, Kitajska. V času dekolonizacije so se na oblast prebijale še komunistične stranke v nekaterih azijskih in afriških državah, ki so bile pod vplivom Sovjetske zveze ali Kitajske.

Simpatije do levčarskih političnih gibanj so se po letu 1945 krepile v vsem svetu in leve stranke, komunistične ali socialistične, so dobivale močno podporo na volitvah tudi v zahodnoevropskih državah in v Latinski Ameriki. Ko so s poseganjem Sovjetske zveze v dogajanje padale demokratične ureditve v vzhodni Evropi, so s poseganjem Združenih držav Amerike padale tudi demokratične ureditve v državah Latinske Amerike. Nadomeščale so jih vojaške diktature, ki so jih pogosto označe-

¹⁰ Gl. ustrezna gesla v Cyprian P. Blamires, Paul Jackson (ur.): *World Fascism : a Historical Encyclopedia*. Santa Barbara 2006.

vali kot neofašistične, saj so prevzemale določene prvine iz fašistične ideologije. To še posebej velja za državi, kjer so našli zatočišče številni nacistični vojni zločinci, za Argentino in Paragvaj. Vendar pa latinskoameriške države niso povsem posnemale fašističnih vzorcev, kot fašistične so jih največkrat označevali njihovi preganjani politični nasprotniki. Za razliko od fašizma, ki je uničil sindikalno delavsko gibanje, so se npr. nekateri populistični diktatorji v iskanju podpore naslonili prav nanj. Kljub ukinitvi ustanov liberalne družbe, avtokratski vladavini, naslonitvi na vodilne kapitalne strukture (pogosto v obliki ameriških multinacionalnih družb), množičnemu terorju nad nasprotniki, nadzorom nad mediji in represivnim aparatom, ponekod tudi kultu velikega vodje in spogledovanju z idejami poraženih evropskih fašističnih in nacističnih voditeljev, gre vendarle za gibanje, ki ga ni možno povsem enačiti s predvojnimi fašizmom.¹¹

Medtem ko je najhujša oblika enega totalitarizma, tj. nemškega nacizma, izginila s sveta ob koncu 2. svetovne vojne, se je najhujša oblika drugega totalitarnega modela, sovjetskega stalinizma, zaključila po smrti sovjetskega diktatorja leta 1953. Njegov naslednik Nikita Hruščov je leta 1956 na kongresu Komunistične partije Sovjetske zveze obsodil Stalinov kult osebnosti in politiko terorja ter zločine, ki so se zgodili v času njegove vladavine. Začela se je politika destalinizacije, omejene liberalizacije v Sovjetski zvezi in drugih državah komunističnega vzhodnega bloka. Iz koncentracijskih taborišč so začeli izpuščati milijone zaprtih, iz zaporov pa na tisoče političnih zapornikov, kritikov stalinističnega tipa oblasti. Oblast je dopustila delno gospodarsko preobrazbo, ki je vodila v izboljšanje preskrbe prebivalstva z vsakodnevnimi življenjskimi potrebami. Toda spremembe nikakor niso pomenile, da bi se Sovjetska zveza odpovedala nadzoru nad vzhodno Evropo. Začel se je proces preoblikovanja družbenih modelov komunistične vladavine, oblikovane po totalitarnem stalinističnem vzoru, v enostrankarsko diktaturo. Od starih vzorcev je novo obliko ločilo zlasti slovo kovanja kulta velikega voditelja in uporaba množičnega terorja za ustrahovanje državljanov.

Vloga nasilja v totalitarnem sistemu

Represija oz. povečana uporaba nasilja je posebno poglavje iz zgodovine totalitarizmov, čeprav represija sama po sebi seveda ni značilna le za totalitarne sisteme. Odrekanje enakih pravic določenemu sloju prebivalstva (temnopoltim, staroselcem, priseljencem, ženskam itd.), zapiranje v koncentracijska taborišča, mučenje zapornikov v zaslisevalnem postopku in druge primere odstopanja od razsvetljenske tradicije spoštovanja človekovega dostojanstva lahko brez večjih naporov najdemo tudi v večini držav, ki jih sicer označujemo kot demokratične. Poudarek, da je treba k vprašanju uporabe nasilja v totalitarnih režimih pristopati na bolj kompleksen način, brez (v javnosti pogosto preveč) preprostih razlag, najdemo tudi v prispevku *State Violence* –

¹¹ Prav tam.

Violent Societies,¹² ki sta ga v zborniku *Beyond totalitarianism : Stalinism and Nazism compared* objavila Christian Gerlach in Nicolas Werth. Iz njunega prispevka je razvidno, da nasilje vsekakor ni samo sebi namen, zato je treba raziskovati metode nasilja, spreminjajočo se intenzivnost uporabe terorja nad ljudmi, vlogo, ki jo pri tem igra osrednji državni aparat, in ideologijo, na kateri temelji državni sistem in ki usmerja uporabo nasilja. Dokazovanje, da je država uporabila nasilje, torej ne zadošča, če ob tem raziskovalec ne posveti zadostne pozornosti tudi ciljem in vlogi tega dejanja pri prevzemanju ali utrjevanju oblasti in totalitarnega režima. Avtorja sta opozorila, da se ne sme spregledati tudi dejstva, da je imela uporaba nasilja občasno podporo širšega dela prebivalstva, ki je v njej tudi aktivno sodelovalo. Pri stališčih in sklicevanjih, da neka družba, skupina, ideologija, režim nosi v sebi »genocidnost«, gre po mnenju avtorjev za preveč preprosto poenostavljanje problema.¹³ Primerjala sta oblike nasilja in analizirala razlike v metodah, uporabljene proti različnim skupinam prebivalstva, pri čemer niti ni bilo nujno, da so te skupine sploh ogrožale vladajoči režim. Načrti so bili pogosto že kar neuresničljivi, cilji pa večkrat bolj kratkoročni.

Enega od obeh avtorjev, Nicolasa Wertha, sicer sodelavca Inštituta za sodobno zgodovino iz Pariza, slovenska strokovna javnost bolj pozna kot sodelavca pri knjigi *Črna knjiga komunizma*, ki ga je vodil Stephane Courtois, delo pa je izdano tudi v slovenskem prevodu. Tudi v tem delu je Werth opozoril, da se je treba problematiki nasilja pri definiranju totalitarnih režimov lotevati z vso potrebno previdnostjo. Kot avtor dela knjige o terorju v Sovjetski zvezi je zaključil s časom Stalinove smrti in v poglavju Slovo stalinizma zapisal: »Stalinova smrt je sredi sedmih desetletij obstoja Sovjetske zveze zaznamovala odločilno stopnjo, konec obdobja, če že ne konec sistema.«¹⁴

S tem je sistem stalinizma jasno ločil od političnega sistema v obdobju po destalinizaciji. Ta tendenca je zaznavna tudi v drugih primerjalnih zbornikih o totalitarnih sistemih, v katerih sta kot glavni tarči primerjani nacizem in stalinizem, ne pa nacizem in komunizem kot politični sistem, ki je preživel Stalina, a v bistveno drugačni obliki. To je zaznavno tudi v tistem delu Črne knjige komunizma, ki ga je o komunističnih režimih v vzhodni Evropi prispeval Karel Bartosek. V poglavju *Od »postterorja« do »postkomunizma«*,¹⁵ ki govori o obdobju od konca uporabe množičnega terorja v času posnemanja stalinističnega sistema do padca komunistične oblasti v teh državah, označuje avtor oblast kot komunistično diktaturo. Ta pa je bila precej drugačna od let komunistične vladavine pred tem obdobjem.

¹² Christian Gerlach, Nicolas Werth: State Violence – Violent Societies. V: *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge 2009, str. 130–179.

¹³ »The concept of 'genocide' (...) appears too simple, though not entirely wrong, in light of recent research into the dynamics of state-organized mass violence.« – Prav tam, str. 138.

¹⁴ Črna knjiga komunizma : zločini, teror in zatiranje. Ljubljana 1999, str. 296.

¹⁵ Prav tam, str. 528–544.

Slovenska izkušnja s totalitarizmi

Slovenija je eden tistih delov Evrope, ki se je srečal z vsemi tremi evropskimi totalitarizmi 20. stoletja. Ker sta fašizem v Italiji in nacizem v Nemčiji (ko si je priključila Avstrijo) pokazala nestrpnost do tam živečih Slovencev, jim vzela vse narodnostne pravice, spogledovanja Slovencev s fašizmom in nacizmom skorajda ni bilo. Za razliko od slovenske izkušnje s fašizmom in nacizmom je lahko zelo različnih odgovorov deležno vprašanje, v katerih letih je bila na Slovenskem na oblasti stalinistična različica totalitarnega sistema. Če si želimo, da bi bila slovenska historiografija čim bolj primerljiva s svetovno, pri tem ne moremo uporabljati drugačnih izhodišč, kriterijev in terminologije kot v omenjenih tujih delih, ki so analizirala značilnosti in pojavnost totalitarnih režimov v 20. stoletju.

Korenine povojne komunistične oblasti segajo v zapletene razmere 2. svetovne vojne, ki jih je na Slovenskem najbolje izkoristila pred vojno ilegalna in nepomembna Komunistična partija Slovenije (kot del Komunistične partije Jugoslavije), ki je vodila odpor proti okupatorju in že med vojno trasirala pot za prevzem oblasti po vojni in izvedbo revolucionarnih sprememb po sovjetskem vzoru.

Komunisti so oblast držali v rokah že marca 1945, še pred koncem vojne, ko je bila imenovana vlada iz predstavnikov predvojnih političnih strank in voditeljev odporiškega gibanja. Vodil jo je Josip Broz Tito, komunisti pa so že tedaj imeli najpomembnejše vzvode oblasti, vojsko, policijo in medije. Na volitvah novembra 1945 je sodelovala le ena lista, lista Ljudske fronte Jugoslavije, ki jo je vodila Komunistična partija Jugoslavije. Jugoslavija je tako po Sovjetski zvezi postala prva evropska komunistična država. Ljudsko fronto je na začetku podpiral večji del pristašev osvobodilnega gibanja, ki je zaupal obljubam o socialno pravičnejši prihodnosti. Jugoslavija je v prenašanju stalinističnih vzorcev prehitela druge vzhodnoevropske države. Za razliko od njih komunistični voditelji niso prišli na oblast s pomočjo Sovjetske zveze, temveč so jugoslovanski komunisti do oblasti prišli sami. Jugoslovanska ustava je bila v glavnem kopija sovjetske ustave. Leta 1945 je sprejela zakon o agrarni reformi, leta 1946 pa prvi zakon o nacionalizaciji. Državna oblast je ustvarila močan cenzurni aparat, zapori pa so se napolnili z nasprotniki nove oblasti. Cilja čim bolj verno posnemati sovjetske vzornike, jugoslovanski/slovenski komunistični voditelji niso skrižali. Toda ta faza jugoslovanskega komunističnega režima ni bila dolgotrajna.

Spor med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo je vodil v razmislek jugoslovanskega vodstva o ustreznosti dotedanje politike. Sprva je poskušalo jugoslovansko vodstvo Stalinu dokazati, da ima napačne informacije o dogajanju v Jugoslaviji, da ni boljših komunistov in bolj komunistične države, kot je Jugoslavija, in da so skorajda bolj stalinistični od Stalina samega. Povsem stalinistično pa je bilo tudi ravnanje z vsemi državljani, ki so skladno s kritikami iz Sovjetske zveze zahtevali spremembe v vodilni strukturi Komunistične partije Jugoslavije. Zanje so na Golem otoku odprli najbolj zloglasno koncentracijsko taborišče komunistične Jugoslavije, ki se je v spomin ujetnikom zapisalo po brutalnosti. Da bi izničili očitke iz pisem sovjetskega vodstva o podcenjevanju razrednega vprašanja in pretirani toleranci do izkoriščevalskega ra-

zreda, je Jugoslavija na hitro sprejela t. i. drugo nacionalizacijo in nato spodbudila še kolektivizacijo v kmetijstvu. Vstopanje v ustanavljanje kmečke delovne zadruga, jugoslovansko inačico kolhozov, je potekalo pod hudimi pritiski na kmete. Na stalinistične sodne procese v Sovjetski zvezi tridesetih let pa so v Sloveniji najbolj spominjali t. i. dachauski procesi, več sodnih postopkov v letih 1948–49. V tem primeru oblasti ni šlo več za to, da bi na sodišču dokazala in obsodila osebo, ki jo je ocenila za nasprotnika. Hotela je, da le-ta sama prizna svoja dejanja in se zanje pokesa. To pa je možno doseči le z vsakovrstnimi pritiski in torturo, tako da so bili preiskovanci izpostavljeni mučenju in jih je nekaj umrlo že med preiskavo.¹⁶

Posnemanje stalinističnega sovjetskega družbenega modela je v Sloveniji/Jugoslaviji torej doživelo višek prav v času, ko so se začeli njeni odnosi s Sovjetsko zvezo in njenimi sateliti naglo ohlajati. Z namenom dokazati Stalinu, da so pravi komunisti, je Jugoslavija in z njo Slovenija v slabih dveh letih po začetku spora med Stalinom in Titom doživela svojo najbolj »čisto« oziroma dosledno posnemanje sovjetskega političnega sistema in s tem višek jugoslovanske inačice totalitarizma. Že omenjeni tuji zgodovinarji so naredili razliko med stalinističnim totalitarizmom in kasnejšo komunistično diktaturo, ločnico pa so postavili z destalinizacijo po Stalinovi smrti. Za Jugoslavijo pa velja, da se je njena varianta »destalinizacije« začela že nekaj let pred Stalinovo smrtjo. Ko se je bila Jugoslavija v začetku petdesetih let zaradi mednarodnopolitične situacije in grozečega ekonomskega stanja v državi prisiljena odpirati proti zahodnim državam, je morala precej spremeniti tudi svojo notranjo politiko. Najbolj čista oblika jugoslovanskega totalitarizma je hitro izginila z obzorja, jugoslovanska oblast pa je hotela svetu pokazati, da se spreminja. Od totalitarne oblasti se je v začetku petdesetih let preoblikovala v enopartijsko diktaturo in je tako kot že pri uvajanju svoje inačice totalitarizma tudi v fazi poslavljanja od le-tega prehitela druge vzhodnoevropske države, torej še v času, ko je bil Stalin še živ.

Do padca berlinskega zidu in posledično komunističnih režimov v vzhodni Evropi je v Sloveniji sicer bila na oblasti komunistična stranka, toda Slovenija je veljala za eno najbolj odprtih komunističnih družb, iz katere so lahko državljani nemoteno potovali po svetu, v kateri so legalno izhajali tudi družbeno nekoliko bolj kritični mediji in v kateri je bilo na voljo veliko več potrošniških dobrin kot v drugih komunističnih državah.

V nasprotju s tem vzorcem v Sloveniji še vedno naletimo na drugačna stališča, do kdaj lahko slovensko/jugoslovansko komunistično oblast ocenjujemo kot totalitarno. Če se to dogaja, kot je bilo omenjeno v uvodu, v množičnih medijih, nas to, poznavajoč njihov do strokovnih vprašanj ignorantski odnos, niti ne more presenetiti. Zaskrbljujoče pa je, ko stališča, množično uporabljena v medijih, povzamejo tudi uradne slovenske ustanove, ki na ta ali oni način odločajo o naši stvarnosti. Za primera, omenjena v nadaljevanju, se lahko upravičeno vprašamo, zakaj odločujoči pristojni organi pri pojmovanju termina totalitarizem ne upoštevajo razlag, stališč in analiz, ki so uveljavljena v svetovnem znanstvenem tisku.

¹⁶ Aleš Gabrič: Prepis med stalinisti. V: Kolo nasilja. Ljubljana 2004, str. 119–128.

Zaskrbi nas lahko že prvi primer, saj je vzet iz delovanja državne ustanove, ki odloča o financiranju slovenske znanosti, torej iz delovanja Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Med financiranimi programi je namreč tudi program *Nasilje komunističnega totalitarizma v Sloveniji 1941–1990*. Ker ni jasno, po kakšnih postopkih, kriterijih in analizah je bil program sestavljen in nato uvrščen v programsko financiranje, je seveda težko ocenjevati tudi njegove rezultate. Zato je predstavnik zgodovinopisja med člani Znanstvenega sveta vede za humanistiko v Letno poročilo o rezultatih raziskovalnega programa preprosto zapisal: »Program je zaradi tematske zasnove težko ocenjevati, saj že pojmi, navedeni v naslovu programa, niso povsem jasni. O kakšnem komunističnem totalitarizmu lahko govorimo leta 1941 in o kakšnem leta 1990, namreč ni jasno. Z navedbo, da moramo totalitarizme ocenjevati z enakimi merili, se je vsekakor treba strinjati, a ob tem pogrešamo pojasnilo, zakaj tematizacija raziskovalnega programa odstopa od terminologije, ki jo najdemo v svetovni literaturi.«¹⁷

Drugi navedeni primer uporabe pojma totalitarizem pa je vzet iz odločbe Ustavnega sodišča Republike Slovenije, št. U-I-109/10, s katerim je bil razveljavljen Odlok o določitvi in spremembi imen in potekov cest in ulic na območju Mestne občine Ljubljana, oz. s katerim je bilo konkretno prepovedano poimenovanje ulice po Josipu Brozu Titu.¹⁸ S tem nikakor ne mislim posegati v odločitev za sprejem te odločbe, njeno ustreznost, upravičenost in pravno utemeljitev. Omejil se bom zgolj na dele, kjer odločba označuje značaj komunističnega režima in ocenjuje konkretno zgodovinsko obdobje, torej posega na področje, s katerim se ukvarja zgodovinopisje. Režim je na več mestih opisan kot totalitaren, pri tem pa pojem ni z ničemer definirani niti časovno omejen. »Dejstvo, da je bil Josip Broz Tito vodja nekdanje države, pomeni, da prav njegovo ime v največji meri simbolizira nekdanji totalitarni režim,« je zapisano v odločbi. Iz zapisa bi lahko sklepali, da naj bi bil komunistični režim totalitaren do konca svoje oblasti (ali vsaj do Titove smrti). Današnje vrednote »naj bi bile popolno nasprotje vrednot, ki so jih gojili v totalitarnih režimih, kakršen je bil tudi komunistični režim v nekdanji SFRJ,« je zapisano v nadaljevanju. Ker je bivša država nosila ime SFRJ od leta 1963, naj bi bila Jugoslavija totalitarna vsaj do tega leta (če ne do konca obstoja).

V odločbi lahko najdemo še več omemb totalitarizma, ki imajo z že omenjenima nekaj skupnega. To je odstopanje od razlag, ki jih za ta zgodovinski pojav najdemo v znanstveni literaturi. Ustavnemu sodišču lahko upravičeno zamerimo takšen spodrseljaj. Pričakujemo lahko, da se bodo številni pri opredeljevanju do preteklosti sklicevali tudi na avtoriteto ustavnega sodišča, tako kot so se že pred tem na avtoriteto Evropskega parlamenta in njeno resolucijo o evropski zavesti in totalitarizemih (ki pa je napisana zelo ohlapno in so običajno iz nje potegnili le tiste dele, ki ustre-

¹⁷ Avtor zapisane ocene oz. poročila je avtor tega prispevka.

¹⁸ Odlok o določitvi in spremembi imen in potekov cest in ilic na območju Mestne občine Ljubljana, Uradni list Republike Slovenije, 78/2011 – <http://odločitve.us-rs.si/users/us-odl.nsf/o/AB6C-747BE8DF7Af3C12579F00404CF9>, 18. 2. 2013.

zajo njihovim pogledom na preteklost). Vendar pa tovrstno sklicevanje na avtoritete nikakor ne sme vplivati na resnega raziskovalca preteklosti. Za zgodovinarja mora biti v ospredju vsekakor terminologija, ki je utemeljena v strokovni historiografski literaturi. Ta pa vsekakor ni takšna, s kakršno se običajno srečujemo v vsakodnevnem nestrokovnem (bolj rumenem) tisku, kakršno je kot ustrezno finančno nagradila Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, ali kakršno najdemo zapisano v omenjeni odločbi Ustavnega sodišča Republike Slovenije.

Aleš Gabrič

TOTALITARISM AND SLOVENIA, OR WHY THE TERMINOLOGY USED IN THE
FOREIGN EXPERT LITERATURE IS INAPPROPRIATE IN CASE OF SLOVENIA

S u m m a r y

The notion of totalitarianism began to be used after 1923 to mark a fascist movement in Italy, and it later spread to related phenomena in other countries. Totality was to be represented by authority which is not satisfied only by controlling the political life in the country, but it tries to spread its web to every pore of life, all social subsystems, from the economy, media, culture, sport, and it also reaches into the private sphere and tries to influence a person's way of thinking, making decisions and acting.

The notion of totalitarianism started being used scientifically after the 2nd World War, when the majority of Eastern Europe lived under the supervision of Stalin's Soviet Union. Hannah Arendt published *The Origins of Totalitarianism* in 1951, a basis work in which she compared German Nazism and Soviet Stalinism. She placed the rise of such regimes in the circle of longer historical development and explained the principles according to which the authority in some countries could be marked as totalitarian. She emphasised that this is true mainly for Germany under Hitler and the Soviet Union under Stalin, and she warned that Mussolini's Italy is not completely comparable with the previously mentioned regimes and that it could not be classified into the category of totalitarian authority without hesitation. In the next decades research was under the effect of the Cold War, and attention was often oriented towards comparing the Soviet Union under Stalin and after his death at the time of de-Stalinization. The question of which regimes can be marked as totalitarian continued for decades and it received more attention in professional discussions again after the fall of the Berlin Wall and the end of the Cold War in the 1990s.

1.01
Prejeto 12. 5. 2013

UDK: 341.322.5:341.324 (497.4)«1941/1945»

Damijan Guštin*

»Pobija se premalo«: vloga represije v uvajanju in vzdrževanju »novega reda« na Slovenskem 1941–1945

IZVLEČEK

Represija okupacijskih oblasti, uperjena proti slovenskemu prebivalstvu, je bila vgrajena že v sama izhodišča okupacijske politike, zlasti nemške, saj so z njo okupacijske oblasti nameravale prisiliti prebivalstvo k raznaroditvi in lojalnosti okupatorskim državam. Represija v še bolj grobih in ostrejših oblikah je bila tudi temeljna metoda v protiuporniškem delovanju vseh treh okupatorjev. Uporabljali so podobne represivne metode (množično zapiranje, interniranje, nasilje nad prebivalstvom med očiščevalnimi operacijami, usmrtitve pripadnikov odporniškega gibanja brez sodnih postopkov, uporaba izrednih in naglih sodnih postopanj), ki niso prizadevale le sodelujočih v odporniškem gibanju, pač pa so imele mnoge poteze vsesplošnega kaznovanja slovenskega prebivalstva. Razsežnosti in učinki represije so se še povečali z vključevanjem dela prebivalstva v boj proti odporniškemu gibanju.

Ključne besede: Slovenija, 2. svetovna vojna, Nemčija, Italija, okupacija, okupacijski sistemi, nasilje, represija, odporniško gibanje, protiuporniško delovanje, državljanska vojna

ABSTRACT

»THERE'S NOT ENOUGH KILLING«: THE ROLE OF REPRESSION IN INTRODUCING AND MAINTAINING THE »NEW ORDER« DURING THE OCCUPATION OF SLOVENIA 1941-1945

The repression of the occupation authorities, aimed against the Slovenian population, was built into the very foundations of the occupation policy, especially German, since its goal was to ensure denationalisation and force population's loyalty to the occupying states. An even rougher and more severe form of repression was also used as the basic method in the anti-resistance activities of all three occupiers. Similar forms of repression (mass imprisonment, internment, violence against the population during cleansing operations, executions of resistance members without judicial proceedings, use of extreme and swift judicial proceedings) did not only affect those who took part in the resistance movement: they had many characteristics of an all-out punishment of the Slovenian

* Dr., docent, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; e-naslov: gustin@inz.si

population. The dimensions and effects of repression intensified by involving a part of the population in the fight against the resistance movement.

Keywords: Slovenia, World War II, Germany, Italy occupation, occupation regimes, violence, repression, resistance movement, anti-resistance activities, civil war

Uvod

Zjutraj 6. aprila 1941 se je večini Slovencev, državljanov Kraljevine Jugoslavije, izteklo obdobje, ko so z mešanico strahu in negotovosti ugibali, ali se bo že razplamteli vojni požar v Evropi razširil tudi na njihovo državo, in hkrati upali, da jim bo z njim prizaneseno. Z veliko hitrostjo, ki je šokirala, je slovensko prebivalstvo – njegova večina v jugoslovanskem državnem okviru, ostali so bili kot brezpravne manjšine že v sestavi treh držav okupantk – postalo plen zavojevalcev. V dveh tednih so se znašli okupirani in hkrati razdeljeni med dve napadalki, manjša dela pa je poglavitni odločevalec, Nemčija, prepustil Madžarski in mesec pozneje novonastali Neodvisni državi Hrvaški. Obe napadalki sta bili tudi glavni nosilki »novega reda«¹ v Evropi, ki sta ga v skladu s predvojnimi nastavki vzpostavljali na vedno novih območjih, tako kot sta uspevali premagati in okupirati eno za drugo evropske države; nekatere z vojno, druge tako, da so jih s pritiskom uvrstile v svoj tabor, v trojni pakt.

Glede evropskega jugovzhoda, katerega del je bila tudi Kraljevina Jugoslavija, je veljalo do napada, da bo v nemškem vplivnem območju satelitskih držav. Že za to, da sta Nemčija in Italija Kraljevino Jugoslavijo pripravili k pridružitvi trojnemu paktu, je bil potreben močan diplomatski pritisk, ki pa ni bil dolgo uspešen. Takoj po vojaškem udaru 27. marca 1941 se je nemško vodstvo odločilo za vojaški napad na državo in za njeno uničenje.²

¹ Novi red je sinonim in hkrati tudi zbirni pojem za načrte za novo ureditev Evrope (in sveta), kot so si ga zamišljale tri poglavitne zaveznice, povezane v Trojnem in Antikominternem paktu: Nemčija, Italija in Japonska. Pojem vsebuje dimenzijo mednarodne ureditve, v kateri bi prevladovala v Evropi Nemčija, v Mediteranu Italija, hkrati pa vsebuje tudi notranjo dimenzijo, torej totalitarno ali tej podobno družbeno ureditev. Prim. Karl Richard Ganzer: *Das Reich als Europäische Ordnungsmacht*. V: *Europäische Geschichte : Quellen und Materialien*. München 1994, str. 383–385; Birgit Kletzin: *Europa aus Rasse und Raum. Die nationalsozialistische Idee der Neuen Ordnung (Region, Nation, Europa)*. Münster 2000; Peter Krüger: *Hitlers Europapolitik*. V: *Der Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft*. Frankfurt 1993; Mark Mazower: *Hitlers Imperium. Europa unter der Herrschaft des Nationalsozialismus*. München 2009.

² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, I, knj. 2. Beograd 1954, dok. 1, str. 465–468; Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina), str. 412–414, 579.

Okupacija

Vojaški napad sil Osi na svojo nezanesljivo članico Kraljevino Jugoslavijo se je začel z bombardiranjem Beograda in s prodorom na hitro zbranih sil iz dveh glavnih operativnih smeri. S severa proti Zagrebu in z vzhoda proti Beogradu in Skopju so nemške sile, ki so sestavljale hrbtenico napadajočih, v desetih dneh prisilile šibkejšo in še ne povsem mobilizirano jugoslovansko vojsko v priznanje poraza in kapitulacijo. Suveren in večina vlade sta se umaknili iz države. S podporo napadalk je bila že 10. aprila razglašena v Zagrebu Neodvisna država Hrvaška (NDH), ki so jo nemške sile takoj priznale. Za slovenski del države je to pomenilo tudi fizično ločitev od vzhoda države in spodbudo za iskanje zasilne lastne rešitve, ki pa je bila ob načrtih okupantk povsem neuresničljiva.³

Usodo premagane Kraljevine Jugoslavije je narekovala nemška država. 12. aprila je nemško državno vodstvo z izhodiščem, da Jugoslavije v versajski obliki v novi evropski ureditvi ne bo več, razdelilo ozemlje premagane države tako, da so deleže dobile tudi Italija, Bolgarija in Madžarska, v osrednjem delu premagane države pa so osnovali Neodvisno državo Hrvaško.⁴ Slovensko etnično območje v državi, ki je skoraj sovpadalo z Dravsko banovino, so si razdelile Nemčija, Italija in Madžarska, drobec je bil dodeljen tudi Neodvisni državi Hrvaški. Taka delitev območij je pomenila nasilno razkosanje slovenskega etničnega območja, saj so meje med razdeljenimi območji potekale po njegovi sredini. *Novi red*, ki so ga prinesle puške okupatorjev, je sicer mednarodno temeljil na pravici okupanta do uvedbe svoje oblasti na okupiranem območju in naj bi bil po svoji definiciji začasen. Toda vse tri okupantke so imele načrte, ki so presegali zgolj upravljanje okupiranih območij. Vse tri so se namenile območja, na katerih so vzpostavile okupacijsko oblast, enostransko vključiti v lastne države z aneksijami – ne glede na mednarodnopravno spornost takšnega dejanja.⁵ Toda mednarodno pravo je bilo eno od manj – ali sploh ne – upoštevanih dejavnikov držav okupantk – tudi glede slovenskega ozemlja.

Nasilje – v dopustni in mednarodnopravno vsaj deloma urejeni obliki vojne – je bilo torej tisti dejavnik, ki je omogočil Nemčiji in Italiji (in tudi Madžarski ter NDH) vključitev še preostalega slovenskega ozemlja in ljudi v evropski novi red. Manjšini v Italiji in Nemčiji sta namreč že živeli v okvirih tega novega reda. V vojni proti Kraljevini Jugoslaviji sicer napadalcem na slovenskem etničnem območju vojaških operacij ni bilo treba stopnjevati nasilja ne v oblikah ne v razsežnostih, saj so se vojaške operacije s slovenskega ozemlja v nekaj dneh prenesle na jugovzhod.⁶ Prebivalstvo se prodirajočim okupacijskim vojskam ni upiralo, prav tako se niso upirale enote Jugoslovanske vojske, ki so še bile na Slovenskem. Pozivi okupacijskih oblasti k

³ Prim. Bojan Godeša: *Čas odločitev : katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana 2011, str. 189-218; Tone Ferenc: *Položaj slovenskega naroda ob okupaciji*. V: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 1. Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana 2006, str. 181-189.

⁴ Hrvoje Matković: *Povijest Nezavisne države Hrvatske : kratak pregled*. Zagreb 1994.

⁵ Slovenska novejša zgodovina, str. 581-582.

⁶ Prav tam, str. 579.

mirnemu zadržanju in hkrati grožnje z represalijami, ki so bile izdane med vojaškimi operacijami, tako niso imeli učinkov. Pronacistični pripadniki nemške manjšine so v nekaterih krajih na Štajerskem nedovoljeno kot samoiniciativne varnostne straže odvzeli prostost več desetinaam prebivalstva.⁷

Izničenje (slovenskega) naroda

Vsako od treh okupacijskih območij je vsaka od okupacijskih sil obravnavala po svojih državnih interesih: kar je mogoče najti skupnih točk, je bilo predvsem stremljenje vseh treh k podobnemu cilju, k hitri in celoviti vključitvi novih območij v državno ozemlje; pri tem je bilo tam bivajoče slovensko prebivalstvo bolj ovira kot vrednota. Cilj vsakega od treh okupatorjev je bila predvsem raznaroditev prebivalstva, da bi tako dosegli ideal nacionalne države. Kolikor je bil ta cilj postavljen časovno bolj zahtevno, toliko bolj so bili ukrepi za doseg tega cilja nasilni. Med ukrepi je bilo prisilno potujčenje prebivalstva na okupiranih oz. priključenih ozemljih, ki je v nemškem programu vključevalo tudi fizično odstranitev tretjine prebivalstva z okupiranega območja.

Okupirano ozemlje so upravljale najprej vojaške zasedbene oblasti, vendar le za kratek čas; na nemškem območju do 14. aprila, na italijanskem do 27. aprila in na madžarskem do 6. decembra 1941. Nadomestile so jih civilne okupacijske oblasti. Vzporedno je vsaka od treh okupantk izvajala tudi priprave na izvedbo daljnosežnih ukrepov za vključitev ozemlja v svoje državne teritorije.

Ravnanje nemške države z okupiranim območjem je bilo v naprej domišljeno z vključitvijo visoke stopnje represivnosti. V *novem redu* so bili Slovenci, ki jih je Nemčija vključila v svojo okupacijsko cono, obravnavani predvsem v optiki bodočega južnega obrobja rajha povečane Nemčije (Grossdeutschland). Aneksija območja civilne uprave, ki je bila predvidena v petih mesecih, naj bi vključevala le okoli 68 % tam navzočega prebivalstva, saj je okupacijska oblast pred seboj imela nalogo, da še pred aneksijo hitro izseli 220.000 do 260.000 prebivalcev – tistih, ki so bili za vnemčenje najbolj moteči ali nezmožni – na območja nemškega rajha na Poljskem, nato pa celo izven velikonemške države. Izpeljava te odstranitve nemškim »nacionalnopolitičnim« ciljem odvečnega prebivalstva z območja civilne uprave se je sicer do prvotno predvidenega roka ob problemih z izvedbo zmanjšala na desetino, se pa s tem njen namen ni spremenil, kot tudi ne s tem, da so večji del izgnanih (začasno) namestili na območju nemške države.⁸ Odstranitev prebivalstva z obmejnega območja v Posavju in Brežiškem kotu oktobra in novembra 1941 je zaradi nujne priselitve Kočevarjev zajela skoraj vse prebivalce, ki so bivali na skrajnem robu rajha v Posavju

⁷ Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968 (dalje Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), str. 187; Tone Ferenc: Fašisti brez krinke : dokumenti 1941-1942. Maribor 1987 (dalje Ferenc, Fašisti brez krinke), dok. 1; Marjan Žnidarič: Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945. Maribor 1997.

⁸ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 239-289. 7500 jih je bilo poslanih v prvotno načrtovano Srbijo, 9800 v NDH.

in na Bizeljskem, namenjenih naselitvi nemškega prebivalstva.⁹ Okoli 17.000 ljudi je pred grozečim izgonom zbežalo v NDH in predvsem v Ljubljansko pokrajino. Nemški okupator je do konca leta 1941 odstranil z območja civilne uprave okoli 54.000 prebivalcev, kar je pomenilo 8 % tam živečega prebivalstva.¹⁰

Neposredna posledica priprav na aneksijo in postopnega uvajanja pravne ureditve rajha je bila popolna odstranitev upravnih in ostalih javnih podsistemov: zamenjava uprave, v kateri so na neodločujočih in administrativnih mestih sicer lahko sodelovali tudi državljani z državljanstvom na preklic. Šolski sistem ni le deloval zgolj v nemškem jeziku, ampak tudi v nacističnem vzgojnem modelu, prilagojenem za 'manjvredno' prebivalstvo; najprej so ukinili sodni sistem in nato postopoma uvajali svojega (civilni sodni sistem je bil uveden šele leta 1943, kazenski pa 1944), da so germanizirali območje in v njem živeče ljudi. Pomor 600 duševno zaostalih in onemoglih z območja civilne uprave pa je pomenil enega od najbolj tragičnih vidikov enotnega sistema s tistim, ki je veljal v rajhu.¹¹

Uvajanje novega reda je seglo tudi na civilnodružbeno področje. Obstoječa društva so bila sekvestrirana in več ali manj ukinjena. Politično življenje in delovanje je bilo popolnoma ukinjeno, politične stranke likvidirane in uvedeni le dve parapolitični organizaciji, Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza, ki sta članstvo zbirali bolj z grožnjo kot s pridobivanjem ljudi. Člani edine politične stranke NSDAP pa so bili le polnopravni državljani z rdečo izkaznico in pripadniki priseljenih upravnih, vojaških in policijskih struktur.¹² Cerkveni organizaciji so bila odvzeta vsa javna pooblastila; okupacijske oblasti so izgnale tudi duhovnike in močno omejile možnost verske oskrbe in verskega življenja sploh.¹³

Decembra 1941 so nemške oblasti od aneksije območja civilne uprave začasno – za čas vojne – odstopile. Še leta 1942 so ob generalnem prestrukturiranju svojih načrtov območje civilne uprave uvrščali v okvir Generalplan Ost, torej v okvir načrtov za novo preureditev vzhodnih pokrajin po zmagi v vojni, ki je med tem postala svetovna.¹⁴ Od priprav za popolno aneksijo pa nemške oblasti niso odstopile – opredelile so se le za postopno uvajanje posameznih delov v rajhu veljavne pravne ureditve. Prebivalstvu so vsilile svoje državljanstvo, resda začasno in na preklic, a vendar državljanstvo tuje države. Ko so tako okupiranci postali nemški državljani, je

⁹ Prav tam, str. 290-332. 37.000 so jih izselili v taborišča Volksdeutsche Mittelstelle (Vomi) na ozemlje rajha.

¹⁰ Slovenska novejša zgodovina, str. 586-587.

¹¹ Tone Ferenc: Nacistična »evtanazija« v Sloveniji leta 1941. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1975, št. 1-2, str. 97-119.

¹² Boris Mlakar: Nasilje nemškega nacizma nad Slovenci. V: Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju : zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom Zločini totalitarnih režimov, ki je potekala 8. aprila 2008 v prostorih Evropske komisije v Bruslju. Ljubljana 2010, str. 115-126.

¹³ Miloš Ribač: Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941-1945. Maribor 1978; Tamara Griesser Pečar: Razdvojeni narod : Slovenija 1941-1945 : okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana 2007, str. 175-196.

¹⁴ Tone Ferenc: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1974, št. 1-2, str. 209-248.

takoj marca (Spodnja Štajerska) oziroma julija 1942 (Gorenjska in Koroška), sledila uvedba vojaške obveznosti in služenja v nemški vojski.¹⁵

Madžarska se je ne glede na zgolj avtoritarno notranjo ureditev okupacijske ureditve območij, ki jih je dobila za svoje sodelovanje v osvojitvi Kraljevine Jugoslavije, nacionalnopolitičnih namenov obnovitve ogrskega obsega nacionalne države lotila bolj premišljeno in načrtno. Nova ozemlja je uvrstila v posebno enoto Južne pokrajine, ki jih je nekaj mesecev pripravljala za aneksijo. Priprave so tekle v starem ogrskem duhu, s pritiskanjem na prebivalstvo, da obnovi ogrsko tradicijo, s katero so vsa območja *Južnih pokrajin* živela vse do spremembe Ogrske v Madžarsko po koncu prve svetovne vojne. Seveda ni šlo za lepo preteklost, pač pa za vsiljevanje nekdanjega koncepta, ki so ga nacionalna gibanja in iskanje nacionalnih držav nekdanjih podrejenih Hrvatov, Slovakov, Romunov in tudi Slovencev že v desetletjih pred tem močno razmajali. Nastanek umetne vendske etnične skupine, uvedba madžarščine ob omejeni uporabi 'vendščine', vse to ne spremeni dejstva, da je bilo slovensko prebivalstvo kot nacionalna kategorija odpravljeno. Odpravljeno je bilo tudi vse, kar se je vezalo na slovensko osnovo, politično delovanje in društva, omejeno na režimske okvire. Uprava je že pred priključitvijo bila enaka madžarski, ki pa je delovala z nekaterimi omejitvami, izvirajočimi iz posebnega statusa *Južnih pokrajin*. Prebivalstvo, ki je bilo naseljeno na območje v jugoslovanski dobi (kolonisti), je bilo odstranjeno sredi leta 1942, začasno v posebno taborišče pri Sarvarju.¹⁶

Italijanski okupator je s pokrajino, ki jo je takoj poimenoval Provincia di Lubiana, dobil nepričakovano darilo. Pokrajina namreč ni spadala v prvi red tistih, za katere si je Italija do tedaj prizadevala – to je bila Dalmacija, ki je bila spričo dolgotrajnih nacionalnih aspiracij in dogajanja neposredno po koncu prve svetovne vojne neuresničena pridobitev, izvirajoča še iz Londonskega pakta leta 1915. Nepričakovana ozemeljske pridobitve se vidi tudi v tem, da je državno vodstvo zanj določilo res hiter postopek aneksije, da si to nemško nepričakovano darilo zagotovi še bolj zanesljivo. Aneksija, izpeljana v taki najhitrejši obliki, je res notranjepolitično začela veljati 3. maja 1941, toda na vsebinski ravni je bila še zelo dolgo nedokončana. Pokrajina ni bila niti upravno popolnoma integrirana v državo, niti niso bili integrirani njeni prebivalci, ki so tudi za Italijo še vedno imeli jugoslovansko državljanstvo. Uveden poseben status pokrajine, upoštevanje prebivalstva kot etnično Slovencev, omejena dvojezičnost, vse to je sicer prikrivalo to osnovno pravno stanje.¹⁷ O etnocidu v primeru Ljubljanske pokrajine ne moremo razpravljati, pa čeprav so si za italijanizacijo prebivalstva sicer mehko prizadevali, mnogo mehkeje, kot je (do) tedaj veljalo na Primorskem. Kljub temu se italijanska država ni soočila z vprašanjem, ali ima v novem redu na vzhodni meji zdaj dve okrepljeni manjšini, dve novi manjšini ali še

¹⁵ Marjan Žnidarič, Jože Dežman, Ludvik Puklavc: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni. Celje 2001, str. 38–81.

¹⁶ Metka Fujs: Madžarska vojaška in civilna uprava v Prekmurju v drugi svetovni vojni. V: Zbornik soboškega muzeja, 1990, št. 1, str. 89–100; Slavko Valenčič: Internacijsko taborišče Sárvár. Lendava 1992, str. 5–94.

¹⁷ Ferenc, Fašisti brez krinke, str. 8–10.

dodatno »drugorodno« prebivalstvo. Raje je obdržala pod nadzorom staro državno mejo, s čimer je simbolično izražala, da si na novo situacijo še ne more odgovoriti.

Upravno je bila izvedena polovična menjava; na odločujočih mestih je bila postavljena italijanska z zanesljivimi izvrševalci. Kljub temu pa je, izhajajoč iz osnovnih načel okupacije, a tudi *novega reda*, okupacijska oblast omejevala tudi vrsto dejavnosti civilne družbe. Dejavnosti političnih strank sicer ni izrecno prepovedala, jim pa tudi ni dovolila javnega nastopanja. Politično delovanje pokrajine po vzoru režima v državi se je na to šele pripravljalo, uvedli so nekaj parapolitičnih organizacij, vendar je Partito nazionale fascista ostal zaprt za prebivalce pokrajine in s tem omejen na manj kot 1500 članov iz vrst okupacijske uprave in vojske.¹⁸

Velika sprememba kurza okupacijske politike se je zgodila spomladi 1942. Po pritiskih vojske je 19. januarja 1942 dobila II. armada, ki je okupirala območje od Rakeka do Boke Kotorske, pooblastilo, da varuje in brani javni red in mir na svojem območju.¹⁹ Vojaško poveljstvo je zato uvedlo vrsto ukrepov, s katerimi je nameravalo sistematično izločiti pripadnike odporniškega gibanja: aretacije, množično preventivno interniranje, jemanje talcev, vojaške protipartizanske operacije. S to spremembo so se pojavile tudi zamisli o nasilni spremembi etnične sestave pokrajine. Vrh je ta proces dosegel z Mussolinijevo navedbo 31. julija 1942 v Gorici, da ne bi nasprotoval izselitvi dobršnega dela prebivalstva. Zamisel je nato bolj podrobno razdelal tudi visoki komisar Emilio Grazioli, ki pa je ugotovil, da ni realnih možnosti za njeno realizacijo. Tako so italijanske oblasti ostale le pri represiji, s katero naj bi zadržale odporniško gibanje.²⁰

Vzpostavitev »novega reda« na Slovenskem je potekala podobno kot skoraj povsod v Evropi – ob množični uporabi nasilja in represije. Mehkejši načini, ki bi predpostavljali upoštevanje ljudi na teh območjih kot posebnih faktorjev, niso bili uporabljeni. Okupacijske oblasti so se zanašale na svojo vojaško in kulturno premoč v prizadevanjih, da bi uveljavile absolutno prednost svojih nacionalno državnih interesov, ki so se križali s slovenskimi. Prebivalstvo in državne strukture, ki so si jih podredile, so bile zgolj dejstvo, ki ga je bilo treba vzeti v zakup, ker je pač obstajalo. Določeno razliko v obravnavi je mogoče opaziti zgolj v odnosu do lastnih manjšin na okupiranih območjih, a tudi te so se morale podrediti strateškemu interesu, ki so jih narekovali vladajoči režimi. Kočevarsko in drugo nemško prebivalstvo v Ljubljanski pokrajini je moralo pod velikim pritiskom prav tako v preselitev.²¹ Poleg tega je represivne metode in njihovo ostrino povečeval tudi časovni faktor; vsi so hoteli *novi red* uvesti čim

¹⁸ James H. Burgwyn: Imperij na Jadranu : Mussolinijevo osvajanje Jugoslavije : 1941-1943. Menceš 2009 (dalje Burgwyn, Imperij na Jadranu), str. 56–58; Ferenc, Fašisti brez krinke, str. 58–64.

¹⁹ Ferenc, Fašisti brez krinke, dok. 49, str. 256-258; Burgwyn, Imperij na Jadranu, str. 133–134, navaja, da je bil odlok za območje Dalmacije preklican po tednu dni in je obveljal le za Ljubljansko pokrajino.

²⁰ Gorazd Bajc: Zločini fašističnega režima na Slovenskem. V: Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju : zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom Zločini totalitarnih režimov, ki je potekala 8. aprila 2008 v prostorih Evropske komisije v Bruslju. Ljubljana 2010, str. 127-140.

²¹ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 581-625.

prej, kar je vse dajalo še dodatno spodbudo in tudi opravičilo k uvajanju represivnih metod in reševanju problemov s pritiskom in nasiljem.

Represija kot metoda protiodporniškega boja

Številna dejanja odpora, ki je že bil posledica nastajanja odporniškega gibanja poleti 1941, so okupatorje presenetila očitno bolj zaradi dotedanjih ocen o slovenskem prebivalstvu kot pa kot pojav sam po sebi, saj odpor ni bil prvi na do tedaj okupiranih območjih. Vsaj italijanski okupator je pričakoval pojave jugoslovanskega odpora, a za odporniškimi gibanjem so stale nove sile, vezane na diabolizirane komuniste in širši levi protifašistični tabor.²² Odgovor je bil tudi zato zlahka radikalno nasilen. Nemški okupator se je tudi tu najhitreje odzval. Že prve odredbe nemške okupacijske oblasti s 14. aprila in 17. maja 1941 so predvidevale stroge ukrepe proti morebitnemu odporu.²³ S posebno uredbo je šef civilne uprave dr. Siegfried Uiberreither predpisal kazniva dejanja, ki so nastopila z narodnoosvobodilnim gibanjem, sklicujoč se na svoji omenjeni uredbi. Za večino deliktov je bila zagrožena smrtna kazen: udeležba na oboroženem sestanku, dajanje bivališča ali preskrbe, podpiranja, zveza s tolpmi, posedovanje orožja, sabotaza, uničevanje žetve. Najtežje kazni naj bi bilo deležno tudi neobveščanje oblasti o 'oboroženih tolpah', vrnitev na območje civilne uprave brez dovoljenja, prehod meje izven uradnega prehoda.²⁴

Uporniki so bili takoj prepoznani kot komunisti – ti so bili že prej, po napadu na Sovjetsko zvezo pa povsem določno, označeni kot državni sovražniki. Poudariti je treba, da je bil režim vsaj Nemčije in Italije že od začetka vojne, pa tudi prej, ne le totalitaren, pač pa po metodah udejanjenja totalitarizma tudi izrazito represiven, in to ne zgolj v okupiranih območjih in do tam živečega prebivalstva, pač pa tudi in že prej do prebivalstva lastnih držav.²⁵ Nemški okupator je tako že imel vzpostavljen in dobro delujoč represivni aparat velikega obsega, sestavljen iz policije (različnih vej policije) in vojske.²⁶ Ta aparat je bil že v aprilu 1941 vzpostavljen tudi na območju civilne uprave in je okupacijska oblast z njim lahko takoj posegla v uporniško dejavnost.

Dvomov o tem, kako reagirati, ni bilo; vrh civilne okupacijske oblasti se je s postopki za vzdrževanje reda zadolženih varnostnih in policijskih organov ne le strinjal,

²² Eva Mally: Slovenski odpor : Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941-1945. Ljubljana 2011, str. 61-110; Vida Deželak-Barič: Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941-1943. Ljubljana 2007, str. 52-78.

²³ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (dalje V-AB Untersteiermark), 15. 4. 1941, št. 1, Verordnung, 14. 4. 1941; Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains, 24. 4. 1941, št. 1, Verordnung betreffend die öffentliche Sicherheit in den besetzten Gebieten.

²⁴ V-AB Untersteiermark, 18. 8. 1941, Anordnung, 16. 8. 1941.

²⁵ K[arel] F[orte]/ Marko Selin: Nič več strogo zaupno : nacistične obveščevalne službe in njihova dejavnost pri nas, I. Ljubljana 1978 (dalje Forte, Nič več strogo zaupno), str. 109-187; Emilio Gentile: Fašizem : zgodovina in interpretacije. Ljubljana 2010.

²⁶ Martin Broszat: Der Staat Hitlers : Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung. München 1969.

pač pa jih je aktivno spodbujal.²⁷ V skladu s kakovostjo in obsegom razpoložljivih podatkov so takoj začeli s policijsko akcijo: iskanjem odpornikov, ki so jih poskušali prijeti, da bi si zagotovili dopolnitev podatkov o odporniškem gibanju, in predvsem njegovih pripadnikov. Nato so jih v skladu z odredbami o izrednih ukrepih tudi po kratkem formalnem postopku, ki so ga izvajala ad hoc (policijska) sodišča (izredna kazenska zbornica na Gorenjskem avgusta 1941), usmrtili ali poslali v koncentracijska taborišča.²⁸ Vsekakor pa je sistem represivne postopke šele urejal; če je za odločitve o prvih usmrtitvah upornikov bil odgovoren šef civilne uprave, so naslednje prešle v pristojnost poveljnika varnostne policije in varnostne službe ali poveljnika policije v XVIII. vojaškem okrožju.²⁹

Vsekakor pa v represivnih metodah med okupatorji ni bilo velikih razlik. Ena od najbolj uporabljanih in delujočih metod je bila nagla in domačemu prebivalstvu javno sporočena usmrtitev zalotnih pri dejanjih. Represija je torej težila k radikalnim, udarnim ukrepom, ki naj bi prebivalstvo odvrnili od upornikov, zato tudi taka pozornost prav javnemu seznanjanju s skrajnimi represivnimi ukrepi.³⁰

Milejši, a širše uporabljan represivni ukrep je bila izolacija tistih, ki so bili potencialno ali ne dovolj razvidno pripadniki odporniškega gibanja. Zaporji so bili ob tem običajno le sredstvo za izpeljavo postopka do njegove končne postaje. Zato so bili tako rekoč vsi zapori preiskovalni, kraj selekcije aretiranih in na nemškem območju koncentracijska taborišča pa končna postaja. Sistem, ki je bil izdelan za vzdrževanje notranjega reda že pred vojno, je bil modificiran le toliko, da je lahko prevzel veliko večje število jetnikov, in hkrati, da jih je učinkovito nadziral.³¹ V koncentracijska taborišča je nacistični režim v skladu s svojo preventivno in kaznovalno politiko pošiljali manj obremenjene pripadnike odporniškega gibanja, sprva za omejen čas šestih mesecev. Vendar pa so jetniki ne glede na težo svojih dejanj v taboriščih že od 1942 ostajali za čas vojne, pa čeprav so njihov rok zadrževanja vedno znova podaljševali. V najbolj zaostrenem obdobju zatiranja odporniškega gibanja poleti in jeseni 1942 so v koncentracijska taborišča odvedli tudi družinske člane postreljenih odpornikov. Od leta 1944 dalje pa so v taborišča pošiljali tudi pripadnike partizanskih enot, kar je predstavljalo milejše ukrepe glede na dotedanje.³²

Sistem kazenske ali preventivne izolacije je bil v italijanskem in madžarskem represivnem sistemu stranski kaznovalni sistem, čeprav je po obsegu kmalu presegel

²⁷ Šef civilne uprave dr. Siegfried Uiberreither je celo sam v Krškem 29. 7. 1941 sodeloval pri zaslišanju upornikov in odločil o njihovi usmrtitvi naslednjega dne. Prim. Milan Ževart: Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Maribor 1978 (dalje Ževart, Poslovilna pisma žrtev za svobodo), str. 9.

²⁸ Prav tam; Stane Šinkovec: Begunje. Nemška okupacija 1941-1945. Kranj 1995, str. 177-251; France Filipič: Slovenci v Mauthausnu. Ljubljana 1998.

²⁹ Forte, Nič več strogo zaupno, II. Ljubljana 1978, str. 116-120.

³⁰ Ževart, Poslovilna pisma žrtev za svobodo, str. 13.

³¹ Damijan Guštin: Za zapahi : prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941-1945. Ljubljana 2006 (dalje Guštin, Za zapahi), str. 117-234.

³² Tone Ferenc: Okupatorjevo nasilje. V: Tone Ferenc: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 3. Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav. Ljubljana 2009 (dalje Ferenc, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 3), str. 13.

tistega še vedno glavnega – zaporniški sistem. Tega so polnila vojaška, civilna in posebna sodišča, na Madžarskem vojaška in civilna, v Nemčiji prav tako civilna in vojaška. Ob takim razvoju je zaporniški sistem izgubil svojo glavno funkcijo nadzora in kaznovanja običajnega kriminala; zločinci so postali manjšinski del zaporniške populacije.³³

Italijanska represivna politika je bila nekoliko drugačna. Pojav odpora je časovno sovpadel z urejanjem statusa nove province. Panično streljanje v množico aprila 1941 v Trebnjem je bilo kmalu pozabljeno. Zdelo se je, da bo mogoče doseči neko sodelovanje tistih, ki so veljali za predstavnike prebivalstva: skupine politikov in zastopnikov ustanov.³⁴ Policijski organi so se sprva mnogo bolj kot z novim uporništvom ukvarjali z osebami, ki so izvirale iz preganjanja antifašizma na Primorskem, zlasti seveda TIGR-a, saj je sočasno potekala velika policijska akcija proti pripadnikom omenjene antifašistične organizacije na Primorskem, ki je dajala oblastem vtis, da so uspeli prodreti v njen center.³⁵ Na pojav odpora je okupacijska oblast reagirala sprva relativno zadržano, vendar pa je poskušala odstraniti že prve pojave odpora. Množične aretacije brez resnega preiskovalnega dela na terenu so bile glavno sredstvo za obvladovanje prebivalstva. Po hitrem postopku so uvedli tudi policijsko odstranjevanje varnostno problematičnih ljudi iz pokrajine, policijsko konfinacijo.³⁶ Opozorila, pritiski na javne pomembne osebe, ki naj obsodijo ali zavrejo odporništvu, so še bili dejavnik ravnanja z odporom. Jeseni pa je bilo drugače. Visoki komisar je s pristankom osrednjih oblasti ali brez le-teh odločil, da mora radikalno, demonstrativno nastopiti proti odporniškem gibanju, ki je poleg propagandnih že nakazovalo tudi trše, oborožene akcije. 11. septembra 1941 je izdal uredbo o uvedbi izrednega sodišča, ki se je deloma zgledovala po vlogi sodišča za zaščito države.³⁷

Sodišče je dejansko stopilo v akcijo in tri odporneke obsodilo po naglem postopku na smrt, a jih je visoki komisar takoj pomilostil na 30 let zapora, torej je še vedno dopuščal nekaj manevrskega prostora za politično rešitev.³⁸ Nato je represija nad pripadniki odporniškega gibanja dobila obliko sodnega postopanja, povezanega

³³ Guštin, *Za zapahi*, str. 169-170; Tone Ferenc: *Sodstvo pod okupacijo 1941–1945*. V: *Pravo, zgodovina, arhivi*, 1. *Prispevki za zgodovino pravosodja*. Ljubljana 2000, str. 199-232 (dalje Ferenc, *Sodstvo pod okupacijo*); Cesare Ross: *Il Tribunale Speciale : storia documentata*. Milano 1952; *Tribunale Speciale per la difesa dello Stato*. Roma 1980; Hans Wüllenweber : *Sondergerichte im Dritten Reich : vergessene Verbrechen der Justiz*. Frankfurt am Main 1990.

³⁴ Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 42-46; Tone Ferenc: »Gospod Visoki Komisar pravi ...« : *sovset za Ljubljansko pokrajino : dokumenti = consulta per la Provincia di Lubiana : documenti*. Ljubljana 2001.

³⁵ Milica Kacin Wohinz: *Ob tridesetletnici drugega tržaškega procesa*. V: *Borec*, 1971, št. 12, str. 721-739.

³⁶ Tone Ferenc: *Rab - Arbe - Arbissima : konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini : 1941-1943 : dokumenti*. Ljubljana 2000, str. 123-166.

³⁷ Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 13. 9. 1941, 74/446, *Ukrepi za zaščito javnega reda*; Ferenc, *Sodstvo pod okupacijo*, str. 199-232.

³⁸ Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 56. K pomilostitvi je prispevala tudi nova kazenska ureditev, v kateri je postalo izredno sodišče odvečno.

z vojaškimi kazenskimi določili za čas vojnega stanja. Vojaškemu sodstvu je bilo od novembra 1941 prepuščeno, da ohrani legitimiteto kazenskega postopanja s pravno kvalifikacijo odporniških enot kot združevanja v bande, torej v hudodelske tolpe. Vojaško vojno sodišče II. armade v Ljubljani je nato izvajalo ves tisti del represije, ki jo je okupator prevedel v postopanje v skladu z zakonom za vojno stanje, ki je izrecno veljalo tudi na območju province. Vse zajete in aretirane pripadnike odporniškega gibanja, proti katerim je policija zbrala dovolj dokazov, je obravnavalo vojaško vojno sodišče; to je kljub izrednim razmeram in vojnemu stanju sodne postopke vodilo ob spoštovanju vsaj osnovnih formalnih postopkov; posledica tega so bili sodni zaostanki in ob prekinitvi dela sodišča septembra 1943 več tisoč nerešenih zadev.³⁹

Drugi del protiuporniške represije v Ljubljanski pokrajini se je odvijal v sivem polju, kjer sta bila konkretno ukrepanje in njegova ostrina odvisna od odločujoče osebe in konkretnih okoliščin. Gre za 'maščevalne' akcije, na drugi strani pa za ravnanje z ujetimi odporniki. 12. maja 1942 je skupina vojakov, razburjena in jezna zaradi svojih mrtvih sotovarišev, v Srednji vasi pri Dobrovi zajela 14 domačinov in jih postrelila. Interna preiskava dogodka je pokazala, da je šlo za samovoljno dejanje. Še bolj znana je podobna maščevalna akcija, ki jo je vodil kar predstavnik oblasti, v kateri so aprila 1942 v brkinskih vaseh pobili 28 ljudi, septembra 1942 pa požgali vas Ustje, povod pa je bil razen tega insceniran.⁴⁰ Ker so vojaške in civilne oblasti do takih akcij imele sicer ne odobravajoč, a toleranten odnos, so se lahko ponavljali tudi v poznejših letih, npr. ob požigu Srednje Radovne ali Orehovice pri Izlakah.⁴¹

Načelno stališče do ujetih banditov je poveljnikom na terenu ali celo vojakom dajalo proste roke, da so jih pobili takoj, med akcijo, ob dodatnem trpinčenju, ali predali vojaškim karabinjerjem. Veliko takih primerov seveda nima prič ne dokumentov, razen preprostega zapisa "passato per le armi" v katerem od vojaških poročil. Tonetu Ferencu je uspelo poimensko identificirati za čas med veliko italijansko ofenzivo poleti 1942 okoli 1130 pobitih partizanov in civilnih prebivalcev.⁴² Sistemska navodila za izvajanje vojaških operacij proti odporniškemu gibanju okrožnica 3C in *Ukaz 7000* so vključevala tudi nastopanje proti civilnemu prebivalstvu, ki je živelo na območju vojaških akcij in operacij. Za tam zalotene moške je v načelu veljalo, da so potencialni odporniki in so z njimi tudi tako ravnali.⁴³ Osredotočen vrh nasilja je potekal v obdobju od poletja do konca jeseni 1942. Povzročilo ga je soočenje dveh trendov, prepričanje okupacijskih oblasti, da je mogoče odporniško gibanje zatreti z nasiljem ter tako popraviti svoje napake in svoj položaj; ter razmah odporniškega

³⁹ Ferenc, *Sodstvo med okupacijo*, str. 199-232; Guštin, *Za zapahi*, str. 141-142.

⁴⁰ Tone Ferenc: »Kazenska akcija se je izrodila v vandalizem in ropanje« : italijanski viri o požigu Ustja pri Vipavi. V: Borec, 1977, št. 12, str. 249-256; Tone Ferenc: *Usmrtitve Slovencev pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini* (dalje Ferenc, *Umestitev Slovencev*). V: Tone Ferenc: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 3, str. 203.

⁴¹ Tone Ferenc: *Komandant z železno roko : pokol na Orehovici pri Izlakah*. V: Borec, 1977, št. 3, str. 345-360.

⁴² Ferenc: *Usmrtitve Slovencev*, str. 202-208.

⁴³ Burgwyn, *Imperij na Jadranu*, str. 147-151.

gibanja tako v njegovi politični kot oboroženi komponenti. Vojaške oblasti so v represivnih metodah nastopile mnogo bolj nerodno, togo. Vojska za tako selektivno preventivno delovanje ni bila usposobljena. Dovolj je le pogledati nekaj določb v sistemiziranem načrtu ukrepov zoper odporniško gibanje v okrožnici 3C. Temeljno izhodišče je bilo v skoraj popolnem izenačenju prebivalstva na območju pod nadzorom partizanov s partizani samimi, ne da bi bilo prebivalstvo s tem kakor koli prej javno seznanjeno. Tako ni bilo mogoče ljudi ločiti na dejanska odporniška jedra in maso, so pa zaradi okoliščin skupnega bivanja dobivali podporo v obliki hrane ali kako drugače. Hkrati je okrožnica 3C dala srednjemu oficirskemu kadru jasna navodila, to pa je imelo za posledico tudi široko razprostranjenost nasilja, njegovo uravnavanje glede na situacijo. Del vojakov in oficirjev intimno ni čutil potrebe, da bi svojo vojaško kariero dopolnil tudi z "umazano vojno", kar je za protiuoporniški boj tako rekoč pravilo. Gotovo je tudi to vplivalo na učinkovitost velikega vojaškega pohoda proti partizanski vojski, ki je trajal od julija do novembra 1942. Kljub ogromni vojaški premoči tako v moštvu kot oborožitvi, se je vojska na vztrajanje poveljujočih osredotočila na boj s tistimi, ki se ji niso mogli izogniti, to pa je bilo podeželsko prebivalstvo. Velik del žrtev, okoli 1130 pobitih, gre na rovaš civilistov, deloma sicer pripadnikov politične odporniške organizacije. Prav tako je bilo uvedeno načrtno uničevanje njihove lastnine, saj so požgali okoli 250 vasi in zaselkov. Tako je civilno prebivalstvo, ki je manj sodelovalo v odporu, prejelo glavni udarec italijanske vojske. Del prebivalstva se je namreč iz strahu umaknil v zasebnost, postal pasiven, del pa je celo bil pripravljen ali prisiljen prevzeti orožje iz italijanskih rok, da bi nadaljeval protipartizanski boj, v katerem je odpovedala italijanska vojska. To je z vidika dosežkov, ki jih je vojaško vodstvo najavilo in uspelo doseči, tudi edini uspeh. Vendar pa to hkrati označuje tudi poraz dotedanje italijanske okupacijske politike, tj. odpoved uničenju partizanstva za ceno njegovega omejevanja. Simbolično se je to pokazalo tudi z zamenjavo ključnih vodilnih mož vojaškega in civilnega dela okupacijske oblasti, Robottija in Graziolija.

Tudi **madžarska oblast** je reagirala podobno – z odlokom št. 2770 je 10. aprila 1941 razširila obseg kaznivih dejanj, ki jih sodijo nagla vojaška sodišča, na sabotaže, dejanja, naperjena proti interesom vojske, hujskanje k oviranju in onemogočanju za vojsko pomembnih dejanj, neposlušnost vojaškim oblastem, napade na vojaške poveljnike in voditelje, težje telesne poškodbe, tatvine v času zatemnitve. 30. junija je z odlokom št. 4870 pristojnost vojaških sodišč razširila še na žalitev veličanstva, izdajo, upor, pripadnost organizacijam s takimi nameni, uboj in umor z ognjenim orožjem ali eksplozivom ter pripadnost organizacijam s takimi nameni, oboroženo nasilje proti organom oblasti, sabotaže, nevarne za interese obrambe države.⁴⁴ Na tej pravni osnovi je nato senat naglega vojaškega sodišča jeseni 1941 v več zasedanjih od Novega Sada do Murske Sobote sodil zajetim pripadnikom narodnoosvobodilnega gibanja.

⁴⁴ Josip Mirnić: Sistem prekog suđenja na mađarskoj okupacionoj teritoriji 1941. V: Vojvodina 1941 : radovi i diskusije sa skupa istoričara u Subotici 9. in 10. decembra 1966. god. Novi Sad 1967, str. 63, 66.

Represija in podpora domačih sil v protiodporniškem delovanju

Ne glede na protislovensko usmeritev vseh treh okupatorjev pa je bila njihova želja po izkoriščanju in celo kompromitaciji domačega prebivalstva v protiodporniškem delovanju močnejša od načelnega odklanjanja upoštevanja slovenskega prebivalstva kot nacionalne in posledično tudi državne enote. Nemški okupator je vključil v protiodporniško delovanje že kmalu po pojavu odporiških enot tudi paravojaško organizacijo Wehrmannschaft der STHB (in podobno organizacijo, vendar z manjšim uspehom, na Gorenjskem), v katero se je formalno prostovoljno, dejansko pa prisilno vključila velika večina moških prebivalcev. S tem je povzročil tudi prve dileme številnim Slovincem, ki nemškega protislovenskega etnocidnega nasilja niso sprejemali, pač pa so mu (vsaj pasivno) nasprotovali.⁴⁵

Še jasneje vidno je bilo vključevanje domačih sil v vzdrževanje novega reda na italijanskem okupacijskem območju. Italijanske zasedbene sile so domače enote najprej uporabile na območju dalmatinskega zaledja (tam je šlo za četnike). Šele avgusta 1942 je poveljujoči general Mario Robotti enak ukrep dovolil za območje Ljubljanske pokrajine.⁴⁶ V enote Prostovoljne protikomunistične milice je uvrstil prve samostojno nastale Vaške straže oziroma 'Štajerski bataljon', ki so se izoblikovali nekaj tednov prej. Tok medsebojne napetosti med Osvobodilno fronto in protikomunističnim in hkrati protiodporniškim taborom, ki so ga obvladovale glavne meščanske politične elite in desničarske skupine, je do tedaj že privedel do medsebojnega nasilja, vključujoč tudi uboje več stotin tistih, ki so jih presojali kot nasprotnike narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani in na podeželju ljubljanske pokrajine.⁴⁷ Prav okupatorjeva represija je bila hkrati ena od točk, ki je polarizacijo med Osvobodilno fronto in protikomunističnim taborom močno pospeševala. Radikalno ukrepanje okupatorjev proti odpornikom je namreč odpiralo temeljno vprašanje, glede katerega niti v enem trenutku oba tabora nista soglašala, namreč o vprašanju intenzivnosti odpora in o njegovih oblikah. Narodnoosvobodilno gibanje se je zavzemalo za takojšen in radikalen tudi oborožen odpor okupacijski oblasti, protikomunistični tabor za čakanje (na ugoden trenutek) in taktično prilagajanje okupaciji. Če se je narodnoosvobodilni boj v svoji strategiji oziral na represijo in žrtve predvsem kot na neizogibno dejstvo, ki ga je treba politično nevtralizirati in propagandno izkoristiti, pa je bila represija za protikomunistični tabor točka, s katero so odrekli odporu upravičenost, Osvobodilni fronti pa razsodnost, in jima naprtili odgovornost za žrtve.⁴⁸ Spomladi 1942 je

⁴⁵ Tone Ferenc: Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. V: Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, 1958, str. 81-156.

⁴⁶ Burgwyn, Imperij na Jadranu, str. 121-122.

⁴⁷ Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, 1 : Država v državi. Ljubljana 1985 (dalje Ferenc, Ljudska oblast, 1), str. 337-385.

⁴⁸ Damijan Guštin: Žrtve kot objekt in subjekt vojne : (slovenski tisk o žrtvah v letih 1941-1945). V: Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem : okrogla miza, Grad Snežnik, 21. maja 1996. Ljubljana 1997, str. 35-46; prim. Lojze Ude: Moje mnenje o položaju : članki in pisma 1941-1944. Ljubljana

ob tem nasprotje med obema taboroma privedlo do množične represije odporiške strani, ki ji je notranji vzgon dajalo razumevanje sebe kot edinega pravega upornika in (revolucionarno) poslanstvo.⁴⁹ Prepoved organiziranja vojaških enot izven partizanskih, obračun s prvimi pripadniki Mihailovičeve vojske poleti 1942, poskusi izločitve iz boja prvih kolaborantskih enot jeseni 1942, vse to je vodilo k uporabi represije tudi na drugi strani. Zaradi bližine, medsebojnega poznavanja, sentimentov, ki so obremenjevali medsebojni odnos, je to nasilje lahko dobivalo nove oblike in razsežnosti. Pri tem koncept interpretacije dogajanja kot 'revolucionarnega nasilja' ne razrešuje dileme resničnih motivov nasilja. In s prenašanjem poudarka na revolucionarno ne pojasnjuje dovolj vzrokov zanj, kar bi prispevalo k boljšemu historičnemu razumevanju zapletenih in hkrati raznolikih relacij tako na medosebni ravni, kot razmerij med posameznimi (političnimi) skupinami.⁵⁰

Enote protikomunističnega tabora v okviru pomožnih italijanskih enot so povzročile vsaj dvoje; dotedanji nakazujoči se začetek državljanske vojne se je nadgradil s hkratno kolaboracijo šibkejši strani z okupatorjem, torej v vsaj nekakšno pristajanje na okupacijski program *novega reda*, pa čeprav so voditelji protikomunističnega tabora zasebno poudarjali, da se bojujejo enote njihovih organizacij (znotraj Vaških straž / MVAC so še vedno obstajale ilegalne trojke Slovenske legije) zoper partizanske enote in ne koalicijo Združenih narodov, katere ustanovni član je bila tudi Kraljevina Jugoslavija po svoji vladi v Londonu. Po drugi strani pa se je za odporiško gibanje situacija razčistila, saj sta spet obstajali le dve sili. V sozvočju z nekaterimi pričakovani vodstva KPS glede koristi za narodnoosvobodilno gibanje so dejansko jeseni 1942 poskušali osredotočiti vojaško akcijo na MVAC, vendar ne s prevelikim uspehom.⁵¹ Nasilje kot sredstvo protiporniškega bojevanja je s tem sicer izgubilo del populacije, na katero je bilo usmerjeno, dobilo pa je dodatno spodbudo in možnosti, saj se je lahko razširilo tudi tam in tako, kot ga okupacijske policijske in vojaške sile niso bile sposobne. Protipartizanske sile kljub hitri številčni rasti dejansko niso bile vojaško pomemben dejavnik niti v osrednji Ljubljanski pokrajini. Nasilna dejanja, v katerih so te aktivno ali pasivno sodelovale, pa so bila hkrati vedno dojeta, tudi če so bila vpeta v izrecne okupatorjeve ukaze, kot da so jih storile iz svoje pobude, iz svojega sovraštva do prebivalstva oziroma pripadnikov odporiškega gibanja.

Kolaborantske enote so represijo izvajale v okviru protiporniške politike najprej italijanskega in nato nemškega okupatorja. Ne poznamo primerov, da bi se enote ali njihovi neposredni ali posredni poveljniki upirali izvajati represivna dejanja, ki so jim bila naročena ali ki so jim bili priča. Represijo zoper odporiško gibanje so

1994.

⁴⁹ Prim. Ferenc, Ljudska oblast, 1, str. 349-367; Vida Deželak Barič: 97.457 – doslej najbolj zanesljivo in natančno število žrtev druge svetovne vojne. V: Dnevnik, 12. 6. 2012, str. 2.

⁵⁰ Prim. Damjan Hančič: Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem 1941-1945. Ljubljana 2011; Renato Podbersič: Revolucionarno nasilje na Primorskem : Goriška in Vipavska : 1941-1945. Ljubljana 2012.

⁵¹ Dokumenti ljudske revolucije, knj. 2. April 1942 - julij 1942. Ljubljana 1964, dok. 98, str. 267; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1976, str. 338-341, 347-352.

kritizirali predvsem z vidika, da je neučinkovita, usmerjena proti napačnim ljudem, in da kot taka povzroča še večji odklon ljudi k odporiškem gibanju. Nasprotno pa so marsikdaj represijo kot metodo še razširili; npr. Mestna varnostna straža v Ljubljani spomladi 1943, v kateri je policijska skupina – ki je bila po osebni sestavi podobna poznejšemu Političnemu oddelku uprave policije v Ljubljani – svoje pravkar pridobljeno policijsko pooblastilo uporabila tako široko, da je bila italijanska oblast končno prisiljena svoja pooblastila preklicati, res da ne zato, ker bi menila, da je represija preostra, pač pa zaradi politične škode, ki jo je zaradi takega delovanja Mestne varnostne straže okupacijska oblast očitno čutila.⁵²

Po nemški okupaciji Ljubljanske pokrajine in Julijske krajine septembra 1943 je nemška zasedbena oblast ponovila enak vzorec. V svojo službo je sprejela ponujeni ostanek MVAC oziroma Slovenske narodne vojske in se lotila ambicioznejše tudi oblikovanja kolaborantske formacije Slovenske domobranske legije oziroma Slovenskega domobranstva. To se je z več ukrepi obvezne mobilizacije, vojaškim urjenjem in boljše oborožitvijo razvilo v upoštevanja vredno protipartizansko silo. Še vedno pa je ohranila isti cilj, z nasiljem odstraniti oziroma omejiti odporiško gibanje, ki je med tem razvilo upoštevanja vredno vojaško moč. Na osnovi sodelovanja v nasilju je bila protikomunističnemu taboru priznana relativna samostojnost in tudi sproščeno dotedanje radikalno zanikanje slovenske politične subjektivitete, saj so v zelo nedorečenih oblikah dopuščali, da bi bilo mogoče osnovati neko avtonomno pozicijo osrednjega slovenskega območja nekdanje Kranjske. V nasilje za ohranjanje nemškega *novega reda* pa so bile vključene ne le vojaške enote, ampak tudi policijske formacije. V Ljubljanski pokrajini so dovolili oblikovanje iz domačih sil obstoječe Uprave policije, ki je bila najbolj izpostavljeni del za protiuporliško delovanje. Prav ta je ob nadzoru in pomoči Gestapa in štaba za boj proti bandam vodila vsaj v Ljubljani in ostalih večjih središčih represijo zoper odporiško gibanje z metodami, ki se niso razlikovale od metod njihovega nemškega nadzornika, a hkrati z večjo učinkovitostjo, ki jo je dajalo boljše poznavanje razmer in ljudi. Izmed aretiranih so še vedno izbirali tiste, ki so jih najbolj obremenjene usmrtili nemške oblasti, ostale so pošiljali v nemška koncentracijska taborišča. Manj obremenjene so od jeseni 1944 izganjali na po narodnoosvobodilnem gibanju nadzorovana območja.⁵³ Hkrati pa so se kot izvrševalci in celo avtonomni naročniki represije pojavili novi dejavniki, predvsem parapolijske sile, kot je bila 'črna roka', ki so se v protiodporiškem delovanju izognile vsakemu legalnemu postopku in so pobijale domnevne pristaše odporiškega gibanja povsem samovoljno. Vlogo parapolijskih sil so v represiji marsikje na podeželju opravljale posebne enote domobranstva.⁵⁴

⁵² Franček Saje: Belogardizem. Ljubljana 1952, str. 483-493.

⁵³ Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo : 1943-1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana 2003; Silvo Grgič: Zločini okupatorjevih sodelavcev, knj. 1-3. Ljubljana 1995, 1997, 2002.

⁵⁴ Jože Vidic: Po sledovih črne roke. Ljubljana 1975; Štefanija Ravnikar-Podbevšek: Sv. Urh. Kronika dogodkov iz narodnoosvobodilne vojne. Ljubljana 1978.

Sklep

Vojna kot obdobje nasilja, ki se sicer poskuša kanalizirati v sprejemljive oblike vsaj z omejitvami, ki jih je prinašalo težko oblikovano pravo vojnih spopadov in humanitarno pravo, je bila tudi v primeru nasilja nad Slovenci v času druge svetovne vojne pravi sprožilec in hkrati tista podstat, na kateri se je nasilje razraslo še v drugih smereh, ki same niso bile nujno povezane z vojno. Dvoma o primarni vzročnosti vojnega nasilja vsekakor ne more biti; na eni strani je vojna omogočila uporabo nasilja v najrazličnejših oblikah za doseg vojnih ciljev na taktični in strateški ravni, v vojni je razpadel pravni sistem, ki je do tedaj temeljil na državnem monopolu nad nasiljem, s tem pa je odprl območje za spopade med skupinami civilne družbe, saj je avtoriteta oblasti močno upadla. Pomembna značilnost obravnavanega nasilja je, da je po svoji obliki v veliki meri institucionalno in organizirano, represija državnih organov, policije in vojske, kar velja tudi za nasilje odporiškega gibanja. Nasilje med prebivalci v civilni družbi je dobilo širše razsežnosti šele, ko je italijanski okupacijski oblasti uspelo vzpostaviti mrežo dela civilnega prebivalstva, ki se je pod njeno zaščito bilo sposobno in pripravljeno spopasti s svojimi sorojaki v odporu.

Upor okupacijski oblasti v drugi svetovni vojni je sprejela nasprotna vojaško-politična zveza kot pozitivno dejstvo in – tudi v jugoslovanskem primeru – za legitimnega zaveznika v boju, še posebej zaradi hudih kršitev vojnega in humanitarnega prava sil Osi, a tudi zaradi ideološko-politične dimenzije vojne, saj je šlo tudi za spopad totalitarizma, novega reda v Evropi, z demokratičnim sistemom. To temeljno svetovno razmerje je vplivalo tudi na pozicije odporiškega gibanja in okupacijskih sil, na merila, po katerih se je nasilje ene in druge strani, udeležene v boju, zaznavalo, presoјalo in sankcioniralo. Poznejši strokovni in pravni ter politični vidiki te osnovne slike ne morejo povsem spremeniti.

Damijan Guštin

“THERE'S NOT ENOUGH KILLING”: THE ROLE OF REPRESSION IN INTRODUCING AND MAINTAINING THE “NEW ORDER” DURING THE OCCUPATION OF SLOVENIA 1941-1945

S u m m a r y

When during the short military campaign in April 1941 the invaders occupied the Kingdom of Yugoslavia – a state where the majority of Slovenians lived – the war violence and repression in Europe was already a widespread fact. Violence in its many forms was an integral part of military operations, while repression was the main means of maintaining the occupation regimes in the area from France to Poland and Greece.

However, the intentions of the occupiers with regard to the Slovenian population (and territory) were even more specific and far-reaching, the annexations already outlining the post-war system in Europe and paving the way for its smooth implementation. The systematic repression of this sort includes deportation of the population, denationalisation as the most evident measure of the ethnic destruction of the Slovenian nation and its transformation into an ethnic minority, confiscation and economic

expropriation, integration into the war efforts of the occupying countries, abolishment of the local administrative and political structures, and later also forced citizenship of the occupying states and forced mobilisation into the German and Hungarian armies. When in the summer of 1941 the resistance movement was established, it was at least partly based precisely on the active and immediate resistance against this sort of violence.

Repression was central to the counter insurgency activities of the occupiers. The methods of repression intended to suppress or at least hinder the spreading of the resistance movement were practiced in very severe forms, from mass arrests, preventive and punitive internments, deportations into the concentration camps, mass executions of the members and supporters of the resistance by means of (quasi) judicial proceedings, as well as raw police and military violence against the population. Repression blended with warfare, which took place almost without any restrictions set out by the military and humanitarian law.

Involving a segment of the population in the counter insurgency activities resulted in the repression gaining new dimensions, since this strengthened the opposition to the resistance movement. The inclusion of the level of the civil war in the wartime violence, including interpersonal violence, even strengthened and enhanced the forms of repression carried out by both sides involved in the conflict.

The extremely complex causes and reasons for violence resulted in a high mortality rate among the population (6.5 % of the population, or every fifteenth person), as well as in severe material and psychological damage suffered by the majority of the surviving Slovenian population.

1.01
Prejeto 20. 3. 2013

UDK: 323.15(436.4=163.6)"19"

Christian Promitzer*

O represiji nacističnega režima nad slovensko govorečimi prebivalci na avstrijskem Štajerskem (1938–1945)

IZVLEČEK

Članek obravnava nacistično represijo nad avtohtonim slovensko govorečim prebivalstvom na avstrijskem Štajerskem, ki je živelu blizu meje z Jugoslavijo, ter med slovenskimi priseljenci v Gradcu in v drugih delih avstrijske Štajerske. Ta represija je na eni strani opisana kot kompleks zločinskih dejavnosti, ki nadaljujejo preizkušeno nemško-nacionalno tradicijo nacionalnih bojev iz časa pred prvo svetovno vojno. Na drugi strani je nacistična represija izražala novo vrsto negativne intenzivnosti, ki je neposredno vodila do obširne raznarodovalne politike na Slovenskem po 6. aprilu 1941. Na ozemlju avstrijske Štajerske je ta represija razen obmejnega prebivalstva zajela tudi osebe, ki so imele stike z Jugoslavijo, funkcionarje slovenskega društva Čitalnica v Gradcu ter osebe slovenskega porekla, ki so bili aktivni v političnem uporu ali so sodelovali s partizani.

Ključne besede: Avstrija, avstrijska Štajerska, slovenska manjšina, nacizem, fašizem, taborišča, asimilacija, priseljenci, meja, NOB

ABSTRACT

ON THE REPRESSIVE ACTS OF THE NAZI REGIME AGAINST SLOVENIANES
IN THE TERRITORY OF THE AUSTRIAN FEDERAL PROVINCE OF STYRIA,
1938–1945

The article focuses on the Nazi repression against the autochthonous Slovenian-speaking population in the Austrian Styria living near the Yugoslav border as well as against Slovenian immigrants in Graz and in other parts of Austrian Styria. On one hand this repression is described as a complex of criminal activities building on the proven German national tradition of national struggles dating back to the time before World War I. On the other hand the Nazi repression involved a new dimension of negative intensity, leading directly to an extensive denationalisation policy in Slovenia after 6 April 1941. Besides people living near the border, in the territory of Austrian Styria this repression was also aimed against persons who had contacts with Yugoslavia, officials of

* Dr., docent, Institut für Geschichte - Südosteuropäische Geschichte Karl Franzens Universität Graz, Mozartgasse 3, A-8010 Graz; e-naslov: christian.promitzer@uni-graz.at

the Slovenian society Čitalnica in Graz, and every person of Slovenian origin taking part in the political resistance or cooperating with partisans.

Keywords: Austria, Austrian Styria, Slovenian minority, nazism, fascism, camps, assimilation, immigrants, border, National Liberation Struggle

O čem pišemo

V zgodovini vseh narodnih skupnostih v Avstriji predstavlja doba nacizma globoko cezuro, saj je tudi v teh primerih, ko ni šlo za neposredni teror, preganjanje in iztrebljenje, splošno ozračje politične represije zadoščalo, da so starši razmišljali o tem, ali bodo vzgojili svoje otroke v maternem jeziku ali samo v nemščini, kakor so to zahtevale oblasti. Ireverzibilna posledica te cezure je bila krčenje etničnih manjšin na Koroškem, Gradiščanskem in na Dunaju. Kakšna pa je bila vloga nacizma glede na Slovenke in Slovence, ki so tedaj živeli na avstrijskem Štajerskem?

Nacistična represija nad narodnostnimi skupnostmi v današnji Avstriji je relativno dobro raziskana.¹ Izčrpno je raziskano tudi območje avstrijske Štajerske, in to glede na večinsko prebivalstvo, Jude in Rome, kakor tudi za pripadnike raznih odporiških gibanj.² Do danes pa še ni bil predmet širšega zgodovinskega prispevka položaj Slovenk in Slovencev na avstrijskem Štajerskem v času nacizma, kaj šele represija nad njimi. Pisati zgodovino nacistične represije nad Slovenkami in Slovenci na avstrijskem Štajerskem torej pomeni delno tudi pisati širše o zgodovini te narodnostne skupnosti v omenjenem obdobju. Razlog za to vrzel v raziskovanju moramo iskati v dejstvu, da je bila raznarodovalna politika nacizma na slovenskem Štajerskem že zaradi svoje dimenzije z vso pravico v ospredju zgodovinopisja v Sloveniji,³ medtem ko je v sami Avstriji obstajanje avtohtone slovenske manjšine

¹ Gl. izbrano literaturo: Radomir Luža: Der Widerstand in Österreich. Wien 1985 (dalje Luža, Der Widerstand in Österreich), str. 221–224; Narodu in državi sovražni : pregon koroških Slovencev 1942. Celovec 1992; Valentin Sima: Kärntner Slowenen unter nationalsozialistischer Herrschaft : Verfolgung, Widerstand und Repression. V: NS-Herrschaft in Österreich : ein Handbuch. Wien 2000, str. 744–766; Brigitte Entner: Pregon koroških Slovencev : 1942. Celovec 2002; Peter Neugebauer: Der österreichische Widerstand 1938–1945. Wien 2008 (dalje Neugebauer, Der österreichische Widerstand 1938–1945), str. 84–86, 118–119, 164–165, 182–184.

² Trenutno stanje raziskovanja je zelo dobro povzeto v NS-Herrschaft in der Steiermark : Positionen und Diskurse. Wien – Köln – Weimar 2012.

³ Gl. npr. Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968 (dalje Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika); Milan Ževart: Izganjanje Slovencev na Štajerskem in Koroškem : 1941–1945. Maribor 1991; Marjan Žnidarič: Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945. Maribor 1997; Tone Ferenc, Bojan Godeša: Slovenci pod nacističnim gospostvom 1941–1945. V: Slovenski-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Ljubljana 2004, str. 177–218; Monika Stromberger: Wenn Sie wollen, lasse ich mich jetzt einschreiben, wenn es gerade so sein muss!«. Einige Aspekte nationalsozialistischer Herrschaftsausübung und Alltag am Beispiel des angegliederten Gebietes Untersteiermark. V: NS-Herrschaft in der Steiermark. Positio-

postalo predmet znanstvene diskusije šele zadnjih 20 let.⁴ Tudi tedanja prisotnost slovenskih migrantov iz slovenske Štajerske, Prekmurja in drugih delov Slovenije v Gradcu in drugih mestih avstrijske Štajerske skoraj ni bila predmet širšega raziskovanja.⁵

V tem kontekstu je treba tudi pojasniti, zakaj uporabljamo pojem »avstrijska Štajerska«, če Avstrija od 13. marca 1938, po uveljavitvi Zakona o ponovni združitvi Avstrije z nemškim rajhom ni več obstajala. Razlog moramo iskati v tem, da opazujemo zgodovino večinoma glede na njen odnos do sedanjosti oziroma glede na njene posledice za sedanje stanje. S tem razumemo pomembnost tega, kar se je v času nacizma dogajalo znotraj meja sedanje avstrijske zvezne dežele Štajerske – torej znotraj »avstrijske Štajerske«. Razen tega ni primerno prevzeti nacistične terminologije, kot sta to »Gau Steiermark« (dobesedno »pokrajina Štajerska«) ali pa »Altsteiermark« (»stara Štajerska«) za razliko od »Untersteiermark« (»Spodnja Štajerska«) po 6. aprilu 1941. Ob tem lahko ugotovimo, da mejne spremembe v »Gau Steiermark«, ki je odstopila svoj severni del Gornji Avstriji (ali »Gau Oberdonau«), vključila pa je območje južne Gradišćanske in že omenjeno t. i. Spodnjo Štajersko, za problem, ki ga obravnavam, niso pomembne.

Če govorim o ljudeh na avstrijskem Štajerskem, ki so takrat veljali za Slovence ali so vsaj govorili slovensko in so postali žrtve nacistične represije, potem mislim:

1. na avtohtono slovensko govoreče prebivalstvo ob meji z Jugoslavijo, ki je v glavnem živelo v petih vaseh Radgonskega kota – Dedenitz (Dedonci), Goritz (Gorica), Laafeld (Potrna), Sieldorf (Žetinci), Zelting (Zenkovci), v občinah Glanz (Klanjci) in Schlossberg (Gradišče ali Šlosberk) pri trgu Lučane v lipniškem okrožju ter v krajih Rothwein (Radvanje) in Laaken (Mlake) v okolici občine Soboth (Sobota) na jugozahodu avstrijske Štajerske v okraju Deutschlandsberg (Lonč);
2. na priseljenke in priseljence s slovenskimi koreninami;
3. na posamezne jugoslovanske državljane slovenskega porekla, ki so jih med bivanjem na tem območju preganjale nacistične oblasti.

Glede prvih dveh skupin naj opozorim na nacistično ljudsko štetje, ki je bilo izvedeno 17. maja 1939. Za razliko od ljudskih štetij Habsburške monarhije in prve avstrijske republike so hoteli nacisti natančno vedeti za število narodnih nasprotni-

nen und Diskurse. Wien – Köln – Weimar 2012, str. 141–162.

⁴ Slowenische Steiermark : verdrängte Minderheit in Österreichs Südosten. Wien – Köln – Weimar 1997; Klaus-Jürgen Hermanik: Eine versteckte Minderheit : Mikrostudie über die Zweisprachigkeit in der steirischen Kleinregion Soboth. Weitra 2007 (dalje Hermanik, Eine versteckte Minderheit); Christian Promitzer: How not to constitute a minority : the Slovenians in Austrian Styria at the end of World War Two. V: 1945 – A break with the past. A history of Central European countries at the end of World War Two. Ljubljana 2008 (dalje Promitzer, How not to constitute a minority), str. 101–122; Andrea Haberl-Zemljič: Pustiti jezik v vasi : ohranjanje in opuščanje slovenskega jezika v Radgonskem kotu. Ljubljana 2012 (dalje Haberl-Zemljič, Pustiti jezik v vasi).

⁵ Christian Promitzer, Michael Petrowitsch: »Wes Brot du ißt, des Lied du singst!« – Slowenen in Graz. V: Slowenische Steiermark. Verdrängte Minderheit in Österreichs Südosten. Wien – Köln – Weimar 1997, str. 167–234 (dalje Promitzer, Petrowitsch, Wes Brot du ißt, des Lied du singst).

kov, zato so rezultati tega ljudskega štetja bolj zanesljivi. V »pokrajini Štajerski« so našteli 4460 nemških državljanov, ki so priznali, da govorijo »slovensko«, »nemško in slovensko«, ali – v neznatnem delu – »vindišarsko« ali »nemško in vindišarsko«. V mestu Gradec so našteli 2287 slovensko govorečih državljanov, v okrožju Gradec – okolica pa 267. V obmejnem pasu so našteli 737 slovensko govorečih državljanov v radgonskem ter 797 v lipniškem okrožju. Številke za Okraj Lonč žal niso posebej navedene.⁶ Ti podatki ne upoštevajo slovensko govorečih prebivalcev, ki so bili jugoslovanski državljani, kar bi našteto število 4460 oseb znatno zvišalo. To potrjuje dejstvo, da je bilo na Koroškem in avstrijskem Štajerskem 25. aprila 1941 skupaj 15.678 moških in ženskih delavcev in drugih zaposlenih Jugoslovanov.⁷ Upoštevati pa moramo tudi, da zaradi poskusov nasilne ali prostovoljne asimilacije k nemškemu večinskemu prebivalstvu vsi, ki so govorili (tudi) slovensko, tega niso priznali. Naj navedem le en primer: po ljudskem štetju leta 1939 je v občini Klanjci živelo 202, v občini Gradiče pa 243 slovensko govorečih državljanov. Skupina nacističnih študentov je poleti 1938 izvajala lastno »ljudsko štetje« za te kraje. Ugotovili so, da v Klanjcih živi 828, v Gradišču pa 760 slovensko govorečih nemških državljanov, poleg teh pa v Klanjcih 256, v Gradišču pa 163 slovensko govorečih tujih (najverjetneje jugoslovanskih) državljanov. Delež slovenskega prebivalstva, ki so bili nemški ali jugoslovanski državljani, je bil torej v Klanjcih 51, v Gradišču pa 54 odstotkov.⁸

V vsej nekdanji avstrijski Štajerski je bilo tik pred drugo svetovno vojno slovensko govorečih oseb med 7.000 in 10.000. Zaradi tega dvomim, da so bili v zgodovinskih raziskavah zapostavljeni zaradi številčne majhnosti. Sta morda razlog za to zapostavljanje nejasnost in pomanjkljiva oprijemljivost tega, kar je »slovensko« v jezikovnem ali narodnem smislu? Potem bi si nujno morali postaviti vprašanje, ali je raziskovanje nacistične represije nad takšnimi »Slovenci« na avstrijskem Štajerskem sploh smiselno. Res je, da je slovensko prebivalstvo živelo v raznih življenjskih kontekstih in da so se lahko razlikovali osebni pristopi do lastne materinščine: zavestna pripadnost slovenskemu narodu ni njen nujni spremljevalni pojav.⁹ Res je tudi, da je nacistično ljudsko štetje zavestno razlikovalo med narodno »zavednimi« in »nezavednimi« Slovenci, ampak ne zato, da bi priznavalo pravice posameznika do določitve lastne narodne identitete, ali zaradi upoštevanja raznih življenjskih kontekstov. Nacistična razdelitev in razdrobitev sta imeli ravno nasproten namen, namreč ločiti tiste, ki so jih ocenili, da so sposobni postati del nemškega naroda (»vindišarji«), od tistih, ki so

⁶ Tone Zorn: Prispevek k ljudskemu štetju 1939. leta na Zgornjem Štajerskem. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1971, št. 2, str. 329–335 (dalje Zorn, Prispevek k ljudskemu štetju).

⁷ Florian Freund, Bertand Perz: Zwangsarbeit von einzelnen AusländerInnen, Kriegsgefangenen, KZ-Häftlingen und ungarischen Juden in Österreich. V: NS-Herrschaft in Österreich: ein Handbuch. Wien 2000 (dalje Freund, Perz, Zwangsarbeit von einzelnen AusländerInnen), str. 644–695, tu str. 655.

⁸ Zorn, Prispevek k ljudskemu štetju, str. 332–333; prim. Helmut Kanzler: Die volkspolitische Lage und Aufgabe im Grenzraum Ratsch – Lieschen : neobjavljena doktorska disertacija. Graz 1939 (dalje Kanzler, Die volkspolitische Lage), str. 326–331.

⁹ Robert Gary Minnich: Govoriti slovensko – biti Slovenec : jezikovni kodi in kolektivne samopodobe : nekaj primerjav med Kanalsko dolino in Ziljsko dolino. V: Traditiones, 1989, št. 18, str. 65–88.

bili obravnavani kot rasno »manjvredni«, ter predvsem od tistih, ki so predstavljali odkrito nevarnost za nemški narod (»nacionalni Slovenci«).¹⁰

V tem dejstvu je tudi smisel te raziskave. Zadnji dve kategoriji sta zares postali žrtev nacistične represije, toda vse tri so obstajale kot narodnopolitični objekti, kar že samo po sebi dovolj upraviči izbrano smer raziskovanja. Zgoraj omenjena pomanjkljiva oprijemljivost tega, kdo sodi v kategorijo »Slovenec«, zahteva fleksibilen pristop k tematskemu sklopu, ne pa negiranja celotnega vprašanja. Da bi širše dojeli nacistično represijo nad slovensko govorečimi osebami na območju avstrijske Štajerske, moramo upoštevati tudi primere, kjer povod za posredovanje oblasti ni bila narodna zavest prizadetih oseb, ne le tiste, kjer je jasno, da sta bila že njihovo poreklo in materinščina razlog za preganjanje. Upoštevati pa moramo tudi primere, kjer gre za jugoslovanske državljane slovenskega porekla, ki so med bivanjem na »starem Štajerskem« postali žrtve nacistične represije.

Na tem mestu je treba zapisati, da nacistični viri navajajo slovenska imena samo v nemški različici. V glavnem sem obdržal verzije, na katere sem naletel v dokumentih. Pomanjkljivost moje razprave pa je v tem, da ne upošteva nemških arhivskih virov, ampak se naslanja samo na vire iz Slovenije, avstrijske Štajerske in Dunaja.

Predzgodovina nemške-nacionalne represija

Slovensko govoreče prebivalstvo na območju zabrisanega jezikovnega prehoda med Nemci in Slovenci ter slovenski priseljenci v Gradcu so že od druge polovice 19. stoletja bili del širšega bojnega polja med dominantnim nemškim in subalternim slovenskim nacionalizmom na tleh Vojvodine Štajerske. Konec prve svetovne vojne je privedel do razmejitve med obema nacionalizmoma, oba pa sta si vsak na svojem ozemlju prizadevala za nacionalno homogenizacijo. Če torej govorimo o nacistični represiji nad slovensko govorečim prebivalstvom na avstrijskem Štajerskem, moramo vključiti obdobje pred tem. Nacizem je v marsičem samo okrepitev – čeprav usodna – že prisotne nemško-nacionalne tradicije.

Povejmo najprej nekaj o usodi slovenskih priseljenk in priseljencev v Gradcu po prvi svetovni vojni: avstrijski statistik Wilhelm Hecke ocenjuje, da je predvojni slovenski delež graškega prebivalstva znašal najmanj desetino. Ugotavlja tudi, da je veliko več kot deset tisoč graških prebivalcev izviralo iz slovenske Štajerske, pa tudi iz Kranjske in slovenskega dela Koroške.¹¹ Konec leta 1918, po ozemeljskih osvojitvah Rudolfa Maistra in njegovih vojaških enot, ki so pomenile razdelitev nekdanje Vojvodine Štajerske, je postal odnos do slovenskih uradnikov in slovenskih izobražencev v Gradcu vse bolj sovražen, tako da se jih je velik del izselil v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.¹² Ostali so delavke, delavci in mali podjetniki. Precejšnjega dela

¹⁰ Zorn, Prispevek k ljudskemu štetju, str. 331-332; isti: Vloga vindišarske »teorije« na Štajerskem. V: Koroški koledar, 1975, str. 54-63.

¹¹ Gl. Promitzer, Petrowitsch, Wes Brot du ißt, des Lied du singst, str. 172-177.

¹² Prav tam, str. 201-203.

te skupine vsekakor ni zanimalo kakršnokoli narodno delovanje in so se obnašali nevtralnno ali so bili celo dovzetni za to, da prevzamejo narodnost novega okolja, v katerem so si morali zaslužiti za kruh, tako da je bil prehod v nemški ali avstrijski narod izveden v eni generaciji. Leta 1937, dve desetletji po koncu prve svetovne vojne, je Danilo Pirc, tedaj študent medicine na graški univerzi, pisal o položaju slovenskih migrantov v Gradcu: »/.../ naše življenje je od močnejše in privlačnejše brige Nemcev že omamljeno in premagano tako, da se narodno sramuje, bojzljivo skriva, zatajuje.«¹³

To nezainteresiranost pa je vendarle sprožalo politično ozračje. Tega je na eni strani razburkalo nemško-nacionalno obrambno društvo Südmark, ki je podpihovalo travmo o tako imenovanem »raztrganju Štajerske«. Leta 1921 je štajerska deželna vlada na njegov predlog prepovedala javno rabo jugoslovanske zastave in slovenske trobojnice v Gradcu.¹⁴ Zaradi prepovedi ustanavljanja nemških društev na slovenskem Štajerskem pa je društvo Südmark zahtevalo ukinitve društva Čitalnica, edinega preostalega slovenskega društva v štajerski deželni prestolnici. Društvo Čitalnica je bilo osrednja organizacija slovenskih migrantk in migrantov v Gradcu. Bilo je ustanovljeno leta 1899 kot liberalno usmerjeno Jugoslovansko izobraževalno in zabavno društvo Naprej v Gradcu, in leta 1908 preimenovano v Čitalnico. Leta 1921 je avstrijsko ministrstvo za notranje zadeve sicer odklonilo predlog društva Südmark, ker se je balo, da bi ukinitve Čitalnice slabo vplivala na trenutne odnose s Kraljevino SHS.¹⁵ Zaradi neprestanih izgonov oseb iz Slovenije, ki so bile tam aktivne v nemško-nacionalnem smislu, je štajerska deželna vlada leta 1924 popisala slovenske migrante v Gradcu, da bi jih morda izgnala kot povračilni ukrep za ravnanje jugoslovanske strani.¹⁶ Naslednje leto so štajerski socialdemokrati na drugi strani zamahtevali omejitev dovoljenj za vstop jugoslovanskih državljanov na Štajersko, ker so ti baje izpodrivali zaposlene domačine.¹⁷

Položaj slovensko govorečega obmejnega prebivalstva je bil podoben: velika večina je ravnala nevtralnno ali Nemcem prijazno (deutschfreundlich). Ni obstajala kritična masa, ki bi organizirala zahteve za manjšinske pravice, ki so splošno navedene v Saintgermainski mirovni pogodbi. Na pobudo društva Südmark je avstrijska žandarmerija leta 1922 poizvedovala, koliko je narodno zavednih slovensko govorečih prebivalcev pri Lučanah in v Radgonskem trikotniku. Ugotovili so, da je od približno štirideset slovensko govorečih kmečkih družin v kraju Großwalz (slov. Veliki Boč) v Gradišču pri Lučanah ena tretjina še vedno tudi v političnem smislu »slovensko« usmerjena,¹⁸ medtem ko je delež narodno zavednih Slovencev v vaseh Dedonci in

¹³ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Osebni fondi (dalje OF), Pirc Danilo (dalje 1743), Memento ob usodi graških Slovencev (1937), str. 2.

¹⁴ Promitzer, Petrowitsch, *Wes Brot du ißt, des Lied du singst*, str. 206.

¹⁵ Prav tam, str. 195, 206–207.

¹⁶ Prav tam, str. 209–210.

¹⁷ Prav tam, str. 210–211.

¹⁸ Steiermärkisches Landesarchiv Graz /Arhiv dežele Štajerske v Gradcu (StLA), Nationalpolitische Abteilung / Oddelek za narodno politiko (dalje NPA), f. A5b/1920-1922, spis A5b-209/1922.

Žetinci pri Radgoni znašal slabo polovico oziroma več kot štirideset odstotkov.¹⁹ V Velikem Boču je sicer bila edina šola na avstrijskem Štajerskem, kjer so do začetka tridesetih let učno snov poučevali po utrakvističnem vzoru tudi v slovenščini. Nato upravni organi domnevno niso mogli najti ustreznega učnega osebja in je bil dvojezični pouk ukinjen.²⁰ V nasprotni smeri je obrambno društvo Südmark v tem času pridobilo dovolj denarja za ustanovitev več popolnoma nemških šol ob meji od Sobote na zahodu do Spielfelda (Špilje) na vzhodu.²¹ Lokalno prebivalstvo je hvaležno sprejelo to novo infrastrukturo, ki je utelešala skrb oblasti do sicer ekonomsko zapostavljenega prebivalstva ob meji. Ta primer očitno kaže, da je bila nagrada za zaželeno obnašanje druga plat politične represije. Na tem mestu je treba dodati, da so šole društva bile zgled za ustanovitev dveh podobnih, seveda slovenskih, šol s sredstvi Družbe svetega Ciril in Metoda na jugoslovanski strani meje v zdaj jugoslovanskem delu Gradišča, nedaleč od Duha na Ostrem vrhu in v občini Radlje ob Dravi.²²

Načrt etničnega čiščenja obmejnega pasu

Ko so nacisti po Anšlusu marca 1938 prevzeli oblast, so bila tla torej že pripravljena za nadaljnje ukrepe za narodno homogenizacijo prebivalstva nekdanje avstrijske Štajerske. Preden je uporabila neposredno represijo, je nova oblast hotela izvedeti čim več o morebitnih sovražnikih. S tem namenom je osemnajst nacističnih študentov iz Gradca poleti 1938 v občini Glanz (Klanjci) pri Lučanah raziskovalo narodno sestavo lokalnega prebivalstva in njegov vpliv na morebitno osvajanje t. i. Spodnje Štajerske. Za opredeljevanje o narodnosti sestavi so bile zanje bolj odločilne fizične lastnosti tamkajšnjega prebivalstva kot pa poskusi posameznikov, ki so se skušali prilagoditi nemškemu večinskemu prebivalstvu. Študentje so ocenili narodno in geografsko poreklo prebivalstva s pomočjo zemljiških in matičnih knjig. Z antropometričnimi metodami so razvrstili učenke, učence in tudi odrasle.²³

Ocena nacističnih študentov je bila negativna. Kot sem že navedel, so ugotovili, da je bila več kot polovica prebivalstva občin Klanjci in Gradišče ne nazadnje zaradi dotoka priseljenc in priseljencev iz Jugoslavije slovenska. V obeh občinah je delež tujih posestnikov znašal okoli osem odstotkov.²⁴ Študentje so torej govorili o »vindišarski infiltraciji« (»windische Unterwanderung«) in so sklepali, da je ozemlje južno od Lučan, posebej v zvezi s tem, kar se nanaša na viničarje, privlačna točka za

¹⁹ Haberl-Zemljč, Pustiti jezik v vasi, str. 69-70

²⁰ StLA, Landeschulrat / Deželni šolski svet (dalje LSR), f. 8 A-Z/1931, spis 8 G 73/1931.

²¹ Gl. Südweststeirisches Grenzland. Das Wirken des Deutschen Schulvereines Südmark im Raume von Soboth bis Kleinradl. Graz 1937.

²² Ivan Robnik: Narodno obrambno delo Družbe sv. Cirila in Metoda na Kozjaku. V: Koledar obrambne Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani 1941. 1940, str. 40-44.

²³ Christian Promitzer: Body, race and the border. Notes on a paradigm of German national thinking about the Slovenes. V: Zbornik Janka Pleterskega. Ljubljana 2003, str. 597-608 (dalje Promitzer, Body, race and the border), tu str. 604-605.

²⁴ Kanzler, Die volkspolitische Lage, str. 332-334.

»manjvredne« elemente.²⁵ »Bolj vredni« ljudje so se na drugi strani izseljevali. Takšne razmere so torej bile »posledica nekakšne kontra selekcije«. ²⁶

Študentje sicer niso mislili, da je meja ogrožena z jugoslovanske strani, niti da bi iredentizem izhajal od lokalnega slovenskega prebivalstva, ki ravno nasprotno »stremi, da se asimilira z nemštvom« v tolikšni meri, da »slika firerja pogosto celo visi v bogkovem kotu«. ²⁷ Jezikovna asimilacija je vendar prikrivala, da je šlo za dotok »tujerodnih in delno krvno manjvrednih elementov« v nemški narod. »Ta delno manjvredni ljudski sloj, ki je šele v procesu asimilacije, torej ni sposoben biti močan nosilec za karizmatičen politični center.« Center pa bi potrebovali za »ponovno ponemčenje izgubljene nemške krvi in za izpolnitev starega prava na nemški kulturni in življenjski prostor na jugoslovanski strani meje, kjer čaka zaslužnjena nemška narodna skupnost«. ²⁸ Za kraje južno od Lučan so študentje od nacističnih oblasti torej zahtevali prepoved nadaljnega priseljevanja iz Jugoslavije, »umik sedanjega manjvrednega ljudskega materiala in ponovno tvorjenje nemškega kmetstva z novimi ljudmi iz notranjosti nemškega rajha«. ²⁹

Ta predlog za etnično čiščenje obmejnega ozemlja ni bil edini. Podoben predlog je imel tudi Karl Fraiř, stari aktivist predvojnega nemško-nacionalnega gibanja za priselitev Nemcev v koridor med Špiljem in Mariborom. Konec leta 1938 je od štajerskega deželnega namestnika, SS-Standartenführer Armina Dadieua zahteval čiščenje obmejnega ozemlja od Špilja do Sobote »slovenskih elementov« in njihovo zamenjavo z nemškimi kmeti, in to v nekaj letih. ³⁰ Iz arhivskih virov doslej ni bilo mogoče ugotoviti, ali so oblasti resno razmišljale o teh predlogih, dejstvo pa je, da niso bili uresničeni. Morda je osvojitev vzhodne Slovenije rešila lokalno slovensko govoreče prebivalstvo ob dotedanji meji pred pregonom, saj so nacisti našli na slovenskem Štajerskem za svojo raznarodovalno politiko bolj bogato območje delovanja. Toda sami predlogi iz leta 1938 izražajo razpoloženje in položaj, kakršna sta veljala za slovensko govoreče prebivalstvo nekdanje avstrijske Štajerske v zgodnjih letih nacizma.

Represija na državni meji

Za razliko od tovrstnih načrtov so represijo v obmejnem pasu in ob sami državni meji izvajali le do posameznikov, večinoma jugoslovanskih državljanov, ki so delovali proti Tretjemu rajhu. Koliko je bilo teh primerov, ni moč oceniti. Predstavim lahko tri primere, vse iz leta 1940, ko so bile nemške oborožene sile že obsežno angažirane po Evropi, in ko so bile druge države, ki še niso bile vključene v spopad, prestrašene zaradi začetnih nemških vojaških uspehov.

²⁵ Prav tam, str. 330–331, 335.

²⁶ StLA, Handschriften / rokopisi (dalje HS), 1878 Wilhelm Schüller, Medizinisch-wirtschaftliche Untersuchung der steir. Grenzgemeinden (1938), 1858 II, str. 159.

²⁷ Kanzler, Die volkspolitische Lage, str. 337.

²⁸ Prav tam, str. 338–339.

²⁹ Prav tam, str. 340–341, 343.

³⁰ Promitzer, Body, race and the border, str. 605.

Prvi primer je nasilna smrt župnika iz Sv. Jurija ob Pesnici Antona Zupaniča 13. marca 1940 na nemško-jugoslovanski meji. Slovenski dnevniki so sprva samo poročali o dogodku in ob tem dodali, da je bil Zupanič pokopan v trgu Leutschach/Lučane na nemški strani meje.³¹ 27. marca je mariborski Slovenski gospodar objavil »Poziv pričam«, ki so 13. marca videle župnika v spremstvu nekega Hutterja, mladega človeka s Ptuja.³² Potem niso objavili ničesar več. Mogoče je domnevati, da si niso upali poročati o okoliščinah uboja, ker so nemške oblasti – kot na primer Südostdeutsches Institut (Inštitut za jugovzhodno nemštvo) v Gradcu – tedaj natančno nadzorovale jugoslovanski tisk, medtem ko so varnostna služba SS-a, Gestapo in kontrašpijonaža nemških oboroženih sil v Celovcu in Gradcu že začeli spodkopavati jugoslovansko družbo.³³ Ameriški slovenski časniki, ki jih Nemci niso mogli nadzirati, so o primeru Antona Zupaniča izčrpno poročali: clevelandska Ameriška domovina je že 15. marca poročala, da je Zupaniča iz zasede ustrelila nemška tajna policija, in sicer skupaj s še dvema avstrijskima oziroma nemškima duhovnikoma, ki »sta zaradi protinacističnega delovanja večkrat skrivaj prišla v Jugoslavijo«.³⁴ Iz nadaljnjih med seboj delno protislovnih poročil iz clevelandskega časopisa Glasilo KSK jednote in iz Ameriške domovine izhaja, da je neki avstrijski duhovnik ali bogoslovec pribežal k svojemu prijatelju Hutterju – druga različica je Hurterj – v Sv. Jurij. Le-ta je nedavno umrl, medtem ko je njegov sin, ki je bil skrit nacist, zvalil Avstrijca, še enega nemškega duhovnika in Zupaniča na mejo. Mladi Hutter je zaman skušal pregovoriti avstrijskega duhovnika, naj gre z njim prek meje. Hutter se je potem umaknil, iz zasede pa so začeli streljati na tri duhovnike, od katerih sta dva takoj umrla. V članku v Ameriški domovini so še dodali: »Tako torej že naše državljane strelja Gestapo!«³⁵

Izkazalo se je, da je bil omenjeni avstrijski duhovnik dejansko katoliški novinar Wolfgang Mayer-Gutenau, vodja avstrijske monarhistične odporniške skupine, ki je moral prebegniti v Zagreb. Potem je živel pri omenjenem Simonu Hutterju na Ptuj. Neka Maria, ki je bila Mayerjeva zaročenka, ga je pisno povabila na sestanek na mejo pri avstrijskem oziroma nemškem kraju Pößnitz (Pesnica) v občini Klanjci. Medtem je začela ljubezensko razmerje z nekim SS-ovcem, ki je načrtoval zasedo. Hutterjev sin se je ponudil, da bi Mayerja vodil do meje. Ker je le-tega skrbelo, da ga bodo zvalili v past, je prosil nemškega duhovnika, ki je prav tako prebегnil pred nacisti v Maribor, da bi ga spremljal. Ker sta kraj premalo poznala, sta angažirala Antona Zupaniča, ki jih je vodil do meje. Tam sta bila ustreljena Zupanič in nemški duhovnik,

³¹ Slovenec, 17. 3. 1940, str. 8; Jutro, 18. 3. 1940, str. 2; Štajerski gospodar (SGp), 20. 3. 1940, str. 67.

³² SGp, 27. 3. 1940, str. 13.

³³ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 97-131; Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966, str. 229-251, 276-284; Christian Promitzer: Znanost in zločin – Inštitut za jugovzhodno nemštvo v Gradcu (1938-1945). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2005, št. 1, str. 79-95, tu 86; Peter Pirker: Gegen das »Dritte Reich«: Sabotage und transnationaler Widerstand in Österreich und Slowenien 1938-1940. Klagenfurt 2010 (dalje Pirker, Gegen das »Dritte Reich«), str. 117-118, 132-138.

³⁴ Ameriška Domovina, 15. 3. 1940, str. 1.

³⁵ Glasilo KSK jednote, 17. 4. 1940, str. 4; Ameriška domovina, 17. 4. 1940, str. 1.

medtem ko so hudo poškodovanega Mayer-Gutenaua odvedli gestapovci. Usmrtili so ga leta 1941 v Berlinu.³⁶

Drug primer je primer jugoslovanskega državljana Aloisa Kollaritscha, rojenega 1888 v Rožengruntu pri Sveti Ani v Slovenskih goricah, ki je prebival v vasi Gerstorf pri Spielfeldu/Špilju na nemški strani meje. Kollaritsch je bil tako imenovani dvolastnik, ker je imel zemljiško posest delno v Jugoslaviji in delno Avstriji, kar mu je omogočilo, da je večkrat prestopil mejo s posebno izkaznico. Bil je v stiku z Antonom Zupanom, poveljnikom žandarmerijske postaje v Šentilju, kateremu je v oktobru 1940 pripovedoval o urjenju nemške oborožene sile. Nemške oblasti so vedele, da ta poveljnik dela za jugoslovansko obveščevalno službo, in tudi, da je za to skušal pridobiti tudi Kollaritscha. Ker slednji tega ni prijavil nemškim oblastem, ga je višje deželno sodišče na Dunaju obsodilo na tri mesece zopora.³⁷ Anton Zupan je odigral ključno vlogo tudi pri novačenju nemških državljanov za obveščevalne aktivnosti, toda v teh primerih ni šlo za Slovence, pač pa za tihotapce.³⁸

Tretji primer je poskus 22 let starega knjigoveza Johanna Wendelmaierja, da bi novembra 1940 odšel v Jugoslavijo. Hotel je preslepti tako nemške kot jugoslovanske oblasti. Pred tem se je pri uradu za tujce v Gradcu izdajal za jugoslovanskega državljana, ki je ilegalno prešel mejo, njegov dejanski namen pa je bil, da ga izženejo v Jugoslavijo. Izgon je bil namreč edina možnost za prehod meje, ker je bil Wendelmaierju kot nemškemu državljanu, ki je moral služiti vojaški rok, odhod iz Nemčije prepovedan. Pravi namen Wendelmaierjevega ravnanja pa ni bil poskus izogniti se vpoklicu v nemške oborožene sile, ampak želja obiskati očeta Georga Zeleznikarja v Mariboru, pri katerem je živel 19 let, preden se je leta 1938 preselil k nemški materi v trg Frohnleiten severno od Gradca. Očitno so se Wendelmaierjevi starši ločili ob koncu prve svetovne vojne in se je oče skupaj s sinom, ki je bil rojen 1918. pri Frohnleitnu, preselil v Jugoslavijo. Sin se je šele z nastopom nacističnega režima v Avstriji, ki je morda obljubljal večje ekonomske perspektive za prežvljanje, preselil nazaj k materi. Kakor koli že, v začetku decembra 1940 so jugoslovanske oblasti Wendelmaierja izgnale nazaj v Nemčijo, kjer je bil aretiran in 3. aprila 1941 ga je deželno sodišče v Gradcu obsodilo na dve leti zopora.³⁹

³⁶ Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstands – Wien /Dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora na Dunaju (DÖW) 4821, Pismo lučanskega dekana Petra Reiterja Dokumentacijskemu arhivu avstrijskega odpora na Dunaju, Lučane, 6. 11. 1967; Jan Šedivý: Borba za šentiljsko trdnjavo. V: Kronika, 1969, št. 2, str. 92–101, tu str. 100; Luža, Der Widerstand in Österreich, str. 71–72; Heidemarie Uhl: Erinnern und Vergessen. Denkmäler zur Erinnerung an die Opfer der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft und an die Gefallenen des Zweiten Weltkriegs in der Steiermark. V: Todeszeichen: Zeitgeschichtliche Denkmalkultur in Graz und in der Steiermark vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Wien – Köln – Weimar 1994 (dalje Uhl, Erinnern und Vergessen), str. 111–195, tu str. 186; Neugebauer, Der österreichische Widerstand 1938–1945, str. 144; Heimo Halbrainer: Maribor und Zagreb als Orte des politischen Exils und Drehscheiben des österreichischen Widerstandes. V: Zwischenwelt : Zeitschrift für Kultur des Exils und des Widerstands, 2010, št. 1–2 (dalje Halbrainer, Maribor und Zagreb), str. 45–49, tu str. 47.

³⁷ DÖW 7883, Sodba Višjega deželnega sodišča na Dunaju proti Aloisu Kollaritschu, 5. 2. 1941.

³⁸ DÖW 8652, Sodba 7. senata Višjega deželnega sodišča na Dunaju proti Franzu Haasu, 7. 5. 1943.

³⁹ DÖW 12305, Sodba Deželnega sodišča v Gradcu proti Johannu Wendelmaierju, 3. 4. 1941.

Konec graške Čitalnice

Leta 1940 je tudi položaj slovenskih migrantk in migrantov v Gradcu, ki jih je bilo nekaj tisoč, postal bolj občutljiv. Del te skupine je bil še vedno organiziran v društvu Čitalnica, ki je preživelo čas polfašistične »krščanske stanovske države« med letoma 1934 in 1938. Edini vir o tem društvu v času od nastopa nacizma do napada na Jugoslavijo so neobjavljeni zapisi že omenjenega študenta Danila Pirca, ki je bil njegov tajnik.

Čitalnici so nacisti sprva pustili delovati. Junija 1939 je Pirc pisal jugoslovanskemu konzulatu v Gradcu, da je Čitalnica od leta 1938 – torej po priključitvi Avstrije k Nemčiji – pod njegovim vplivom opravila »prerojevalno akcijo«. Društvo je imelo 150 članov, med njimi jih je sto imelo stalno bivališče v Gradcu, drugi so bili študentje, dijaki, sezonski obrtniki in ljudje, ki jih je primamila nemški gospodarski razcvet.⁴⁰

Usmeritev prerojene Čitalnice je bila očitna: »/.../ moramo ravno v Gradcu iz naših elementov sestaviti živi stroj, ki se bo s sličnim orožjem [kot Südmark na nemški strani – C. P.] lahko branil in junaško boril proti gigantskemu delovanju nemškega narodno-ofenzivnega oziroma prodornega sistema.«⁴¹ »Iz graške centrale bi potem čisto lahko organizirali tudi naše manjšine v drugih številnih krajih nemške Štajerske (naš avtohtoni pas ob meji ter mesta, ker je še na tisoče naših delovnih naseljencev, npr. Leoben, Donavit, Seegraben, Judenburg, Lipnica, Arnovš itd.)«⁴² V praksi se je delovanje Čitalnice osredotočilo na organiziranje prostega časa: branje, petje, igranje na tamburico, nedeljski izleti, narodne veselice in obisk svete maše s slovensko pridigo vsako zadnjo nedeljo v mesecu v kapeli pri cerkvi Marije Pomagaj (Mariahilferkirche).⁴³ Jugoslovanski konzulat je mesečno namenil sto nemških mark za društvene namene.⁴⁴ O nacističnem režimu Pirc piše: »Oblasti nas pustijo popolnoma v miru. Do sedaj še ni bilo nikakega odkritega zasledovanja našega društvenega gibanja. Tudi kadar v skupinah javno nastopamo, govorimo in prepevamo, še ni bilo nobenega incidenta.«⁴⁵ Ta varljiva opazovanja so Pirca napeljala, da je celo zahteval ustanovitev »nemško-jugoslovanske kulturne skupnosti.«⁴⁶ Potem sledi popolnoma napačna razlaga položaja: »Ker imajo Nemci interes za obstanek in razvoj svojih narodnih postojank v Jugoslaviji, zato teh radi ekvivalentnih stremeljenj z ozirom na življenje naše manjšine v njihovih mejah gotovo ne bodo opustili, ampak bodo prej ali slej raje našim vztrajno enako upravičenim zahtevam zadostili.«⁴⁷

S pogledom nazaj Pirc seveda priznava, da je bilo kmalu po izbruhu vojne »naše,

⁴⁰ PAM, OF 1743, Gradec – spomenica (junij 1939), str. 2, 4, in Kronika (1945), str. 1.

⁴¹ Prav tam, Gradec – spomenica (junij 1939), str. 2.

⁴² Prav tam, str. 3.

⁴³ Prav tam, str. 5.

⁴⁴ Prav tam, Kronika (1945), str. 4.

⁴⁵ Prav tam, Spomenica (1939), str. 5.

⁴⁶ Prav tam, str. 8.

⁴⁷ Prav tam.

komaj začeto prerojevalno organizatorično delovanje prisiljeno omejeno, žalibog na minimum«. ⁴⁸ Društvo je moralo sprejeti nov statut, ki je predpisoval strogo hierarhijo (»Führerprinzip«). ⁴⁹ Na društveni seji januarja 1940 je bilo ugotovljeno, da je »ozračje /.../ postalo zelo občutljivo /.../ Strogo paziti, da ne bo nobenega povoda za nastop oblasti proti društvu.« V tem položaju so bili pogovori o aktualnih vprašanjih mogoči samo v intimnih skupinah. ⁵⁰ Večje zbiranje članov je bilo možno samo še ob mesečnih mašah. Zadnja javna akcija Čitalnice je bil izlet v predmestje Mariatrost, ki se ga je udeležilo okoli sto pogumnih ljudi. Tam, na prostem, so spontano zapeli pesem Hej, Slovani. ⁵¹

Dva tedna pozneje, 17. junija 1940, je Gestapo zjutraj pri Pircu izvedel hišno preiskavo, nato so ga brez navedbe vzroka aretirali. Poleg Pirca so aretirali še tri člane Čitalnice. Prvič je bil zaslišan šele čez deset dni. Gestapovec v civilni obleki mu je izročil list z natisnjenimi vprašanji, papir in svinčnik, da bi nanje pisno odgovoril. Le-ta so se nanašala na Pirčeva politična stališča in na njegovo delovanje v Čitalnici. Kakor piše, je odgovoril na 27 napisanih straneh tako, da je primerjal »položaj Nemcev v Jugoslaviji in naših krvnih rojakov v Nemčiji«, saj bi v nacističnem svetovnem nazoru vsaka narodna skupnost imela sveto naravno pravo po celem svetu. ⁵² Konec avgusta je Pirc v prisotnosti gestapovca narekoval v pisalni stroj to, kar je napisal. Gestapovec mu je obljubil skorajšnjo izpustitev. Namesto tega je dobil zapoved za nadaljnji preventivni pripor iz Berlina, ker je bil baje »utemeljeno osumljen udejstvovanja na škodo nemškega rajha«. Gestapovec je Pircu pri tem pojasnil, da njegovo delovanje v narodnem smislu ni v nemškem interesu. ⁵³ Po Pirčevem mnenju Čitalnica ni bila glavni vzrok policijske akcije proti njemu in rojakom, vzrok naj bi bil nekaj drugega. Pirc se je dalje vprašal, ali Nemci niso tedaj že računali z možnostjo oboroženega konflikta z Jugoslavijo in so zaradi tega »že prej ob svojem južnem obmejnem pasu hoteli očistiti teren tistih oseb, ki bi jim po njihovem mnenju utegnile na kak način škodovati«. Pirc je tudi domneval, da je nekdo od zaposlenih na jugoslovanskem konzulatu v Gradcu gestapovcem izročil njegove interne spomenice. ⁵⁴

Morda lahko pojasnimo aretacije aktivistov Čitalnice v luči (spodaj širše opisanih) judenburških atentatov aprila in maja istega leta, v katere je bila med drugimi vpletena tedanja jugoslovanska tajna služba in ki so imeli za posledico zaostritev odnosov nacistične Nemčije z Jugoslavijo in odstop jugoslovanskega ministra za notranje zadeve, probritansko usmerjenega Stanojeta Mihaldžića. ⁵⁵ Morda je Gestapo v Gradcu sprva celo mislil, da so tudi aktivisti Čitalnice del zarotnikov, ki so bili odgovorni za atentate.

⁴⁸ Prav tam, Kronika (1945), str. 4.

⁴⁹ Prav tam, str. 4.

⁵⁰ Prav tam, str. 4–5.

⁵¹ Prav tam, str. 5.

⁵² Prav tam, str. 5–18.

⁵³ Prav tam, str. 18–20.

⁵⁴ Prav tam, str. 20–21.

⁵⁵ Gl. Pirker, Gegen das »Dritte Reich«, str. 186–187.

Pirc je bil 10. septembra izpuščen iz zapore. Obvestili so ga, da je »reichsverwiesen« (»izgnan iz rajha«) in mu dali tridnevni rok za odhod čez mejo. Dva od njegovih sozapornikov sta bila tudi izpuščena. Tretji, upokojen učitelj Ludvik Zabukovšek, ki je imel nemško državljanstvo, je ostal v zaporu. Hrvat, za katerega je Pirc že sumil, da vohuni za Nemce, je prav tedaj organiziral občni zbor Čitalnice z namenom prevzeti društvo, se pa nato na seji, ki je bila 13. septembra 1940, ni pojavil. Na tej seji so se seznanili z dejstvom, da Jugoslavija društva ne bo več finančno podpirala in da je jugoslovanski konzulat v Gradcu zahteval njegovo ukinitvev. Prisotni so se kljub temu opredelili za nadaljnji obstoj. Knjigotržec in založnik Božidar Kocbek, ki je imel nemško državljanstvo, je postal novi predsednik društva. Nekdanji predsednik, osemdesetletni Matija Kukman, ki je hkrati živel brez plačila kot podnajemnik v prostorih društva, je bil obveščen, da ga društvo ne more več podpirati.⁵⁶

Po Pirčevem odhodu nadaljnja zgodovina društva ni več znana. Nacistične oblasti so ga očitno ukinile. Zasežen društveni inventar je bil med zračnim napadom pozneje uničen.⁵⁷ Otto Stockreither, gestapovec, ki je zaslišal Pirca v Gradcu, je le-tega po napadu na Jugoslavijo poiskal v njegovem stanovanju v Mariboru, preden so ga skupaj z ženo in otrokom izgnali v Srbijo. Tam, leto dni kasneje, je Stockreither, tedaj v uniformi SS, zopet poiskal Pirca, ki je delal na Komisarijatu za begunce, in mu grozil z nadaljnjim preganjanjem. O njegovem značaju Pirc zapiše: »Ta gestapovec Stockreiter, taktično zelo elastičen in spreten agent narod. soc. tajne policije, je znal tudi slovensko. Njegove psihološke sposobnosti oz. variacije segajo od ekstremne prijaznosti do ekstremne strogosti. Fizičnih terorističnih sredstev se v mojem slučaju ni posluževal. Iz vsega sklepam, da je on kot tak vršil neko važno funkcijo v obmejnem hitlerjanskem delu in petokolonaškem pokretu Südmarkinega programa že pred napadom Tretjega rajha na Jugoslavijo. Potem pa se je njegova naloga logično nadaljevala na mariborskem, slovenskem in jugoslovanskem ozemlju.«⁵⁸ Tudi med avstrijskimi žrtvami nacizma je bil Stockreither znan kot gestapovec, ki je uporabljal ekstremno brutalnost, maltretiranje, mučenja in druge teroristične ukrepe.⁵⁹

Represija nad političnim odporom

Ker je bilo precej migrantk in migrantov iz slovenske Štajerske tovarniških delavk in delavcev, ni presenetljivo, da so se nekateri priključili odporniškemu gibanju Komunistične partije Avstrije. Njihov odpor ni izviral iz narodnih, ampak iz socialnih in političnih razlogov. Nacistične oblasti so si prizadevale za končno zmago nad ideološkim sovražnikom, ki je deloval že v ilegali. Tako je Gestapo zadnje mesece leta 1938 ali prve mesece naslednjega leta aretiral skupino delavk in delavcev, ko so v

⁵⁶ PAM, OF 1743, Kronika (1945), str. 21–26.

⁵⁷ Promitzer, Petrowitsch, *Wes Brot du ißt, des Lied du singst*, str. 226.

⁵⁸ PAM, OF 1743, Kopije moje »Prijave« za »Anketno komisijo pri SKP«. Beograd (1945), str. 5.

⁵⁹ Wolfgang Muchitsch: *Der Widerstand und seine Verfolgung in Graz 1945. Die Gruppe um Fritz Matzner und der Fall Julia Pongracic*. V: *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, 1994, str. 47–64, tu str. 57–58.

Gradcu hoteli ustanoviti Združeno socialistično stranko, ki naj bi združila vse avstrijske antifašiste, od komunistov prek katoličanov do nestranskih oseb. V dejavnost te skupine sta bila vpletena tudi dva mlada jugoslovanska državljana iz Gradca. Oba – trgovski vajenec Josef Roschker in ključavničarski vajenec Johann Osoinik – sta bila po prvi svetovni vojni rojena v Gradcu ali v njegovem predmestju. Med drugimi 26 obtoženci jih je Višje deželno sodišče na Dunaju 20. marca 1940 obsodilo zaradi veleizdaje na 10 oziroma 6 mesecev zapora.⁶⁰

Omeniti je treba tudi, da je bil med 23 aktivisti graške skupine Komunistične partije Avstrije, ki so bili 23. februarja 1939 aretirani in obtoženi priprav na veleizdajo, tudi sedlar Johannes Podrekar. Imel je nemško državljanstvo, čeprav je bil rojen v Šmohorju blizu Laškega. Bil je socialdemokrat in je delal v tedaj največji tovarni orožja v Gradcu, Steyr-Daimler-Puch. Tam je na zahtevo tovarišev ustanovil tričlansko celico komunistične partije. Obtožen je bil tudi, da je poslušal oddaje Radia Moskva.⁶¹ O njegovi nadaljnji usodi ni nič znanega. Zdi se, da graški Slovenci ali tam živeči ljudje slovenskega porekla sicer niso odigrali posebne vloge pri ustanovitvi kanala med graškim okrožnim vodstvom komunistične partije v ilegali in tako imenovano partijsko Komisijo v tujini (»Auslandskommission«) v Mariboru, ki je poskrbela za propagandno gradivo.⁶²

Drugačen primer, čeprav izoliran od osrednjih aktivnosti komunistične partije, predstavlja skupina delavk in delavcev v predilnici v občini Kaindorf blizu Lipnice, ki so prav tako oktobra 1938 poslušali nemške oddaje Radia Moskva in so se med seboj pozdravljali na komunistični način, tj. s stisnjeno pestjo. Obmejni komisariat Gestapa, ki jim je bil na sledi, jih je nazadnje aretiral. Na sodni obravnavi 11. in 12. maja 1939 na Višjem deželnem sodišču na Dunaju se je izkazalo, da je najmanj šest od dvanajst obtoženih bilo slovenskega porekla, čeprav so bili nekateri rojeni izven slovenskega ozemlja ali so celo imeli nemško državljanstvo. Izrek sodbe je na netipičen način poudaril, da je slovenščina materni jezik lastnika radijskega sprejemnika, jugoslovanskega državljana in pomožnega delavca Johanna Kavška, ki je bil rojen v Litiji in ki se je sicer »počasi naučil nemščine«. Za njegovo ženo, delavko ob tekstilnem stroju Marijo Kavšek iz Poljčan, jugoslovansko državljanko, je prav tako znano, da je njena mati bila Slovenka. To je veljalo tudi za starše obtoženih bratov Franza in Gottlieba Stramschak, dveh pomožnih delavcev z nemškim državljanstvom, medtem ko je bil oče obtoženega jugoslovanskega državljana in krovskega pomočnika Adolfa Bergerja označen kot »Jugoslovan« – za razliko od matere, ki je bila pripadnica nemške manjšine. Za nemškega državljana, tekstilnega delavca Felixa Gumseja je bilo na podoben način poudarjeno, da je po preselitvi s starši iz Maribora v Lipnico moral

⁶⁰ DÖW 20214/35, Sodba Višjega deželnega sodišča na Dunaju proti Aloisu Hotterju in tovarišem, 20. 3. 1940.

⁶¹ DÖW 2546, Obtožnica Splošnega državnega tožilca na Dunaju proti Karlu Wolfu in tovarišem, 5. 3. 1940.

⁶² DÖW 7686, Sodba Višjega deželnega sodišča na Dunaju proti Andreasu Gacniku, 9. 7. 1940; 19793/133, Sodba Narodnega sodišča u Berlinu proti Augustu Pirkerju in tovarišem, 18. 3. 1940; Luža, Der Widerstand in Österreich, str. 125-126; Halbrainer, Maribor und Zagreb, str. 46-47.

ponovno hoditi v šolo, »ker ni obvladal nemščine«. ⁶³ Očitno je zaničljivo opozarjanje na slovensko materinščino ali slovensko poreklo služilo za utrditev sodbe, ki je sicer temeljila na dvomljivem dejanskem stanju, in to tudi iz nacističnega zornega kota. Marija Kavšek, Adolf Berger in Felix Gumsej so bili oproščeni, medtem ko so bili ostali obsojeni na kazni od šest mesecev do enega leta in treh mesecev zapora. ⁶⁴

Doslej so predstavljene odporniške aktivnosti, do katerih je prišlo še pred izbruhom druge svetovne vojne, ko so bile zaporne kazni, ki so jih dosegala nacistična sodišča, še dokaj nizke. Po začetku vojne pa se je represija zaostрила. Zgovoren primer, ki nam kaže na to spremembo, je usoda delavca Franca Ivančiča. Gestapo ga je aretirala 30. maja 1940 v njegovem stanovanju v vasi Möderbrugg na Zgornjem Štajerskem zaradi udeležbe pri bombnem atentatu na železniško progo blizu Judenburga na Zgornjem Štajerskem, do katerega je prišlo nekaj tednov pred aretacijo. Tone Ferenc in Peter Pirker sta že izčrpno pisala o tem čezmejnem subverzivnem sodelovanju britanske in jugoslovanske tajne službe kakor tudi primorskega odporniškega gibanja TIGR z antifašističnimi aktivisti na Koroškem in Štajerskem. ⁶⁵ Zaradi tega se lahko posvetimo Francu Ivančiču. Omenim naj le, da Pirker poudarja, da so udeleženci atentatov govorili več jezikov, da so imeli izkušnje kot migranti in da niso bili nacionalisti. ⁶⁶

Tigrovec Ferdo Kravanja, ki je tedaj živel na Jesenicah, je po nalogu svojih britanskih in jugoslovanskih naročnikov od konca leta 1939 raziskoval možnosti za razdelitev prevratnih letakov na Koroškem in Štajerskem. ⁶⁷ V ta namen je navezal stik z Antonom Ivančičem, lastnikom kamnoloma na Jesenicah, ta pa je nato vključil še svojega leto dni mlajšega brata Franca (r. 1906), ki je tedaj delal v tovarni papirja v kraju Pöls, nedaleč od Judenburga. Oba brata sta bila rojena v Podbrdu pri Tolminu in sta se med prvo svetovno vojno naselila na Koroškem. Po vojni sta nekaj let ostala na Koroškem, sta pa zaradi tedaj veljavnih predpisov, ker je njun rojstni kraj pripadal Italiji, imela italijansko državljanstvo. Potem sta delala kot minerca v Italiji, Jugoslaviji ter na Koroškem in Štajerskem. Anton Ivančič se je leta 1937 naselil na Jesenicah, France pa na Štajerskem in je postal aktivist avstrijskega Heimatschutza, paravojaške formacije, ki je bila vključena v oborožene formacije »krščanske stanovske države«. V tej funkciji se je udeležil v odbrani nacističnega državnega udarja v juliju 1934. Leta 1939 je France povezal brata in Kravano s svojim sodelavcem v tovarni Engelbertom Glitznerjem, Avstrijcem, ki je živel v Judenburgu in je tudi imel izkušnje kot minerca. Glitzner je bil nekdanji socialdemokrat, ki je postal simpatizer komunistov. ⁶⁸

⁶³ DÖW 6935, Sodba Višjega deželnega sodišča na Dunaju proti Simon Krainzu in tovarišem, 12. 5. 1939.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940. Ljubljana, 1977; Pirker, Gegen das »Dritte Reich«; gl. tudi Halbrainer, Widerstand und Opposition, str. 157–159.

⁶⁶ Pirker, Gegen das »Dritte Reich«, str. 11–12.

⁶⁷ Prav tam, str. 152; DÖW 6931, Sodba Vojaškega sodišča Rajha proti Engelbertu Glitznerju in tovarišem, 26. 7. 1941, str. 12–16.

⁶⁸ Pirker, Gegen das »Dritte Reich«, str. 159–160; DÖW 6931, Sodba Vojaškega sodišča Rajha proti Engelbertu Glitznerju in tovarišem, 26. 7. 1941, str. 1, 3–5, 11–16.

Aprila in maja 1940 je proti plačilu 100 RM izvedel tri atentate na železniško progo pri Judenburgu, ki pa so povzročili le neznatno škodo.⁶⁹ Po tretjem atentatu, ki je bil 19. maja, je Gestapo omejil preiskavo na Glitznerja in Franca Ivančiča. Prvi je bil aretiran 30. maja, drugi dan pozneje. Pri Ivančiču so našli vozovnice za Koroško, kjer se je zaradi priprave atentatov srečal z drugimi sozarotniki.⁷⁰ Na osnovi zaslišanja – zelo verjetno z mučenjem – in zaradi izjav prikritega informatorja je Gestapo odkril in aretiral druge udeležence, in sicer Glitznerjevo ženo, Ivančičevo nemško partnerko ter več koroških Slovencev iz Šentjakoba v Rožu in Marije na Zilji, usode katerih pa v tem kontekstu ne bom obravnaval.⁷¹ Skupaj je bilo v juniju 1940 aretiranih 37 oseb na Štajerskem in Koroškem.⁷²

Zaradi pritiska Tretjega rajha so morale reagirati jugoslovanske oblasti, ki so med drugimi aretirale pobegla Ferda Kravanjo in Antona Ivančiča, ki sta bila zaradi atentatov že v juliju obsojena na večletne zaporne kazni. Medtem ko je Kravanja spet uspel pobegniti, je bil Ivančič po jugoslovanski vdaji v aprilu 1941 izročen v Gradec in potem v Celovec.⁷³ Julija 1941 je Reichskriegsgericht (Vojaško sodišče rajha) vodilo obravnavo proti 13 obtožencem, med katerimi so bili tudi Engelbert Glitzner in oba brata Ivančič. Glitzner in France Ivančič sta že pred tem svojo krivdo v celoti priznala. Sodišče je obtožence označilo kot komuniste in marksiste, kar vsaj v primeru obeh bratov ni bilo res. 25. julija so bili vsi trije zaradi izdaje domovine, priprave veleizdaje, zločina z eksplozivom in zločina proti obrambni moči obsojeni na smrt. Sodišče je izreklo skupaj šest smrtnih kazni. Sodbe so bile izvedene v Berlinu 4. novembra 1941, in sicer z giljotino.⁷⁴ Ta proces v Celovcu je bil do takrat največji sodni proces vojaškega sodišča na tleh nekdanje Avstrije.⁷⁵

Po 6. aprilu 1941: represija nad ljudmi, ki so sodelovali z oboroženim odporom

S procesom v Celovcu, ki je potekal po jugoslovanski vdaji, naj bi odvrnili koroške Slovence in tudi delavce iz nekdanje Jugoslavije od slehernih, tako oboroženih kot nenasilnih odporiških aktivnosti. Na Štajerskem in Koroškem je bilo v letih 1941 in 1942 kakšnih petnajst tisoč delavk in delavcev iz nekdanje Jugoslavije (sem niso všteti tisti z območja Hrvaške), številka se je šele v letu 1943 zmanjšala na okoli šest tisoč oseb, leta 1944 pa na pet tisoč.⁷⁶ Za obdobje od napada na Jugoslavijo

⁶⁹ Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, str. 169–172, 204–205; DÖW 6931, Sodba Vojaškega sodišča Rajha proti Engelbertu Glitznerju in tovarišem, 26. 7. 1941, str. 16–19.

⁷⁰ Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, str. 161, 172–174.

⁷¹ Prav tam, str. 174–180; DÖW 6931, Sodba Vojaškega sodišča Rajha proti Engelbertu Glitznerju in tovarišem, 26. 7. 1941, str. 19–20.

⁷² Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, str. 159.

⁷³ Prav tam, str. 187–188.

⁷⁴ Prav tam, str. 215–225; DÖW 6931, Sodba Vojaškega sodišča Rajha proti Engelbertu Glitznerju in tovarišem, 26. 7. 1941, str. 2, 51.

⁷⁵ Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, str. 16.

⁷⁶ Freund, Perz, *Zahlenentwicklung*, str. 52, 63, 65.

do začetka 1943 nisem našel dokumentov o represiji nad Slovenci na »Starem Štajerskem«, kar pa ne pomeni, da te ni bilo. Tudi za to, o čemer pišem na naslednjih straneh, je mogoče najti le fragmente. Na tem mestu nisem upošteval tistih, ki so bili preganjani, ker so se kot delavci v tovarnah udeležili zbiranja denarnih prispevkov za komunistično Rdečo pomoč, ki je bila namenjena tovarišicam in tovarišem v zaporu.⁷⁷ Manjkajo tudi slovenski zaporniki v nacističnem delovnem taborišču Kapfenberg oziroma slovenski prisilni delavci v jeklarni Donawitz na Zgornjem Štajerskem. Nekateri od njih so pobegnili in se priključili partizanom Lackovega odreda ali partizanskim enotam na Gorenjskem.⁷⁸ Lahko samo domnevamo, da se je v letih 1943 in 1944 represija nad Slovenci usmerila na represijo za odporniška dejanja, za tiho ali aktivno podporo oboroženemu odporu na Koroškem, Kranjskem ali slovenskem Štajerskem z zbiranjem denarja in širjenjem propagandnega gradiva. Šele v drugi polovici 1944, ko je partizansko gibanje bilo aktivno tudi na »Starem Štajerskem«, se je položaj spremenil.

Eden od prvih žrtev vse bolj široko stegajočih se rok nacističnega režima je bil 55-letni nekdanji selski župnik Alojzij Vavti, ki je bil aretiran januarja 1943 v planinski vasi Schöder na Zgornjem Štajerskem. Pred aneksijo Avstrije je Vavti v svoji domovinski koroški župniji deloval v narodnem smislu med lokalnim slovenskim prebivalstvom, bil pa je tudi politično aktiven, in to v času krščanske stanovske države, zato so ga začeli Gestapo in tudi lokalni nacisti preganjati. Potem ko je bil preganjan njegov kolega Franc Fertal, je julija 1940 pobegnil na Štajersko. Tam ga je Gestapo po napadu na Jugoslavijo aretiral in je bil zaprt skoraj mesec dni. Na Koroško se ni smel vrniti, tako da je ostal kot župnik v Schödru. Ponovno je bil aretiran v začetku leta 1943, in sicer zato, ker je vedel, kje se zadržuje dezertar Honza Olip iz Sel, ki je medtem postal vodja skupine enako mislečih fantov lokalnega zelenega kadra v Selah in okolici. Oktobra 1943 je Vavtija obtožil Višji tožilec rajha pri Narodnem sodišču v Berlinu. To se je zgodilo po izvršitvi smrtne obsodbe, ki jo je izrekel zloglasni sodnik Roland Freisler nad 13 osebami Olipove skupine na procesu v Celovcu aprila 1943.⁷⁹ Na svoji sodni obravnavi, ki je bila januarja 1944, je bil Vavti sicer oproščen,

⁷⁷ Tak je primer Franza Mastnaka (rojen 1908 v Sv. Lorencu pri Celju), ki je delal v jeklarni Leoben-Donawitz in bil 2. 8. 1944 skupaj z ženo aretiran. Le-ta je preživela koncentracijsko taborišče Ravensbrück, medtem ko je on umrl 31. 12. 1944 v Mauthausnu. – Heimo Halbrainer: *Archiv der Namen: Ein papierenes Denkmal der NS-Opfer aus dem Bezirk Leoben*. Graz 2013 (dalje Halbrainer, *Archiv der Namen*), str. 32.

⁷⁸ Mile Pavlin: *Predzgodovina »Die Partisanengruppe Leoben-Donawitz«*. V: *Vestnik Koroških partizanov*, 1988, št. 1–2, str. 17–28; Marjan Linasi: *Koroški partizani : protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne Fronte*. Celovec, 2010, str. 443.

⁷⁹ DÖW 5019, *Obtožnica Višjega državnega tožilca Rajha pri Narodnem sodišču v Berlinu proti Aloisu Vautiju*, 13. 10. 1943; o Vavti in Fertalu gl. Avguštin Malle: *Koroški Slovenci in katoliška cerkev v času nacizma*. V: *Narodu in državi sovražni: pregon koroških Slovencev 1942*. Celovec 1992 (dalje Malle, *Koroški Slovenci*), str. 85–132, tu str. 101–102, 124–126; o Johanu »Honzu« Olipu in njegovi skupini gl. Brigitte Entner: *Ein Dorf im Aufruhr – widerständiges Handeln als kollektive Praxis? V: Jahrbuch der Geschichte des ländlichen Raumes*, 2012, str. 206–221; ista: *Odporništvu in njegove posledice: O valu aretaciji v letih 1942/43*. V: *Koroški koledar 2013*, 2012, str. 27–39; Linasi, *Koroški partizani*, str. 50–51.

toda jeseni istega leta je bil ponovno aretiran v Schödru in poslali so ga v Berlin. Tam ga je Freisler obsodil na štiri leta ječe. Vavtija so osvobodile ameriške enote, ko je bil na poti od kaznilnice Straubing v koncentracijsko taborišče Dachau.⁸⁰

Poleti 1943 je Gestapo, potem ko je že razkril vrsto komunističnih celic v okraju Leoben, uničil tudi »komunistično usmerjeno slovensko skupino« pri železniškem križišču St. Michael na Zgornjem Štajerskem. Vemo le to, da so pripadniki skupine, ki jo je Gestapo opazoval od leta 1942, izvirali iz k Nemčiji priključenih nekdanjih jugoslovanskih pokrajin. Zbirali naj bi denar in druge stvari za podporo partizanom v Jugoslaviji, eksploziv za sabotaže ter med slovenskimi železničarji delili komunistično propagandno literaturo. Vodja skupine je bil Jakob Hynčík, Čeh, rojen leta 1913 v Ljubljani, ki si je prizadeval za ponovno ustanovitev Jugoslavije in Čehoslovaške. Hynčík je stopil v stik z levo usmerjenim avstrijskim železničarjem, ki je bil za to, da je vedel za skupino, a je ni ovadil, obsojen na pet let zapor. Sam Hynčík je zabeležen kot zapornik koncentracijskega taborišča Dachau od 30. oktobra do 22. decembra 1943, potem so ga premestili v Buchenwald, kjer se za njim izgubi vsaka sled.⁸¹

Ker so delili letake Osvobodilne fronte oziroma opustitve ovadbe o tem, je leta 1944 Šesti senat Narodnega sodišča v Gradcu odprl kazenski postopek proti skupini štirih Slovencev, ki so bili večinoma zaposleni kot ključavničarji pri železnici v Gradcu. Trije so bili Primorci, eden pa je bil iz slovenske Štajerske. Albin Škodnik, sicer rojen v Kozarščah pri Tolminu, je prek posrednika na slovenskem Štajerskem imel stike z Osvobodilno fronto in je svojim kolegom pripovedoval o partizanskem gibanju in o ustanovitvi svobodne Slovenije v prihodnosti. Sam ni hotel postati partizan, je pa prevzel 30 izvodov Radio vestnika OF, ki jih je razdelil v Gradcu. Njegov sodelavec Josef Fon, ki je izviral iz Trnovega pri Gorici, je prevzel nekaj letakov. Za to dejanje, in ker sta sodelovala s sovražnikom, sta bila Škodnik in Fon obsojena na smrt. Druga dva – Stanislav Lowsche iz Spodnje Štajerske in Tržačan Josef Seme (edini, ki je dobro govoril nemško), ki sta sprejela letake in opustila ovadbo, sta bila obsojena na pet let ječe.⁸²

Proti koncu vojne so gestapovci izvajali represijo nad simpatizerji partizanov, ki so že delovali na avstrijskem Štajerskem. Med žrtvami represije nad podporniki partizanske skupine Leoben-Donawitz na Zgornjem Štajerskem je bil tudi Josef Čas iz Bele krajine, delavec v Donawitzu, ki je bil aretiran v začetku novembra 1944. Prepeljali so ga v koncentracijsko taborišče Flossenbürg in od tam naprej v podružnično taborišče Nürnberg, kjer je umrl 27. februarja 1945.⁸³

⁸⁰ Malle, *Koroški Slovenci*, str. 126.

⁸¹ DÖW 368, Obtožnica Višjega državnega tožilca Rajha pri Narodnem sodišču v Berlinu proti Johannu Gsxaxnerju, 16. 7. 1943 in 19793/50, Sodba Narodnega sodišča u Berlinu proti Johannu Gsxaxnerju, 1. 9. 1943; ime »Jakob Hynčík« dostopno na Searching Dachau Concentration Camp Records in One Step, <http://stevemorse.org/dachau/dachau.html>, 16. 4. 2013; o tedanjem pregonu pripadnikov komunističnih celic v okraju Leoben gl. Halbrainer, »So was wie in Leoben«, str. 102–108.

⁸² 6 H 161/44 Strafsache gegen Albin Škodnik, Josef Fon, Stanislaw Lowsche und Josef Seme (zasebna zbirka Heimo Halbrainer).

⁸³ Čas je bil rojen 1899 v Starem trgu ob Kolpi. – Halbrainer, *Archiv der Namen*, str. 16.

Nacistična represija je bila na drugi strani usmerjena na slovensko govoreče prebivalstvo na obmejnem ozemlju avstrijske Štajerske – posebej v goratem območju južno od Lučan in Sobote, ki je bilo od jeseni 1944 del operativne cone Lackovega odreda. O tedanji vojni in političnem položaju sem že pisal.⁸⁴ Tukaj se želim osredotočiti samo na primere represije, ki pričajo o zapletenem položaju prebivalcev, ki so bili razpeti med partizani in Gestapom, ki je to izrabil za obračun s tamkajšnjimi Slovenci. Že junija 1944, pred prihodom Lackovega odreda na Kozjak, je Gestapo aretiral fanta iz občine Schlossberg, ki naj bi imel stike s partizani. Po kratkem bivanju v kaznilnici v Gradcu so ga septembra 1944 prepeljali v koncentracijsko taborišče Flossenbürg, od koder se je bolan vrnil pri koncu vojne. Že naslednje leto je umrl zaradi pljučnice.⁸⁵

Novembra 1944 so nemške enote vzdolž Kozjaka od Lučanskega do koroške meje izvedle hajko na partizane. Gašper Šnabl, tedaj partizan Lackovega odreda, v svojih spominih piše: »Po končani ofenzivi so Nemci aretirali precejšnje število prebivalcev Kozjaka. Bila je to predvsem zastraševalna akcija. Klicali so jih na občine, jih zasliševali in jih pridobili za vohune. Nekaj so jih odpeljali v koncentracijska taborišča.«⁸⁶ Vsaj dva primera sta znana: v prvem gre za Alojza Medveda⁸⁷ (v nemški različici Alois Medwed), ki je bil rojen 1912 v Radvanju (nem. Rotwein) ali v Svetem Jerneju nad Muto (St. Bartlmä), pri čemer ni jasno, ali leži kraj severno ali južno od prihodnje državne meje, kakor tudi ni jasno, ali je imel Medved jugoslovansko državljanstvo ali pa je bil brez državljanstva. Vsekakor ni bil vpoklican v nemške oborožene sile. Bil je pomožni delavec v tovarni vagonov v Gradcu. Po vojni je njegova sestra pod prisego izjavila, da se je oktobra 1944 v času bolniškega dopusta zadrževal pri njej v Sankt Lorenzenu ob Eibiswaldu (slov. Sveti Lovrenc ob Ivniku). Tam blizu so ga zajeli partizani Lackovega odreda, ki so od njega hoteli izvedeti za pot na Koroško. To je po začetnem odklanjanju in grožnji, da bo ustreljen, tudi naredil. Med spopadom z Nemci na koroški strani je pobegnil nazaj k sestri, a so ga partizani čez nekaj dni spet odvedli. Potem se je odločil, da ostane pri njih, saj se je bal, da ga bodo ponovno odpeljali, ni pa si tudi več upal vrniti v Gradec. Pri partizanih je bil stražar in izvidnik. Po velikem spopadu z Nemci v drugi polovici novembra v Radvanju in Svetem Jerneju, ko je bil odred razbit, se je vrnil k sestri. Tam ga je skupina šestnajstih nemških žandarjev konec novembra izsledila in na način, ki je bil vse prej kot človeški, odpeljala. Že prej so aretirali sestrinega moža in tudi Alojzijevega brata Rudolfa Medveda, kateremu so tudi očitali, da je delal za partizane. Oba brata so odpeljali v koncentracijsko taborišče Flossenbürg. Medtem ko sta svak in brat Rudolf preživela

⁸⁴ Promitzer, How not to constitute a minority.

⁸⁵ StLA 405 Scha 108–1953, po napotku graške zgodovinarke Andreje Strutz. Ker tega spisa nisem več našel, se opiram na njene podatke, ki sem jih na njeno željo objavil brez imena.

⁸⁶ Gašper Šnabl: Novembrska ofenziva na Kozjaku (nadaljevanje in konec). V: Odmev partizana severne meje, 1970, št. 2, str. 15–17.

⁸⁷ Brez nadaljnjih pripomb je to ime navedeno na seznamu borcev Lackovega odreda – Milan Ževart: Lackov odred, Lackova četa, Lackov bataljon, Pohorski – Lackov odred. Maribor 1988 (dalje Ževart, Lackov odred).

mučeništvo zopora in taborišča, je Alojz Medved umrl 13. aprila 1945 v podružničnem taborišču Hersbruck.⁸⁸

Ena od zadnjih žrtev nacistične represije nad Slovenci na »Starem Štajerskem« je bil Josef Körbler, ki je tudi sodeloval s partizani Lackovega odreda. Pokojni Maximilian Körbler je v filmu *Die vergessene Minderheit* (Pozabljena manjšina), ki ga je režiser Franz Leopold Schmelzer leta 1992 predstavil javnosti, pripovedoval o svojem očetu, kako ga je Gestapo odpeljal v januarju 1945 z njegove kmetije v Schlossbergu v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je za posledicami življenja v taborišču umrl 11. maja 1945.⁸⁹

Sklep

Bistvo mojega raziskovanja izhaja iz več dejstev. Eno od teh je, da se je nacistična represija nad Slovenci vseh različic hranila iz vseobsegajoče slovanofobije, ki ima svoje korenine že v devetnajstem stoletju. Poleg tega je bila represija med letoma 1938 in 1941 priprava in med letoma 1941 in 1945 vzporednica nemške raznarodovalne politike na Slovenskem. To zaznamuje isti poskus statistične in rasistične drobitve, kot ga vidimo na primeru ljudskega štetja leta 1939. In navsezadnje, tamkajšnja represija nad Slovenkami in Slovenci je bila razlog, da so se na avstrijskem Štajerskem od takrat naprej vse bolj izgubljale sledi slovenskega govora. Društvo Čitalnica, ki je do leta 1940 služilo kot organizacijsko središče slovenskih migrantk in migrantov v Gradcu, po končani vojni ni bilo obnovljeno, čeprav je tedaj Danilo Pirc za njegovo ustanovitev pisal uradnim organom nove Jugoslavije.⁹⁰ Drug primer je začetna odklonitev prošnje nezakonske hčere Alojza Medveda za pokojnino po očetu iz sklada za socialne podpore žrtvam nacizma. Štajerske oblasti so svojo odločitev utemeljile s tem, da se je Medved do druge svetovne vojne ukvarjal s tihotapstvom živine in je bil obsojen zaradi telesne poškodbe. Poleg tega naj bi kot partizan ropal kmetije, tako da se je izkazal kot »manjvreden« človek. Šele po posredovanju avstrijskega ministrstva za socialne zadeve je Alojzijeva hči leta 1954 – pet let po vložitvi prošnje – dobila zeleno pokojnino.⁹¹

Na graškem osrednjem pokopališču in v drugih krajih avstrijske Štajerske sicer obstajajo spomeniki, ki spominjajo na žrtve iz vrst avstrijskih in jugoslovanskih par-

⁸⁸ Gl. StLA 405 (Opferfürsorge (Socialna podpora za žrtve nacizma))-GA-129-1953; o spopadu partizanov Lackovega odreda na Koroškem Ževart, Lackov odred 1, str. 204-205; Linasi, Koroški partizani, str. 442-443. O velikem spopadu z nemškimi oboroženimi silami od 18. do 23. 11. 1944 gl. Ževart, Lackov odred, str. 248-269; Herbert Blatnik: *Zeitzeugen erinnern sich an die Jahre 1938-1945 in der Südweststeiermark*. Eibiswald 1997, str. 302-306; Hermanik, *Eine versteckte Minderheit*, 133-135.

⁸⁹ Ime »Josef Korbler« dostopno na *Searching Dachau Concentration Camp Records in One Step*, <http://stevemorse.org/dachau/dachau.html>, 16. 4. 2013.

⁹⁰ PAM, OF 1743, Predlog za položajno organiziranje našega graškega življa (1946).

⁹¹ StLA 405 (Opferfürsorge (Socialna podpora za žrtve nacizma))-GA-129-1953; o praksi socialne podpore za žrtve nacizma na avstrijskem Štajerskem gl. Andrea Strutz: *Wieder gut gemacht? Opferfürsorge in Österreich am Beispiel der Steiermark*. Wien 2006.

tizanov, a že njihova postavitve v prvih desetletjih po vojni je bila sporna.⁹² Ni pa bila tako sporna postavitve brezovega križa v Klanjcih na avstrijski strani meje v spomin Wolfgangu Mayer-Gutenau in Antonu Zupaniču leta 1967.⁹³

Vse do danes niso upošteevane vse slovenske žrtve na avstrijskem Štajerskem. Na primer mučeništvo Josefa Körblerja je obeleženo samo na spominski plošči na stari šoli v Sv. Duhu na Ostrem vrhu, torej na slovenski strani meje. Avstrijec Engelbert Glitzner in Slovenec Franc Ivančič še vedno čakata na primeren znak spomina v Judenburgu in pred sodiščem v Celovcu.⁹⁴ Oba sta navedena na seznamu žrtev nacistične represije v zgornještajerski regiji Aichfeld-Murboden.⁹⁵

Za slovensko manjšino na avstrijskem Štajerskem je bila nacistična represija odločilna za njen nadaljnji razvoj. Nacizem namreč pozna dve vrsti represije: prva je brez alternative in vodi do izgnanstva in iztrebljenja – to je bila usoda političnih nasprotnikov, Judov, Romov in delno Slovencev na slovenskem Štajerskem. Cilj druge vrste represije je pogosto majava skupina ljudi, ki ima to slabost, da živi na napačnem mestu in da govori napačen jezik. Na avstrijskem Štajerskem učinek te pogosto tihe represije žal ni bil končan v maju leta 1945.

Christian Promitzer

ON THE REPRESSIVE ACTS OF THE NAZI REGIME AGAINST SLOVENIANS IN THE
TERRITORY OF THE AUSTRIAN FEDERAL PROVINCE OF STYRIA, 1938–1945

S u m m a r y

If we refer to Slovenians in the Austrian Styria, we have the following people in mind:

1. the autochthonous Slovenian-speaking population near the border with Yugoslavia in five villages in the Radgonski kot area – in the municipalities of Klanjci (German: Glanz) and Gradišče (Schlossberg), near the borough of Lučane, and in the municipalities of Radvanje (Rothwein) and Mlake (Laaken) near Sobota (Soboth) in the southeast of Austrian Styria;
2. Slovenian immigrants in Graz, whose roots date back to the second half of the 19th century.

Both groups had been under the pressure of the German national defence societies Schulverein and Südmark ever since the end of World War I. In Graz Südmark watched closely the activities of the Slovenian society Čitalnica, which was the last of once numerous Slovenian organisations in this city that remained. The Slovenian-speaking population near the border was also monitored, and in the 1920s the gendarmerie already started drawing up a register on the national conviction of individual people.

By the time when the Nazis assumed the power after the Anschluss (annexation) of March 1938, the terrain had already been prepared for further measures for the national homogenisation of the former Austrian Styrian population. Before they resorted to direct repression, the new authorities wanted

⁹² Gl. Heimo Halbrainer: Erinnerungszeichen für PartisanInnen in der Steiermark. V: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. Jahrbuch 2009. Wien 2009, str. 205–234.

⁹³ DÖW 4821, Pismo lučanskega dekana Petra Reiterja Dokumentacijskemu arhivu avstrijskega odpora na Dunaju, Lučane, 6. 11. 1967; Uhl, *Erinnern und Vergessen*, str. 186.

⁹⁴ Gl. Pirker, *Gegen das »Dritte Reich«*, str. 253–258.

⁹⁵ Heimo Halbrainer, Michael Georg Schiestl: Namentliche Erfassung der NS-Opfer aus der Region Aichfeld-Murboden oder Ein papierenes Denkmal der Namen. V: *Adolfburg statt Judenburg. NS-Herrschaft Verfolgung und Widerstand in der Region Aichfeld-Murboden*. Graz 2011, str. 257–294, tu str. 264–267.

to find out as much as possible about the potential enemies. To this end, in the summer of 1938 in the Klanjci municipality the Nazi students from Graz researched the national structure of the local population and its influence on the potential conquest of Lower Styria. Their evaluation was negative, therefore they called for the "elimination of lesser human material" from these area. Also in Graz the Nazis initially wanted to establish how many Slovenians lived in the city, so they carried out a public census. The Čitalnica society could keep working at first. It only had to adopt a new statute, prescribing a strict hierarchy ("Führerprinzip"). However, in 1940 the Gestapo arrested, interrogated and deported the secretary of this society, student Danilo Pirc, while the society itself was abolished shortly before the attack against Yugoslavia began. Perhaps the conquest of the eastern Slovenia saved the local Slovenian-speaking population near what had until then been the border from exile, since in the Slovenian (Lower) Styria the Nazis came across a more fertile area for the implementation of their denationalisation policy.

1.01

UDK: 343.253 :94(497.4)"1930/1945"

Prejeto 15. 3. 2013

Nevenka Troha*

Razmislek o spominu na usmrtitve

IZVLEČEK

Avtorica spomni na vrsto usmrtitev, do katerih je prihajalo na ozemlju, poseljenem s Slovenci, v času totalitarnih režimov in zlasti med drugo svetovno vojno. Povzročitelji in žrtve so bili na obeh nasprotnih straneh, ki jih lahko poenostavljeno poimenujemo protifašistična in fašistična, partizanska in okupatorska (kolaboracionistična), komunistična in protikomunistična. V nadaljevanju obravnava spomin na žrtve usmrtitev. Ta je na eni strani zelo živ, kot je spomin na štiri obsojene protifašiste na 1. tržaškem procesu septembra 1930, ustreljene pri Bazovici, ki so postali simbol protifašističnega upora primorskih Slovencev, in tudi spomin na tiste, ki so bili pogrešani potem, ko so jih maja 1945 v Julijski krajini aretirale jugoslovanske oblasti. Te simbolizira spomenik pri t. i. bazoviški fojbi. Hkrati pa v ospredje spomina stopajo dolga leta zamolčane povojne izvensodne usmrtitve, iz spomina pa izginjajo ubiti talci in umrli v fašističnih in nacističnih koncentracijskih taboriščih. Ob tem avtorica spomni zlasti na vrhunec nasilja nemškega okupatorja na t. i. Spodnjem Štajerskem v letu 1942.

Ključne besede: Bazovica, 1. tržaški proces, bazoviška fojba, talci, Hrastnik, koncentracijska taborišča, povojne izvensodne usmrtitve, okupatorsko nasilje

ABSTRACT

A DELIBERATION ON THE MEMORY OF EXECUTIONS

The author looks at a range of executions in the territory inhabited by Slovenians in the time of totalitarian regimes and especially during World War II. The executioners and victims could be found on both of the opposing sides we can, with some simplification, refer to as anti-fascists and fascists, partisans and occupiers (collaborators), communists and anti-communists. Then the author focuses on the memory of the victims of these executions. On one hand this memory is still very alive – for example, the memory of the four anti-fascists convicted at the 1st Trieste Trial of September 1930 and shot at Basovizza, who became the symbol of the anti-fascist resistance of the Slovenians from Primorska; and the memory of those who went missing after having been arrested by the Yugoslav authorities in Venezia Giulia in May 1945 and who are symbolised by the monument at the so-called Basovizza foiba. At the same time the post-war extrajudicial executions,

* Dr., znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; e-naslov: nevenka.troha@inz.si

ignored for a number of years, are now in the centre of attention, while the hostages who were killed or died in the fascist and Nazi concentration camps are disappearing from memory. Here the author underlines especially the culmination of violence caused by the German occupiers in the so-called Lower Styria in 1942.

Keywords: Basovizza, 1st Trieste Process, Basovizza foiba, hostages, Hrastnik, concentration camps, post-war extrajudicial executions, violence of the occupiers

V Sloveniji in sosednjih pokrajinah je veliko prizorišč usmrtitev, umiranja in pokopov žrtev totalitarnih in avtoritarnih režimov ter 2. svetovne vojne. Naj jih naštejemo le nekaj: gmajna (nekdanje vojaško strelišče) pri Bazovici nad Trstom, kjer so bili ustreljeni na smrt obsojeni na 1. tržaškem procesu septembra 1930, strelišče na Opčinah pri Trstu, kjer so bili ustreljeni na smrt obsojeni na 2. tržaškem procesu decembra 1941, prizorišča množičnih streljanj talcev med drugo svetovno vojno, kot sta dvorišči kaznilnic Stari pisker v Celju in Sodnih zaporov v Mariboru, Draga pri Begunjah, kjer so streljali talce, ki so jih pripeljali iz zaporov na begunjskem gradu, Stranice pri Frankolovem in Gramozna jama v Ljubljani, pokopališče v Gradcu v Avstriji, kjer so pokopani ustreljeni talci, a tudi padli borci Pohorskega bataljona, fašistična koncentracijska taborišča na Rabu, v Gonarsu, Viscu, Trevisu (Monigo) in drugje, nacistična uničevalna taborišča, tudi Rižarna v Trstu, ki je simbol trpljenja slovenskih, hrvaških in italijanskih pripadnikov osvobodilnega gibanja ter Judov. So tudi kraji usmrtitev in pokopov po vojni usmrčenih, kot so Teharje, Kočevski Rog, Huda jama, Tezno pri Mariboru itd.,¹ pa tudi rudniški jašek pri Bazovici, bolj znan kot bazoviška fojba (Foiba di Basovizza), in na Goriškem jami (fojbi) ob cesti Nova Gorica – Trnovo pred vasjo Nemci (za Lesniko in za Cvetrežem) ter ob cesti iz Grgarja proti Ravnici (brezno Podgomila).²

Verjetni avtor pojma totalitarizem je novinar in politik, liberalni poslanec v italijanskem parlamentu Giovanni Amendola.³ Kot je zapisal Miro Cerar ml., je Amendola leta 1923 »nelegalne pritiske fašistov v italijanskem parlamentu imenoval sistema totalitario – totalitarni sistem. Dve leti pozneje je začel pridevnik 'totalitaren' uporabljati Benito Mussolini, in sicer v navidezno pozitivnem vrednotnem pomenu, pač skladno s takrat razvijajočo se fašistično doktrino, ki je v vseobsežni, totalni dr-

¹ Več o krajih grobišč žrtev povojnih pobojev gl.: Mitja Ferenc: Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne. Celje, 2005 (dalje Ferenc, Prikrito in očem zakrito).

² Dostopno na Foiba di Basovizza - Wikipedia, http://it.wikipedia.org/wiki/Foiba_di_Basovizza, 24. 2. 2013. Tam je navedena tudi relevantna literatura. Nataša Nemeč: Elaborat o pogrešanih osebah, ki so bile aretirane konec aprila in prve dni maja 1945 s strani slovenskih vojaških in oblastnih organov, deloma tudi italijanskih partizanskih enot na območju takratne Goriške pokrajine. Kopijo hrani N. T.

³ Giovanni Amendola je svoja protifašistična stališča plačal z življenjem. Aprila 1926 je umrl za posledicami napada skvadrstov, do katerega je prišlo julija 1925. Dostopno na Giovanni Amendola - Wikipedia, http://it.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Amendola, 5. 3. 2013.

žavi videla višji cilj in ideal italijanskega ljudstva. /.../ Predstopnja totalitarizma je avtoritarnost, predstopnja tega pa avtokratičnost. Avtokracija kot 'vladavina enega' se prevesi v avtoritarnost takrat, ko se samovlada še izrazito stopnjuje v smeri samovolje vladarja. Med avtokracijo in avtoritarnostjo ni zelo velike razlike, pač pa je bistvena razlika med njima in totalitarnim sistemom. Slednji namreč teži k temu, da se (avtoritarna) oblast 'velikega vodje' in njegovih pomočnikov razširi prav v vse pore družbe, torej ne le na politično sfero, pač pa tudi na področja ekonomije, znanosti, umetnosti, športa, v sfero družine, v šole, cerkve itd.«⁴

Avtoritarni in totalitarni režimi na različne načine obračunajo s posamezniki, skupinami, organizacijami, manjšinami, ki dejansko ali domnevno ogrožajo njihovo oblast, njihov popoln nadzor nad vsemi segmenti družbe. Italijanski fašistični režim je na narodnostno mešanem območju Julijske krajine vse od prihoda na oblast tako izvajal dvojno nasilje, nad politično levico in kulturni genocid nad slovensko ter hrvaško manjšino, torej nad rodom (narodom).⁵ Italijanska levica je bila politični in ideološki nasprotnik fašizma, pripadniki manjšine pa so bili njegovi nasprotniki že s tem, ker so se rodili in čutili kot Slovenci oz. Hrvati in nikakor niso hoteli razumeti, da je posebna »milost«, če kot pripadnik naroda brez zgodovine lahko postaneš del zgodovinskega naroda.⁶ Mnogi Slovenci in Hrvati so se priključili italijanski komunistični stranki, in to iz zaupanja načelom o socialni pravičnosti in narodni enakopravnosti. Iz tega spoja je nastala fašistična skovanka »slavocomunismo«, ki je združila ideološki in rasni stereotip in ki jo je obmejni fašizem uporabljal za boj proti dvema sovražnikoma hkrati. Kot taki so bili razumljeni tudi tisti Slovenci, ki so pripadali liberalni ali krščansko-socialni organizaciji.⁷

Podobno je, potem ko je leta 1933 prišel na oblast, ravnal nacistični režim v Nemčiji. Pod njegovo oblast so po Anšlusu 12. marca 1938 kot prvi med Slovenci prišli Slovenci na avstrijskem Koroškem in Štajerskem.⁸ Do napada na Jugoslavijo aprila 1941 je bila protislovenska nacistična politika še nekoliko zadržana, saj so še vedno računali s priključitvijo Jugoslavije k silam osi, obenem pa so se bali povračilnih ukrepov, ki bi zadeli nemško govorečo skupnost v Jugoslaviji.⁹ Usodo, ki so jo nacisti

⁴ Miro Cerar: Kako se (od)rešiti totalitarizma. V: Dnevnik, 27. 2. 2013.

⁵ Elio Apih in Milica Kacin Wohinz sta termin »kulturni genocid« uporabila na razpravah slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, medtem ko je v poročilu komisije naveden termin »etnična bonifikacija«. – Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956 = I raporti italo-sloveni 1880-1956 = Slovene-Italian relations 1880-1956 : poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije = relazione della commissione storico-culturale italo-slovena = report of the Slovene-Italian historical and cultural commission. Ljubljana 2001, str. 39; Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana 2000 (dalje Kacin Wohinz, Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji), str. 62.

⁶ Prav tam; Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992. Ljubljana, 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina), str. 539.

⁷ Prav tam, str. 529–533.

⁸ Tone Zorn: Priključitev Avstrije nacistični Nemčiji in koroški Slovenci. V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana-Celovec 1985 (dalje Zorn, Priključitev Avstrije nacistični Nemčiji), str. 47, 48.

⁹ Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes z upoštevanjem vseslovenske zgodovine.

namenili Slovincem, napoveduje spomenica Heinricha Himmlerja z dne 15. avgusta 1940, v kateri označuje koroške Slovence kot Vende, ki jih bo treba preseliti na območje generalnega gubernija Poljske, kjer bodo skupaj z drugimi pripadniki »manjvredne rase« postali »rezervoar delovne sile, ki bo vsako leto dala Nemčiji potrebno število sezonskih delavcev ter tistih za posebna dela (ceste, kamnolomi, zidanje hiš)«. Še posebej je simbolično označila prihodnji odnos nacistov do slovenske skupnosti vključitev aparata Koroške domovinske zveze v nacistično stranko.¹⁰ Vodja novoustanovljenega Narodnostnega urada v Celovcu nacist Alois Maier-Kaibitsch, sicer dolgoletni vodja Koroške domovinske zveze, je že nekaj dni po ustanovitvi urada poklical k sebi predstavnike Slovenske prosvetne zveze in jim zagrozil z likvidacijo »šovinističnega slovenstva«. Delovanje gospodarskih in kulturnih slovenskih organizacij je bilo onemogočeno, čeprav so jih večinoma formalno razpustili šele ob napadu na Jugoslavijo, ko so zaplenili tudi njihovo premoženje. Več ljudi je bilo zaprtih, poslanih v koncentracijska taborišča ali izgnanih.¹¹ Podobna usoda je doletela tudi Slovence na avstrijskem Štajerskem, tako tiste, ki so živeli v obmejnem pasu, kot živeče v Gradcu.¹²

Eden od vrhuncev represije se je zgodil 14. in 15. aprila 1942, ko so pripadniki 171. rezervnega policijskega bataljona odpeljali 1.075 oseb z njihovih domov na južnem Koroškem in jih začasno pridržali v zbirnem taborišču v Celovcu. Potem ko so nekatere po posredovanju izpustili, so jih 917 deportirali v različna taborišča v »starem rajhu« ter jih tam nasilno zadrževali vse do konca vojne. Več kot polovica nasilno izseljenih je bilo mlajših od 18 let.¹³

Fašizem in nacizem sta represijo stopnjevala tako v lastnih državah, Italiji in Nemčiji, še bolj pa z agresijo ter okupacijo ozemlja drugih držav. Ta se je začela z napadom Italije na Etiopijo leta 1935,¹⁴ udeležbo nemških in italijanskih oboroženih sil v španski državljanski vojni (1936–1939),¹⁵ vrh pa dosegla z drugo svetovno vojno. Vse od vojne v Etiopiji naprej je nasilje preraslo v množično ubijanje, v katerega so bile vpletene vse strani. Represijo je stopnjeval tudi stalinistični režim, ki je posegel tudi po ozemljih drugih držav. Množično ubijanje je po koncu druge svetovne vojne »izzvenelo« v maščevanju zmagovalcev nad poraženci, v Jugoslaviji (in nekaterih drugih državah) pa tudi v represiji, ki so jo izvajale nove komunistične oblasti. Te so prva leta po prevzemu oblasti obračunavale z dejanskimi in domnevnimi ideološkimi ter

Pripravila komisija zgodovinarjev pod predsedstvom Valentina Inzka. Klagenfurt = Celovec 1985 (dalje Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes), str. 90, 91.

¹⁰ Zorn, Priključitev Avstrije nacistični Nemčiji, str. 47, 48.

¹¹ Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes, str. 90, 91.

¹² O tem več Christian Promitzer: O represiji nacističnega režima nad slovensko govorečimi prebivalci na avstrijskem Štajerskem (1938-1945). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2013, št. 1, str. 65–86.

¹³ Brigitte Entner: Etnopolitična »arondacija« na Koroškem – prelomi in kontinuitete. V: Zweiter Weltkrieg und ethnische Homogenisierungsversuche im Alpen-Adria Raum : Druga svetovna vojna in poizkusi etnične homogenizacije v alpsko-jadranskem prostoru. Klagenfurt/Celovec 2012, str. 194.

¹⁴ O tej vojni npr. Nicola Labanca: Oltremare. Storia dell'espansione coloniale italiana. Bologna 2007.

¹⁵ Antony Beevor: The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936–1939. London 2006.

političnimi nasprotniki, na obmejnih območjih pa tudi s tistimi, ki so nasprotovali spremembi meje in priključitvi k Jugoslaviji.¹⁶

V nadaljevanju se bom osredotočila na dva spomenika, ki sta postala simbol trpljenja in sta kot takšna množično obiskana. Po nekem čudnem naključju sta prostorsko zelo blizu drug drugemu, oba označuje tudi ime vasi, v bližini katere sta, Bazovica. Prvi je spomenik 6. septembra 1930 ustreljenim štirim slovenskim protifašistom, in je bil septembra 1945 postavljen na mestu njihove usmrtitve, na gmajni (vojaškem strelišču) pri Bazovici. Drugi je spomenik pri zapuščenem rudniškem jašku, t. i. bazoviški fojbi, v spomin na pogrešane Italijane, ki so jih maja 1945 ob osvoboditvi in zasedbi Julijske krajine aretirale jugoslovanske zasedbene oblasti.

1. Italijanski fašistični režim je oktobra 1929, sedem let po svojem prihodu na oblast, izvedel prvo smrtno kazen nad pripadnikom manjšine, istrskim Hrvatom Vladimirjem Gortanom.¹⁷ Nekaj manj kot leto dni kasneje, 5. septembra 1930, so bili na procesu v Trstu pred Posebnim sodiščem za zaščito države kot teroristi obsojeni na smrt in na vojaškem strelišču pri Bazovici naslednji dan ustreljeni štirje člani Borbe, tržaške veje organizacije TIGR, in sicer Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič. Strelnski vod so sestavljali pripadniki fašistične Prostovoljne milice za državno varnost (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*, MVSNO).¹⁸

Usmrtitve štirih obsojencev Posebnega sodišča za zaščito države so široko odmevale v evropski in svetovni demokratični javnosti, Bazovica pa je že leta 1930 postala simbol protifašističnega odpora. Tako imenovani svobodni tisk izven Italije je ostro obsojal posebno fašistično sodišče v Trstu in fašistični režim sploh. Pri tem je v okviru slovanske vzajemnosti bil v ospredju češki tisk, pisali pa so tudi francoski, britanski, nemški, švicarski, avstrijski in drugi časopisi. Naj v nadaljevanju navedem nekaj odlomkov.

Že na dan usmrtitve, 6. septembra 1930, je npr. praški Narodni Listy zapisal: »Štirje Slovenci so bili danes usmrčeni! Vse Slovanstvo biva danes v duhu pri

¹⁶ O totalitarizmu in zlasti o slovenski izkušnji z njim gl. Aleš Gabrič: Totalitarizem in Slovenija ali zakaj za Slovenijo ni ustrežna terminologija, ki jo uporabljajo v tuji strokovni literaturi?. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2013, št. 1, str. 32–47. O dogajanju na obmejnih območjih gl. Nevenka Troha: Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana 1999, str. 32–70; Jože Pirjevec, Nevenka Troha, Darko Dukovski, Gorazd Bajc, Guido Franzinetti: Fojbe. Ljubljana, 2012 (dalje AA, Fojbe); Raoul Pupo: Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio. Milano 2005.

¹⁷ Vladimirja Gortana (1904–1929) je 16. 10. 1929 Posebno sodišče za zaščito države obsodilo na smrt na procesu v Pulju. Obsodba je bila izvršena naslednji dan. Več v: Milica Kacin Wohinz, Marta Verginella: Primorski upor proti fašizmu 1920–1941. Ljubljana, 2008 (dalje Kacin Wohinz, Verginella, Primorski upor proti fašizmu), str. 124–133.

¹⁸ O eksekuciji je Mussoliniju poročal tam navzoči Feretti: »/.../ na strelišče pri Bazovici prišel 58. bataljon črnih srajc /.../ V plotonu je bilo 56 vojakov, razporejenih v štirih vrstah. /.../ Prvi sedel Bidovec in rekel slovensko: 'Fantje, spomnite se vzklikniti Živela Jugoslavija'. Vsi obsojenci zavrnili prevezo. Hip pred ognjem Bidovec potihlo izgovoril besedi Živela Jugoslavija, pridružil desni sosed Valenčič. Edina salva odjeknila 5.43. Bidovčevo, Miloševo telo, prvo tretje z leve, padli nazaj. Valenčič, Marušič obsedela na stolah, kazala znake življenja. Takoj oficirji s pištolo milostno streljali. /.../ Trupla takoj zaprta v krste, odpeljana pokopališče.« Pokopali so jih skrivaj na tržaškem pokopališču pri Sv. Ani. – Kacin Wohinz, Verginella, Primorski upor proti fašizmu, str. 174.

Slovcih v Trstu. Fašistični tisk obrekuje Slovanstvo, naziva ga barbarstvo.« The Manchester Guardian je 8. septembra 1930 objavil: »Tržaška razsodba. Prošnje in protesti so zaman prihajali v Ženevo (sedež Društva narodov, op. a.) v nadi, da rešijo njihovo življenje, toda neusmiljena brzina italijanske justice je nameravan udar v obraz tistim, ki jim je svoboda ljubša kot pravično maščevanje zakona in reda.« Graški Tagespost pa je istega dne zapisal: »Gre pa tu še za nekaj drugega, nekaj večjega, za sile narodnega sožitja, ki so prav v tem času pridobile na veljavi. Kako je mogoče, da so Istrani, Hrvatje in Slovenci, ki so znani že iz stare Avstrije kot mirni, lojalni in vsakemu nasilju nenaklonjeni ljudje, postali naenkrat nevarni bombaši!? /.../ V juliju leta 1920 so zažgali narodni dom v Trstu /.../ sledila je še v istem letu upepelitev društvene tiskarne v Pazinu, v naslednjih dveh letih pa razrušitev društvenih domov v Pulju, Opatiji, Barkovljah in pri Sv. Ivanu v Trstu in končno še tržaške tiskarne Edinosti. Vsa ta dejanja do današnjega dne nekaznovana, nasprotno proslavljali so jih celo kot zmage in junaška dejanja.« Dunajski Arbeiter Zeitung pa je 14. septembra 1930 objavil: »V avtu, ki jih je peljal po smrtni obsodbi, so obsojenci prepevali slovanske pesmi. /.../ Italiji je dala Trst vojna. Fašizem ji ga je zopet vzel. ON, ne štirje ustreljenci, je zagrešil veleizdajo.« Baselski National Zeitung 9. septembra 1930: »Italijanov tudi nikoli ne bo mogoče prepričati, da procesi, kakor je bil tržaški, ne morejo odstraniti s tega sveta mržnje in nasilja. Stenice se lahko zatrejo, narodi pa nikdar.«¹⁹

Po ustreljenih so v Sloveniji in drugje poimenovanih več šol, ulic in trgov. Obeležja so tudi na pokopališču pri Sveti Ani v Trstu, v Prešernovem gaju v Kranju²⁰ in od 29. septembra 2012 ponovno plošča pred rektoratom Univerze v Ljubljani. Številni so bili odmevi tudi med kulturniki. Po Bazovici se je imenovala 18. slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada.²¹ Od 30. septembra 1941 do 19. novembra 1944 je v Kairu izhajal časopis Bazovica, s podnaslovom Berilo Jugoslovanskega odbora iz Italije. Njegov urednik je bil Ivan Učenikov, kar je bil psevdonim za Ivana Rudolfa. Vsega je izšlo 135 števil.²²

Bazovica je tako postala simbolni kraj boja primorskih Slovencev proti fašizmu in raznarodovanju. Na gmajni pri Bazovici je vsako leto spominska slovesnost, ki se

¹⁹ Citirano po Milan Pahor: Prvi tržaški proces in odmevi v Evropi. Okrogla miza, Ljubljana, 28. 9. 2012. Tipkopis hrani avtor.

²⁰ Člani emigrantskega društva Zarja iz Kranja so 1. 11. 1930 na takratnem pokopališču v Kranju, danes je to Prešernov gaj, postavili lesen spomenik v obliki piramide, ki je bila ovita z bodečo žico. Ob 1. obletnici ustrelitve, 6. 9. 1931, so člani odstranili leseno obeležje in postavili spomenik iz betona, visok 2,5 m. Spomenik ima obliko piramide z odbitim vrhom, ki simbolizira okrnjeno domovino. Obdan je s štirimi stebrički, na katerih so krogle kot simbol streljanja, obkrožen pa je z verigo kot znakom suženjstva. Piramida ima vgrajeno bronasto ploščo z imeni Vladimirja Gortana in štirih bazoviških žrtev. – Drago Žerjal: Spomini in razlage. Trst 1990.

²¹ Brigada je bila ustanovljena kot 2. soška brigada 29. septembra 1943. Glavni štab NOV in PO Slovenije ji je s poveljem, izdanim 24. 4. 1944, dodelil ime 18. SNO udarna brigada »Bazoviška«. V: Franjo Bavec – Branko: Bazoviška brigada. Ljubljana 1970, str. 45, 248, 249.

²² Primorski slovenski biografski leksikon, sn. 13, str. 231. Dostopno na Zgodovina Slovenije – Sistory <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?target=pdf&urn=SISTORY:ID:269>, 27. 3. 2013.

je udeležujejo Slovenci z obeh strani meje in tudi nekateri Italijani. Prva svečanost v počastitev spomina na bazoviške žrtve, združena s proslavo tretje obletnice kapitulacije Italije (oba datuma, 6. in 8. september sta komaj dan vsak sebi) in manifestacijo za priključitev Primorske s Trstom in Istro k Jugoslaviji, pa je bila 8. septembra 1945 na Kongresnem trgu v Ljubljani. Po poročanju Slovenskega poročevalca naj bi se na njej zbralo 50.000 ljudi. Med parolami so bile tudi naslednje: »Bazovica je s krvjo podpisano pismo naše pravice!«, »Bazovica je temelj svobode primorskega ljudstva!«. Manifestanti so sprejeli posebno resolucijo za združitev vseh Slovencev in se nato v povorki odpravili po ljubljanskih ulicah.²³

Na gmajni pri Bazovici je bila proslava v nedeljo, 9. septembra 1945. Na njej naj bi po pisanju Slovenskega poročevalca sodelovalo kar »sto tisoč primorskih rojakov«. Po svečani maši zadušnici v bazoviški cerkvi so na mestu ustrelitve odkrili spomenik, posvečen bazoviškim žrtvam. Med drugimi je govoril predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst pisatelj France Bevč. Na popoldanski manifestaciji je sodelovalo 56 slovenskih in italijanskih pevskih zborov.²⁴ Kot so poročali obveščevalci Ozne, je bila manifestacija v Bazovici »veličastna manifestacija demokratičnega ljudstva. Navdušenje je bilo nepopisno. Nekdo je vrgel med ljudi neresnično vest, da so fašisti v Trstu pobili tri partizane in ljudje bi kmalu zdivjali.«²⁵ Isti dan je proslavo ob obletnici kapitulacije Italije priredila tudi anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava, ki je takrat upravljala cono A Julijske krajine, in na kateri so »prevladovali reakcionarne skupine«, ki so izžvižgale jugoslovansko zastavo in nastop jugoslovanskih vojakov, nekateri pa so tudi skandirali: 'Italia! Italia!'²⁶

Leto kasneje, ko so bili sklepi mirovne konference bolj ali manj znani, je Zavezniška vojaška uprava, pri čemer se je sklicevala na obstoječe zaostrene razmere, manifestacije v spomin bazoviškim žrtvam, zlasti pa obletnice kapitulacije Italije prepovedala. V Bazovici je bila tako samo spominska slovesnost v petek, 6. septembra, na njej je bilo 3000 ljudi. Začela se je z mašo zadušnico, govorom in polaganjem vencev.²⁷ V nedeljo, 8. septembra, so ljudje kljub zapori dohodov na pokopališče pri Sveti Ani v Trstu splezali čez ograjo in se ob njihovih grobovih poklonili žrtvam fašizma. Slovenski poročevalec je med drugim zapisal: »Tisti, ki bi morali biti tu z nami, nas čakajo s puškami in palicami pred vrati.«²⁸ Leta 1947 je Slovenski poročevalec ob obletnici objavil le kratek zapis,²⁹ nekaj naslednjih let pa ničesar. Je pa o spominskih slovesnostih obširno poročal tržaški Primorski dnevnik.

²³ Slovenski poročevalec, 9. 9. 1945, str. 1, Tujega nočemo, svojega ne damo!

²⁴ Slovenski poročevalec, 11. 9. 1945, str. 1, Sto tisoč primorskih rojakov na proslavi v Bazovici; Slovenski poročevalec, 12. 9. 1945, str. 2, Spominska svečanost v Bazovici; Primorski dnevnik, 9. 9. 1945, str. 1, Vstala Primorska si v novo življenje, z dvignjeno glavo korakaš v nov čas.

²⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1584, Obveščevalno gradivo, ae 421. Situacijski poročili, 10. in 11. 9. 1945.

²⁶ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijski poročili, 10. in 11. 9. 1945.

²⁷ Slovenski poročevalec, 8. 9. 1946, str. 3, ZVU krši osnovna načela demokracije.

²⁸ Slovenski poročevalec, 11. 9. 1946, str. 3, Komemoracija na pokopališču Sveta Ana.

²⁹ Slovenski poročevalec, 6. 9. 1947, str. 1. Ob 17. obletnici bazoviških žrtvev.

Od leta 1947 so spominske slovesnosti potekale tudi v znamenju političnih delitev. Ustreljeni v Bazovici so bili simbol za vse politične tabore med Slovenci na Tržaškem in so si jih tako vsi »lastili«. Januarja 1947 v Gorici ustanovljena Slovenska demokratska zveza (SDZ), program katere je bil tudi odločen protikomunizem, hkrati pa je OF krivila za izgubo Trsta in Gorice,³⁰ je Slovansko-italijansko antifašistično unijo (naslednico OF v Julijski krajini in na Svobodnem tržaškem ozemlju, op. a.) in komuniste obtožila, da so si prilastili spominske slovesnosti na bazoviške žrtve: »Naši mladi mučeniki niso bili komunisti. V komunizmu so videli zlo kot v fašizmu.«³¹

Položaj je postal še bolj zapleten po objavi resolucije Informbiroja junija 1948, po kateri se je razcepil levi tabor in je večina levo usmerjenih Slovencev podprla prosovjetsko Komunistično partijo STO pod vodstvom Vittoria Vidalija.³² To leto so zjutraj, 6. septembra, predstavniki SDZ k spomeniku položili lovorjev venec: »Tako je bil prvi venec na spomeniku junakov venec Slovenske demokratske zveze s slovensko trobojnico brez rdeče zvezde, zastava, za katero so se bazoviški junaki borili in žrtvovali.«³³ Spominske slovesnosti, ki je bila popoldan, se niso udeležili: »Mi, svobodni Slovenci, ki imamo edini pravico pripenjati čista imena teh štirih mučencev na svojo čisto zastavo, ne bomo šli za priče naročenih proslav ob obletnici.«³⁴

Na popoldanski spominski slovesnosti so sodelovali tudi govorci, ki so pripadali Vidalijevi Komunistični partiji STO, in sicer v italijanščini urednik njenega glasila *Il Lavoratore* Leopoldo Gasparini, in v slovenščini Blažina, ki je, kot je zapisal Primorski dnevnik, imel »polna usta prelepih fraz«, ni pa omenil niti slovenskega osvobodilnega boja niti Jugoslovanske armade, ki je osvobodila Trst. V imenu Osvobodilne fronte je spregovoril tudi Zorko Jelinčič, na nadaljevanju 1. tržaškega procesa, ki je bilo leta 1931 v Rimu, obsojen na 20 let ječe. V govoru je med drugim poudaril, da »program Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča, ki ga izvršuje OF in SIAU, še ni v celoti uresničen«. Člane SDZ pa je označil za »kričarje /.../ žalostne skupinice hlapcev, včeraj nacifašizma, danes svetovne reakcije«.³⁵

Leta 1949 je SDZ organizirala mašo zadušnico, ki je bila 6. septembra v cerkvi Svetega Antona novega v Trstu. Ob vabilu nanjo so v tedniku *Demokracija* zapisali: »Temne sile so se celo polastile tistih narodnih mučenikov in z njimi bazoviških žrtev,

³⁰ *Demokracija*, 25. 4. 1947, str. 1. Slovincem, Hrvatom in Srbom STO; Nadja Maganja: Trieste 1945-1949. Nascita del movimento autonomo sloveno. Trst, 1980, str. 36-40.

³¹ *Demokracija*, 5. 9. 1947, str. 2. Ob spominu na bazoviške žrtve. Usmrtitve leta 1930 naj bi obsodil ves svet, »samo komunistična Rusija je molčala, samo komunisti so molčali. /.../ Slovenski komunisti so bili, to lahko spričamo, najbolj strupeni proti našim žrtvam, obsojencem in konfinirancem na otokih«.

³² O razkolu pričajo tudi rezultati občinskih volitev v Coni A STO, ki so bile junija 1949. Več v: Nevenka Troha: Volitve v Coni A Svobodnega tržaškega ozemlja. V: Zbornik Janka Pleterškega. Ur. Jurij Perovšek, Oto Luthar. Ljubljana, 2003, str. 475-490.

³³ *Demokracija*, 10. 9. 1948, str. 1. Poklon bazoviškim žrtvam.

³⁴ *Demokracija*, 3. 9. 1948, str. 1. Naš venec mučencem (ob bazoviški obletnici).

³⁵ Primorski dnevnik, 7. 9. 1948, str. 1. Spominska proslava bazoviških junakov, prvih žrtev v borbi za našo enotnost in za svobodo Primorske in Trsta.

ki bi danes, ako bi bili še živi, prvi v onemoglem besu planili proti rodoljubom pod rdečo krinko.«³⁶

Ta leta so bila vrhunec politične razdeljenosti in tudi sovraštva med Slovenci v Coni A STO. Postopoma pa je le zorelo spoznanje, da je sodelovanje nujno. Do zблиžanja med politično sredino in projugoslovansko levico je prišlo pred občinskimi volitvami, ki so bile maja 1952. Tabora, ki je bil 14. aprila 1952 v Bazovici, se je udeležilo 12.000 ljudi. Engelbert Besednjak, eden od vodilnih v Slovenski krščansko-socialni zvezi, je zapisal: »Spoznanje, da morajo Slovenci združeni nastopiti v obrambo osnovnih narodnih pravic, je prodrlo v množice ter postalo nezadržna, elementarna sila, ki jo bodo morala vodstva vseh naših strank odslej resno upoštevati.« Še vedno pa ni bil mogoč sporazum s tistimi Slovenci, ki so volili Vidalijeve komuniste.³⁷

Zdaj že vrsto let enotne prireditve potekajo skozi ves teden, vrhunec pa dosežejo na spominski slovesnosti ob spomeniku na bazoviški gmajni, ki je prvo nedeljo po 6. septembru. Organizacijo vodi Odbor Bazoviški junaki, ki je naslednik Odbora za proslavo bazoviških žrtev, ustanovljenega julija 1945. Od leta 1997 Odbor deluje pod okriljem Narodne in študijske knjižnice v Trstu, »ker se je hotelo poudariti predvsem narodne, kulturne in zgodovinske sestavine spomina. Odbor skrbi za ohranjanje spomina na štiri ustreljene junake, za ohranjanje vrednot protifašizma, ki je splošna evropska vrednota, za kulturo miru in sožitja.«³⁸ Na teh spominskih slovesnostih so navzoči tudi predstavniki oblasti iz tržaške pokrajine in tamkajšnjih občin, za razliko od slovesnosti ob bazoviški fojbi pa na tej slovesnosti ni častne čete in visokih predstavnikov Italijanske republike, saj so ustreljeni za italijanske oblasti uradno še vedno teroristi. Vsako leto je spominska slovesnost tudi na prizorišču usmrtitve obsojenih na 2. tržaškem procesu, na strelišču na Opčinah pri Trstu.³⁹

³⁶ Demokracija, 2. 9. 1949, str. 1. Bazovica – simbol narodne borbe. Štirinajst dni kasneje pa so poudarili razkol med Slovenci na levi in zaključili: »Od Bazovice, komunisti vseh vrst, roke proč! /.../ Biti komunist pomeni biti narodni izmeček.« – Demokracija, 16. 9. 1949, str. 2. Maščevana boš Bazovica.

³⁷ ARS, AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, gradivo Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 7. 5. 1952.

³⁸ Dostopno na Odbor Bazoviški junaki Narodna in študijska knjižnica (dalje Odbor Bazoviški junaki), <http://www.knjiznica.it/odbor-za-proslavo-bazoviskih-junakov/>, 27. 2. 2013.

³⁹ Posebno sodišče za zaščito države je v času svojega delovanja (1927–1943) sodilo na 978 procesih, od teh na 131 slovenskim in hrvaškim obtožencem. 36 od skupnih 47 smrtnih obsodb je bilo izrečenih proti obtožencem slovenske in hrvaške narodnosti, od teh je bilo 26 izvršenih.

Na t. i. 2. tržaškem procesu pred Posebnim sodiščem v Trstu so bili 14. 12. 1941 na smrt obsojeni Pino Tomažič, Ivan Ivančič, Ivan Vadnal, Viktor Bobek, Simon Kos, Zorko Ščuko, Dorče Sarđoč, Lavo Čermelj in Franc Kavs. Istega dne je kralj na predlog Mussolinija pomilostil Ščuko, Kavs, Čermelja in Sarđoča. 15. 12. so nepomiloščene obsojence s policijskim avtom odpeljali iz tržaškega zapora na vojaško strelišče na Opčine. Tudi to eksekucijo so izvedli pripadniki 58. legije MVSN. Trupla ustreljenih so v največji tajnosti odpeljali v Villorbo pri Trevisu, kjer so jih skrivoma pokopali v skupni grob. Svoji so za kraj tajnega pokopa zvedeli šele po koncu vojne. Njihove posmrtne ostanke so 27. 10. 1945 pripeljali na Trg Unità v Trst, kjer se je odvijala veličastna komemoracija. Po njej so jih odpeljali v rojstne kraje, Tomažiča pa so pokopali na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu.

29. junija 1942 je Posebno sodišče sodilo 22 partizanom, ki so bili ujeti aprila istega leta v bitki na Nanosu. 15 jih je obsodilo na smrt, od teh 6 v odsotnosti, 9 obsojencev pa je bilo ustreljenih v bližini

2. Kot sem že omenila, je po letu 1945 Bazovica dobila še drug simbolni pomen. Opuščen rudniški jašek, t. i. bazoviška fojba, v katero naj bi bili vrženi mnogi od tistih, ki so jih, potem ko so v začetku maja 1945 osvobodile celotno slovensko etnično ozemlje in zahodno od rapalske meje vzpostavile zasedbeno vojaško upravo, aretirale in usmrtilе jugoslovanske oblasti, je bila leta 1980 proglašena za spomenik državnega interesa. Leta 1991 jo je obiskal takratni predsednik Italijanske republike Francesco Cossiga, 11. septembra 1992 pa jo je novi predsednik Oscar Luigi Scalfaro z odlokom razglasil za državni spomenik (*monumento nazionale*). 10. februarja 2007 je tržaški župan Roberto Di Piazza »v čast mučenikom fojb« uradno odprl nov sakrarij.⁴⁰

Večina tistih, ki so jih maja 1945 aretirale jugoslovanske oblasti, je bila po krajšem času izpuščena. Drugi so bili usmrčeni in vrženi v kraška brezna (fojbe) ali druge jame, največ v prvi polovici maja 1945, ali deportirani v Jugoslavijo. Številni so se vrnili, drugi so umrli ali bili ubiti na poti, v zaporih in taboriščih vojnih ujetnikov.⁴¹

Med pogrešanimi je večina pripadnikov oboroženih enot, kot so razne veje vojske in policije, zlasti agentov javne varnosti in fašistične milice MVSN, pa tudi med civilisti je za mnoge najti podatke o njihovem aktivnem sodelovanju s fašizmom in nacističnim okupatorjem.⁴² Naj kot zanimivost navedem, da je med pogrešanimi tudi Aldo De Guarrini, rojen 1905 v Trstu. Bil je pripadnik MVSN in po septembru 1943 njene naslednice Milice za teritorialno obrambo (MDT, *Milizia per la difesa territoriale*). Zanj je v jugoslovanskih dokumentih navedeno, da je bil pripadnik strelskega voda, ki je leta 1930 v Bazovici izvedel smrtno kazen nad štirimi slovenskimi protifašisti.⁴³ Temu strelskemu vodju je pripadal tudi Cosimo Damiano Sfregola, rojen leta 1906 v Barletti pri Bariju. Med vojno je bil agent zloglasnega Posebnega inšpektorata javne varnosti v Trstu, institucije, ki je bila med tistimi, ki so v Julijski krajini izvajale represijo proti osvobodilnemu gibanju, ena najbolj okrutnih in učinkovitih.⁴⁴ Jugo-

Rima. 5 smrtnih obsodb je bilo izrečenih tudi 23. 10. 1942 na procesu proti 13 fantom iz Jablanice, ker so v letih 1938–1941 obeščali jugoslovanske oblasti o italijanskih vojaških pripravah na vojno. – Kacin Wohinz, Verginella, Primorski upor proti fašizmu, str. 360, 367.

⁴⁰ Dostopno na Odbor Bazoviški junaki, http://it.wikipedia.org/wiki/Foiba_di_Basovizza, 7. 3. 2013. Več o genezi razglasitve bazoviške fojbe za državni spomenik Jože Pirjevec, v AA, Fojbe, str. 196–241.

⁴¹ Po doslej ugotovljenih podatkih je pogrešanih tistih, ki so imeli stalno bivališče na območju nekdanje Goriške in današnje Tržaške pokrajine, okrog 1500. Ker pa so na seznamu tudi pripadniki oboroženih formacij (raznih vej policije in vojske), lahko sklepamo, da tistih, ki na sezname niso vključeni, ni bilo veliko. – Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli–Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Udine 1986–1991 (dalje Caduti, dispersi); Claudia Cernigoj: Operazione foibe a Trieste. Come si crea una mistificazione storica: dalla propaganda nazifascista attraverso la guerra fredda fino al neoirredentismo. Udine 1997 (dalje Cernigoj, Operazione foibe); Nataša Nemeč: Seznam umrlih za posledicami aretacij jugoslovanskih oblasti maja 1945 na območju nekdanje Goriške pokrajine. Elaborat, hrani Goriški muzej Nova Gorica; AA, Fojbe.

⁴² Nevenka Troha: Kdo so bili ljudje, ki so jih maja 1945 na območju Tržaške pokrajine aretirale jugoslovanske oblasti in so pogrešani. Rokopis, hrani avtorica.

⁴³ ARS, AS 1584, ae 141, 129.

⁴⁴ V Italiji sta bila ustanovljena samo dva posebna inšpektorata javne varnosti (Ispettorato speciale di pubblica sicurezza), poleg tega v Julijski krajini še na Siciliji za boj proti banditizmu. V: Enciklopedija Slovenije, knj. 3, Ljubljana 1987, str. 188; France Škerl: Primorska 1941–1943. Elaborat, 2. del, str.

slovanske oblasti so ga aretirale 11. maja 1945 na Miljah, od 23. junija pa je bil v zaporih Ozne v Ljubljani. Od tam je bil odpeljan 6. januarja 1946 in je pogrešan.⁴⁵

Med pogrešanimi pa je tudi več protifašistov, ljudi, ki so bili aretirani po pomoti, iz osebnega maščevanja itd.⁴⁶ O kaosu, ki je vladal v teh prvih mesecih po vojni, ko so se premikali tisoči vojnih ujetnikov in drugih zajetih ter aretiranih, nam zgovorno priča primer finančnih stražnikov, ki so bili zajeti v dveh vojašnicah v Trstu, potem ko so sodelovali v proitalijanski vstaji konec aprila 1945 in nato doživeli popolnoma različno usodo. Prvi stiki s projugoslovanskimi vstajniki in pripadniki Jugoslovanske armade so bili prijateljski. A že 2. maja dopoldan so jugoslovanske enote nenadoma obkolile vojašnico finančnih stražnikov na Campu Marzio in zajele tri častnike ter 93 podčastnikov in finančnih stražnikov. Zgodaj popoldan je bila obkoljena tudi vojašnica na Ulici Udine, kjer je bilo zajetih 11 častnikov in 250 podčastnikov ter finančnih stražnikov. Jugoslovanske enote so ujetnike iz vojašnice na Ulici Udine razorožile, odvedle v Rojan, nato na Prestranek in čez nekaj dni v taborišče za vojne ujetnike v Borovnici. Vsaj sedem jih je tam umrlo, sedem pa v bolnici za vojne ujetnike na gradu v Škofji Loki. Vsi drugi so bili izpuščeni, prvi že junija 1945, večja skupina pa 14. julija 1945.⁴⁷

Zajeti v vojašnici na Campu Marzio naj bi prenočili v bližini salezijanskega samostana v Trstu in bili naslednji dan odpeljani. Nazadnje so jih videli v Hrpeljah, od takrat naprej pa so pogrešani.⁴⁸ Italijansko ministrstvo za finance, v katerega pristojnost sodi finančna straža, in sorodniki so naslednja leta poizvedovali za pogrešanimi.⁴⁹ Po njih so poizvedovale tudi nekatere slovenske oblasti. Tako je med drugimi 11. oktobra 1945 predsednik Pokrajinskega narodno osvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst France Bevk poslal dopis Javnemu tožilcu Slovenije, v katerem ga obvešča,

314, hrani knjižnica INZ. Dokumenti, pričevanja in poročila o delovanju inšpektorata, njegovega vodje Giuseppeja Guelija in njegovih pripadnikov so v arhivu Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije-Juljske krajine v Trstu, XIII/896–917.

⁴⁵ ARS, AS 1584, ae 141, 129; AS 1931. Zaporne knjige, Ozna št. 2406.

Sorodniki so po vojni poizvedovali o njegovi usodi. Predstavnstvo Italije v Beogradu je obvestilo svoje zunanje ministrstvo, da so 15. 4. 1949 prejeli verbalno noto, v kateri jim jugoslovansko zunanje ministrstvo sporoča, da je bil italijanski državljan Cosimo Sfregola januarja 1946 pred vojaškim sodiščem v Ljubljani obsojen na smrt zaradi zločinov, ki jih je kot pripadnik fašističnih formacij zakrivil med vojno nad protifašisti v Julijski krajini. – Archivio storico diplomatico del Ministero degli affari esteri (ASDMAE), Affari politici (AP) 1950–1956, Jugoslavia, b. 606. Dopis predstavnstva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 20. 4. 1949.

⁴⁶ Nevenka Troha: Kdo so bili ljudje, ki so jih maja 1945 na območju Tržaške pokrajine aretirale jugoslovanske oblasti in so pogrešani. Rokopis hrani avtorica.

⁴⁷ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 146. Predmet: Trst, podatki, pridobljeni z zaslišanji pripadnikov kraljevih finančnih stražnikov, ki so se vrnil iz Borovnice 14. 7. 1945; ARS, AS 1584, ae 140, 141, 130.

⁴⁸ ASDMAE, AP 1950–1956, Jugoslavia, b. 606. Dopis italijanskega ministrstva za finance zunanjemu ministrstvu, 9. 3. 1950, Finančni stražniki, deportirani v Jugoslavijo.

⁴⁹ ASDMAE, AP 1950–1956, Jugoslavia, b. 606. Dopis italijanskega ministrstva za finance zunanjemu ministrstvu, 9. 3. 1950. Finančni stražniki, deportirani v Jugoslavijo; Seznam finančnih stražnikov, priložen dopisu Generalnega konzulata Italije v Zagrebu, 13. 1. 1953, Campo Marzio; Dopis Generalnega konzulata Italije v Zagrebu italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 19. 1. 1953.

da naj bi domnevno ugotovili, kje so še vedno zaprti finančni stražniki iz vojašnice na Campu Marzio, ki bi »moral biti – kot njihovi tovariši – že zdavnaj izpuščeni«. Med njimi je bil tudi kapetan Giovanni Acanfora, »ki je bil v zvezi s partizani in je naredil mnogo uslug našemu gibanju«. ⁵⁰ Bevk je za njihovo izpustitev in izpustitev še nekaterih drugih ponovno posredoval 2. novembra 1945, in to v pismu predsedniku Narodne vlade Slovenije Borisu Kidriču. Med drugim je zapisal: »Njihova zadeva je postala že naša osebna zadeva in – v kolikor so nekateri res nedolžni – tudi zadeva našega ugleda kot oblast. Bili bi zelo razbremenjeni in tudi naš ugled bi zrasel, ako bi se do konca razčistilo in po možnosti ugodno rešilo te primere.« ⁵¹

T. i. fojbe so bile vse od leta 1945 za del italijanskega prebivalstva in zlasti desničarske politike sinonim za slovansko (slovensko) in obenem komunistično barbarstvo, vsi usmrčeni naj bi bili le nedolžne žrtve, usmrčenih pa naj bi bilo deset tisoč, dvajset tisoč in tudi več ljudi. A vrsto let sta bila spomin na to dogajanje in njegovo izrabljanje v politične namene omejena na območja ob vzhodni italijanski meji. Po padcu berlinskega zidu in komunizma ter razdružitvi jugoslovanske federacije pa sta se vedenje o tem dogajanju in tudi njegova politizacija razširila po vsej Italiji. Enega od »dokazov« za »genocidnost« slovanskih balkanskih narodov in »nedolžnosti« Italijanov so zadnja leta našli tudi v etničnem čiščenju, do katerega je prihajalo med vojnami, ki so leta 1991 izbruhnile na Hrvaškem in leta 1992 v Bosni in Hercegovini. ⁵² Na to tezo v zadnjih letih velikokrat pristaja tudi velik del italijanskih levih strank. ⁵³ Tako je 30. marca 2004 italijanski parlament tudi z glasovi leveice izglasoval zakon št. 92, s katerim je 10. februar (dan podpisa mirovne pogodbe z Italijo leta 1947, na osnovi katere je Italija izgubila rapalsko mejo) proglasil za Dan spomina. ⁵⁴

Kot sem že omenila, je bazoviška fojba simbolni kraj spomina na vse tiste, ki so

⁵⁰ ARS, AS 1582, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst, m. 3. Dopis predsednika PNOO F. Bevka Javnemu tožilcu Slovenije, 11. 10. 1945.

⁵¹ ARS, AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, šk. 52. Pismo F. Bevka B. Kidriču, 2. 11. 1945.

⁵² Naj omenim npr. Marco Pirina, Anna Maria d'Antonio, serija knjig v letih 1994–1998 v okviru društva Silentius locimur iz Pordenona.

⁵³ Npr. izvajanje predsednika italijanske poslanske zbornice in vidnega člana Demokratske stranke leveice Luciana Violanteja na srečanju s prvakom Nacionalnega zaveznitva Gianfrancom Finijem v Trstu 14. 3. 1998. V protestni izjavi, ki so jo objavili po srečanju, so ugledni italijanski zgodovinarji opozorili, da je v italijanski javnosti vse do danes malo znanega o ravnanju italijanskega okupatorja med drugo svetovno vojno. Podpisniki poudarjajo, da bi morala Republika Italija nase prevzeti vsaj krivdo, da »v svoj kolektivni spomin ni vnesla vojnih zločinov, s katerimi se je v Jugoslaviji (pa tudi v Etiopiji in Grčiji) umazala fašistična Italija in da ni nikoli postavila pred sodišče visokih oficirjev in hierarhov režima, ki so izdajali zločinske ukaze za zatiranje civilnega prebivalstva«. V: L'Unità, 19. 3. 1998.

⁵⁴ Gazzetta Ufficiale, 13. 4. 2004. V uvodu piše: »Republika uvaja 10. februar kot 'Dan spomina', z namenom, da se ohrani in obnovi spomin na tragedijo Italijanov in vseh žrtev fojb, eksodus Istranov, Rečanov in Dalmatincev z njihovih ozemelj po drugi svetovni vojni in na raznovrstna dogajanja ob vzhodni meji.« Ta zadnja navedba naj bi se nanašala na trpljenje Slovencev in Hrvatov v času fašizma, a tega pri obeleževanju 10. februarja večinoma ne omenjajo. Leta 2005 je RAI posnela film Srce v breznu (Quore nel pozzo), ki je izkrivljeno in tendenciozno prikazal dogajanje glede t. i. fojb, v katerem so Slovenci in Hrvati prikazani kot izvajalci genocida nad »nedolžnimi« Italijani. Ta je zaradi popularnosti televizije seveda močno vplival na italijansko javno mnenje.

bili pogrešani, potem ko so jih maja 1945 aretirale jugoslovanske oblasti, torej tudi tiste, ki so bili ubiti drugje, ali so umrli med potjo ali pa v zaporih in taboriščih za vojne ujetnike v Jugoslaviji. Ravno zaradi njenega simbolnega pomena se okrog vprašanja, koliko trupel ubitih v začetku maja 1945 je dejansko v tem jašku, sprožajo številne polemike, ki segajo od tega, da je v jašku več kot 2700 trupel, do tega, da tam ni nikogar. Naj ob tem samo omenim, da so prve izkope izvajale že leta 1945 angloameriške zavezniške oblasti, ki so takrat upravljale Cono A Julijske krajine. V ilustracijo naj navedem samo nekaj podatkov iz poletja 1945. Tako karabinjersko poročilo sredi junija 1945 ugotavlja: »Širijo se vesti, da je bilo v brezno pri Bazovici vrženih okrog 300 oseb, in to finančni stražniki in agenti javne varnosti, medtem ko ni bilo nobenega karabinjerja v uniformi.«⁵⁵ Drugo poročilo iz avgusta 1945 pa prinaša že bistveno večje število: »O Bazovici smo sedaj že gotovi: žrtve so bile z Tržaškega, verjetno pa tudi z Goriškega. /.../ Število žrtev gre do 5000 iz Obrova, na 800 v Bazovici, 600 v Lokvi in 300 v Rižanu. Preverjeno je, da so po odkritju bazoviške fojbe Jugoslovani minirali in podrli veliko fojb, za katere sumimo, da so v njih trupla.«⁵⁶ Od oktobra 1954 je bazoviška fojba spet del ozemlja italijanske države, a njene oblasti, ki so jo proglasile za državni spomenik, vse do danes jaška niso preiskale.

Ob spomeniku pri bazoviški fojbi že vse od njegove postavitve potekajo spominske slovesnosti, od leta 2004, ko je bil uzakonjen Dan spomina, 10. februarja. Organizira jih Odbor za mučenike fojb (Comitato per i martiri delle foibe), ki mu predseduje Paolo Sardos Albertini. Udeležujejo se je predstavniki občinskih, pokrajinskih in deželnih oblasti, in od leta 2005 do 2012 tudi visoki predstavniki osrednjih oblasti. Tako je bil leta 2011 tam predsednik poslanske zbornice Gianfranco Fini, leta 2012 pa predsednik senata Renato Schifani. Leta 2013 se je prvič zgodilo, da visokih državnih predstavnikov ni bilo. Del slovesnosti je vedno tudi maša, ki jo praviloma daruje tržaški škof, preberejo pa tudi »Molitev za infojbirane«. Na slovesnosti sodelujejo bojovniška združenja, kot je npr. Državno združenje alpincev, praporščaki in častni vod. Leta 2013 so ga sestavljali gojenci znane vojaške akademije Nunziatella,⁵⁷ venec pa med drugimi položi tudi Vojaško poveljstvo Furlanije – Julijske krajine.

Tako Slovenci kot Italijani in že vrsto let tudi predstavniki uradnih oblasti pa sodelujejo na slovesnostih v spomin žrtvam nacističnega okupatorja. Najbolj množična je tista, posvečena spominu žrtvam nacističnega taborišča v tržaški Rižarni, ki je preurejena v muzej.⁵⁸ Slovesnost je tudi pri spomeniku 71 talcem, ustreljenim 3. aprila

⁵⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 34. Pismo Glavnega poveljstva Kraljevih karabinjerjev: Položaj v Trstu, 13. 6. 1945.

⁵⁶ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 146. Dokument: Novice o fojbah, 17. 8. 1945. Več v prispevku Gorazda Bajca v: AA, Fojbe, str. 312–325, in Nevenke Troha, prav tam, str. 279–283.

⁵⁷ Dostopno na Scuda militare »Nunziatella« – Wikipedia, http://it.wikipedia.org/wiki/Scuola_militare_%22Nunziatella%22, 28. 2. 2013.

⁵⁸ Več Ferruccio Folkel: La risiera di San Sabba. Milano 2000; Tristano Matta: Il Lager di San Sabba. Dall'occupazione nazista al processo di Trieste. Trieste 2013; Un percorso tra le violenze del no-

1944 na Opčinah, pa tudi pri spominski plošči 51 obešenim na Ulici Ghega v Trstu 23. aprila 1944. Oboji so bili usmrčeni kot povračilni ukrep zaradi atentata, ki je bil 2. aprila v kinematografu na Opčinah, kjer je bilo sedem mrtvih nemških vojakov, in eksplozije nastavljenе bombe, ki je bila 22. aprila v palači Rittmeyer v središču Trsta. Tam sta bila zbirališče in menza za nemške vojake in častnike, ubitih pa je bilo pet vojakov.⁵⁹

Če so povojne (demokratične) italijanske in tudi avstrijske oblasti, za razliko od nemških, dolgo sistematično brisale iz zgodovinskega spomina nasilje nad Slovenci, fašizem in zlasti vojno dogajanje, tudi vlogo italijanske države kot okupatorja (naj spomnim le na šolske programe pouka zgodovine, ki so se dolga leta zaključili z veliko italijansko zmago v 1. svetovni vojni) ali pa prispevek slovenskega osvobodilnega gibanja na avstrijskem Koroškem, tudi na osnovi katerega Avstrija ni bila razumljena kot sodelavec, ampak kot žrtev nacizma,⁶⁰ pa so bili na slovenski (jugoslovanski) strani povojne izvensodne usmrtitve potisnjene v pozabo. O tem se vrsto let ni ne pisalo in ne javno govorilo, jugoslovanska država ni nikoli objavila podatkov o pobitih, niti ni o času in kraju smrti obvestila svojcev. Torej tudi tam selektivno brisanje zgodovinskega spomina, sicer upravičeno opozarjanje na fašistično, nacistično in vojno nasilje, a obenem zamolčevanje ali pa minimiziranje povojnega dogajanja.

Razprave o povojnih usmrtitvah so v osemdesetih letih postopoma prodrle v javnost, po letu 1990 so na krajih povojnih usmrtitev in grobišč v Sloveniji tudi spominske slovesnosti, ki se jih poleg drugih udeležujejo predstavniki oblasti, na njih pa darujejo mašo najvišji predstavniki Rimskokatoliške cerkve v Sloveniji. Medijsko so dobro pokrite in tako ostajajo v zavesti javnosti.⁶¹

Ob tem pa iz zgodovinskega spomina v luči polemik o državljski vojni in povojnih usmrtitvah vse bolj izginja vedenje o tem, da so med vojno največ smrti povzročili okupatorji, madžarski, italijanski in zlasti nemški. Vse bolj se pozablja na fašistična koncentracijska taborišča kot so Rab, Gonars, Renicci, Visco, Monigo in

vecento nella Provincia di Trieste : Po poteh nasilja v 20. stoletju v Tržaški pokrajini. Trieste, Trst 2006 (dalje Po poteh nasilja v Tržaški pokrajini), str. 63–72; Larisiera di San Sabba, 1944 – Le vie della memoria – Youtube, <http://www.youtube.com/watch?v=Byhcyt0MN4>, 26. 2. 2013. Predsednik Italijanske republike Giuseppe Saragat je 15. 4. 1965 Rižarno pri Sv. Soboti proglasil za državni spomenik, ker je bila »edini primer nacističnega taborišča na ozemlju Italije«. Ima torej isti status kot bazoviška fojba.

⁵⁹ Po poteh nasilja v Tržaški pokrajini, str. 58–60; Gliimpiccati di via Ghega, 1944 – Le vie della memoria Youtube, http://www.youtube.com/watch?v=y7_vdyRnn8Y&list=PL54F88F2E9C9AC625, 25. 3. 2013.

⁶⁰ O problemih, ki jih je po vojni imel Pokrajinski odbor OF za Koroško z britanskimi zasedbenimi in avstrijskimi oblastmi gl. Avguštín Malle: Avstrijski in britanski varnostni organi in njihov odnos do koroških Slovencev v prvih povojnih letih. Prispevki za novejšo zgodovino, 2013, št. 1, str. 158–172.

⁶¹ Npr. Ferenc, Prikrito in očem zakrito; Žrtve vojne in revolucije : zbornik : (referati in razprava s posveta v Državnem svetu 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani). Ljubljana 2005; Huda jama [Videoposnetek] : krogi pekla. Scenarist in režiser Jože Dežman. Ljubljana, 2009; Otroci s Petrička [Videoposnetek]. Scenarist in režiser Miran Zupanič. Ljubljana Celje, 2008.

druga,⁶² pa tudi nacistična, kot so Auschwitz, Mauthausen, Ravensbrück, Dachau in druga,⁶³ v katerih je umrlo več tisoč Slovencev.⁶⁴ Spominska slovesnost pri spomeniku na pokopališču v Gradcu, ki je na dan spomina na mrtve, je vse bolj stvar svojcev ubitih in organizacije zveze borcev, podobno je tudi s prizorišči streljanja talcev in s spominskimi slovesnostmi v koncentracijskih taboriščih, npr. na Rabu, v Auschwitzu in Ravensbrücku.

Ob tem bi spomnila le na enega od vrhuncev medvojne represije, na represijo nemškega okupatorja na t. i. Spodnjem Štajerskem v letu 1942, z množičnimi streljanji talcev, ki pa so bili sodelavci osvobodilnega gibanja, in deportacijami svojcev partizanov in ustreljenih talcev v koncentracijska taborišča, največ v Auschwitz. Med svojci so posebna skupina t. i. ukradeni otroci. Otroke iz teh družin so namreč ločili od staršev in jih poslali v posebna taborišča na »prevzgojo«, kar je pomenilo v pomemčenju. Dojenčke, ki so imeli »dobro rasno oceno«, je prevzela nacistična organizacija Lebensborn, ki je delovala v okviru SS in je skrbela za rejo in posvajanje rasno ustreznih otrok. Te slovenske dojenčke je nato dajala v posvojitev nemškim družinam, predvsem družinam častnikov SS. Ukradenih slovenskih otrok je bilo okoli 600; večina se jih je po vojni vrnila, nekatere pa je uspelo nemško-nacistično okolje asimilirati.⁶⁵

Talcem, ki so bili v veliki večini sodelavci osvobodilnega gibanja, je smrtne kazni tik pred ustrelitvijo z odločbo izrekal komandant varnostne policije in varnostne službe na t. i. Spodnjem Štajerskem. Njihovo usmrnitev so objavili z razglasi. V zadnjih trenutkih življenja so lahko svojim najdražjim napisali poslovilna pisma. Po

⁶² O teh je izšla vrsta del, vendar v zadnjih letih zlasti izpod peresa italijanskih zgodovinarjev. Npr. Franc Potočnik: *Koncentracijsko taborišče Rab*. Koper, 1975; Božidar Jezernik: *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana 1997; *Deportacije slovenskih in hrvaških civilistov v italijanska taborišča 1942-1943 : taborišča na italijanski vzhodni meji*. Gradisca d'Isonzo, 2008; Davide Toffolo: *Italijanska zima*. Ljubljana 2011; Carlo Spartaco Capogreco: *Fašistična taborišča : internacije civilistov v fašistični Italiji (1940-1943)*. Ljubljana 2011; Alessandra Kersevan: *Un campo di concentramento fascista : Gonars 1942-1943*. Gonars, Udine 2007; Francesca Meneghetti: *Di là del muro : il campo di concentramento di Treviso (1942-43)*. Treviso 2012; *Onstran žice [Videoposnetek] / režiser, scenarist Darino Minigutti*. Udine, Zagreb 2011; Metka Gombač, Boris M. Gombač, Dario Mattiussi: *Quando morì mio padre : disegni e testimonianze di bambini dai campi di concentramento del confine orientale (1942-1943) = Ko je umrl moj oče : risbe in pričevanja iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942-1943)*. Gradisca d'Isonzo 2008.

⁶³ France Filipič: *Slovenci v Mauthausnu*. Ljubljana 1998; *Auschwitz - Birkenau (Oswiecim - Brezinka) : KL, koncentracijsko taborišče : zbornik*. Knjigo sta pripravili Marija Kovač-Zupančič, Linka Ksela-Jasna. Maribor, Ljubljana 1982; Silvija Kavčič: *Preživeli smo in spominjamo se : slovenske jetnice v ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück*. Ljubljana 2008; *Od tod so bežale še ptice : dokumenti iz nacističnih koncentracijskih taborišč : [Auschwitz, Buchenwald, Ravensbrück, Mauthausen]*. [tekst] Lojze Krakar. Ljubljana, 1962. Ravensbrück : FKL - žensko koncentracijsko taborišče. Ljubljana 1971.

⁶⁴ V nemških koncentracijskih taboriščih je bilo 7992 mrtvih, v italijanskih 1554, madžarskih 41 in v taboriščih Neodvisne države Hrvaške 50. – Baza podatkov »Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje (1941–1946)«. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino (v nadaljevanju Seznam žrtev).

⁶⁵ Stane Terčak: *Ukradeni otroci*. Ljubljana 1962. Zgodbo o enem od njih opisuje Anton Ingolič v romanu *Deček z dvema imenoma*. Ljubljana 1998,

2. oktobru 1942, ko so v Mariboru ustrelili 143 talcev, pisanje poslovilnih pisem ni bilo več dovoljeno, zato so jih nekateri pisali na skrivaj. Pisma so namreč dosegla ravno nasprotni učinek od tistega, ki ga je pričakoval okupator, namesto strahu so pri ljudeh budila upornost.⁶⁶

Ob 70-letnici že omenjenega množičnega streljanja talcev v sodnih zaporih v Mariboru so 2. oktobra 2012 v Muzeju narodne osvoboditve Maribor odprli začasno razstavo »Danes sem bil obsojen na smrt«. Talci na slovenskem Štajerskem 1941 – 1945. Na njej so bila poleg drugih dokumentov na ogled tudi poslovilna pisma. Ob tem je direktorica muzeja Aleksandra Berberih Slana izjavila: »Gre za pretresljive izpovedi, ob katerih se človek vpraša, kaj bi storil sam, če bi bil tik pred smrtjo in imel pred sabo le list papirja.«⁶⁷

Med nacistično okupacijo je bilo na t. i. Spodnjem Štajerskem ustreljenih skupaj 1939 talcev, med njimi 119 žensk. Ženske so streljali le v prvih dveh letih vojne, nato so jih pošiljali v koncentracijska taborišča. Leta 1941 je bilo ustreljenih skupaj 235 talcev, leta 1942 kar 926, leta 1943 82, leta 1944 287, leta 1945 382, datum pa ni znan za 27 talcev.⁶⁸

V Hrastniku, ki je imel takrat kakšnih 6000 prebivalcev, je junija in julija 1942 Gestapo aretiral več kot petdeset sodelavcev osvobodilnega gibanja. To so bili v veliki večini mladi ljudje, ki so zbirali denar, hrano in drug material za partizane, trosili letake, pa tudi izvajali majhne sabotaže, kot je bilo npr. nastavljanje žebeljčkov na rudniško cesto med Hrastnikom in Trbovljami. Nekateri med njimi so se udeleževali ilegalnih sestankov, ki so jih vodili takratni sekretar Okrožnega komiteja KPS in Okrožnega odbora OF za Revirje Sergej Kraigher, član teh dveh organov Alojz Ribič in do svoje aretacije februarja 1942 sekretar Okrajnega komiteja KPS in Okrajnega odbora OF Hrastnik Gvido Pavlič, ki so jim dajali usmeritve za delovanje.⁶⁹ Aretirani so bili po izdaji, začetnik katere ni ugotovljen. Med prvimi je bila aretirana Silva Cmok, ki je med zaslišanjem izdala sodelavce in bila nato izpuščena. Ozna jo je po koncu vojne aretirala, 4. julija 1945 je bila obsojena pred vojaškim sodiščem v Celju na zaporno kazen (višina kazni ni znana) in kmalu zatem izpuščena.⁷⁰ Po izpustitvi je živela v Avstriji.

Aretirani so bili zaprti najprej v zaporih v Trbovljah (poimenovanih »pri Figabirtu«). Moške so dali v eno celico, ženske v drugo, petnajstletno Pavlo Zadobovšek pa

⁶⁶ Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Maribor 1965 (dalje Poslovilna pisma)..

⁶⁷ Dostopno na Prvi interaktivni multimedijški portal, MMC RTV Slovenija: Dragi vsi, danes sem bil obsojen na smrt, <http://www.rtvlo.si/kultura/razstave/dragi-vsi-danes-sem-bil-obsojen-na-smrt/292715>, 1. 3. 2013.

⁶⁸ Seznam žrtev.

⁶⁹ Stanko Brečko: Hrastnik skozi desetletja. Hrastnik 1979 (dalje Brečko, Hrastnik skozi desetletja), str. 217.

Gvido Pavlič, rojen 18. 9. 1917 v Hrastniku, po poklicu ključavničar. Med vojno je živel v Trbovljah. Jeseni je postal sekretar Okrajnega komiteja KPS in Okrajnega odbora OF Hrastnik. Tam je organiziral mrežo sodelavcev OF. Aretiran je bil februarja 1942. Kot talec je bil ustreljen 27. 4. 1942 v Mariboru.

⁷⁰ ARS, AS 1931, šk. 837. Seznam zaupnikov Gestapa, izpostava Trbovlje.

so zaprli v drvarnico na dvorišču. Zasliševali so jih na sedežu tamkajšnje izpostave Gestapa. Čez nekaj dni so jih prepeljali najprej v zapore v Laškem in nato v zapore v Starem piskru v Celju ter nadaljevali z zaslišanji in zasramovanjem.⁷¹

Sledila so streljanja. V Celju so 22. julija ustrelili pet Hrastničanov, 30. julija osemnajst, 15. avgusta šestnajst in nato v Mariboru 2. oktobra še šest, skupaj torej 45. Poleg teh so leta 1942 ustrelili tudi nekatere od sodelavcev osvobodilnega gibanja iz Hrastnika in okolice, ki so bili aretirani novembra in decembra 1941 ali v prvih mesecih leta 1942. Tako so 18. februarja 1942 v Mariboru ustrelili enega talca iz Hrastnika, 21. marca enega, 23. marca dva, 11. aprila dva in 7. julija v Celju enega. 24. julija 1942 pa je bil pri Begunjah kot talec ustreljen komaj šestnajstletni mizarski vajenec Albin Kotnik. Skupaj je bilo tako leta 1942 ustreljenih 53 talcev iz Hrastnika. Med njimi je bilo 29 mlajših od 25 let, dva, že omenjeni Albin Koritnik (rojen 12. 2. 1926) in Stanislav Smolič (rojen 25. 8. 1924) sta bila ustreljena pred 18. rojstnim dnevom, štirje, Ana Matek, Franc Potisek, Ana Slokan in Franc Šunta, pa v nekaj mesecih po njem. Med ustreljenimi šestimi ženskami je bila le Julijana Jenko stara petdeset let, Marta Babič in Alojzija Vabič sta imeli dvajset, Justina Govejšek devetnajst, že omenjeni Ana Slokan in Ana Matek pa osemnajst let.⁷²

Ohranila so se poslovilna pisma nekaterih od ustreljenih talcev. Tako je ohranjeno pismo Antona Bostiča, ki je bil aretiran 17. decembra 1941 in ustreljen 18. februarja 1942 v Mariboru.⁷³ Ohranjeno je tudi pismo Petra Šergana (Šrgana), ki je bil aretiran 12. januarja 1942, ustreljen pa 23. marca v Mariboru. 5. avgusta isto leto so bili aretirani njegov oče, mati in brat Jože in deportirani v Auschwitz. Tam je bil oktobra 1942 brat Jože ubit.⁷⁴ Pismo je napisal tudi Martin Orožen, ugleden kmet iz Turja nad Hrastnikom. Aretiran je bil 18. decembra 1941 in ustreljen 11. aprila 1942 v Mariboru. Osem članov njegove družine, žena, sestra in šest otrok, je bilo aretiranih 5. avgusta 1942, vsi pa so vojno preživeli.⁷⁵

Pismo Franca Potiska, ki je bil aretiran 26. junija 1942 in ustreljen 22. julija isto leto v Celju, se je ohranilo v prepisu, ki ga je septembra 1942 naredila njegova sestra.⁷⁶ Njegov bratranec Slavko je bil ustreljen 15. avgusta v Celju, Slavkov brat Janez pa 2. oktobra 1942 v Mariboru. Oba brata sta bila aretirana 16. julija 1942.⁷⁷ Poslovilno pismo je napisal tudi Janez Potisek. Janezovo ženo Štefko in hčerko Zlatko so tudi aretirali. Ženo so poslali v Auschwitz, hčerko pa v otroško taborišče.⁷⁸

Ohranilo se je tudi pismo 21-letnega Ervina Hadolina, ki je bil ustreljen 30. julija 1942 v Celju, aretiran pa 7. junija 1942. Tri njegove družinske člane je nemška

⁷¹ Brečko, Hrastnik skozi desetletja, str. 218–219. Izjava Pavle Zadobovšek, hrani NT.

⁷² Seznam žrtev.

⁷³ Poslovilna pisma, str. 128, 129, faksimile str. 130, 131.

⁷⁴ Poslovilna pisma, str. 156, 157.

⁷⁵ Poslovilna pisma, str. 186, 187.

⁷⁶ Poslovilna pisma, str. 336, 337.

⁷⁷ Poslovilna pisma, str. 427.

⁷⁸ Poslovilna pisma, str. 522, 523.

policija aretirala 5. avgusta 1942. Mati Marija je marca 1943 umrla v Auschwitzu.⁷⁹ Isti dan je bil ustreljen tudi 22-letni Janko Ramšak, ki ga je Gestapo aretiral 4. julija. Tudi njegovo pismo se je ohranilo. 5. avgusta je policija aretirala očeta Matevža, mater Jero, brata Vilijema ter sestri Emo in Berto. Iz Auschwitzta sta se vrnila samo mati in sestra Berta.⁸⁰

Dvajsetletno Marto Babič so aretirali junija 1942, ustrelili pa 15. avgusta v Celju. Oče in mati sta umrla v Auschwitzu.⁸¹ Pismo ženi in hčerki je napisal tudi 27-letni Franc Kačič, ki pa je deloval na Dolu pri Hrastniku in bil aretirán že maja 1942. Tudi on je bil ustreljen 15. avgusta v Celju. Policija je aretirala ženo Berto in hčerko Bertico. Prva je oktobra 1942 umrla v Auschwitzu, hči pa maja 1943 v otroškem taborišču Regensburg.⁸²

Ohranjeno je tudi pismo Franca Pušnika, 28-letnega steklarja, ki ga je Gestapo aretirál 28. julija 1942, ustreljen je bil 2. oktobra 1942 v Mariboru. Njegova žena je bila do septembra 1943 v raznih nemških taboriščih.⁸³ Ohranjeno je tudi poslovilno pismo Miroslava Zalezine, 19-letnega steklarja, ki je bil aretirán 23. julija 1942, ustreljen pa isti dan kot Pušnik. V pismu je med drugim zapisal: »Draga Berta, Pepče, Danica in Marija! Začudili se boste, ko boste brali da sem ustreljen, toda ne smete jokati, kajti jaz umiram kot junak.« Njegov brat Martin je bil ustreljen že 15. avgusta 1942, mati in sestra Štefka pa sta umrli v Auschwitzu.⁸⁴

Pavla Zadobovšek, rojena 22. februarja 1927, je bila najprej v zaprta v Trbovljah, nato v Celju in Mariboru. Na dan streljanja talcev 2. oktobra 1942 so jo iz celice že odpeljali v pritličje zaporov, a jo nato po temeljitem izpraševanju o dejanski starosti, odpeljali nazaj. Od tam so jo poslali v zapore na gradu Borl, od koder jo je oče po nekaj mesecih uspel rešiti in se je vrnila domov.⁸⁵

Po nalogu šefa varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem Otta Lurkerja je tako kot drugje po Spodnjem Štajerskem avgusta 1942 nemška policija in orožništvo aretirala družinske člane, ki so živeli v skupnem gospodinjstvu z ustreljenimi talci, padlimi partizani ter tistimi, ki so še delovali v ilegali ali v partizanih. Od 3. do 6. avgusta, ko so s prvo akcijo v glavnem prenehali, so prepekljali v Celje 1262 oseb. Po preverjanjih so jih 293 izpustili. Ostale so razvrstili v tri skupine. Najprej so 6. avgusta odrasle moške od 18. do 55. leta prepeljali v mestno osnovno šolo in jih tam dokončno popisali ter odredili za koncentracijsko taborišče Auschwitz, v celjski okoliški šoli pa so v noči na 10. avgust ženskam odvzeli otroke in nato oboje, moške in ženske odpeljali v koncentracijsko taborišče Auschwitz in Birkenau. Otroke, ki so jih pred tem rasno pregledali, so 10. avgusta odpeljali v taborišče Frohnleiten pri Gradcu, nato pa v druga taborišča ali zavode Lebensborna,

⁷⁹ Poslovilna pisma, str. 364–365.

⁸⁰ Poslovilna pisma, str. 376, 377.

⁸¹ Poslovilna pisma, str. 392, 393.

⁸² Poslovilna pisma, str. 406, 407.

⁸³ Poslovilna pisma, str. 526, 527.

⁸⁴ Poslovilna pisma, str. 556, 557.

⁸⁵ Izjava Pavle Zadobovšek, hrani avtorica; Brečko, Hrastnik skozi desetletja, str. 269, 270.

stare in bolehe nad 55. leti pa v taborišče Buch na Bavarskem. Podatki o številu odpeljanih so različni.

Tej prvi največji akciji je do srede junija 1943 sledilo še pet, a nobena ni bila tako obsežna kot ta prva. Druga je bila sredi avgusta 1942, ko so v Celju ustrelili 95 talcev. Njihove sorodnike so aretirali še pred ustrelitvijo. Sredi avgusta so tako v celjski okoliški šoli zbrali nekaj sto oseb in jih 17. avgusta (po drugih podatkih 20.) prepeljali v Auschwitz, otroke pa posebej v taborišče Frohnleiten in od tam v druga taborišča.⁸⁶

V tretji akciji, ki je bila 3. oktobra 1942, potem ko so 2. oktobra v Mariboru ustrelili 143 talcev, pa otrok niso več ločili od staršev. Poslani so bili v različna taborišča po Nemčiji. V četrti, ki je bila 7. novembra 1942 in so v njej aretirali 259 oseb, so odpeljali v Frohnleiten 61 družin s 170 družinskimi člani. Peta akcija je bila 10. marca 1943, ko so v Mariboru ustrelili 25 talcev in 13. marca odpeljali v Frohnleiten kakšnih 160 ljudi. Šesta je bila 9. junija 1943, o tej pa podrobnejših podatkov ni.⁸⁷

Kot je razvidno iz poročila Žandarmerijske postaje Hrastnik z dne 6. avgusta 1942, je bilo 5. avgusta 1942 v Hrastniku aretiranih 99 oseb iz 29 družin partizanov in tistih talcev, ki so bili ustreljeni pred tem datumom. Aretacije so se začele ob 2.15 uri in so potekale v treh skupinah. Do osmih so aretirali 43 oseb, do devetih 37, preostalih 19 pa do dvanajstih. Še isti dan so jih transportirali v Celje. Med temi aretiranimi družinami je bilo 24 družin oziroma 80 sorodnikov talcev, štiri družine partizanov, za eno pa vzroka aretacije nisem mogla ugotoviti.. Njihovo premoženje je bilo zaplenjeno.⁸⁸ 15. avgusta 1942 je bilo v Celju ustreljenih šestnajst talcev iz Hrastnika. v noči s 14. na 15. avgust je nemška policija aretirala 53 njihovih družinskih članov. Poleg teh so v avgustu aretirali še 70 Hrastničanov, največ 17. avgusta.⁸⁹

Skupaj je v taborišču Auschwitz umrlo 43 sorodnikov leta 1942 ustreljenih talcev iz Hrastnika, med njimi dva dojenčka, rojena v taborišču, in šest sorodnikov partizanov. aretiranih avgusta 1942. Decembra 1941 rojena Bertica Kakič pa je maja 1943 umrla v taborišču Regensburg.⁹⁰ Večina od 51 umrlih v Auschwitzu, je umrla že leta 1942, drugi pa naslednje leto.⁹¹ O tem je trboveljski okrožni vodja Štajerske domovinske zveze Heribert Eberharth 16. novembra 1942 poročal zveznemu vodji Franzu Steindlu: »Velik odstotek teh izseljenih sorodnikov ustreljenih je v koncentracijskih taboriščih že umrl in skoraj vsak dan pride nekaj sporočil sorodnikom teh družin v trboveljskem okrožju, da je ta ali oni umrl. Na osnovi teh sporočil velik del prebi-

⁸⁶ Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968 (dalje Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), str. 351–352; Auschwitz Birkenau, str. 518, 530–532.

⁸⁷ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 353.

⁸⁸ Brečko, Hrastnik skozi desetletja, str. 218. Faksimile poročila Žandarmerijske postaje Hrastnik, 6. 8. 1942.

⁸⁹ Lojze Požun: Trbovlje v NOB 1941–1942. Trbovlje 1986 (dalje Požun, Trbovlje), str. 516.

⁹⁰ Seznam žrtev.

⁹¹ Seznam žrtev.

valstva meni, da niso umrli naravne smrti, temveč so jih naše oblasti kratko malo na neki način poslale v onostranstvo.«⁹²

Po nepopolnih podatkih se je iz Auschwitzta vrnilo 17 v avgustu 1942 aretiranih Hrastničanov, iz drugih taborišč pa tudi 71. Nimam pa podatka, koliko je bilo vseh aretiranih družinskih članov talcev in partizanov.

Naj ob tem dodam, da 105 ustreljenim hrastniškimi talcem in njihovim umrlim svojcem tudi v času, ki je temeljil na tradiciji narodnoosvobodilnega gibanja (in seveda revolucije), niso postavili spominskega obeležja. V tem času so namreč slavili zlasti junaštva partizanskih bojev in tako tudi »svoje« mrtve razporejali v kategorije prvorazrednih (padli partizani) in drugorazrednih (talci, interniranci).

Zaključek

V času okupacije slovenskega ozemlja med drugo svetovno vojno in v mesecih po njej je nasilne smrti umrlo več kot 97.000 oseb, ki so živele na območju današnje Republike Slovenije. Za razliko od prve svetovne vojne, ko so bili med žrtvami v veliki večini v boju padli vojaki, sta bili več kot dve tretjini teh žrtev, tako civilistov kot pripadnikov oboroženih formacij, usmrčeni. Med te sodijo tudi umrli v različnih taboriščih. Povzročitelji in žrtve so bili na obeh nasprotnih si straneh, ki jih lahko poenostavljeno poimenujemo protifašistična in fašistična, partizanska in okupatorska/kolaboracionistična, komunistična in protikomunistična. Selektiven je bil tudi spomin nanje. V Sloveniji smo v času socializma slavili protifašistične, partizanske žrtve, v politični emigraciji domobranske, protikomunistične.

In danes? Danes v Sloveniji v ospredje stopajo dolga leta zamolčani izvensodno usmrčeni po koncu vojne, tako Slovenci kot pripadniki drugih jugoslovanskih narodov, ki jih je konec vojne dohitel na slovenskem ozemlju ali pa so jih zavezniki izročili jugoslovanskim oblastem. Nedvomno so del zgodovinskega spomina kraji, kot so Huda jama, Teharje, Tezno, fojbe, a to morajo biti tudi Gramozna jama, Stari Pisker, Sodni zapori v Mariboru, taborišča na Rabu, v Gonarsu, Monigu, Ravensbrücku itd. Izjema je Auschwitz, ki pa je v zavedanju ljudi kot simbolni kraj holokavsta, manj pa kot kraj, kjer so umirali tudi Slovenci. Zgodovinski spomin tako žal tako še vedno prevečkrat ostaja selektiven in podrejen dnevnim potrebam politike, ne le slovenske, ampak tudi držav onstran nekdanje železne zavese z dolgoletno demokracijo, kot sta Italija in Avstrija. In tudi zaradi odpora do izkrivljanja zgodovine je gmajna pri Bazovici, na kateri so bili enajst let pred okupacijo Jugoslavije na osnovi sodbe italijanskega Posebnega sodišča za zaščito države usmrčeni štirje primorski protifašisti, danes vse bolj živ simbol upora primorskih Slovencev različnih političnih usmeritev.

Med žrtvami je bilo veliko mladih. In če se na koncu vprašam, kaj je te mlade ljudi, kot so bili hrastniški aktivisti Osvobodilne fronte gnalo v upor, saj so vedeli za streljanja talcev na t. i. Spodnjem Štajerskem, ki so se vrstila vse od 30. julija 1941 naprej, pa tudi za deportacije v koncentracijska taborišča. Prva skupina Hrastničanov

⁹² Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 353.

je bila namreč že julija 1941 deportirana v Mauthausen. Morda je odgovor v odlomku iz pisma študenta prava Antona Bostiča, rojenega maja 1914, ki ga je napisal tik preden je bil kot talec ustreljen 18. februarja 1942 na dvorišču hodnik zaporov v Mariboru: »/.../ Ni sicer lahko pustiti življenje, ki ga pravzaprav niti še pričel nisem; toda v nadi, da boste že vi in vsi poznejši rodovi živeli življenje vredno človeka, mi daje pogum, da sem pred smrtjo miren.«⁹³

Nevenka Troha

A DELIBERATION ON THE MEMORY OF EXECUTIONS

S u m m a r y

In various ways the authoritarian and totalitarian regimes retaliate against individuals, groups, organisations, and minorities, which might oppose them and thus endanger their power. The fascist and Nazi regimes intensified the repression, and with aggression and occupation of the territories of other countries the repression turned into mass killing, involving all the sides. After the war the killing resulted in the vengeance of the victors against the defeated, as well as in the repression of the new Yugoslav communist authorities against the real or imagined opponents.

Quite a few symbolic execution and burial sites date back to this period, for example Bazovica, the shooting range at Opicina near Trieste, the penitentiaries Stari pisker in Celje and the Maribor prison, the Graz cemetery in Austria, Gramozna jama in Ljubljana, Teharje, Kočevski Rog, Huda jama.

In October 1929, seven years after it had risen to power, the Italian fascist regime carried out the first death sentence, executing a member of the minority and the TIGR organisation in Istria, Vladimir Gortan. Less than a year later, in September 1930, four members of Borba, the Trieste branch of the TIGR organisation, were tried as terrorists and shot in Bazovica. The firing squad consisted of the members of the fascist National Security Volunteer Militia (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*, MVSN). These deaths resounded far and wide in the European and worldwide democratic public, and already in 1930 Bazovica became a symbol of the resistance against fascism, while today it symbolises the struggle of the Slovenian Littoral (Primorska) Slovenians against denationalisation.

After 1945, however, Bazovica also gained another symbolic meaning. Supposedly many of the people arrested by the Yugoslav authorities in May 1945 in the Trieste and Gorizia regions, who were later executed or died in prisons and prisoner-of-war camps, were thrown into the so-called Bazovica foiba (an abandoned mining shaft). The missing included many fascists and collaborators, also members of the aforementioned National Security Volunteer Militia, including a member of the firing squad which had executed the four Slovenian anti-fascists in 1930. However, the missing also included 93 members of the Financial Guard, who participated in the uprising of the Italian National Liberation Committee in the end of April 1945 in Trieste, and several anti-fascists. In 1992 the Republic of Italy declared the Bazovica foiba a national monument.

At both these symbolic places, by some strange coincidence located in close proximity of each other, memorial services attended by masses of people are organised every year. Memorial services are also held at the locations of post-war executions. However, in light of the debates about the civil war and post-war executions, the fact that during the war the largest number of deaths, by far, was caused by the occupiers is disappearing from the historical memory. Let me just underline one of the worst examples of wartime repression, the repression of the German occupiers in the Slovenian Štajerska region in 1942, where mass executions of hostages and deportations to concentration camps took place. I would like to bring the attention to Hrastnik with its population of about 6000 people at the time, where in the summer of 1942 the Gestapo arrested more than fifty activists of the Liberation Front. Executions followed. Five inhabitants of Hrastnik were shot in Celje on 22 July, eighteen on 30 July, sixteen on 15

⁹³ Poslovilna pisma, str. 129.

August, and then another six were shot in Maribor on 2 October, amounting to a total of 45 executions. Furthermore, in 1942 a few liberation movement collaborators from Hrastnik and its surroundings, arrested in November and December 1941 and in the first months of 1942, were also executed. Thus a hostage from Hrastnik was shot in Maribor on 18 February 1942, another one on 21 March, two on 23 March and another two on 11 April, while a single hostage was shot in Celje on 7 July. On 24 July 1942 an apprentice carpenter, only sixteen years old, was shot as a hostage near Begunje. Thus altogether 53 hostages from Hrastnik were shot in 1942. Of these 29 were younger than 25, two were shot before turning eighteen, and four of them were executed shortly after their eighteenth birthday. Among the six women who were shot only one was older than twenty one. Afterwards their family members were arrested and mostly deported to the Auschwitz concentration camp, while those younger than eighteen were sent to children's camps. There a girl aged only a year and a half died. 45 family members of hostages from Hrastnik, shot in 1942, as well as six relatives of partisans died in Auschwitz. Among them were two babies, born in the camp. Most of those who were deported to Auschwitz died already in 1942, while others died the next year. Altogether this means 105 fatalities.

Dopolnilo k opombi 64 na str. 103:

Računalniška baza podatkov z naslovom *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Na raziskavi in obnem pri neposrednem oblikovanju podatkovne baze so sodelovale Tadeja Tomišek Čehulić, Mojca Šorn, Dunja Dobaja in Marta Rendla. Raziskava je potekala v okviru štirih projektov (1. *Nacionalna zbirka Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem*; 2. *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej (1941–1946)*; 3. *Preverjanje seznamov žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej po matičnih knjigah*; 4. *Pregled mrljskih matičnih knjig za ugotovitev števila ter strukture žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej*). Raziskava ni zaključena (od 2012 pa tudi ni več financirana). Raziskavo so v okviru raziskovalnega projekta »Konkurenčnost Slovenije 2001–2006« in »Konkurenčnost Slovenije 2006–2013« omogočili Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, Ministrstvo za pravosodje in Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Dopoljevanje baze podatkov, ki ni zaključena in se spreminja glede na nove, dopolnjene podatke financira iz lastnih sredstev jo Inštitut za novejšo zgodovino.

1.01
Prejeto 14. 2. 2013

UDK: 323.15(497.4=112.2)"1945/1970"

Dušan Nečak*

Posebnosti obračuna z »Nemci« na Slovenskem

IZVLEČEK

Prispevek govori o posebnostih povojnega obračuna jugoslovanskih/slovenskih oblasti s tistimi pripadniki nemške narodne manjšine na Slovenskem, ki so po vojni ostali v Sloveniji. Napisan je na osnovi arhivskega gradiva nemške in avstrijske provenience. Ti viri opredeljujejo tri posebnosti tega obračuna: hitre likvidacije, izgon nemško govorečega prebivalstva preko »zelene meje« v Avstrijo in njihov domnevni izgon v druge kraje Jugoslavije ter Sovjetsko zvezo.

Ključne besede: Slovenija, Nemci, nemška narodna manjšina, zgodovina Slovenije po 2. svetovni vojni

ABSTRACT

FEATURES OF RETALIATION AGAINST »GERMANS« IN SLOVENIA

The following contribution focuses on the peculiarities of the post-war retaliation of the Yugoslav/Slovenian authorities against those members of the German national minority in Slovenia who remained in Slovenia after the war. It is written on the basis of German and Austrian archive materials. These sources define the three peculiarities of the retaliation: swift executions, deportation of the German-speaking population across the »green border« to Austria, and the alleged deportation to other parts of Yugoslavia and Soviet Union.

Keywords: Slovenia, Germans, German national minority; history of Slovenia after WWII

Z umikom nemških enot z jugovzhoda jeseni 1944 se je začelo veliko begunsko gibanje nemškega civilnega prebivalstva z nemškega naselitvenega prostora v Jugoslaviji. Težko je reči, koliko Nemcev se je v varstvu nemške vojske lahko podalo na ozemlje tedanjega rajha, saj so o tem na voljo le ocene. Na posameznih delih naselitvenega območja ni bila povsod dana možnost za pravočasno evakuacijo nemškega civilnega prebivalstva. Najteže je bilo z evakuacijo iz Banata, ker so sovjetske enote

* Dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana; e- naslov: dusan.necak@guest.arnes.si

iz Temišvara nepričakovano hitro prodrle in preprečile beg tamkajšnjih Nemcev. Iz Bačke se je na varno lahko umaknil večji odstotek tamkajšnjega nemškega prebivalstva. Iz Srema in Slavonije, z območij, ki so jih Sovjeti osvojili šele ob božiču 1944, pa je bilo mogoče še pravočasno evakuirati velike dele nemškega prebivalstva.

»Tisti Nemci, ki niso mogli zbežati oz. jih ni bilo mogoče evakuirati, so bili po težkih preganjanjih in daljšem trpljenju brez milosti izkoreninjeni.«¹ S temi besedami so sestavljavci nemškega poročila o izgubah »folksdojčerjev« v Jugoslaviji začeli poglavje o izgonu Nemcev iz Jugoslavije. V nadaljevanju pa navajajo, da je jugoslovanski tisk že aprila 1945 objavil navodila za izvajanje avnojskih odlokov, sprejetih 21. novembra 1944, kar naj bi bil znak za začetek preganjanj in likvidacij »Nemcev«. Dovolj naj bi bilo že dejstvo, da so bili »Nemci«. Preganjanjem pa naj bi se izognili le tisti, ki so izhajali iz družin, ki so imele delež srbskega, madžarskega, romunskega, makedonskega, italijanskega, ciganskega ali kakšnega drugega nenemškega izvora, ter tisti, ki so bili poročeni z osebo nenemškega izvora. Z nasiljem naj bi začele že sovjetske enote, ko pa je prišla »partizanska oblast«, naj bi ne bilo niti ene nemške vasi, kjer ne bi pobijali Nemcev.²

Na področju nemške naselitve v Jugoslaviji naj bi zlasti po marcu 1945, ko je bila vzpostavljena civilna oblast, ustanavljali dve vrsti taborišč za »Nemce«: delovna in uničevalna (Arbeits- und Vernichtungslager). Slovenija in njeni »Nemci« v tem nemškem viru sicer niso nikjer omenjeni, pa tudi o taboriščih na slovenskih tleh v njem ni govora, toda nobenega resnega razloga ni, da viru ne bi verjeli v tisti ugotovitvi, ki jo med drugimi ponuja in ki velja tudi za »Nemce« na Slovenskem: tisti »Nemci«, ki so imeli dovolj časa za pripravo evakuacije, in so vedeli, zakaj, so »v varstvu nemške vojske« množično odhajali v Rajh. Slovenski »Nemci« so imeli za pripravo evakuacije veliko časa. Tiste, ki pa so ostali, je doletela podobna usoda kot druge jugoslovanske »Nemce«, o katerih govori vir. Iz drugih nemško pisanih virov, pa seveda tudi iz slovenskih/jugoslovanskih virov, namreč lahko ugotovimo, da so taborišča za preostale »Nemce« bila tudi na Slovenskem. Nemški viri teh taborišč sicer niso kategorizirali, kot je bilo to storjeno za taborišča drugje po Jugoslaviji, vendar je mogoče reči, da je šlo po večini za manjša, prehodna taborišča. Nekatera pa so označili tudi za »koncentracijska taborišča«, torej uničevalna. Tudi za slovenska taborišča velja, da so bila rezervoar delovne sile, čeprav ne povsod, ne tako intenzivno in ne za daljši čas kot drugje po Jugoslaviji. Nemški viri o tem posebej ne govorijo. Največji zbirni taborišči, v katerih pa so bili zaprti tudi drugi nasprotniki novih oblasti in kolaboranti, npr. slovenski domobranci, sta bili Teharje pri Celju in Strnišče pri Ptujju. Za zadnjega nemška literatura trdi, da je bilo zaradi protesta mednarodnega Rdečega križa konec septembra 1945 razpuščeno.³

O ravnanju z zaprtimi »Nemci« in o razmerah v taboriščih je največ napisanega

¹ Die deutschen Vertreibungsverluste, Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete 1939/1950. Stuttgart 1958 (dalje Die deutschen Vertreibungsverluste), str. 435.

² Prav tam, str. 444.

³ Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien. München 1992 (dalje Weissbuch), str. 865.

v spominskih izjavah prizadetih in v različnih poročilih, naslovljenih na avstrijske in nemške oblasti.⁴ Iz teh poročil lahko na kratko povzamemo, da je bilo ravnanje z moškimi izrazito slabo, z ženskami nekoliko boljše, razmere na splošno pa so bile podobne tistim iz nemških medvojnih taborišč.

Po osnovi opravljenih raziskav⁵ lahko zapišem, da začetek obračuna z »Nemci« na Slovenskem – z aretacijami, njihovim zbiranjem v taborišča⁶ in izgonom kočevskih Nemcev, zagotovo lahko postavimo že v prvo polovico maja 1945. Prve aretacije so izvedli že nekaj dni po osvoboditvi 9. maja 1945.⁷ Po navedbah nemških virov naj bi v Sloveniji želeli kar najhitreje opraviti z nemško govorečim avtohtonim prebivalstvom in so zato »s prenatrjeno vihravostjo« (in übersturtzter Hast) izvajali »velikanske množične likvidacije«.⁸ Tako npr. navajajo, da je bilo samo v »povračilni akciji« za eksplozijo vagona s strelivom, ki je bila označena za »nemško sabotazo«, v Mariboru (sic!) 6. decembra 1945 ustreljenih 200 do 300 »Nemcev«.⁹ Kaže, da je ta številka pretirana.

Vseeno pa isti viri trdijo, da so bile prav te hitre likvidacijske akcije *prva posebnost* slovenskega obračuna z »Nemci«. Nemška/avstrijska stran navaja kot lokacije množičnih grobov in zbirnih taborišč še kraje: Celje (15 množičnih grobov),¹⁰ Slovenska Bistrica, Ptuj; Maribor: Studenci, Teološka fakulteta (bogoslóve), Tezno, sodni zapor, Bresternica; Hrastovec, Krško, Radovljica, Hoče, Pohorje, Slatina Radenci.¹¹

⁴ Prav tam in priloge v razpravi Dušan Nećak: Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. V: Zgodovinski časopis, 1993, št. 3 (dalje Nećak, Nekaj osnovnih podatkov), str. 439–451; v prispevku Toneta Ferenc v zborniku »Nemci« na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana 2002 (dalje »Nemci« na Slovenskem); Weissbuch, str. 863isl in drugje.

⁵ Podrobneje o izgonu, številu in datumih transportov, številu izgnanih itd., gl. prispevka Toneta Ferenc in Boža Repeta v zborniku »Nemci« na Slovenskem.

⁶ Najveć naj bi jih poslali v taborišća v ćasu od velike noći do binkoćti 1945, tako da naj bi bili septembra 1945 v taborišćih že »vsi Nemci«. – Die Lage. Der Deutschen Minderheit in Jugoslawien. – PAAA /politisches Archiiv des Aussenamtes/ Bonn, Abteilung IIIb, f. 134/1, 12. 5. 1952, str. 6 (dalje Die Lage). Septembra 1945 je bilo najvećje taborišće, Strnišće pri Ptuj, že razpušćeno.

⁷ O tem prića ljubljanski »Nemec« Franz Schiffer, ki je bil aretirán 13. (12?) 5. 1945, in popisuje svojo pot od aretacije preko ljubljanskih zaporov, sodnega procesa, dela v taborišću v Koćevju, zapora v Mariboru, do prihoda v Avstrijo v zaćetku petdesetih let. Prićevanje je zanimivo tudi zaradi tega, ki ga je popisoval. To je bil namreć dr. Balduin Saria, pred drugo svetovno vojno profesor za antićno zgodovino na ljubljanski Filozofski fakulteti, v ćasu vojne pa tesen sopotnik nacistov. – Bundesarchiv Koblenz (BAK), Erlebnisberichte zur Dokumentation der Vertreibung der deutschen aus Ost.- Mittel - Europa, XI. Jugoslawien, Slowenien, Nr. 416, str. 103–108. Gl. tudi spominski zapis R. L. iz Ljubljane, ki je opisala svoja doživlja od 12. 5. 1945, ko so jo aretirali v Ljubljani, do konca decembra 1945, ko je preko Mađarske uspela priti v Avstrijo. V: Nećak, Nekaj osnovnih podatkov, str. 448–450.

⁸ Die Lage, str. 5.

⁹ BAK, Ost.- Dokumentation, Anhang, Nr. 387, 4. Jugoslawien, str. 65.

¹⁰ Natanćneje o tem Hermann Rakusch: Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Mńchen 1992 (dalje Rakusch, Weissbuch), str. 865.

¹¹ BAK, Ost-Dokumentation 1, Anhang, Nr.384, Jugoslawien: Lager und Gefńngnisse; zemljevid z oznaćenimi grobišći iz zasebne zbirke predstavnika »Nemcev« na Slovenskem, hrani avtor; Osterreichische Staatsarchiv, OStA/AdR/BMFaA/II. – Pol/1946, Jugoslawien 12, Ausweisung der Osterreichischer und Volksdeutsche aus Jugoslawien, Ad Cirkulandum, Graz, 2. 4. 1946, str. 2; prav tam, II.- Pol/ 1948 - 71/Jugoslawien 9 – L, str. 1, Pismo Rose Stephenson; v prispevku Toneta Ferenc v zborniku »Nemci« na Slovenskem je omenjeno še Bukovje pri Dravogradu.

Poleg tega navaja Weissbuch der Deutschen in Jugoslawien. «kot mesta ustrelitve in množičnih grobov» tudi: jame, opuščene rudniške rove in kamnolome pri Celju, dalje Laško, Zidani Most, Hrastnik, Trbovlje, pri Zasipu, Marinsko kapelo, pod Jelenico, pri Riklovih in Khubusovih kamnolomih, na Dolu in Ani, v Praprotnem, v okolici Celja pri Mlinarjevem Janezu, pod naseljem Vrhe pri Teharjah, pod piritno žlindro (Piritschlacke) celjske cinkarne, na nasipu kanalizacijske deponije (am Damm der Abwässerdeponie) in v zasutih bunkerjih. Dalje naj bi grobovi bili v gozdu ob cesti v smeri Blagovne kakor tudi pod komunalno deponijo smeti, v Čretu pri tovarniškem tiru (Gleisanlage) cinkarne, pod skladiščem špedicije Celje, pod tovornim kolodvorom in tovarniškim tirom v Čretu, več množičnih grobov pa naj bi se nahajalo ob Savinji navzdol pri Tremerjah (Tremersfeld). Najmanj kilometer dolgo grobišče naj bi bilo v tankovskih jarkih v Zgornji Hudinji, v Novi vasi pod Toperjevimi hišami (?) in pod stanovanjskim blokom (unter Toper-Häuser, unter dem Wohnblock) in pod garažami pri Dobrovi kakor tudi v nekdanjem Sefovem gozdu (Sef-Wald). Avtor tega članka Hermann Rakusch je zapisal tudi, da leži eno največjih grobišč – dolgo okoli 800 metrov – pri Joštovem mlinu. Poleg tega pa naj bi po njegovih navedbah mnoge Nemce, ki so po 8. maju hoteli pobegniti iz Maribora, partizani zajeli in jih z dravskega mosta vrgli v Dravo, ki je kasneje naplavila njihova trupla.¹² Pri presojanju o tem pa je treba imeti pred očmi zelo verjetno domnevo, da gre pri teh grobovih vsaj deloma za ista grobišča, v katerih so tudi slovenski domobranci, ustaši in drugi.

Druga posebnost slovenskega obračuna pa naj bi bile akcije izгона nemško govorečega prebivalstva, zlasti žensk in otrok, preko jugoslovansko-avstrijske meje. V manjših skupinah naj bi jih pošiljali tudi preko »zelene meje«, v večjih skupinah pa po železnici.¹³

Prvi dokumentirani transport »Nemcev« s slovenske Štajerske, iz Maribora in okolice, z okoli 1000 osebami, je odšel na pot septembra 1945. Iz najdenega poročila dunajske policijske in železniške direkcije z dne 11. oktobra 1945 lahko razberemo ne samo čas prvega transporta, temveč tudi število izgnancev, opisane pa so tudi okoliščine, v katerih so se znašli po prihodu v Avstrijo: »Poročajo, /.../, da na železniški postaji Wilfleindsdorf, okraj Bruck na Leithi, že približno dva tedna stojijo vagoni, v katerih živi 900–1000 Volksdeutscherjev v komaj verjetnih razmerah in ob popolnoma nezadostni prehrani. Okoliške občine jih ne morejo oskrbovati, z ruske strani pa tudi ničesar ne ukrenejo v tej smeri. Zato so begunci življenjsko odvisni od kruha, ki ostane taboriščnikom iz bližnjega taborišča Kaisersteinbruch in ga ti iz sočutja namenijo beguncem. Zaradi takega položaja so imeli že več kot 20 smrtnih žrtev. Volksde-

¹² Rakusch, Weissbuch, str. 865–866.

¹³ O tem izčrpneje pišeta v svojih prispevkih Tone Ferenc in Božo Repe v zborniku »Nemci« na Slovenskem. Sam sem na to temo obširneje poročal v dveh razpravah: Nekaj osnovnih podatkov, v prilogi zbornika »Nemci« na Slovenskem pa sem objavil tudi originalna pričevanja prizadetih; O problemu »razseljenih oseb« (D.Ps.) in jugoslovanskih »Volksdeutscherjev« v Avstriji ter o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945–1947). V: Zgodovinski časopis, 1996, št. 4 (dalje Nečak, O problemu), str. 561–571.

utscherji so bili iz Maribora in okolice, od koder so bili izgnani. Na rusko zahtevo so morali obiti angleško cono, prestopiti madžarsko mejo in od tu preko Šoprona nadaljevati pot v Wilfeinsdorf. Ker je bil položaj beguncev brezupen, se je dunajska železniška direkcija čutila obvezana prestaviti te ljudi na dunajski vzhodni kolodvor, da bi lahko s posredovanjem dunajskega socialnega skrbstva (Volkswohlfahrtsamt) po dolgem času spet prišli do toplega obroka.«¹⁴

Sistematično so začeli na Slovenskem z izgonom »Nemcev« v Avstrijo okoli božiča 1945. Zanimive in vsaj delno skladne z nekaterimi podatki iz virov OZNE so navedbe iz avstrijskega vira, ki govore, da je pri »zimskem« izgonu 1945/1946 šlo v prvi vrsti za izgon Slovencev, saj naj bi bili »Avstrijci« izseljeni že prej, ali pa naj bi se nahajali v taboriščih OZNE. Tistih Slovencev namreč, ki so bili bogatejši in se niso »popolnoma priznavali za komuniste. Tako je prišlo do tega, da so se med izseljenci znašli tudi ljudje in družine, ki so bili v deželi naseljeni že stoletja. ali pa tudi taki, ki so šele prišli iz gestapovskih KZ taborišč ali iz nemških izseljenjskih taborišč in pogosto niso znali nemško.«¹⁵ Po mnenju tega vira je prišlo do množičnih aretacij »Avstrijcev in Avstrijcem prijaznih« na Spodnjem Štajerskem že takoj po 9. maju 1945. Aretacije je vir ocenil kot maščevanje, ki je veljalo nacistom na Spodnjem Štajerskem. Ti pa so »že dolgo pred 9. majem zapustili deželo. Tako so kot talce zaprli 4/5 nedolžnih ljudi«, je zapisal neznani poročevalec.¹⁶

Zima 1945/46 je bila torej osrednji čas izganjanja »Nemcev« na Slovenskem, bodisi s transporti bodisi preko zelene meje. Manj intenzivno pa je tovrstno preganjanje trajalo še celo prvo polovico leta 1946.¹⁷ O izgonu preko zelene meje je mnogo poročil.¹⁸ Za naše potrebe citiram le eno od njih, ki je sicer kratko, a pove vse o trajanju pohoda, njegovi sestavi in načinu izгона. V poročilu Preselitvenega urada (Umsiedlungstelle) avstrijskega zveznega ministrstva za notranje zadeve, znanega po kratici »12 U«, naslovljenem na Urad zveznega kanclerja – zunanje zadeve, z dne 12. februarja 1946, je zapisano: »Dne 4. 2. 1946 okoli 6.⁰⁰ ure so nekaj kilometrov severno od ceste Labod – Dravograd pognali preko meje približno 300 »folksdojčerjev« iz Jugoslavije. Ti »folksdojčerji« so na poti že od 10. 1. 1946 in so bili že na Dunaju; med njimi je veliko otrok in starih ljudi. Trenutno se nahajajo vzdolž meje na avstrijskih tleh, na prostem. Po prehodu meje so za »folksdojčerji« streljali, nihče ni bil

¹⁴ ÖStA/AdR/BMfaA/II. - Pol./1945 - 10/1901 - 2450, Z.2.022 - pol./45.

¹⁵ ÖStA/AdR/BMfaA/II. - Pol./1946, Jugoslawien 12, über die Aussiedlungen in der Untersteiermark im Winter 1945/1946, GZ 110.450 - pol/46. Prim. s sezname OZNE, omenjenimi v uvodu zbornika »Nemci« na Slovenskem, prispevki Toneta Ferenca in Boža Repeta v istem zborniku ter z delom Mateje Malnar: Analiza fonda Kulturbunda v arhivu MNZ. Diplomaska naloga, Oddelek za zgodovino, FF UL. Ljubljana 1997.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam. – II.-Pol./1948 – 71/Jugoslawien. Pismo Rose Stephenson avstrijskemu zveznemu kanclerju, 3. 5. 1948; prispevek Toneta Ferenca v zborniku »Nemci« na Slovenskem.

¹⁸ Gl. članke Nečak, Nekaj osnovnih podatkov; isti, O problemu; Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf 1961.

ranjen – streli za strah.«¹⁹ Tovrstni izgoni so bili posledica nasprotovanja zavezniških zasedbenih oblasti, v prvi vrsti britanskih, pa tudi sovjetskih – nekontroliranemu sprejemanju vseh iz Jugoslavije izgnanih »Nemcev« v Avstrijo²⁰, predvsem zato, ker Jugoslavija, kot vemo, ni bila med tistimi državami, ki so jim sklepi potsdamske konference dovoljevali izgon nemške manjšine.

Nemški viri poročajo, da se je približno od jeseni 1946 strogost v jugoslovanskih taboriščih začela manjšati. Poveljniki taborišč so odtlej začeli dopuščati množične pobege nemških taboriščnikov na Madžarsko, od koder so se potem napotili v Avstrijo in Nemčijo. Do tega časa je taboriščnika, če so ga na begu ujeli, doletela smrtna kazen.²¹

Točnost te trditve potrjujejo tudi avstrijske statistike. Te navajajo, da se je število jugoslovanskih »folksdojčerjev« v Avstriji, ki jih ni bilo mogoče repatriirati, od začetka do konca leta 1947 dvignilo za okoli tretjino – od skoraj 100.000 (98.947) na skoraj 130.000 (128.892). Samo od 1. septembra 1946 do 1. maja 1947 je v Avstrijo prišlo 17.528, v mesecih april, maj in junij 1947 pa je mejo prestopilo 15.399 »folksdojčerjev«. V dveh tednih meseca aprila je samo v okraj Fürstenfeld prišlo 1.500 beguncev.²² Število okoli 100.000 jugoslovanskih »folksdojčerjev« v Avstriji, ki jih ni bilo mogoče repatriirati, se je ohranilo tudi v statistikah z začetka petdesetih let.²³ Jugoslovansko-avstrijska meja je bila skoraj nepredušno zaprta, zato so prihajali pretežno preko Madžarske.

Za dokumentiran odgovor na vprašanje: Zakaj je prišlo od »otoplitve« odnosa do »Nemcev« v taboriščih, nisem našel dovolj podatkov. Najbrž pa se je to zgodilo zaradi tega, ker se je pomiril splošni položaj v državi, politične prioritete so bile druge, poleg pa se je tudi srd do »Nemcev«. Obračun z njimi je bil v glavnem končan. Na drugi strani jih v Nemčijo in Avstrijo »legalno«, po določilih potsdamskega sporazuma, niso mogli izgnati, ker jih zavezniške oblasti v teh državah niso sprejemale.²⁴ Nemška stran pa trdi, da se je to zgodilo očitno zato, ker so jugoslovanske oblasti prišle do spoznanja, da ne bo mogoče uresničiti pretnje jugoslovanskega notranjega ministrstva, ki naj bi javno zatrjevalo, da bo jugoslovansko nemštvo uničeno do pomladi 1947. Množičnih likvidacij naj ne bi bilo mogoče izvajati, ne da bi vzbudili pozornosti svetovne javnosti, zato so se odločili za drugačen/takšen način dokončnega obračuna z manjšino.²⁵

¹⁹ ÖStA/AdR/BMfaA/ II. – Pol/1946, Jugoslawien 12, Volksdeutsche aus Jugoslawien, Z 27.350 – 12 U/1946, 12. 2. 1946.

²⁰ Več o tem Nečak, O problemu, str. 561–566; isti, Nekaj osnovnih podatkov, str. 442–443, op. 17 in 19; prispevek Toneta Ferenc v zborniku »Nemci« na Slovenskem. Problem sodi v okviru zavezniškega odnosa do tako imenovanih »razseljenih oseb« (D. Ps.). Za Avstrijo je to problematiko v prvi vrsti obravnavalo notranje ministrstvo in njegov Preseljevalni urad/Umsiedlungsamt – 12 U. Obsežno gradivo na to temo hrani ÖStA/AdR/BMfI – fond U 12.

²¹ Die Lage, str. 9.

²² ÖStA/AdR/BMfaA/II.- 1947 - 35/Österreich 11, GZ 108.707 pol/47, Zuzug jugoslawischen Flüchtlinge nach Österreich, 6. avgust 1947.

²³ Prav tam, II.-Pol./1952 - 198 (International), 4. 1. 1952, 1. 7. 1952 in 4. 12. 1952.

²⁴ Gl. tudi prispevek Toneta Ferenc v zborniku »Nemci« na Slovenskem.

²⁵ Die Lage, str. 10.

Poveljniki taborišč so torej jeseni 1946 začeli dopuščati množične pobege na Madžarsko. Proti plačilu 1000 dinarjev so se taboriščniki lahko priključili neuradnemu transportu na Madžarsko. Poveljniki taborišč so jim navadno dodelili oboženo spremstvo do madžarske meje. Če pa so poskusili pobegniti na »črno« in so jih ujeli, so jih pripeljali nazaj v taborišče. Največ tovrstnih transportov naj bi bilo pozimi 1946/1947, kar ne ustreza popolnoma podatkom iz avstrijskih statistik, razen če je potovanje do Avstrije trajalo mesec ali več. Prenehali so šele jeseni 1947. Ocenjujejo, da je na ta način Jugoslavijo zapustilo nekaj deset tisoč »Nemcev«, samo iz taborišč Gakovo in Kruševlje okoli 30.000 ljudi. Denar so taboriščniki večinoma dobili od jugoslovanskih znancev, sorodnikov in prijateljev, saj naj bi ga sami že dolgo ne imeli več.²⁶

Prebegi jugoslovanskih »Nemcev« preko Madžarske v Avstrijo so slednji povzročali opazne probleme, saj je bila že tako prenapolnjena z begunci vseh vrst. Problem je bil tako velik, da je avstrijska vlada sredi maja 1947 madžarskemu zunanjemu ministrstvu predala verbalno noto, v kateri je zahtevala takojšnjo zaustavitev pritoka »Nemcev« iz Jugoslavije preko Madžarske. Vodja političnega oddelka madžarskega zunanjega ministrstva poslanik Velics je vodji avstrijskega političnega predstavništva v Budimpešti, dr. Meinradu Falserju, zatrdil, da bo Madžarska mejo z Jugoslavijo zaprla tesno, kolikor je to sploh mogoče. Kljub temu so na avstrijsko politično predstavništvo konec maja 1947 prihajali številni »Nemci« iz Bačke in prosili za pomoč, je poročal avstrijski diplomat na Dunaj. Po mnenju madžarskega diplomata pa se je pritok »Nemcev« iz Jugoslavije povečal zato, ker naj bi v Jugoslaviji razpustili nekatera taborišča za »Nemce«.²⁷

Nemajhen del dela zmožnih taboriščnikov v Jugoslaviji se je odločil za delo v rudnikih in na državnih kmetijskih posestih v notranjosti države, dokler niso poleti 1948 zaprli vseh taborišč za »Nemce«.²⁸

Tretja posebnost slovenskega obračuna z »Nemci« naj bi bil njihov izgon v druge kraje (taborišča) Jugoslavije in na prisilno delo v Sovjetsko zvezo. Zadnje je bilo običajno za »folksdojčerje« iz Vojvodine in Slavonije. Deportacije v Sovjetsko zvezo so začeli v Jugoslaviji izvajati že na božič 1944 in po ocenah nemških virov naj bi zajele med 30 in 100.000 »Nemcev« iz Srbije in Hrvaške. Isti viri pa tudi jasno zanikajo možnost, da bi deportacije v Sovjetsko zvezo izvajali tudi med »Nemci« iz Slovenije.²⁹

Po nekaterih drugih podatkih pa se zdi, da je bilo kaj takega mogoče tudi v Sloveniji. Domnevo utemeljujem s podatkom, ki govori o tem, da so sovjetske oblasti 5. julija 1946 v Gradcu zbrale vse tujce brez dovoljenja, med drugimi tudi Jugoslovane, in jih deportirale na Madžarsko, »češ da pridejo v Rusijo na delo«.³⁰ Podobnega

²⁶ Prav tam. in ÖStA/AdR/BMfaA/II - Pol./1947 - 35/Österreich 11, GZ 109 160 pol/47, Flüchtlinge aus Jugoslawien; Entlassung aus Internierungslagern gegen bezahlung, 22. 8. 1947.

²⁷ Prav tam, GZ. 107.302, Zustrom vom Volksdeutschen aus Jugoslawien, 27. 5. 1947.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Die Lage, str. 7.

³⁰ Dušan Nečak: Slovenija 1945 – čas evforije, shizofrenije in paranoje. V: Borec, 1991, št. 4, 5, 6, str. 447.

mnenja je tudi slovenska raziskovalka zadnjih let vojne in prvih let po vojni Jerca Vodušek-Starič, ki se je – sicer v popolnoma drugem kontekstu – tudi dotaknila tega vprašanja. Po njenem mnenju so namreč Britanci, ki so izgnane «folksdojčerje» kasneje zavračali na meji, le-te pošiljali na Vzhod.³¹ V pregledanem gradivu avstrijskega zunanjega ministrstva pa sem našel še en drobec, ki morda dodatno pojasnjuje domnevo, da je bil del «folksdojčerjev» iz Slovenije izgnan tudi v Sovjetsko zvezo. Manjšinski referent urada koroške deželne vlade je aprila 1946 izdelal poročilo o položaju v Mežiški dolini. Potem ko je ugotovil, da so v Mežiški dolini zaprli oziroma poslali v taborišča večino »folksdojčerjev«, tiste, ki so še na svobodi, pa strogo nadzorujejo, je zapisal: »Govori se, da iz Maribora in drugih krajev nenehno pošiljajo manjše in večje transporte z neznanim ciljem, domnevno v Rusijo. O nekaterih odvlečenih ljudeh vedo, da niso več živi.«³²

Iz statistik fonda DO2 – Osrednja uprava za nemške preseljence (Zentrverwaltung für deutsche Umsiedler) nemškega Zveznega arhiva, oddelka v Potsdamu, ki zajema nekdanje arhive Nemške demokratične republike (NDR), je mogoče razbrati, da je kar nekaj tisoč tako imenovanih «civilnih internirancev» iz JV Evrope, tudi Jugoslavije, pod katerimi so razumeli odpeljane »folksdojčerje« iz teh držav, iz SZ v letih 1946–1949 prišlo v NDR. Tako je iz beležke o telefonskem pogovoru med vzhodnonemško Osrednjo upravo za nemške preseljence in predstavnikom Sovjetske vojaške administracije v Nemčiji (SMAD: Sowjetische Militär Administration in Deutschland), poročnikom Bogatovskim, z dne 31. avgusta 1949, vidno, da v sovjetski okupacijski coni v kratkem pričakujejo 3000 «civilnih internirancev» iz teh držav, ter da SMAD prosi nemške oblasti za njihovo namestitve.³³ O enakih ljudeh, vendar brez navajanja njihovega števila, govori tudi dokument Osrednje uprave z dne 30. oktobra 1946, ko naj bi se iz SZ v Sovjetsko okupacijsko cono vrnil transport «folksdojčerjev» iz Romunije, Madžarske in Jugoslavije. V glavnem je šlo za ženske med 18. in 35. letom, moški pa so bili tudi starejši. Pretežno so bili samski ljudje, ki so imeli družine še v teh državah. Osrednja uprava je poročala, da so bili, potem ko so zvedeli, da bodo namesto domov prišli v vzhodno Nemčijo, popolnoma demoralizirani in da niso kazali nikakršnega zanimanja za »obnovo svojega življenja«.³⁴

Zapisali smo že, da so bili ukrepi za zbiranje, zapiranje in izgon »Nemcev« na Slovenskem izvajani pretežno v času do konca leta 1946. Transporti z izgnanci so prenehali nekako do sredine leta 1946. Kaže pa, da v tem času vendarle niso zbrali vseh »Nemcev« na Slovenskem v taboriščih oziroma jih do srede leta 1946 niso vseh izgnali. Konec leta 1946 je izgon doletel še nekaj sto »Nemcev« s Štajerske, vendar

³¹ Jerca Vodušek-Starič: Prezem oblasti 1944–1946. Ljubljana 1992, str. 180–181.

³² ÖStA/AdR/BMfaA/II.-Pol./1946 – 15/Jugoslawien 3.

³³ BAK, Abteilung Potsdam, fond DO2 - Zentralverwaltung für deutsche Umsiedler, f. 33, foll. 61, Aktennotiz (1. 9. 1949) Btr. Telefongespräch mit der SMAD, Leutnant Bogatowski, am 31. 8. 1949; prav tam, foll. 62, Aktennotiz, Betrf. Anruf der SMAD, Leutnant Bogatowski, Berlin, 9. 9. 1949.

³⁴ Prav tam, f. 55, Umsiedlung der Rückführung von Emigranten in die SBZ, foll. 211.

jih niso pregnali v Avstrijo, temveč v taborišča v Vojvodini.³⁵ Morda zato, ker na Slovenskem ta čas že ni bilo več primernih taborišč?

Iz zapisknika o zaslišanju Josefe Fritz iz Šentjanža (St. Johann) pri Dravogradu 51, pošta Radlje ob Dravi (Marenberg), ki ga je opravila 8. maja 1947 žandarmerijska postaja Eibiswald (Ivnik), izvemo podrobnosti o tem dogajanju. Šlo je za hčerko posestnika, ki je bila leta 1922 rojena v Jugoslaviji, vendar je imela tako kot starši avstrijsko državljanstvo. Očeta naj bi že leta 1930 ustrelil neki Jugoslovan, ob koncu vojne pa sta z bratom ostala v Šentjanžu pri Dravogradu, kjer so imeli gostilno. Njuna mati je bila ta čas v bolnišnici v Avstriji.

»Dne 4. 12. 1946 ponoči je prišlo v naše stanovanje šest jugoslovanskih mož, štirje civilisti in dva policista. Mene in sorodnike so nagnali iz stanovanja. S seboj smo smeli vzeti le toliko, kolikor smo mogli nesti. Naložili so nas na tovornjak in odpeljali do Vuzenice, od koder smo se z vlakom odpeljali do Siska na Hrvaškem. Od tu smo pešačili sedem kilometrov do taborišča pri Sisku. Dne 19. 1. 1947 smo prišli v taborišče Kničanin. Iz naše okolice, tj. na drugi strani radelskega prehoda (jenseits der Grenze des Radlgebietes), je bilo tu 270 oseb. Šlo je pretežno za nemško govoreče osebe, predvsem »folksdojčrje«. /.../ Družine so bile nameščene skupaj. Kakšen smisel je to imelo, ne morem povedati, rečeno pa je bilo, da bo zadrževanje v taborišču trajalo nekaj časa. Avstrijci naj bi bili ločeni od drugih in naj bi jih po možnosti odpustili. Toda to se do danes ni zgodilo. Zaradi brezupnega položaja sem se odločila za beg. Uspel mi je 29. aprila 1947, ko je bil stražar v »Schilderhaus«. Moji bratje in sestre si niso upali in so ostali tam. Dve postaji sem šla peš, potem pa sem se z vlakom odpeljala do Dravograda. /.../ O odvlečenih osebah iz Avstrije ni mogoče dobiti jasne slike. Ali so jih ustrelili ali pa poslali na delo v tujino (Rusijo, Poljsko).«³⁶

V času razpustitve taborišč za »Nemce« poleti 1948 je bila za večino njihova usoda že dorečena. Nasilnega obračunavanja praktično ni bilo več in stanje ter odnos do »Nemcev« sta se začela umirjati. Tisti, ki so ostali v Jugoslaviji in ki so bili dela zmožni, so bili po večini zaposleni kot »svobodni delavci« v industriji in kmetijstvu. Stanovali so v krajih delovnega mesta ali pa so bili napoteni v kraje stalnega prebivališča, ki jih niso smeli zapustiti. Kasneje so jim omogočili svobodo gibanja v krogu 30 kilometrov. Mnogi so svoje domove našli zasedene, saj so v njih jugoslovanske oblasti naselile ljudi iz drugih krajev Jugoslavije. Del teh ljudi je relativno hitro odšel in tako se je del Nemcev lahko vselil nazaj v svoje hiše, vendar so praviloma v njih dobili le eno sobo in kuhinjo. Nič nenavadnega ni bilo, da so v hiši, kjer je prej stanovala ena nemška družina, zdaj živele tri. Toda kaj takega je veljalo tudi za pripadnike jugoslovanskih narodov, le družinam z veliko otroki so izjemoma dodelili še eno spalnico, so menili nemški analitiki položaja »Nemcev« v Jugoslaviji.³⁷

³⁵ Prav tam.

³⁶ ÖStA/AdR/BMfI - 2/47, GZ -59042-2/47.

³⁷ Die Lage, str. 12; PAAA, Abt. III, Band 15, Jugoslawien, str. 13.

Imeli so delovno obveznost.³⁸ Ta je bila v začetku opredeljena s štirimi leti, v začetku petdesetih let pa so se oblasti zadovoljile le s trimesečno obveznostjo, ki se je avtomatično nadaljevala, če prizadeti ni odpovedal službe v petnajstih dneh po preteku obveznosti.³⁹ Veljali so za »tujce, ki jih ni mogoče repatriirati«.⁴⁰

Imeli so enake pravice kot drugi delavci, odnos do njih in prehrana pa sta se bistveno izboljšala. Tisti, ki niso bili dela zmožni, ali tisti, katerih delovna obveznost države ni zanimala, so lahko odšli k sorodnikom ali znancem ali pa so si sami našli delo. Druge, ki niso mogli poskrbeti zase, so nastanili v t. i. domove za ostarele, v katerih pa so bile po pričevanjih razmere zelo podobne prejšnjim taboriščnim.⁴¹

Dne 17. januarja 1951 je Prezidij zvezne skupščine objavil ukaz o prenehanju vojnega stanja z Zvezno republiko Avstrijo, 1. avgusta istega leta pa je izdal enak ukaz še za Nemčijo. S tema ukazoma so prenehali veljati predpisi, ki so temeljili na vojnem stanju Jugoslavije z obema državama, tudi 1. člen odloka Predsedstva Avnoja iz leta 1944.⁴² To je obenem pomenilo tudi bistveno izboljšanje položaja za preostale »Nemce« v Jugoslaviji. Ta se je začel vidno izboljševati že po 1. oktobru 1948, ko so lahko tudi jugoslovanski »Nemci« zaprosili za jugoslovansko državljanstvo. Od leta 1949 pa so po črki zakona jugoslovanskim »Nemcem« pripadle tudi vse druge državljske pravice, vključno z volilno.⁴³

Od aprila 1951 jim je bil omogočen nakup odvetega premoženja po zmerni ceni, kar jih je zmoglo sicer le malo.⁴⁴ Nekateri poročevalci o položaju »Nemcev« v Jugoslaviji pa so bili mnenja, da je najboljši dokaz za izboljšanje stanja nameravano oblikovanje «švabske OZNE» (schwäbisch GPU/OZNA) in dejstvo, da so se nekateri »Nemci« preko komunistične partije povzpeli do višjih položajev.⁴⁵

Vodja nemškega političnega predstavništva v Beogradu dr. Ulrich je oktobra 1951 poročal v Bonn, da mora imeti izboljševanje položaja »Nemcev« dva vzroka:

»Prvič, Titova vlada si očitno prizadeva opustiti vse, kar bi lahko vplivalo na dobre odnose z Zvezno republiko, in drugič, v deželi ostale »folksdojčerje« želi ohraniti kot dragocene delovne moči, saj zaradi njihovega malega števila politično za Jugoslavijo ne pomenijo več resničnega manjšinskega problema.«⁴⁶ Kot dokaz resnične želje, da ostankom nemške narodnostne skupine olajšajo obstanek v državi, je nemški di-

³⁸ PAAA, Abt. III, f. 292, str. 54.

³⁹ PAAA, Abt. III, f. 1383(286), Die Deutschen in Jugoslawien, 28. 11. 1950, str. 7–8.

⁴⁰ Die Lage, str. 12.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Uradni list FLRJ, št. 4-54, 17. 1. 1951; Uradni list FLRJ, št. 35-50, 1. 8. 1951.

⁴³ Die Lage, str. 12-14; PAAA, Abt. III., f. 1383(286), Die Deutschen in Jugoslawien, 28. 11. 1950, str. 7; prav tam, f. 1394(297), str. 54; prav tam, 1951, f. 15, str. 17. V letu 1948 je prišlo do dveh novelizacij Zakona o državljanstvu DFJ. – Uradni list DFJ, 64-624/45 oz. Zakona o potrditvi in spremembah zakona – (Zakon o državljanstvu FLRJ – prečiščen tekst). – Uradni list FLRJ, 54-625/46, in sicer: Zakon o spremembi čl. 37, odst. 2 88/48 – 1384 in Zakon o spremembah in dopolnilih zakona 105-48 – 1729.

⁴⁴ Prav tam, str. 13.

⁴⁵ PAAA, Abt. III, f. 1383(286), Die Deutschen in Jugoslawien, 28. 11. 1950, str. 7–8.

⁴⁶ PAAA, Abt. III., Band 15, Jugoslawien, Poročilo dr. Ulricha zunanjemu ministrstvu, 17. 10. 1951, str. 1.

plomatski postavljali odprtje nemške šole v Novem Sadu in enega nemškega razreda v Beogradu.⁴⁷

Toda kljub izboljššanemu položaju je večina »Nemcev« v Jugoslaviji – tako govorijo nemška poročila – čim prej želela oditi iz Jugoslavije, največkrat v Nemčijo, tudi če tam niso imeli nobenih sorodnikov. Počutili naj bi se osamljene in se bali, da se grozljiva dogajanja iz preteklosti ne bi ponovila.⁴⁸ Poročali so, da so »Nemci« konec leta 1951 stali v vrstah pred nemškim veleposlaništvom, da bi se prijavili za izselitev v Nemčijo.⁴⁹

Zakon o državljanstvu iz leta 1948 jim je dajal namreč tudi pravico črtanja s seznama državljanov. To naj bi stalo okoli 1500 dinarjev, takim, ki so to zahtevali, pa naj ne bi delali nikakršnih težav, pač jim je to kasneje omogočilo odhod iz države preko taborišč v Trstu. Do leta 1951 je bilo namreč zelo težko pridobiti jugoslovansko dovoljenje za izselitev, pa tudi Nemčija ni rada dajala vstopnih dovoljenj, razen v primerih akcije združevanja družin (Familienzusammenführung). Zato se je na ta način do leta 1952 izselilo razmeroma malo »Nemcev« iz Jugoslavije, v letu 1950 samo 179.⁵⁰

Šele junija 1952 se je nemškemu veleposlaništvu v Beogradu uspelo dogovoriti z jugoslovansko vlado oz. državnim sekretariatom za zunanje zadeve o preseljevalni akciji »folksdojčerjev« v Zvezno republiko Nemčijo. Dogovorili so se, da bodo nemške oblasti v Jugoslaviji živečim »folksdojčerjem« izdale tako imenovani »Gleichstellungsbescheinigung«, ki bo imetniku takoj, ko bo stopil na tla Zvezne republike Nemčije, omogočil status, ki bo enakovreden nemškemu državljanu. Na osnovi takega dokumenta bodo lahko njihovi imetniki pred jugoslovanskimi oblastmi sprožili postopek za odpustitev iz jugoslovanskega državljanstva.⁵¹ Po nemških izkušnjah naj bi se tak postopek obnesel, čeprav so jugoslovanske oblasti »nemškim« vojnim obveznikom in strokovnemu kadru odklanjale izdajo dokumentov o odpustitvi iz državljanstva.⁵²

Nemško zunanje ministrstvo je za leto 1953 ugotovilo bistven napredek pri »združevanju v Jugoslaviji ostalih folksdojčerjev«, za kar naj bi bila zaslužna jugoslovanska vlada. Statistični podatki pa govorijo, da je bilo v okviru te akcije leta 1953 ugodeno 12.005 prosilcem, »folksdojčerjem« iz Jugoslavije. Skupaj z otroki jih je to leto v resnici prišlo v Nemčijo okoli 11.000, računali pa so, da jih bo v letu 1954 prišlo še okoli 6.000 do 8.000.⁵³

Tudi avstrijske obmejne oblasti so zaznale povečan odhod »Nemcev« iz Jugoslavije. Decembra 1952 je obmejna postaja Arnoldstein/Podkloster poročala, da se od približno oktobra 1952 z vlakom št. 100, ki pripelje skozi tunel na Rosenbach/

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Prav tam. in prej citirani akti PAAA.

⁴⁹ PAAA, Abt. III, f. 15, Jugoslawien, 1951, str. 16.

⁵⁰ PAAA, f. 1383(286), Die Deutschen in Jugoslawien, 28. 11. 1950, str. 7; prav tam, f. 1394(297), str. 55.

⁵¹ PAAA, Abt. III., f. 1394(297), str. 55.

⁵² Prav tam.

⁵³ PAAA, Abt. III, f. 484, 1954, str. 29.

Področja ob 12.¹⁵, vsak dan pripelje med 15 in 20 »folksdojčerjev« iz Jugoslavije. Večina jih je nadaljevala pot naprej v Nemčijo in le malo jih je ostalo v Avstriji. Med potniki, ki so potovali sami, so bile pretežno samske ženske, večinoma pa so se v Nemčijo izseljevale cele družine z več otroki. Avstrijski obmejni organi niso pričakovali zmanjšanja pritoka teh ljudi, ker naj bi se pristojnim jugoslovanskim oblastem vedno znova prijavljale številne osebe in družine z zahtevo po izselitvi v Nemčijo.⁵⁴

Poseben problem pa so v meddržavnih odnosih bili slovenski »Nemci«. Prebivalcem nemške narodnosti s »Spodnje Štajerske, iz Koroške in Kranjske« je bilo namreč po odredbi oblasti tretjega rajha z dne 14. oktobra 1941 (RGBl, I S.648) podeljeno nemško državljanstvo in njim je nemški zakon o državljanstvu z dne 22. februarja 1955 to državljanstvo tudi priznaval. Po nemških ocenah naj bi sredi petdesetih let bilo v Jugoslaviji še med 900 do 1000 takih oseb in večje število le-teh naj bi že zaprosilo za izstavitvev dokumentov o nemškem državljanstvu, do katerih so imeli pravico. Nemško veleposlaništvo v Beogradu pa se je balo, da bo izročitev teh dokumentov naletela na ostro reakcijo jugoslovanske oblasti, zato je zaprosilo Zvezno ministrstvo za notranje zadeve, naj vpliva na pristojni zvezni urad v Koblenzu, da bi ta kolikor se le da počasi izstavljal dokumente o državljanstvu. Med tem časom naj bi z Jugoslavijo dosegli meddržavni sporazum o ureditvi z državljanstvom povezanih vprašanj, podobnih deklaraciji, podpisani med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo dne 2. junija 1955. V njej se je namreč Jugoslavija strinjala z načelom svobodne izbire državljanstva za posameznika, ki po tej deklaraciji sodi med splošna pravila mednarodnega prava.⁵⁵

Usode sporazuma nisem raziskoval.

Dušan Nečak

FEATURES OF RETALIATION AGAINST »GERMANS« IN SLOVENIA

S u m m a r y

As in the autumn of 1944 the German units started retreating from the southeast, a large-scale refugee movement of the German civilian population from the territory settled by Germans in Yugoslavia began. It is difficult to say how many Germans had to retreat to the territory of what was then the Reich under the protection of the German army. Only estimates are available. At certain parts of the settled territory timely evacuation of the German civilian population was not possible.

“Those Germans who could not flee or could not be evacuated, were eliminated without mercy after severe persecution or prolonged suffering.” With these words the writers of the German report on the losses of the “Volksdeutsche” (ethnic Germans) in Yugoslavia opened the chapter on the exile of Germans from Yugoslavia.

Slovenia had to deal with a numerous and economically strong, mostly bourgeois, German ethnic minority originating from Austria, not Germany. On the basis of concluded research I can state that the retaliation against the “Germans” in Slovenia – arrests, internment in the camps, and deportation of the Gottschee Germans (the Germans from Kočevje region) – definitely began as soon as in the first half of May 1945. In the paper I will present certain peculiarities of the Slovenian retaliation against

⁵⁴ ÖStA/AdR/BMfA/II.-Pol./1953 – 241/Jugoslawien 10, GZ.316.169 - Pol/53. Poročila koroške varnostne direktcije dunajskemu ministrstvu za notranje zadeve, 1. 12. 1952.

⁵⁵ Prav tam, str. 56–57.

the “Germans”. The first arrests took place already a couple of days after the liberation on 9 May 1945. According to the German sources, Slovenia wanted to deal with the German-speaking autochthonous population as swiftly as possible, therefore it carried out “vast mass executions with excessive urgency” (in übersturzter Hast). The same sources claim that these very swift liquidation actions were *the first feature* of the Slovenian retaliation against “Germans”.

The *second feature* of the Slovenian measures supposedly involved the actions of deporting the German-speaking population, especially women and children, over the Yugoslav-Austrian border. Allegedly small groups were also ushered over the “green border“, while the larger groups were transported by trains. The systematic Slovenian banishment of the “Germans” to Austria began around Christmas 1945. Thus the winter of 1945/46 was the main period of the deportation of “Germans” from Slovenia, either by transports or over the green border.

Allegedly the *third feature* of the Slovenian retaliation against the “Germans” was their exile to other parts of Yugoslavia (camps) and forced labour in the Soviet Union. The latter was the usual fate of the “Volksdeutsche” from Vojvodina and Slavonia, and I was unable to demonstrate this in the context of the Slovenian situation.

Roughly after 1948, when the camps for “Germans” were abolished, the position of the ethnic Germans started improving, at least partly. Thus in October 1951 the head of the German political representation in Belgrade Dr. Ulrich could report to Bonn that the “German” situation had improved due to two reasons: “Firstly, Tito’s government obviously strives to eliminate everything that could affect good relations with the Federal Republic; and, secondly, it wants to preserve the remaining Volksdeutsche as valuable workforce, since in the political sense they no longer represent a realistic minority problem for Yugoslavia.” However, it took several years before the “Germans” remaining in Slovenia/ Yugoslavia managed to get integrated into the new Yugoslav state. It remains a fact that today a minimal number of members of what was once a German ethnic minority, numbered in tens of thousands, remains in Slovenia.

1.01
Prejeto 5. 2. 2103

UDK: 323.15(497.1=112.2)"1944/1948"

Vladimir Geiger*

Represija nad pripadniki nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944–1948

IZVLEČEK

Na temelju arhivskega gradiva, tiska in zgodovinske ter publicistične literature avtor prikazuje potek in obseg represije nad pripadniki nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini ob koncu druge svetovne vojne in v prvih povojnih letih. Ob koncu leta 1944 in v začetku 1945 so partizansko gibanje in novoustanovljene ljudske oblasti v Jugoslaviji začeli s pregonom t. i. folksdojčerjev. K temu je prispeval tudi odlok Predsedstva Avnoja, sprejet 21. novembra 1944, ki je pripadnike nemške manjšine razglasil za kolektivne krivce. Večini folksdojčerjev so nato odvzeli državljske pravice, konfiscirali njihovo premoženje, jih internirali v taborišča in obsodili na večletno prisilno delo. Vojne zločine, ki jih je izvedel del folksdojčerjev, in njihovo neloyalno obnašanje med okupacijo, so oblasti uporabile kot vzrok in opravičilo za nečloveško ravnanje z nemško manjšino ob koncu vojne in takoj po njej.

Ključne besede: Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Vojvodina, nemška manjšina, folksdojčerji, komunistična oblast, represija

ABSTRACT

REPRESSION AGAINST THE MEMBERS OF THE GERMAN MINORITY IN CROATIA, BOSNIA AND HERZEGOVINA, AND VOJVODINA 1944–1948

On the basis of archive materials, press and historiographic as well as other literature, the author describes the incidence and extent of repression against the German minority in Croatia, Bosnia and Herzegovina and Vojvodina at the end of World War II and in the first years after the war. In the end of 1944 and in the beginning of 1945 the partisan movement and the newly established people's authorities of Yugoslavia started persecuting the so-called Volksdeutsche (ethnic Germans). The act of the Presidency of AVNOJ (Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia), adopted on 21 November 1944, also contributed to this, as it declared the members of

* Dr., znanstveni svetnik, Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, HR-10000 Zagreb; e-naslov: geiger@isp.hr

the German minority as collectively guilty. Subsequently most Volksdeutsche lost their citizen rights, their property was confiscated, while they themselves were interned in the camps and sentenced to years of forced labour. The authorities used the war crimes perpetrated by certain members of the German minority and their disloyalty during the occupation as a reason and excuse for the inhumane treatment of the Volksdeutsche towards the end of the war and immediately after it.

Keywords: Croatia, Bosnia and Herzegovina, Vojvodina, German minority, Volksdeutsche, communist authorities, repression

Vojni zločini dela jugoslovanskih Nemcev in njihova nelojalna drža med drugo svetovno vojno in okupacijo so služili kot razlog in tudi kot opravičilo za nečloveško ravnanje z nemško manjšino ob koncu vojne in po njej.¹ Kolaboracija jugoslovanskih Nemcev se ne razlikuje pretirano od na primer madžarske, albanske, italijanske ali bolgarske. Na koncu so bili za kolektivne krivce razglašeni samo Nemci.²

Z ukazom predsednika Narodnega komiteja osvoboditve Jugoslavije in vrhovnega poveljnika Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije Josipa Broza Tita je bilo od 17. oktobra 1944 na območju Banata, Bačke in Baranje uvedeno izredno stanje oziroma Vojaška uprava za Banat, Bačko in Baranjo. S to odločbo je na navedenih območjih vsa izvršna in sodna oblast prešla v pristojnost NOV in POJ³ do 27. januarja 1945, ko je bila Vojaška uprava za Banat, Bačko in Baranjo ukinjena.

Na seji NKOJ 30. oktobra 1944 je predsednik NKOJ Tito razložil: »[...] Vzpostavitev vojne oblasti v Vojvodini so diktirale posebne težave v Vojvodini – pregon Nemcev [...]«. ⁴

Odločitev o pregonu jugoslovanskih Nemcev je vodstvo NOV in PO Jugoslavije/Jugoslovanske armade nedvomno sprejelo med vojno. Oddelek za zaščito naroda II. za Hrvaško je 22. januarja 1945 obvestil Ozno II. za Slavonijo: »Po osvoboditvi teh

¹ Zoran Janjetović: Da li su Srbi počinili genocid nad Podunavskim Švabama?. V: Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja. Beograd 2005, str. 231-238, tu str. 233; Vladimir Geiger: Žrtvoslovi/poimenični popisi hrvatskih Nijemaca, vojnika i civila, stradalih i žrtava, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću. V: Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti. Zagreb 2009, str. 195-208, tu str. 196.

² Zoran Janjetović: Logorisanje vojvodanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine. V: Tokovi istorije, 1997, št. 1-2, str. 150-164 (dalje Janjetović, Logorisanje vojvodanskih Nemaca), tu str. 163; Vladimir Geiger: Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca: V: Časopis za suvremenu povijest, 2008, št. 3, str. 801-818 (dalje Geiger, Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca), tu str. 802.

³ Jelena Popov: Razlozi uvođenja vojne uprave na području Banata, Bačke i Baranje 1944. V: Zbornik Matice srpske za istoriju, 1997, št. 55, str. 87-109, tu str. 87-109; Michael Portmann: Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur. Wien 2008 (dalje Portmann, Die kommunistische Revolution in der Vojvodina), str. 149-163.

⁴ Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943-1945. Beograd 1991, str. 54.

krajev ne sme ostati noben Švab. Vsi morajo ali v Nemčijo ali v taborišča, zločince pa je treba aretirati in kaznovati. [...]»⁵

Do malo pred koncem druge svetovne vojne so bili jugoslovanski moški folksdojčerji v glavnem prostovoljno ali prisilno mobilizirani v hrvaške, madžarske in nemške vojaške in polvojaške enote, v hišah pa so ostali pretežno starci, ženske in otroci. Nemško prebivalstvo, ki ni pobegnilo, ali do takrat še ni bilo pregnano, je bilo med vojnimi aktivnostmi in po njih prepuščeno samovolji zmagovalca.⁶

Nezakonita dejanja, ki so jih po vstopu v mesta z nemškim prebivalstvom izvajali pripadniki NOV in POJ, kot so bila mučenja, ropi in posilstva, lahko razlagamo tudi kot stihijo, posamezne umore pa kot dogodke, odvisne od primera do primera in od lokalnega stanja. A množični umori folksdojčerjev so bili v številnih mestih izvajani organizirano, še posebej v Vojvodini,⁷ očitno ne brez ukazov, odobritev in (ali) celo védenja najvišjih teles in posameznikov NOV in POJ.

Po vzpostavitvi partizanske/komunistične oblasti je na vseh območjih sledil val aretacij in likvidacij. Pri tem niso bili na udaru samo folksdojčerji, ampak tudi potencialni politični nasprotniki iz vseh nacionalnih/etničnih skupin.⁸

⁵ Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 1491, šk. 7, Knjiga primljenih i poslanih depeša od i za OZNA Slavonije i Hrvatsko Primorje, 20. 10. 1944. - 31. 5. 1945., Ozna II. za Hrvatsku Ozni II. za Slavoniju, 22. 1. 1945.

⁶ Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, V. Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. Düsseldorf 1961 (dalje Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa); Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, I. Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948. München-Sindelfingen 1991 (dalje Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, I); Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte 1944-1948. München 1991 (dalje Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte); Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, II. Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948. München-Sindelfingen 1993 (Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, II); Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erlebnisberichte 1944-1948. München 1993 (dalje Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erlebnisberichte); Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, III. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale in der Zeit von 1944-1948. München-Sindelfingen 1995 (dalje Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, III); Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale in der Zeit von 1944-1948. München 1995 (dalje Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale); Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords. München 1998 (dalje Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948); Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948. München 2003 (dalje Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948); Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948. Beograd 2004 (dalje Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948); Zoran Janjetović: Between Hitler and Tito. The disappearance of the Vojvodina Germans. Beograd 2005 (dalje Janjetović, Between Hitler and Tito).

⁷ Janjetović, Logorisanje vojvodanskih Nemaca, str. 153; Janjetović, Beetwen Hitler and Tito, str. 211-212; Geiger, Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca, str. 805-808.

⁸ Ekkehard Völkl: Abrechnungsfuror in Kroatien. V: Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kolaboration nach dem Zweiten Weltkrieg. München 1991, str. 358-394 (dalje Völkl, Abrechnungsfuror in Kroatien); Vladimir Geiger: Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon drugog svjetskog rata). V: Historijski zbornik, 1993, str. 165.-185 (dalje Geiger, Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji), tu str. 177; Vladimir Geiger:

Brezpravnost, ropi, mučenja, umori in posilstva žensk so ob koncu vojne in neposredno po njej postali vsakdan nemške manjšine v Jugoslaviji.⁹ Neposredno po koncu vojne je bilo ubitih kakšnih 8.000 do 10.000 jugoslovanskih Nemcev civilistov, med katerimi je bilo po poimenskih kazalnikih več kot 1.000 žensk in približno 100 otrok.¹⁰

V rojstnem kraju so v tem času ostali folksdojčerci, ki niso bili izpostavljeni neposredni vojni nevarnosti in ki se niso imeli za odgovorne za medvojne dogodke. Pričakovali so, da se bodo z začetkom miru vrnile njihove družine, sosedje in prijatelji, in niti slutili niso, da bi jih lahko doletela usoda kolektivne krivde.

Predsedstvo Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije je 21. novembra 1944 sprejelo »Odlok o prehodu sovražnega imetja v državno lastništvo, o državni upravi imetja odsotnih oseb in sekvstru imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile«, s katerim se je določal tudi položaj folksdojčerjev.¹¹ Odlok Avnoja ni obvezoval k dokazovanju aktivne pomoči okupatorskemu režimu, ampak je zajel vsako osebo nemške narodnosti, ki se ni neposredno uprla nacizmu.¹² Vprašanje folksdojčerjev v Jugoslaviji je bilo urejeno enostransko in brez kompromisa (konfiskacija imetja in pregon oziroma napotitev v taborišča). Na osnovi sklepa Avnoja z

Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945. V: 1945. – razdelnica hrvatske povijesti. Zagreb 2006, str. 271-287 (dalje Geiger, Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945), tu str. 274; Geiger, Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca, str. 802; Janjetović, Between Hitler and Tito, str. 213–214.

⁹ Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, I, str. 60–61, 79, 91, 120, 143, 147, 176, 180–181, 217, 232, 237–238, 259, 272–273, 279, 290, 301, 324, 339, 365, 375–376, 382, 418, 426–427, 429–430, 435, 451, 481–482, 485, 532, 585, 597, 602, 662, 667, 676, 679–680, 682, 694, 713; Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte, str. 60–61, 79, 91, 120, 143, 147, 176, 180–181, 217, 232, 237–238, 259, 272–273, 279, 290, 301, 324, 339, 365, 375–376, 382, 418, 426–427, 429–430, 435, 451, 481–482, 485, 532, 585, 597, 602, 662, 667, 676, 679–680, 682, 694, 713; Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, II, str. 6, 120, 176, 238, 259, 272, 290, 301, 324, 365, 418, 426–427, 481–482, 485, 532, 587, 597, 602, 662, 667, 676, 680, 713; Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erlebnisberichte, str. 6, 120, 176, 238, 259, 272, 290, 301, 324, 365, 418, 426–427, 481–482, 485, 532, 587, 597, 602, 662, 667, 676, 680, 713; Janjetović, Logorisanje vojvođanskih Nemaca, str. 151–153; Janjetović, Between Hitler and Tito, str. 191–193.

¹⁰ Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, III, str. 940–942; Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale, str. 940–942; Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, IV. Menschenverluste-Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948. München-Sindelfingen 1994 (dalje Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, IV), str. 1019; Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948, str. 313; Janjetović, Between Hitler and Tito, str. 329; Zoran Janjetović: Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svetskog rata. V: Hereticus, 2007, št. 5, str. 106-118 (dalje Janjetović, Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine), tu str. 110–111; Geiger, Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca, str. 802.

¹¹ Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije (SL DFJ), 6. 2. 1945, str. 13, Odluka o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih osoba i o sekvstru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile; Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ. Beograd 1951 (dalje Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije), str. 17-20.

¹² Geiger, Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji, str. 178; Vladimir Geiger: Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje. Osijek 2002 (dalje Geiger, Folksdojčeri), str. 11, 25, 27; Geiger, Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945, str. 273.

21. novembra 1944 je bil sprejet niz sklepov, uredb, tolmačenj in zakonov, s katerimi je bil omogočen in na koncu tudi uresničen »zakonit« pregon folksdojčerjev.¹³

Ker je tudi v nedvornih primerih prihajalo do nepravilnosti v izvajanju odlok Predsedstva Avnoja z 21. novembra 1944, je Predsedstvo Sveta ministrov Demokratske federativne Jugoslavije zavzelo izrecno stališče in 7. junija 1945 obvestilo Državno komisijo za repatriacijo ministrstva za socialno politiko DFJ, da je iz kolektivne odgovornosti treba izločiti pripadnike nemške manjšine, ki so bili antifašisti.¹⁴

Do časa malo pred koncem druge svetovne vojne je večina jugoslovanskih Nemcev zaradi vojnih dogodkov pobegnila ali pa je bila pregnana iz svojih domov, pretežno v Avstrijo in Nemčijo, pa tudi na območje Češkoslovaške, Poljske, Madžarske in Italije, kjer so tudi pričakali konec vojne.¹⁵

Po vojni so se komunistične oblasti odločile iz države pregnati tudi preostale Nemce. Predsedstvo Sveta ministrov DFJ je 11. junija 1945 sporočilo: »Vlada Jugoslavije zavzema stališče, da vse Nemce, ki so v okviru mej Jugoslavije razseli in napoti v Nemčijo, takoj ko se za to ustvarijo ugodne tehnične razmere.«¹⁶ Še več, jugoslovanske oblasti so zavzele stališče o prepovedi vrnitve pobeglih in pregnanih folksdojčerjev iz Jugoslavije. Sklep, da se onemogoči vrnitev jugoslovanskih Nemcev, je bil sprejet na seji Državne komisije za repatriacijo v Beogradu 22. maja 1945, s čimer sta soglašala Vlada DFJ in Generalštab Jugoslovanske armade.¹⁷

Tudi številnim hrvaškim, bosansko-hercegovskim in vojvodinskim folksdojčerjem, ob koncu vojne pobeglim ali pregnanim iz svojega kraja, je bila preprečena

¹³ Vladimir Geiger, Ivan Jurković: Što se dogodilo s Folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji. Zagreb 1993, str. 86–87; Geiger, Folksdojčeri, str. 26–31.

¹⁴ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 50, f. 35, spis 73.

¹⁵ Josip Mirnić: Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu. Novi Sad 1974, str. 324–332; Slobodan D. Milošević: Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine. Beograd 1981, str. 188–220; Janjetović, Between Hitler and Tito, str. 119–190; Vladimir Geiger: Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj s područja Slavonije potkraj Drugoga svjetskog rata. V: Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru: sosodstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije/Seasonal Work and Emigration in the Panonian Space: the Neighbourhood of Austria, Croatia, Hungary and Slovenia, 1. Ljubljana 2003, str. 161–174 (dalje Geiger, Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj); Zoran Janjetović: Nemci u Vojvodini. Beograd 2009, str. 333–346; Marica Karakaš Obradov: Migracije njemačkog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća. V: Scrinia slavonica, 2012, zv. 12, str. 271–293 (dalje Karakaš Obradov: Migracije njemačkog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća).

¹⁶ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonki Brod 2005 (dalje Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.), str. 179–182; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja. Slavonki Brod 2006 (dalje Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Slavonija, Srijem i Baranja), str. 245–248; Vladimir Geiger: Partisan and Communist Repression and Crimes in Croatia 1944-1946. Documents. Slavonia, Sylvania and Baranya. Bismarck, North Dakota 2011 (dalje Geiger, Partisan and Communist Repression and Crimes in Croatia), str. 212–217.

¹⁷ Vladimir Geiger: Heimkehr. Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva/prognaništva u zavičaj i njihova sudbina. V: Scrinia slavonica, 2003, zv. 3, str. 521–547 (dalje Geiger, Heimkehr), str. 521–522.

vrnitev v Jugoslavijo. Kljub vsemu je številnim Nemcem med pomladjo in poletjem 1945 uspelo prečkati avstrijsko-jugoslovansko ali madžarsko-jugoslovansko mejo. V rojstni kraj, svoje hiše, pa mnogi vendarle niso prišli. Ustavljali so jih med vrnitvijo in jim pri tem praviloma odvzeli (oropali) vse imetje, ki so ga imeli s seboj. Potem so jih vračali oziroma pregnali iz Jugoslavije prek avstrijske ali madžarske meje.¹⁸

Kljub vsem prizadevanjem jugoslovanskih oblasti, da takoj po koncu vojne prepreči vrnitev folksdojčerev v Jugoslavijo, se je mnogim uspelo vrniti v svoje rojstne hiše iz begunstva/pregnanstva, pretežno v Avstriji in Nemčiji. Kmalu po vrnitvi so bili aretirani in internirani v taborišča, od koder bi jih morali z drugimi folksdojčerji, ki so ostali v svojem rojstnem kraju, z železniškim transportom, živinskimi vagoni pregnati v Nemčijo oziroma Avstrijo. Del folksdojčerev je bil takoj preganjan v Avstrijo. Plansko in sistematično preganjanje folksdojčerev potrjujejo tudi tipske odločbe o pregnanstvu.¹⁹

Na Potsdamski konferenci (julij/avgust 1945) zavezniških velesil zmagovalk vojne je bilo sklenjeno (XIII »Urejeno izseljevanje nemškega prebivalstva«²⁰), da se mora preostalo nemško prebivalstvo preseliti iz Poljske, Češkoslovaške in Madžarske na območje Nemčije. Preselitev (etnično čiščenje) je bila legalizirana kot najbolj trajna in zadovoljiva rešitev, izvajati pa se je morala organizirano in na human način. Tisti, ki se niso našli v sklepih Potsdamske konference, so problem folksdojčerev rešili na še bolj drastičen način, še posebej Jugoslavija.

Komunistične oblasti so imele jugoslovanske Nemce za neželjeno manjšino in skušale so se jih znebiti na različne načine. Ko so se Sovjeti konec 1944 odločili deportirati vojvodinske folksdojčere na prisilno delo v Sovjetsko zvezo, večinoma ženske, po različnih navedbah 10.000 oziroma 30.000, jugoslovanski komunisti temu niso nasprotovali, čeprav je šlo za jugoslovanske državljane.²¹

Jugoslovanski Nemci so bili v obdobju neposredno po vojni v skrajno mučnem položaju. Bili so jugoslovanski državljani, a so bili oropani vseh državljanskih pa tudi

¹⁸ Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, I, str. 744, 765–767, 795, 798–799; Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte, str. 744, 765–767, 795, 798–799; Valentin Oberkersch: Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa. Stuttgart 1989 (dalje Oberkersch, Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien), str. 465; Geiger, Heimkehr, str. 521–523, 528–529; Geiger, Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945, str. 276–277.

¹⁹ Geiger, Iseljavanje Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, str. 161–174.

²⁰ Ujedinjene nacije. Zbirka dokumenata 1941–1945. Beograd 1947, str. 124–125; The Tehran, Yalta & Potsdam Conferences. Documents. Moscow 1969, str. 332–333.

²¹ Zoran Janjetović: Deportacija vojvodanskih Nemaca na prinudni rad u Sovjetski Savez krajem 1944. i početkom 1945. godine. V: Jugoslovanski istorijski časopis, 1997, št. 1, str. 157–168; Zoran Janjetović: Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944–1948. V: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2. Položaj žena kao merilo modernizacije. Beograd 1998, str. 496–504 (dalje Janjetović, Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini), tu str. 497–500; Janjetović, Between Hitler and Tito, str. 230–248; Zoran Janjetović: Prinudni rad folksdojčera u Vojvodini 1944–1950. V: Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945./1945.–1951. Zagreb 2010, str. 205–215 (dalje Janjetović, Prinudni rad folksdojčera u Vojvodini), tu str. 208–209; Portmann, Die kommunistische Revolution in der Vojvodina, str. 259–260.

temeljnih človeških pravic. Jugoslavija, država, katere državljani so bili, pa si je prizadevala za njihovo etnično čiščenje.²²

Vprašanje nemškega imetja v Jugoslaviji je bilo urejeno brez kompromisa. Razlika med nemškim državnim in zasebnim imetjem namreč ni bila postavljena, ker so bili Nemci, jugoslovanski državljani, v celoti izenačeni z Nemci iz Tretjega rajha in razglašeni za sovražnike jugoslovanskih narodov. S »Sklepom o prehodu sovražnega imetja v državno lastništvo, o državni upravi imetja neprisotnih oseb in sekvestru imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile« predsedstva Avnoja z 21. novembra 1944 je bilo s 1. členom določeno: »Z dnem stopanja v veljavo tega Sklepa prehaja v državno lastništvo: [...] 2. vse imetje oseb nemške narodnosti, razen Nemcev, ki so se borili v vrstah Narodno-osvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije ali pa so državljani nevtralnih držav in v času okupacije niso bili sovražni [...].«²³

Enostranski odnos do imetja pripadnikov nemške manjšine je bil potrjen 9. junija 1945 z Zakonom o konfiskaciji imetja in izvršitvi konfiskacije.²⁴ V Jugoslaviji je bilo vsega skupaj konfisciranih približno 100.000 nemških posestev površine 637.939 hektarjev. Od tega je bilo na Hrvaškem odvzetih 20.457 posestev površine 120.977 hektarjev, v Bosni in Hercegovini 3.523 posestev površine 12.733 hektarjev, v Vojvodini pa 68.035 posestev površine 389.256 hektarjev.²⁵

Med pripravami na agrarno reformo in kolonizacijo se je postavilo vprašanje, ali se odlok Predsedstva Avnoja z 21. novembra 1944 nanaša tudi na imetje Avstrijcev, avstrijskih državljanov in jugoslovanskih državljanov, ki so se tako izrekli. Predsedstvo Sveta ministrov DFJ je 26. septembra 1945 zavzelo stališče, da je treba odlok Predsedstva Avnoja uporabljati tudi za imetje Avstrijcev, z izjemami, ki so bile predvidene v samem odloku z 21. novembra 1944 oziroma v pozneje izdanem tolmačenju.²⁶

Konfiskacija folksdojčerskega imetja in njihova izselitev/pregnanstvo iz Jugoslavije sta najbolj preprosto odpirali možnost za spremembo lastniških odnosov in radikalno spremembo demografske/etnične slike, še posebej Banata, Bačke, Baranje, Slavonije in Srema.

Od sredine 1945 se je problem razseljenih oseb v Avstriji začel izrazito zaostro-
vati. Češkoslovaška, Madžarska in Jugoslavija so tedaj začele množično preganjati

²² Zoran Janjetović: O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca. V: Tokovi istorije, 2002, št. 1-2, str. 25-35, tu str. 33; Geiger, Josip Broz Tito i sudbina jugoslavenskih Nijemaca, str. 804.

²³ SL DFJ, 6. 2. 1945, str. 13, Odluka o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih osoba i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otudile; Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, str. 17.

²⁴ SL DFJ, 12. 6. 1945, str. 345–348, Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije.

²⁵ Nikola Gaćeša: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948. Novi Sad 1984, str. 78–79, 362.

²⁶ Prav tam, str. 218–219; Vladimir Geiger: Položaj Austrijanaca u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) 1945–1965. V: Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj 2001./2002. Zagreb-Varaždin 2001, str. 13-25, tu str. 16–17.

folksdojčerje. Avstrijska vlada je protestirala pri zaveznikih in vztrajala, da se avstrijske meje zaprejo brez odlašanja.²⁷ Okupacijske oblasti v Avstriji, tako britanske kot ameriške in sovjetske, so ne samo spodbujale vrnitev med vojno pobeglih/pregnanih folksdojčerjev v Jugoslavijo, ampak so tudi nasprotovale jugoslovanskim prizadevanjem, da onemogočijo vrnitev beguncev/pregnancev, še posebej pa so nasprotovale jugoslovanskim prizadevanjem za preganjanje folksdojčerjev iz Jugoslavije.²⁸

Ocenjujejo, da je od kakšnih 500.000 jugoslovanskih Nemcev do konca druge svetovne vojne precejšnje število pobegnilo, da pa je, brez upoštevanja pripadnikov vojaških in polvojaških enot, po nemških/folksdojčerskih navedbah približno 195.000 do 200.000 nemških civilistov prišlo pod komunistično oblast v Jugoslaviji. Od tega je ena četrтина umrla v taboriščih od konca 1944 do začetka 1948, medtem ko so preostali izginili med etničnim čiščenjem ali pa so morali pobegniti.²⁹ Navedbe o številu v taborišče interniranih jugoslovanskih Nemcev so različne, pa tudi naspotne. Po nemških/folksdojčerskih navedbah je bilo od konca 1944 do začetka 1948 v taborišča internirano približno 170.000 jugoslovanskih Nemcev.³⁰

Državna komisija za repatriacijo Nemcev pri Ministrstvu za notranje zadeve Federalne enote Hrvaške je 7. julija 1945 obvestila oblastne in okrožne narodne odbore, koga je treba imeti za Nemca, internirati v taborišče in pregnati.³¹

Številne tipske odločbe o odvzemu imetja in pregonu iz Jugoslavije oziroma interniranju v taborišča brez izjeme navajajo tudi ženske, otroke in starejše osebe, za katere velja odločba, saj je bilo »z izvedenimi ogledi ugotovljeno, da so zgoraj nave-

²⁷ Dušan Nećak: O problemu »razseljenih oseb« (D. Ps.) in jugoslovanskih »Volksdeutscherjev« v Avstriji in o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945–1947). V: Zgodovinski časopis, 1996, št. 4, str. 561–571 (dalje Nećak, O problemu »razseljenih oseb«, tu str. 561–564; Geiger, Folksdojčeri, str. 33; Geiger, Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945, str. 278; Zoran Janjetović: Odlazak vojvođanskih Švaba – proterivanje ili iseljavanje. V: Tokovi istorije, 1997, št. 3–4, str. 111–117 (dalje Janjetović, Odlazak vojvođanskih Švaba), tu str. 113.

²⁸ Prav tam, str. 113; Zoran Janjetović: The Disappearance of the Germans from Yugoslavia. Expulsion or Emigration?. V: Tokovi istorije, 2003, št. 1–2, str. 73–89, tu str. 86; Janjetović, Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine, str. 113; Geiger, Heimkehr, str. 521–524, 527; Geiger, Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945., str. 278.

²⁹ Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, 89E; Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, IV; Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948, str. 4, 290; Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944–1948, str. 155; Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948, str. 196; Janjetović, Izračunavanje broja žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji – jedno iskustvo, str. 503–515; Geiger, Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i u poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast, str. 702–720.

³⁰ Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, IV, str. 1018, 1037; Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948, str. 4, 290; Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944–1948, str. 155; Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948, str. 196.

³¹ Geiger, Folksdojčeri, str. 32, 61–67; Geiger, Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945, str. 276; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946., str. 245–248; Geiger, Partisan and Communist Repression and Crimes in Croatia, str. 212–217; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska. Slavonski Brod 2008, str. 498–501.

dene osebe po narodnosti Nemci [...]«,³² ali »z izvedenimi ogledi je bilo ugotovljeno, da so zgoraj navedene osebe člani Kulturbunda [...]«,³³

V taborišča so napotili celotne nemške/folksdojčerske družine, pretežno starejše osebe in ženske z otroki, ne glede na starost. V nekaterih taboriščih so ženske vseh starosti, tudi delovno nesposobne, predstavljale večino interniranih.³⁴ Na območju Vojvodine so bila ustanovljena tudi posebna taborišča za delovno nesposobne in taborišča za otroke. Otroci v taboriščih so bili pogosto ločeni od staršev in nameščeni posebej. Vse taboriščnike, ki so lahko delali, so silili v različna, najpogosteje fizična dela. Ob tem so za delo zunaj taborišča uporabljali tudi otroke, stare od 10 do 15 let.³⁵

Med letom 1946 so iz taborišč začeli jemati otroke brez staršev in skrbnikov (ki so medtem v taborišču ali umrli ali so jih ubili ali pa so bili ločeni od otrok), namestili so jih po domovih za vojne sirote. Otroke brez staršev ali skrbnikov so nameščali v domove po Jugoslaviji, kjer so jih prevzgjajali in niso smeli govoriti nemško. Neugotovljeno število nemških otrok so posvojile srbske, hrvaške in druge družine. Mnogim je to rešilo življenje, obstajajo pa tudi mnenja, da je na ta način precej otrok izgubilo zavedanje o svojem poreklu in družini. Ko so bile vzpostavljene zveze med nemškim in jugoslovanskim Rdečim križem, so večino nemških otrok med letom 1950 in naslednjimi leti iz Jugoslavije poslali v Avstrijo in Nemčijo.³⁶

Ker so zavezniške okupacijske oblasti sredi julija 1945 zaprle meje proti Avstriji, Italiji in Madžarski, je bilo preganjanje folksdojčerjev iz Jugoslavije onemogočeno, tako je večina folksdojčerjev pristala v taborišču in na prisilnem delu.³⁷ Zato so tudi

³² Radni logor Valpovo 1945.-1946. Dokumenti. Osijek 1999 (dalje Radni logor Valpovo), str. 100.

³³ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 183; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Slavonija, Srijem i Baranja, str. 244.

³⁴ Janjetović, Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944–1948, str. 501.

³⁵ Janjetović, Logorisanje vojvodanskih Nemaca, str. 159–161; Janjetović, Between Hitler and Tito, str. 251.

³⁶ Adalbert Karl Gauss: Kinder im Schatten. Salzburg 1950; Karl Springenschmidt: Janitscharen? Die Kindertragödie im Banat. Wien 1978; Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, III, str. 493–666; Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale, str. 493–666; Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948, str. 242–255; Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944–1948, str. 135–139; Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948, str. 171–176; Janjetović, Logorisanje vojvodanskih Nemaca, str. 160; Vladimir Geiger: O sudbini njemačke/folksdojčerske djece u logorima komunističke Jugoslavije 1944–1948. V: Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2000. Osijek 2000, str. 193–202 (dalje Geiger, O sudbini njemačke/folksdojčerske djece u logorima komunističke Jugoslavije), tu str. 202; Vladimir Geiger: Udio djece među stradalim Folksdojčerima u jugoslavenskim logorima (1944–1948). V: Dijalog povjesničara-istoričara, 4. Zagreb 2001, str. 525–538 (dalje Geiger, Udio djece među stradalim Folksdojčerima u jugoslavenskim logorima), tu str. 535–536; Geiger, Folksdojčeri, str. 127; Sanja Petrović Teodosijević: Zbrinjavanje dece nemačke narodnosti bez roditeljskog staranja u FNRJ 1946–1950. V: Srbija (Jugoslavija) 1945–2005. Ideologije, pokreti, praksa. Beograd 2006, str. 157–170.

³⁷ Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, str. 100E–101E, 521–544; Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, I, str. 662, 722, 726, 728, 732–734, 744, 748–749, 779, 787, 791; Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Ortsberichte, str. 662, 722, 726, 728, 732–734, 744, 748–749, 779, 787, 791; Leidensweg der Deutschen im kommu-

tipske odločbe o preganjanju folksojčerev v Avstrijo in Nemčijo vsebovale opombo: »[...] dokler ne bodo obstajale možnosti za njihov transport, bodo isti v taborišču na prisilnem delu.«³⁸

Na začetku so taboriščnike uporabljali kot delovno silo zunaj taborišč, na primer za sezonska dela v kmetijstvu. Kmalu so se njihovega zaposlovanju v kmetijstvu in v različnih podjetjih lotevali bolj načrtno. Bivanjske razmere v taborišču, še posebej higienske in prehrana, so bile več kot slabe. Mnogi so zboleli in umrli. Še posebej od jeseni/zime 1945/1946 so v taboriščih razsajale epidemije tifusa zastrašujočih razsežnosti.³⁹ Na težko usodo taboriščnikov so poleg neugodnih bivanjskih razmer vplivali izrazito slaba prehrana, nezadostna higiena, pomanjkanje zdravil in zdravniške pomoči, razne bolezni in naporna dela. Večinoma so umirali zaradi bolezni, še posebej tifusa, onemoglosti, zime in lakote. Likvidacije v taboriščih niso bile množične ali pogoste, vendar pa so s taboriščniki grdo ravnali in jih tudi pobijali.⁴⁰

Po poročilu Ministrstva za notranje zadeve Narodne vlade Hrvaške z 12. novembra 1945 Centralnemu komiteju Komunistične partije Hrvaške, prej poslanem tudi

nistischen Jugoslawien, II, str. 768–769, 775–776, 796–800, 812–814, 817–826, 829; Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erlebnisberichte, str. 768–769, 775–776, 796–800, 812–814, 817–826, 829; Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, III, str. 885–887; Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale, str. 885–887; Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948, str. 219–221; Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944–1948, str. 121–122; Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948, str. 153–154; Oberkersch, Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien, str. 465; Geiger, Folksdojčeri, str. 91–104; Geiger, Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945, str. 277–278; Vladimir Geiger: Logori za folksojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945–1947. V: Časopis za suvremenu povijest, 2006, št. 3, str. 1081–1100 (dalje Geiger, Logori za folksojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata), tu str. 1090–1092.

³⁸ Geiger, Heimkehr, str. 529; Geiger, Folksdojčeri, str. 33; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, str. 183.

³⁹ Janjetović, Between Hitler and Tito, str. 274; Geiger, Logori za folksojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945–1947, str. 1087; Vladimir Geiger: Epidemija tifusa u logorima za folksojčere u Slavoniji 1945/1946 i posljedice. V: Časopis za suvremenu povijest, 2007, št. 2, str. 367–383.

⁴⁰ Leopold Rohrbacher: Ein Volk ausgelöscht. Die Ausrottung des Donauschwabentums in Jugoslawien in den Jahren von 1944 bis 1948. Salzburg 1949; Völkermord der Tito-Partisanen 1944–1948. Der Vernichtung der ältesterreichischen Deutschen Volksgruppe in Jugoslawien und die Massaker an Kroaten und Slowenen. Dokumentation. Graz 1991; Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa; Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, III; Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale; Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948; Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944–1948; Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948; Geiger, Logori za folksojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata, str. 1081–1100; Radni logor Valpovo; Vladimir Geiger: Logor Krndija 1945–1946. Zagreb-Slavonski Brod 2008 (dalje Geiger, Logor Krndija); Janjetović, Between Hitler and Tito; Portmann, Die kommunistische Revolution in der Vojvodina, str. 238–258; Stevan Mačković: Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946). V: Ex Panonia, 2004, št. 8, str. 16–26; Branislav Danilović: Gakovo i Kruševlje logori za podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947. Sombor 2008; Vladimir Geiger: Sabirni i prolazni logor za folksojčere u Velikoj Pisanici kod Bjelovara 1945. V: Tokovi istorije, 2011, št. 1, str. 76–90; Janjetović, Logorisanje vojvođanskih Nemaca, str. 150–164; Janjetović, Prinudni rad folksojčera u Vojvodini 1944–1950, str. 205–215.

Zveznemu ministrstvu za notranje zadeve DFJ, je bilo v vzhodni Slavoniji, Baranji in zahodnem Sremu po stanju s 30. oktobra 1945 po raznih taboriščih nameščenih kakšnih 11.000 Nemcev, »nemških državljanov in tistih nemške narodnosti«, ki so jih uporabljali za različna dela. Poročilo omenja, da je bilo med taboriščniki približno 30 % starcev in otrok, ki so bili po večini nameščeni v taborišče Krndija.⁴¹

Po podatkih Ministrstva za notranje zadeve FLRJ z 18. januarja 1946 je bilo v taboriščih na območju Jugoslavije 117.485 folksdojčerev, od tega 34.214 moških, 58.821 žensk in 24.422 otrok, na prostosti pa je bilo 12.897 folksdojčerev. V taboriščih na območju Hrvaške je bilo 10.600 folksdojčerev, od tega 3.000 moških, 4.500 žensk in 3.100 otrok, na prostosti pa je bilo 2.000 folksdojčerev, od tega 700 moških, 1.000 žensk in 300 otrok. V taboriščih na območju Bosne in Hercegovine je bilo 1.117 folksdojčerev, od tega 469 moških, 222 žensk in 426 otrok, na prostosti pa so bili 4 folksdojčeri, od tega 1 moški, 1 ženska in 2 otroka. V taboriščih na območju Vojvodine je bilo 105.740 folksdojčerev, od tega 30.745 moških, 54.099 žensk in 20.896 otrok, na prostosti pa je bilo 6.000 folksdojčerev, od tega 2.000 moških, 3.000 žensk in 1.000 otrok.⁴²

Minister za notranje zadeve FLRJ Aleksandar Ranković je januarja 1947 v obsežnem poročilu vladi navedel, da je v taboriščih za pripadnike nemške narodnosti na območju Avtonomne pokrajine Vojvodine še vedno 100.000 oseb. »Stanje v teh taboriščih je zelo slabo v vsakem pogledu. Namestitvev, higienske razmere, prehrana, obleka in obutev so daleč pod minimalnimi zahtevami za urejeno življenje.«⁴³

Med folksdojčeri, ki so izgubili življenje v jugoslovanskih poveljskih taboriščih, je bilo precejšnje število žensk in otrok. Po najnižjih ocenah je v jugoslovanskih taboriščih umrlo približno 26.000 Nemk. V jugoslovanska taborišča je bilo internirano približno 45.000 folksdojčerskih otrok, mlajših od 14 let, najmanj, 5.600 do 6.000, pa jih je v taboriščih izgubilo življenje. Umirali so v glavnem zaradi bolezni, še posebej zaradi pegastega tifusa in sestradanosti.⁴⁴

⁴¹ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, str. 292; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Slavonija, Srijem i Baranja, str. 490; Geiger, Partisan and Communist Repression and Crimes in Croatia, str. 317–318.

⁴² Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, str. 312; Michael Portmann: Politik der Vernichtung?. Die deutschsprachige Bevölkerung in der Vojvodina 1944–1952. Ein Forschungsbericht auf Grundlage jugoslawischer Archivadokumente. V: Danubiana Carpathica, 2007, zv. 1 (48), str. 321–360, tu str. 357; Portmann, Die kommunistische Revolution in der Vojvodina, str. 255.

⁴³ AJ, fond 50, f. 33, spis 64.

⁴⁴ Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, III, str. 945; Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschießungen - Vernichtungslager - Kinderschicksale in der Zeit von 1944–1948, str. 945; Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, IV, str. 1015, 1019, 1029; Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948, str. 243, 313; Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944–1948, str. 135; Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948, str. 171; Janjetović, Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944–1948, str. 496–504; Vladimir Geiger: Logorska sudbina Njemica u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) nakon Drugoga svjetskog rata- V: Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević. Zagreb 2003, str. 441–448, tu str. 444–445; Geiger, O sudbini njemačke/folksdojčerske djece u logorima komunističke Jugoslavije 1944–1948, str.

V jugoslovanskih taboriščih je umrlo najmanj 50.000 do 60.000 pripadnikov nemške manjšine. Do sedaj so približno 50.000 žrtev identificirali.⁴⁵ Najnovejše raziskave navedene številke utemeljeno povečujejo.

V maju 1945 so v Slavoniji ustanovili prve velike zbirne centre/taborišča za hrvaške, slavonske, sremske, baranjske pa tudi bosansko-posavske Nemce.⁴⁶ Najmanj 10.000, mogoče pa tudi večina od približno 20.000 hrvaških Nemcev, ki so ostali v svojih rojstnih krajih, je bilo interniranih v taborišča.⁴⁷ Tudi maloštevilni preostali bosansko-hercegovski Nemci, nekaj več kot 1.000, so bili po vojni 1945/1946 najprej internirani v taborišča v Bosni in Hercegovini in v taborišča v Slavoniji.⁴⁸ V Vojvodini so bila taborišča za folksdojčerje ustanovljena oktobra 1944 po vzpostavitvi Vojaške uprave za Banat, Bačko in Baranjo, ko je bila za vse Nemce uvedena delovna obveza. Do maja 1945 je bilo interniranih najmanj 75.000 oseb. Največje število vojvodinskih Nemcev je bilo interniranih v taborišča do poletja 1945.⁴⁹ Kljub veliki smrtnosti v vojvodinskih taboriščih se je število interniranih folksdojčerjev povečevalo s prilivom novih taboriščnikov v letih 1945, 1946 in 1947 in se ustalilo na številki približno 100.000. Po ukinitvi taborišč za folksdojčerje na Hrvaškem 1946/1947 in v Bosni in Hercegovini 1945/1946 so bili preostali taboriščniki premeščeni v taborišča v Vojvodini, ki so obstajala do začetka 1948, vendar mnogi zaradi bolezni in lakote niso preživeli.⁵⁰

Taborišča za folksdojčerje v Vojvodini so bila ukinjena do marca 1948. Najprej so izpustili delovno sposobne, ki pa so bili prisilno obvezani, da delajo 3 leta, večinoma fizično, v rudnikih, tovarnah ali na kmetijah, ter so še naprej živeli v izrazito težkih razmerah. Brez dovoljenja se niso smeli oddaljovati od kraja bivanja in dela. Nekateri so še naprej delali ob prisotnosti oboroženega spremstva in straže, tudi brez kakršnega koli denarnega nadomestila. Položaj folksdojčerjev ni bil mnogo boljši niti po ukinitvi taborišč.⁵¹

197; Geiger, Udio djece među stradalom Folksdojčerima u jugoslavenskim logorima (1944–1948), str. 530–531; Geiger, Folksdojčeri, str. 122.

⁴⁵ Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, IV.

⁴⁶ Geiger, Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945–1947, str. 1081–1100; Radni logor Valpovo; Geiger, Logor Krndija 1945–1946.

⁴⁷ Völkl, Abrechnungsfuror in Kroatien, str. 378; Geiger, Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945–1947, str. 1085; Geiger, Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945, str. 279.

⁴⁸ Husnija Kamberović: Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine. Tešanj 2000, str. 56–61; Radni logor Valpovo; Geiger, Logor Krndija 1945–1946.

⁴⁹ Janjetović, Logorisanje vojvodanskih Nemaca, str. 153–162; Janjetović, Between Hitler and Tito, str. 260.

⁵⁰ Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948, str. 227–228; Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944–1948, str. 126; Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948, str. 159–160; Janjetović, Between Hitler and Tito, str. 249–286; Geiger, Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945, str. 279; Geiger, Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945–1947, str. 1095–1096, 1099.

⁵¹ Janjetović, Between Hitler and Tito, str. 281–282; Janjetović, Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine, str. 116.

Čeprav so bila taborišča za folksdojčerje v Jugoslaviji na območju Vojvodine ustanovljena ob koncu 1944, na območju Hrvaške ter Bosne in Hercegovine pa maja 1945, je šele na začetku maja 1946 Ministrstvo za notranje zadeve FLRJ sprejelo Navodilo o organizaciji življenja in dela v taboriščih za nemške civiliste.⁵² Pred tem je bila obravnava interniranih folksdojčerjev očitno samovoljna in neenotna. Ker je pri izvajanju sklepa o internaciji folksdojčerjev ves čas prihajalo do številnih in različnih nepravilnosti, je Ministrstvo za notranje zadeve FLRJ 3. marca 1946 hkrati končno sprejelo tudi navodila in razlage, na koga se nanaša sklep o napotitvi v taborišča.⁵³

Ker na Potsdamski konferenci zavezniških velesil zmagovalk v vojni vprašanje jugoslovanskih Nemcev ni bilo omenjeno, je FLRJ januarja 1946 od Zavezniškega kontrolnega sveta za Nemčijo, ki je prej sprejel načrt o naselitvi folksdojčerjev v Nemčijo, zahtevala, da dovoli preselitev preostalih 110.000 Nemcev iz Jugoslavije v Nemčijo.⁵⁴ Avgusta 1947 je tudi vlada Zveze sovjetskih socialističnih republik zavrnila predlog Jugoslavije iz julija 1946, da se preostalih 110.000 jugoslovanskih folksdojčerjev izseli v sovjetsko okupacijsko cono Nemčije.⁵⁵

Po vsem tem so jugoslovanske oblasti ustavile oziroma preložile izselitev/pregnanstvo folksdojčerjev iz Jugoslavije, vendar prav tako niso dovoljevale vrnitve pobeglih ali pregnanih Nemcev v Jugoslavijo. Končno je bilo z Zakonom o spremembah in dopolnitvah Zakona o državljanstvu FLRJ,⁵⁶ sprejetim 1. decembra 1948, pripadnikom nemške manjšine, ki niso bili v Jugoslaviji, in so do takrat pobegnili ali bili pregnani, odvzeto državljanstvo FLRJ, s tem pa tudi možnost vrnitve v domovino.⁵⁷

Prvi povojni seznam leta 1948 je v Jugoslaviji zabeležil 55.337 (Hrvaška 10.144, Bosna in Hercegovina 1.174, Vojvodina 31.821) pripadnikov nemške manjšine. Av-

⁵² Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji. Ljubljana 2009, str. 36–39.

⁵³ Geiger, *Folksdojčeri*, str. 68–72; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, str. 317–319, 321–324.

⁵⁴ Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, str. 99E; Nećak, O problemu »razseljenih oseb«, str. 566; Vladimir Geiger: *Folksdojčeri - fatum kolektivne krivnje*. V: Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002. Osijek 2002, str. 287–324 (dalje Geiger, *Folksdojčeri - fatum kolektivne krivnje*), tu str. 296; Geiger, *Heimkehr*, str. 532; Geiger, *Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945*, str. 285; Portmann, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina*, str. 264; Janjetović, *Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine*, str. 114; Janjetović, *Between Hitler and Tito*, str. 392.

⁵⁵ Geiger, *Folksdojčeri - fatum kolektivne krivnje*, str. 296; Geiger, *Folksdojčeri*, str. 34; Vladimir Geiger: *Volksdeutsche – Fatum der kollektiven Schuld*. V: *Review of Croatian History*, 2005, št. 1, str. 211–226 (dalje Geiger, *Volksdeutsche – Fatum der kollektiven Schuld*), tu str. 223; Geiger, *Heimkehr*, str. 533; Geiger, *Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945*, str. 285; Portmann, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina*, str. 265–266.

⁵⁶ Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 4. 11. 1948, str. 1, Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o državljanstvu FNRJ.

⁵⁷ Geiger, *Folksdojčeri - fatum kolektivne krivnje*, str. 297; Geiger, *Folksdojčeri*, str. 35; Geiger, *Volksdeutsche – Fatum der kollektiven Schuld*, str. 224; Vladimir Geiger: *Pravo na zavičaj*. V: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 6. Zagreb 2002, str. 351–363, tu str. 355–356; Geiger, *Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945*, str. 285.

strijci so bili na seznamu leta 1948 zaradi neznatnega števila tistih, ki so izrekli pripadnost Avstriji, vključeni v skupino »Ostali«. ⁵⁸

V Jugoslaviji je v prvih povojnih letih etnonim Nemeč, Švab, Podonavski Nemeč/Švab, folksdojčer in podobno, kot je jugoslovanske Nemece imenoval domači slovenski živelj, glede na izrazita protinemška stališča dobival skrajno negativen pomen. V času prvega povojnega popisa prebivalstva Jugoslavije se je zaradi duhovnega ozračja, ki ga je agresivno promovirala nova oblast, določeno število hrvaških, bosansko-hercegovskih in vojvodinskih Nemecev »asimiliralo« oziroma »denacionaliziralo« in se izreklo pretežno za Hrvate in (ali) Madžare. Znani so tudi primeri spremembe primka. Nemeč, ki so ostali v svojem rojstnem kraju, so se trudili, da ne bi poudarjali svojega porekla. ⁵⁹ Za folksdojčerje v Jugoslaviji sta bili samo dve možnosti: čim prej se izseliti ali se asimilirati. Od 1955 je bilo izseljevanje nemške in avstrijske manjšine iz Jugoslavije precej poenostavljeno. ⁶⁰ Večina jih je izbrala prvo rešitev in vsak naslednji seznam prebivalstva v Jugoslaviji je zabeležil upad njihovega števila. ⁶¹

V jugoslovanskih taboriščih je umrla četrtnina Nemecev, ki je ostala v svojem rojstnem kraju. Če k temu prištejemo še predhodne rope, mučenja in številne umore, kot tudi izrazito težke razmere, v katerih so Nemeč živel tudi po izpustitvi iz taborišč, je jasno, da jih je največ želelo, in so si za to prizadevali, čim prej zapustiti Jugoslavijo, v kateri so izgubili vse imetje, vse državljske in nacionalne/etnične pravice in vse možnosti za napredovanje v prihodnosti. ⁶²

Kolektivno kaznovanje jugoslovanskih Nemecev in povezovanje njihove usode izključno s propadom Tretjega rajha kot tudi pripisovanje vloge »pete kolone« nemškemu prebivalstvu je temelj odnosa jugoslovanskih oblasti do hrvaških, bosansko-hercegovskih in vojvodinskih Nemecev. ⁶³

⁵⁸ Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knj. IX. Stanovništvo po narodnosti. Beograd 1954.

⁵⁹ Bogoljub Kočović: *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. Sarajevo 1990, str. 52, 57, 65; Vladimir Žerjavić: *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb 1989, str. 53, 55–56; Vladimir Geiger: *Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj od 1945 do danas*. V: *Časopis za suvremenu povijest*, 1996, št. 1-2, str. 227-233, tu str. 229–231; Geiger, *Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji*, str. 179–180; Vladimir Geiger: *Nestanak Folksdojčera*. Zagreb 1997, str. 32–33; Geiger, *Folksdojčeri*, str. 13–14; Portmann, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina*, str. 229.

⁶⁰ Dušan Nećak: *Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945*. V: *Zgodovinski časopis*, 1993, št. 3, str. 439-451, tu str. 444; Geiger, *Folksdojčeri*, str. 14; Geiger, *Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945*, str. 286.

⁶¹ Geiger, *Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji*, str. 181.

⁶² Janjetović, *Logorisanje vojvodanskih Nemaca*, str. 163–164; Janjetović, *Odlazak vojvodanskih Švaba*, str. 117; Janjetović, *Between Hitler and Tito*, str. 281–286.

⁶³ Geiger, *Folksdojčeri u Hrvatskoj 1945*, str. 272; Geiger, *Josip Broz Tito i sudbina jugoslovenskih Nijemaca*, str. 801; Karakaš Obradov, *Migracije njemačkog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća*, str. 292; Zvonimir Golubović: *Ko snosi odgovornost za posleratnu sudbinu folksdojčera u Vojvodini (1944–1948)?*. V: *Rad Muzeja Vojvodine*, 2009, št. 51, str. 295-308, tu str. 298–299, 305–307; Nebojša Petrović: *Krivica domaćih Nemaca i zločini nad nemačkim stanovništvom u Vojvodini posle Drugog svetskog rata – analiza jednog dokumenta*. Dostopno na: Center for History, Democracy and Reconciliation, <http://www.centerforhistory.net>, 25. 5. 2011.

Stališče in odnos NOV in POJ/JA ter »ljudskih oblasti« do jugoslovanskih Nemcev, ki jim je bila pripisana in uzakonjena kolektivna krivda, je vzorčni primer etničnega čiščenja v Jugoslaviji ob koncu druge svetovne vojne in v obdobju neposredno po koncu vojne.

Vladimir Geiger

REPRESSION AGAINST THE MEMBERS OF THE GERMAN MINORITY IN CROATIA,
BOSNIA AND HERZEGOVINA, AND VOJVODINA 1944–1948

S u m m a r y

Due to the wartime developments, until the end of World War II the majority of Germans living in Croatia, Bosnia and Herzegovina and Vojvodina had fled or been driven from their homes, mostly to Austria and Germany where they also awaited the end of the war. Only those Germans not in immediate danger because of the war remained home. However, at the end of 1944 and in the beginning of 1945 a systematic persecution of the remaining ethnic Germans (»Volksdeutsche«) in Yugoslavia was initiated by the partisan movement and the newly established people's authorities. In particular, the act of the Presidency of AVNOJ (Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia) of 21 November 1944, pronouncing the members of the German minority as collectively guilty, contributed to this. War crimes perpetrated by some of the Yugoslav ethnic Germans and their disloyalty during the occupation served as a reason and justification for the inhuman actions taken against the German minority at the end of the war and in the post-war period.

During the wartime operations and immediately after them the German inhabitants who failed to escape were at the mercy of the victors. After the war the Yugoslav communist authorities confiscated the property of the members of the German minority and took away their national and citizen rights. Those Yugoslav Germans who could prove that they had participated in the partisan movement or supported it were not among the victims of collective retaliation. Immediately after the war the Yugoslav communist authorities prohibited the return of ethnic Germans who had escaped or been exiled, while those of them still in Yugoslavia were to be deported from the country and were interned into the repatriation camps. As the deportation of the ethnic Germans from Yugoslavia was, in the summer of 1945, prevented by the closing of the Austrian-Yugoslav border by the Allied occupation authorities, who opposed the Yugoslav intentions, most of the Volksdeutsche ended up in the camps, condemned to several years of forced labour. After the camps had been abolished and the prisoners had been released, in the 1950s the majority of Germans from Croatia, Bosnia and Herzegovina and Vojvodina moved to Austria and Germany because of their difficult position and lack of any prospects in Yugoslavia. The attitude of the partisan movement and the »people's authorities« towards the Yugoslav Germans, legally declared as collectively guilty, is an evident example of ethnic cleansing in Yugoslavia at the end of World War II and in the immediate post-war period.

1.01
Prejeto 8. 3. 2013

UDK: 355.40(41):341.322.5(497.1)"1941/1945"

Gorazd Bajc*

Pogledi zahodnih zaveznikov na nasilje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Članek obravnava posamezne poglede Britancev in Američanov na nekatere oblike nasilja v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, ki so ga povzročili okupatorji in »domači« nasprotniki. Na osnovi analize primarnih virov iz britanskih in ameriških arhivov predstavi vprašanja, kako je njihovim obveščevalnim službam uspelo spremljati dogajanje ter zakaj so se zahodni zavezniki zanimali za nasilje vseh njegovih povzročiteljev. Avtor si je postavil hipotezo, da je bil interes Britancev in Američanov zabeležiti čim več nasilnih primerov, najbolj pa so jih zanimali tisti, ko so nasilja neposredno zajela njihove vojake oziroma pripadnike misij.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Velika Britanija, Združene države Amerike, Jugoslavija, Slovenija, misije, obveščevalne službe, okupatorji, kolaboracionisti, partizansko gibanje, nasilje

ABSTRACT

ATTITUDE OF THE WESTERN ALLIES TOWARDS THE VIOLENCE IN YUGOSLAVIA DURING WORLD WAR II

The article focuses on the individual attitudes of the British and Americans towards certain forms of violence in Yugoslavia during World War II, caused by the occupiers and »local« opponents. On the basis of the analysis of primary sources from the British and American archives it explores how their intelligence services managed to follow the developments and why the Western Allies were interested in the violence and all its perpetrators. The author hypothesises that the British and Americans were interested in registering as many violent incidents as possible, while they focused mostly on the cases directly involving their soldiers or mission members.

Keywords: World War II, Great Britain, United States of America, Yugoslavia, Slovenia, missions, intelligence services, occupiers, collaborators, partisan movement, violence

* Dr., docent, višji znanstveni sodelavec, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče in Fakulteta za humanistične študije, Garibaldijska 1, SI-6000 Koper; e-naslov: gorazd.bajc@zrs.upr.si

Uvod

O politiki zahodnih zaveznikov oziroma Velike Britanije in Združenih držav Amerike (ZDA) do Jugoslavije med drugo svetovno vojno je že precej znanega, nekoliko manj znan pa je njihov pogled na tematiko nasilja. Lahko predpostavljamo, da je v londonskih in washingtonskih arhivih tudi o tem veliko dokumentov. Zaradi obširnosti problematike bomo v prispevku predstavili le posamezne poglede Anglo-Američanov na nekatere oblike nasilja, ki so ga povzročili okupatorji in »domači« nasprotniki, medtem ko bodo izpostavljena po našem mnenju ključna metodološka vprašanja, in sicer, kako jim je uspelo spremljati dogajanje, še posebej pa, kolikšen naj bi bil dejanski interes zahodnih zaveznikov za nasilje – vseh povzročiteljev le-tega. Izhajali smo iz hipoteze, da je bil interes Britancev in Američanov zabeležiti čim več nasilnih primerov in slediti tudi temu, kar je tako močno zaznamovalo zasedbo Jugoslavije, najbolj pa so jih zanimali tisti primeri, ko so nasilja neposredno zajela njihove vojske – pripadnike misij.

Podatki, ki so jih zbirale anglo-ameriške obveščevalne službe

Jugoslovansko državo je aprilska zasedba posrkala v »začarani« krog dotlej najbolj brutalne vojne z vsemi njenimi posledicami, in v virih Britancev ter Američanov je problematika nasilja neposredno in posredno seveda še kako prisotna. Anglo-Američani so bili namreč takoj seznanjeni z dejstvom, da so se z napadom 6. aprila 1941 začela nasilna dejanja nad prebivalci Jugoslavije. Administracija ZDA je na primer invazijo označila za barbarsko. Njeni diplomati so tako prve dni po napadu poročali, da je prebivalstvo Beograda hudo trpelo zaradi nemškega bombardiranja, ki ni izbiralo ciljev.¹ Britanski vojaški ataše v Jugoslaviji C. S. Clarke pa je v končnem poročilu o svojem delovanju podčrtal, da je bilo 6. aprila več bombardiranj, še posebej mesta Beograd, čeprav je bilo to mesto razglašeno za odprto mesto.²

Seveda so veliko podatkov o razmerah v zasedeni Jugoslaviji – kljub napakam – uspele pridobiti anglo-ameriške obveščevalne službe. Britanci so z dešifriranjem prestreženih diplomatskih sporočil takoj prejeli informacije o okupaciji in tako tudi o raznih oblikah nasilja. Iz njihovega sistematičnega pregleda od zasedbe dalje smo izluščili nekaj primerov iz prvih mesecev leta 1941. Na osnovi teh ugotavljamo, da so Britanci izvedeli, kako je nemško diplomatsko predstavništvo v jugoslovanski prestolnici konec aprila nagovarjalo Rdeči križ ZDA, da njegovo delo tu nima več pomena. Jugoslovanski predstavnik iz Švice je že maja poročal svoji vladi, ki je zbežala na

¹ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1941, Vol. II, Europe. Washington 1959, str. 975-977.

² The National Archives, Kew-London, nekdanji Public Record Office – PRO (TNA), fond War Office (WO), 208/2004, Final Report by Lieutenant Colonel C.S. Clarke on Relinquishing the Appointment of Military Attache, Belgrade, July 1941, str. 7. Prevod dokumenta, brez navedbe arhivske signature (!), je objavil Živko Avramovski: Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Knjiga treća (1939-1941). Beograd 1996, str. 800-827.

Bližnji vzhod, kako so se razmere na Hrvaškem zaostrole, da se je na severu Slovenije pričela germanizacija, italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini pa je nakazal, da bi lahko tam dovolil določeno avtonomijo, tako da je škof Gregorij Rožman izjavil lojalno kolaboracijo z italijanskimi oblastmi. Konec junija se je jugoslovanski zunanji minister Momčilo Ninčić pritoževal nad ravnanjem madžarske in bolgarske vojske proti Srbom. Konec naslednjega meseca so britanske tajne službe uspele dešifrirati eno izmed sporočil italijanske diplomacije, ki je govorilo o aretacijah številnih Judov in komunistov, slednji pa so se že »izkazali« s streljanjem na nemške vojake. Septembra je veleposlanik iz Berna Momčilo Jurišič-Šturm sporočal nadrejenim v London, da vlada v domovini zmeda, da se je sicer preganjanje Srbov nekoliko zmanjšalo, beležijo pa tudi določene sabotaže nad komunikacijami. Istega meseca so se italijanski diplomati pritoževali, ker na zasedenem območju razmere niso zadovoljive, omenili so tudi umor nemške osebe v Beogradu. Čez nekaj dni pa so poročali, da je nemški veleposlanik v Beogradu posredoval podatek, da je Hitler 16. septembra ukazal vojski, da je treba srbsko nacionalistično gibanje iztrebiti; iz prestreženega sporočila ni jasno, ali je bilo mišljeno gibanje četnikov ali partizanov, oziroma, kot so jim večkrat pravili, komunistov. V naslednjih dneh in tednih so italijanski diplomati nadaljevali s posredovanjem podatkov o upornikih in namenu, da bi jih uničili.³ Lahko rečemo, da so bili v najvišjih krogih Velike Britanije s pomočjo takih tajnih virov že od začetka zasedbe na tekočem o splošnih razmerah nasilja v Jugoslaviji in deloma tudi v Sloveniji, čeprav je ostajala slika o tem, kaj se tam res dogaja, nejasna.

Dešifriranje sovražnikov vojaških in policijskih sporočil (kar poznamo pod akronimom ULTRA) je nekaterim vodilnim Britancem – sicer ne vsem, samo zelo ozkemu krogu – ponujalo dodatne in seveda pomembnejše informacije o razmerah v zasedeni Jugoslaviji. Kaj kmalu jim je bilo jasno, da je gordijski vozle bojov zelo zamotan, če ne celo nerešljiv. Od julija 1941 dalje so namreč začeli podrobneje dešifrirati sporočila nemške vojaške obveščevalne službe Abwehr, ki so potrjevala napade na železnice, nadalje, da je zaradi aktivnosti upornikov t. i. pacifikacija Bosne nemogoča, da so komunisti odločeni boriti se do konca ter da verjamejo v končno zmago Rusije ipd. Nemška policija je med tem poročala, da komunisti predstavljajo oviro za red in zakonitost ipd., od jeseni 1941 dalje pa so britanske tajne službe tudi zaznale

³ TNA, fond Government Code and Cypher School (HW), 12/264, 090945 (14. 5. 1941), American Legation, Budapest to Secretary of State, Washington (forward from Belgrade No. 345, 9. 5. 1941), 10. 5. 1941; 090993 (15. 5. 1941), Yugoslav Minister, Berne to Yugoslav Consul, Jerusalem, 11. 5. 1941; 090994 (15. 5. 1941), Yugoslav Minister, Berne to Yugoslav Consul, Jerusalem, 12. 5. 1941; 091318 (22. 5. 1941), Yugoslav Minister, Berne to Yugoslav Consul, Jerusalem, 16. 5. 1941; TNA HW 12/266, 092988 (7. 7. 1941), Turkish Ambassador, London to Ministry of Foreign Affairs, Angora (No. 216), 30. 6. 1941; 093715 (27. 7. 1941), Foreign Ministry, Rome to Tirana (No. 109), 23. 7. 1941; TNA HW 12/268, 095657 (19. 9. 1941), Jurisitch, Berne to Yugoslav Ministry of Foreign Affairs, London, 15. 9. 1941; 095705 (21. 9. 1941), [?] (forwarded by Tirana) to Foreign Ministry, Rome (No. 203), 16. 9. 1941; 095940 (28. 9. 1941), Foreign Ministry, Rome to Italian Legation, Sofia, 21. 9. 1941; 095977 (29. 9. 1941), Bovascoppa, Bucharest to Foreign Ministry, Rome (No. 970), 23. 9. 1941; TNA HW 12/269, 096083 (2. 10. 1941), Foreign Ministry, Rome to Italian Legation, Sofia (No. 3-340), 29. 9. 1941.

prve znake sporov med partizani in četniki,⁴ ter dalje, da se Dragoljub-Draža Mihailović bolj malo upira silam osi, sicer pa ima z Italijani boljše odnose kot z Nemci, ker mu slednji očitno ne zaupajo, saj so ga aprila 1942 nameravali zajeti.⁵ Na začetku ni bilo jasno, kdo naj bi bili uporniki, partizani ali četniki, dovolj očitno pa je bilo dejstvo, da so se v raznih krajih Jugoslavije okupatorji začeli soočati z vedno večjimi nevšečnostmi.⁶ V nadaljnjih mesecih so nemška poročila postajala natančnejša in so tako hkrati Britancem »nudila« možnost, da se jim je slika upora jasno izoblikovala: na eni strani so Titovi partizani, ki povzročajo okupatorjem vedno več preglavic; na drugi se četniško gibanje neposrednim oblikam upora raje izogiba, zato pa vedno bolj kolaborira, jeseni 1943⁷ so najožji Mihailovičevi sodelavci na primer sklenili pravi dogovor z nemško stranjo. Na podlagi teh virov se je naposled vodstvo Velike Britanije – z Winstonom Churchillom na čelu – odločilo, da podpre Tita in zapusti Mihailoviča.

Kar nas na tem mestu posebej zanima, je dejstvo, da so v britanskem vodstvu tudi preko takih tajnih virov kaj kmalu izvedeli za nasilja, na primer, da so Hrvatje pobijali Srbe, avgusta so zasedbene oblasti odkrile iznakažena trupla nemških vojakov ipd.⁸ Dobili so tudi podatke o visokem številu mrtvih v bojih proti okupatorju: konec leta 1941 je na primer nemška vojska poročala, da je v zadnjih bojih pri Užicah in Čačku sovražnik utrpel 708 mrtvih in 381 upornikov je bilo zajetih, medtem ko je bilo na nemški strani žrtev zanemarljivo malo.⁹ Taka in podobna poročila so se v naslednjih letih ponavljala¹⁰ in med drugim najdemo v njih tudi omembe o »kolateralnih« žrtvah, ki so jih povzročile partizanske akcije, kot je bila konec leta 1942 smrt petih civilistov ob sabotaži železniške proge, ki je povezovala Dubrovnik s Hercegovino.¹¹ S primeri nasilja na osnovi dešifriranja nemških vojaških sporočil je bila britanska *secret intelligence* seveda na tekočem tudi v naslednjih mesecih in letih. Tako je na primer po kapitulaciji Italije septembra 1943 spoznala, da so enote SS Prinz Eugen na območju Dubrovnika umorile 25 dojenčkov, starih osem mesecev, in sicer kot represijo nad uporom 28.000 italijanskih vojakov, ki se jim niso želeli pridružiti. Obenem so v tedanjem prevratnem obdobju nemške oblasti premestile na italijansko območje posebne oddelke za iztrebljanje Judov, Einsatzgruppen. Med operacijami nemške vojske

⁴ John Cripps: Mihailović or Tito? How the Codebreakers Helped Churchill Choose. V: The Bletchley Park Codebreakers. London 2011 (dalje Cripps, Mihailović or Tito?), str. 223–224.

⁵ F. H. Hinsley et al.: British Intelligence in the Second World War. Its Influence on Strategy and Operations. Vol. three, Part I. London 1984, str. 138–140; F. H. Hinsley: British Intelligence in the Second World War. Abridged Edition. London 1994, str. 357.

⁶ TNA HW 13/52, CX/MSS/S3: Insurrection in Yugoslavia, 8. 11. 1941.

⁷ Cripps, Mihailović or Tito?, str. 237.

⁸ Prav tam, str. 224.

⁹ TNA HW 1/299, CX/MSS/496/T2, 5. 12. 1941.

¹⁰ Npr. TNA HW 5/381, CX/MSS/3432, 14., 15. in 16. 10. [1943], str. 3, 6, 8; CX/MSS/3435, 24. 10. [1943], str. 3; TNA HW 1/2265, CX/MSS/T18/31, 29. 11. 1943; TNA HW 16/56, German Police in Italy and the Balkans, Report No. 1, 21. 12. 1943, str. 3. Gl. tudi Cripps, Mihailović or Tito?, str. 232.

¹¹ TNA HW 5/207, Supplement to CX/MSS/2149, 22. 2. 1943, str. 12–13.

na področju med Zagrebom, Ljubljano in na Primorskem pa so nemška poročila do srede novembra 1943 govorila že o 3.200 mrtvih partizanih.¹²

Tudi nekaterim v britanski Upravi za posebne operacije (Special Operations Executive, SOE) je bilo v prvi polovici 1942 jasno – očitno tudi s pomočjo nekaterih tajnih podatkov, ki so jih britanske tajne službe pridobile s pomočjo dešifriranja prestreženih sovražnikovih sporočil, da italijanski okupator podpira četnike v boju proti partizanom, da so komunisti bolj učinkoviti v vojaškem vidiku boja proti silam osi, odprto oziroma vedno bolj aktualno pa je postajalo vprašanje, kdo bo na koncu zmagovalc in kako bo po vojni v Jugoslaviji. Med tem se je civilno prebivalstvo znašlo v težavah, ker je moralo izbirati med komunizmom ali nečem, kar je zelo podobno fašizmu, saj naj bi Mihailović imel zveze tudi z Milanom Nedićem. Zaostrovanje komunistov je seveda vse skupaj še bolj zapletalo.¹³ Ob zaostrovanju razmer in vzrokov za kolaborantsko držo nekaterih je bilo poslaniku pri jugoslovanski begunski vladi Georgeu W. Rendelu že aprila 1942 jasno, da je v Jugoslaviji želja po uporuh še vedno velika, da pa je tudi nasprotovanje med Mihailovićevimi patriotskimi enotami in komunističnimi partizani vedno večje. Kaže, je pisal Rendel, da slednji pridobivajo vodilno vlogo v boju proti okupatorjem zlasti na Hrvaškem in v Sloveniji, kjer naj bi podpirali idejo o formiranju komunističnih republik. Sklepal je tudi, da ima to za posledico, da se tu mnogi ne-komunistični elementi nagibajo v privolitev zasedbe sil osi.¹⁴

Od svojih agentov SOE na terenu so Britanci pričeli prejemati konkretnije podatke oktobra 1941. Potem ko so poslali svojo prvo misijo 'Bullsye', je njen vodja Duane T. Hudson, ki je prišel v stik bodisi s partizani ali četniki, poročal, da se je v Jugoslaviji začela državljanska vojna. Iz Jugoslavije so tako prihajala tudi opozorila o zelo hudih grozodejstvih, še zlasti med Srbi in Hrvati, pa med četniki in partizani,¹⁵ ki so jih nato druga poročila potrjevala. SOE si je sicer že pred tem, sredi avgusta, na podlagi raznih poročil iz Jugoslavije in zlasti iz Srbije ustvarila mnenje, da tu izvajajo okupatorji množične eksekucije in široko represijo, kakih 400.000 Srbov pa naj bi moralo zapustiti svoje domove na Hrvaškem in na območjih, ki so jih zasedle bolgarske in madžarske čete.¹⁶

Ker je Američanom uspelo poslati svoje prve agente obveščevalne službe Office of Strategic Services (OSS) v Jugoslavijo šele konec poletja 1943, so bili v prvem obdobju odvisni predvsem od britanskih »bratrancev«, ki so jim seveda posredovali (določene) podatke, in med njimi tudi take, da so ustaši zakrivilih huda grozodejstva. V nekem britanskem dokumentu iz septembra 1941, ki je postal dostopen, potem ko so v ZDA leta 1998 na podlagi Nazi War Crimes Act odprli veliko novih doku-

¹² Cripps, Mihailović or Tito?, str. 235–236.

¹³ TNA, fond Special Operations Executive (HS), 5/905, L/ICI to D/H70 (LICI/JU/3101), 15. 6. 1942.

¹⁴ TNA HS 5/928, Rendel to FO, 9. 4. 1942.

¹⁵ TNA HS 7/202, Yugoslavia [nedatiran in nepodpisan memorandum o delu SOE v Jugoslaviji, 1939–1944], str. 8–9.

¹⁶ TNA HS 5/904, A/HA to D/H2, 18. 8. 1941, str. 1.

mentov – je na primer navedeno, da ustaši na veliko morijo, obenem pa nameravajo izseliti iz Hrvaške kakih 2.000.000 Srbov.¹⁷ V naslednjem letu je službi OSS uspelo pridobiti več samostojnih virov informacij o jugoslovanskih razmerah. Precej podatkov se je stekalo v Švico, v Bern, kjer je od leta 1942 deloval pod vodstvom povojnega protagonista v tajni službi Central Intelligence Agency Allena Dullesa eden izmed najpomembnejših evropskih centrov OSS. Čeprav se prednostno z Jugoslavijo ni ukvarjal, je tudi od tu prejemal več podatkov. Eden izmed najpomembnejših virov informacij je bil pater Augustin Juretić, ki se je sem zatekel septembra 1942. Prejemal je tajne podatke iz Hrvaške ter sestavljal poročila, in v tistem iz junija 1942 je zaveznike opozoril na ustaška grozodejstva, zlasti glede taborišča Jasenovac, kjer se izvaja hujše nasilje, kot je bilo značilno za območja pod sovjetsko ali nacistično tajno policijo.¹⁸ OSS v Švici je seveda prejela tudi druge podatke o nasilju v Jugoslaviji, tako na primer 2. marca 1943, ko je dobila podatek, da je prišlo do nekega pokola pri Novem Sadu, 17. maja pa, da je zaradi preganjanja Judov in Romov nadškof Alojzij Stepinac protestiral pri vladi NDH ter odločno obtožil uboje nedolžnih in druga grozodejstva na osnovi rasne diskriminacije.¹⁹

Kot pravilno ugotavlja Blaž Torkar v svoji monografiji o delovanju OSS na Slovenskem, nam analize njenih prvih poročil o razmerah v Jugoslaviji pokažejo pomankljivo informiranje o dejanski stopnji odpora v Sloveniji in kažejo tudi na mešanje nekaterih pojmov. To je mnoge v ameriški obveščevalni službi še bolj nagovarjalo k temu, da morajo vzpostaviti neposreden stik s Slovenijo,²⁰ in podobno je veljalo za britansko SOE, ki si je več kot leto dni zaman prizadevala, da bi svoje poslala v najbolj severni del Jugoslavije. Na slovensko območje je sicer marca 1943 prvo misijo uspela poslati britanska tajna služba, Inter-Services Liaison Department (ISLD) oziroma Secret Intelligence Service ali Military Intelligence 6 (MI6), prva skupina SOE, ki jo je vodil major William M. Jones, se je iz hrvaškega premaknila na slovensko območje šele konec junija istega leta, prvi obveščevalci OSS pa so se v Slovenijo s padali spustili novembra.²¹ Vsekakor je bila pred tem v dokumentih OSS zabeležena raznarodovalna politika okupatorjev na Slovenskem, prisilno izseljevanje prebivalstva ipd.²² Franc Snoj, ki je Američane večkrat obveščal o razmerah, pa je na začetku oktobra 1942 poslal Dullesu izvod biltena jugoslovanskega informativnega centra v ZDA, v katerem so bile opisane nasilne metode italijanskih zasedbenih oblasti v

¹⁷ Norman J. W. Goda: *The Ustaša: Murder and Espionage. V: U. S. Intelligence and the Nazis.* New York 2005 (dalje Goda, *The Ustaša*), str. 206.

¹⁸ Jozo Tomasevich: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration.* Stanford 2001 (dalje Tomasevich, *War and Revolution*), str. 400; Goda, *The Ustaša*, str. 206–207.

¹⁹ Allen Dulles: *From Hitler's Doorstep. The Wartime Intelligence Reports of Allen Dulles, 1942–1945.* Pennsylvania 1996, str. 46, 63–64.

²⁰ Blaž Torkar: *Prikriti odpor. Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno.* Celovec 2012 (dalje Torkar, *Prikriti*), str. 57–58.

²¹ Gorazd Bajc: *Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji.* Koper 2002 (dalje Bajc, *Iz nevidnega*), str. 272–296.

²² Torkar, *Prikriti*, str. 56–57.

Sloveniji, ki so se kljub začetnim obljubam o znosnejši zasedbi večale in se spremenile v vedno hujšo okupacijo.²³

Ni treba posebej izpostavljati, da misije niso poročale le o nasilju, ki so ga povzročali okupatorji in kolaborantske oziroma protipartizanske formacije, temveč tudi o tistem nasilju, za katerega so bili odgovorni v partizanskih vrstah. V dokumentih je precej takih podatkov, to pa tudi zato, ker je največ anglo-ameriških misij delovalo v okviru jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja, čeprav bi bila zanimiva tudi poglobljena analiza gradiv misij, ki so delovale pri četnikih. Za vse misije je seveda veljalo dejstvo, da so imeli pripadniki misij večinoma omejen vpogled na dogajanje, zato moramo njihova sporočila in poročila upoštevati z določeno rezervo. Kljub temu nam nudijo številne podatke o nasiljih in na splošno njihov pogled na razmere na terenu. Oglejmo si nekaj takih primerov na slovenskem območju in tudi širše v Jugoslaviji.

Na splošno so si bile ugotovitve misij pri slovenskih partizanih v obliki daljših ali zaključnih poročil med sabo večinoma podobne. Če so bile po eni strani njihove ocene o partizanskem boju pozitivne, so bile po drugi bolj negativne o njihovem vodstvu, ker je le-to stalno nadzorovalo in omejevalo delovanje misij. Anglo-ameriški oficirji so se tudi pritoževali, da je pri slovenskih partizanih več sumničenja in težav kot na Hrvaškem. Odnosi so se še najbolj zaostriili med partizani in britanskimi pripadniki misij, drugače pa je bilo s sovjetskimi obveščevalci (prva sovjetska obveščevalna skupina je na slovensko območje prišla v drugi polovici marca 1944), ki so se ponekod do partizanov obnašali celo vzvišeno in so hkrati imeli več manevrskega prostora. V teh dokumentih je problem nasilja večkrat prisoten, zlasti brutalnost nemških sil proti civilistom in zajetim partizanom, pa tudi drugih, na primer ustašev ipd.²⁴

²³ National Archives and Records Administration, College Park-Maryland, blizu Washingtona D.C. (NARA), Record Group (RG) 226, Entry (E) 106, Box (B) 10, Folder (F) 52, Franc Snój to Allen Dulles, 8. 10. 1942; Jugoslav Information Center: A Brief History of the Italian Occupation in Slovenia [nedatirano].

²⁴ TNA WO 202/520, Memorandum on the Revolt in Slovenia, by Wilkinson, 27. 4. 1944 (tudi v: TNA WO 204/2285; TNA, fond Cabinet Office (CAB), 121/532, 417; TNA, fond Foreign Office (FO), 371/44255 R 1934/8/92; NARA, RG 226, E 139, B 229A, F 3307); slovenski prevod: Memorandum o vstaji v Sloveniji. Borec, 35, št. 11–12, 1983, str. 727–747 in Thomas M. Barker: Socialni revolucionarji in tajni agenti. Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba. Ljubljana 1991 (dalje Barker, Socialni), str. 115–149; Peter N. Moore: Poročilo o Sloveniji, v: prav tam, str. 189–204; NARA, RG 226, E 99, B 31, F 5, Report of Major Franklin A. Lindsay, 13. 1. 1945 (tudi v: TNA WO 202/309; TNA FO 371/48811 R 5715/6/92;), slovenski prevod: Poročilo Franklina A. Lindsaya o misiji na Štajerskem 1944. leta, v: Borec, 1983, št. 2, str. 84–114; NARA, RG 226, E 154, B 25, F 348, Report of Captain John A. Blatnik on his tour of duty in Yugoslavia (Croatia and Slovenia), During the period August–September 1944 and November 1944–May 1945; slovenski prevod: [John A. Blatnik]: Poročilo o službovanju v Jugoslaviji (na Hrvaškem in v Sloveniji) od avgusta do septembra 1944 in od novembra 1944 do maja 1945, v: Borec, 1988, št. 2, str. 196–211; TNA WO 202/316, Gibb, 37 MM: Politics and Partisan Newspapers, 10. 12. 1944 (tudi v: TNA WO 202/276; TNA WO 202/520); TNA WO 178/35, Pears, Flotsam to Rear HQ 37 MM (W/17): Relations, 10. 4. 1945; NARA, RG 226, E 154, B 25, F 332, Blatnik to Cox: Intelligence Report, 18. 4. 1945; NARA RG 226, E 190, B 168, F 1217, to Scamporino: Yugoslavia, 14. 11. 1945; NARA RG 226, E 108A, B 200, JBX-003, Saint

Iz zasedene Slovenije so Anglo-Američani prejeli podatke tudi o hudem nasilju, ki so ga proti partizanom in njihovim podpornikom izvajali domobranci. Analiza nekaterih dokumentov nam sicer pokaže, da so bili o tem v okviru posebne britanske tajne službe za propagando, Political Warfare Executive (PWE), bolj na tekočem kot v sorodni službi ZDA, v sekciji OSS, Moral Operations. Obenem si v PWE razmer na Slovenskem na splošno niso predstavljali tako poenostavljeno kot ameriški kolegi. Zavedali so se namreč prozahodnih simpatij v protipartizanskem taboru, da pa so se slednjemu zaradi komunistične represije partizani močno zamerili, da pa so tudi pod nadzorom tajne nacistične policije, Geheime Staatspolizei (Gestapo). Vsekakor moramo dodati, da v PWE ekscesov domobrancev niso demantirali in so se strinjali, da je treba preko propagande ostro opozoriti podpornike generala Leona Rupnika, ker naj bi to koristilo partizanom in zato splošni zavezniški politiki na tem območju.²⁵

Iz drugih virov vemo, da so bili po mnenju PWE domobranci razen ozkega kroga okoli Rupnika bližji Zahodu. Od začetka 1944. leta so v krogih OSS večkrat napovedovali, da bodo domobranci ob pravem trenutku prestopili na anglo-ameriško stran. Prejemali so informacije, da njihova taktika predvideva čakanje na pravi trenutek, ko se jim bodo pridružili in napadli Nemce ter tako preprečili prihod Italijanom in komunistom. O tem so Anglo-Američane nekateri politiki v emigraciji poskušali prepričati vse do konca vojne, ko so se pojavljale ponudbe za skupni boj proti komunizmu (se pravi partizanom), česar pa v Londonu in Washingtonu niso bili pripravljeni sprejeti. Brez učinka so bile tudi ponudbe protipartizanskih formacij (večinoma četnikov) italijanskim nekomunističnim partizanom Osoppa na Primorskem, da bi formirali skupno protikomunistično fronto.²⁶ Večina v protipartizanskih krogih si je obenem želela prihod Britancev in/ali Američanov, ker bi z zasedbo rešili Slovence pred komunističnimi grozotami. Naivno upanje – med drugim, ker so bile globalne geostrateške razmere nenaklonjene takemu scenariju – so gojili tudi nekateri slovenski politiki v ZDA, na primer konec leta 1942 Franc Snoj,²⁷ pa Franc Gabrovšek, ki je Američanom poslal spomenico, v kateri je razlagal, zakaj naj ZDA vojaško zasedejo Jugoslavijo,²⁸ idr. Obenem sta Miha Krek in škof Rožman zahodne zaveznike

Balkans to Saint Washington (JBX 003-506a): De-Briefing Field Personnel, Captain John A. Blatnik, [nedatirano, prvo povojno obdobje]. Gl. tudi Sebastian Ritchie: *Our man in Yugoslavia. The story of a Secret Service Operative*. London 2004, str. 128–152.

²⁵ Npr. NARA, RG 226, E 144, B 79, F 790, Ben Ames, Chief MO Branch, OSS-ME to The Director, PWE Mission, ME: Warning to Domobranci and Ustashi leaders in Slovenia that war criminals will be punished, 19. 2. 1944 [dvakrat]; Copy [nedatiran zapis o podatkih, ki jih je posredoval Josip Vidmar]; Russel Page, PWE GHQ MEF to Mr. Ben Ames, OWI: Projected Warning to Slovene Leaders, 25. 12. 1944; Mr. V. Lazovich to Mr. Ben Ames, Re: Leaflets concerning Rupnik and Rozman, [nedatirano].

²⁶ Gorazd Bajc: *Operacija Julijska krajina. Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943-1945)*. Koper 2006 (dalje Bajc, *Operacija*), str. 320–321, 325, 353–355.

²⁷ Dušan Biber: Louis Adamič v arhivih OSS. V: Borec, 1988, št. 10, str. 679.

²⁸ NARA, RG 226, E 106, B 10, F 52, Bernard Yarrow to Florimond Duke: *Military Occupation of Yugoslavia after the war by American Forces*, 4. 11. 1943.

rotila, naj zasedejo slovensko ozemlje, saj bi se le tako preprečilo najhujše. Pri tem je novembra 1944 Krek navajal, da je Osvobodilna fronta sestavila sezname tistih, ki bi lahko bili nevarni komunističnemu prevzemu oblasti: za Ljubljano 15.000 oseb, za Trst 50.000, za druga področja pa 41.000.²⁹

Prav zaradi takih upanj je moralo poročanje nekaterih misij – da so jih v bojih napadali tudi domobranci,³⁰ ali pa mnenja, da so, ker škodijo partizanom in torej olajšajo delovanje Nemcem, odkriti nasprotniki zaveznikov³¹ – delovati kot hladna prha; zelo verjetno o tem Krek in drugi niso bili na tekočem, je pa očitno, da so se v očeh Londona in Washingtona domobranci »izkazali«, da niso le defenzivna formacija, temveč tudi ofenzivna. A tudi t. i. defenzivna vloga ni bila za Anglo-Američane sprejemljiva, saj so jih nemške zasedbene oblasti postavile v obrambo najpomembnejših zavezniških strateških ciljev na Slovenskem, in sicer na železnicah; in tega so se Britanci in Američani dobro zavedali³² – razlog več za to, da so jim morali biti strategiji anglo-ameriških vojsk (vsaj) nenaklonjeni.

Poročanje misij na Slovenskem se seveda ni moglo izogniti sovražnostim med partizani in domobranci. Tako sta pripadnika OSS, stotnik Wood George Gerbner in radiotelegrafist, vodnik Alfred Rosenthal, med drugim ocenjevala, da je odnos med njimi zelo sovražen. Partizani so se domobrancev bali, ker so ti dobro poznali teren, hkrati so jih zaradi njihove fašistične ideologije sovražili. Trdili so, da bi jih domobranci v primeru zajetja mučili in gotovo usmrtili. Po drugi strani so partizani del zajetih domobrancev postrelili, nekatere sprejeli v svoje vrste ali pa jih poslali domov brez orožja in opreme.³³ Da partizani ujetih domobrancev niso vedno ubili, je potrjeval kapetan OSS James Goodwin. V svojem zaključnem poročilu konec oktobra 1944 o misiji 'Flotsam' je namreč ugotavljal, da so v zadnjem obdobju partizanske oblasti v Sloveniji, da bi si na povojnih volitvah pridobile simpatije, skušale pridobiti naklonjenost nekomunističnih skupin. Zato so izpuščale zajete domobrance in se izogibale ukrepom proti »belim« družinam, ki živijo na partizanskem teritoriju.³⁴ Nekateri člani misij pa so se že med vojno prepričali, da želijo partizani poravnati račune s tistimi Slovenci, ki so se borili proti njim v okviru nemških zasedbenih oblasti, ali pa so z njimi drugače kolaborirali. Tako na primer v svojem končnem poročilu septembra 1944 pripadnik ISLD (torej MI6) major S. V. McNeff britanske obveščevalne službe

²⁹ Tamara Griesser Pečar: Proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu. V: Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996, str. 145–146; Tamara Griesser Pečar: Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana 2004, str. 103–104.

³⁰ Npr. Torkar, Prikriti, str. 229.

³¹ Barker, Socialni, str. 281.

³² Gorazd Bajc: Načrti Special Operations Executive za sabotaže proti nemškim železniškim komunikacijam na Slovenskem od pomladi 1943 do poletja 1944. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 1, str. 348; Gorazd Bajc: Anglo-Američani in sabotaže slovenskih partizanov na južni železnici. V: Acta Histriae, 2008, št. 3, str. 347.

³³ Torkar, Prikriti, str. 234.

³⁴ NARA, RG 226, E 154, B 25, F 343, Captain James M. Goodwin: Report of Flotsam Mission, [nedatirano, konec oktobra 1944], str. 11–12.

valne misije 'SPAM', ki je med drugim omenil tragiko dobesedne bratomorne vojne, saj so, kot je zapisal, v nekaterih primerih bratje na nasprotnih straneh.³⁵

Pripadnikom anglo-ameriških misij je bilo seveda jasno, da ima OZNA veliko moč. OSS je na primer o njej poročala, da je na začetku leta 1945 v kraju Veleš blizu Skopja izvensodno postrelila 33 oseb. Primer je očitno vzbudil veliko ogorčenja in negotovanja med lokalnimi prebivalci, saj se je, da bi jih pomirila, naposled OZNA odločila, da ustrelji tri svoje pripadnike.³⁶ Druga poročanja so potrjevala, da partizanska tajna služba v Makedoniji na splošno izvaja teror nad prebivalci.³⁷ Zaradi njenega delovanja je bilo v osvobojenem Beogradu tudi veliko aretacij in usmrtitev. Atmosfero strahu in skrajnega nezaupanja nazorno prikaže izjava univerzitetnega profesorja predstavniku OSS v jugoslovanski prestolnici: »Med nemško okupacijo smo se bali svobodno govoriti, to pa le ko so bili Nemci prisotni. Sedaj smo v strahu pred našimi lastnimi brati.«³⁸ Kapetan Charles B. Grimm, vodja misije OSS 'Willow' med srbskimi partizani, je v svojem poročilu jeseni 1944 OZNO označil za partizanski Gestapo. Misiji namreč ni bil dovoljen nikakršen stik na terenu, ne da bi bil zraven kak partizan. Sicer je Grimm zapisal, da je vodja srbskega glavnega štaba general Rudolf Primorac 19. oktobra naznanil nezaupanje ne le do ameriške in britanske misije, temveč tudi do sovjetske, ki pa je kljub vsemu na splošno uživala več privilegijev in svobode. Stroge ukrepe so partizani opravičevali z razlago, da so v bližini številni kolaboracionisti, ki si želijo obnoviti dobre odnose z zavezniki. Avtor poročila je razmere v Jugoslaviji tudi interpretiral v luči njene nedemokratske tradicije od njene ustanovitve dalje. V prvih 20 dneh osvoboditve Beograda je bilo aretiranih 28.000 civilistov, je poročal Grimm, je pa tudi priznal, da ni imel možnosti preveriti pravih vzrokov tako ostrih posegov. Eden izmed oficirjev OZNE mu je tudi priznal, da je bilo vsak dan nekaj ljudi ustreljenih.³⁹ Maclean je poročal, da je bilo prve dni po osvoboditvi jugoslovanske prestolnice aretiranih več tisoč oseb, po aretaciji pa je ostalo zaprtih kakih 3.000.⁴⁰ Seveda je OZNO zaznamovalo veliko sumničenje do potencialnih nasprotnikov, ki naj bi s pomočjo Zahoda poskušali preprečiti komunistom prevzem oblasti. Zaradi takega delovanja je med drugim večkrat aretirala osebe, ki so bile »krive« le tega, da so znanci Britancev. Konec aprila 1945 je britansko veleposlaništvo v Beogradu zato protestiralo pri Titu. Ta je obljui-

³⁵ [S. V. McNeff]: Poročilo o delovanju jugoslovanskih partizanov na ozemlju velikega Reicha. Borec, 1987, št. 2/3, str. 96–97.

³⁶ TNA WO 202/1015, 44A, Bethesda (No. 358), 5. 2. [1945]; 45A, HQ 2677th Regiment OSS: Activities of the OZNA in Veles (GB-3569), 5. 2. 1945.

³⁷ TNA WO 202/1015, 51A, HQ 2677th Regiment OSS: OZNA Activities in Macedonia (GB-3990), 4. 3. 1945.

³⁸ NARA, RG 226, E 154, B 25, F 351, Lt. Col. Charles W. Thayer, HQ Independent American Military Mission to Marshal Tito to Robert Joyce (File: 404/304): OZNA – Tito's Secret Police, 30. 1. 1945, str. 1-2. O OZNI v Beogradu gl. tudi TNA WO 202/1015, 42A, HQ 2677th Regiment OSS: OZNA, Partisan Secret Police (GB-3520), 2. 2. 1945.

³⁹ NARA, RG 226, E 154, B 25, F 339, Capt. Charles B. Grimm: Report of Willow, od 8. 9. do 15. 11. 1944, str. 3–7, 18.

⁴⁰ Jera Vodušek-Starič: Prevzem oblasti 1944–1946. Ljubljana 1992, str. 159.

bil, da bo treba, če so šle zadeve res predaleč, le-te urediti.⁴¹ Očitno jugoslovanska stran obljub ni držala.

O velikem strahu pred pripadniki OZNE je pisal tudi kapetan J. C. Lambie, ki je deloval v okviru misije SOE 'Crayon' na Primorskem.⁴² Med drugim je omenil primer nasilja, ki se je zgodilo v vrstah partizanov: konec februarja 1945 je partizanski oficir, ki so ga po preiskavi zaradi kraje materiala, ki je bil namenjen misiji, izginil, štiri druge, ki so mu pomagali, pa so ustrelili.⁴³ Iz Slovenije so britanski obveščevalci tudi poročali, da je po kapitulaciji Italije prišlo do reorganizacije v okviru partizanske Varnostno-obveščevalne službe (VOS). Nalogo varnosti je prevzela Vojska državne varnosti (VDV), ki ima protiobveščevalne naloge, neomejeno moč nad smrtjo ali življenjem vseh sovražnikov – realnih, osumljenih ali pa le potencialnih – saj razglašala smrtne kazni brez sodb. Sestavljalo naj bi jo približno 45 % žensk v starosti od 19 do 23 let. Njeni bataljoni so elitni in dobro oboroženi, v njenih vrstah vlada odlična morala, hkrati pa fanatični komunizem.⁴⁴ Treba je dodati, da vse misije niso vedno omenjale OZNE in njenega pritiska, kot na primer vodja OSS misije 'Dunklin', nadporočnik Timonthy A. Pfeiffer, ki je od poletja 1944 do osvoboditve deloval v Dalmaciji in Istri ter je na koncu vojne prišel do Trsta.⁴⁵ To pomeni, da ni nad vsemi izvajala večjega pritiska, ali pa nekateri njene prisotnosti niso niti občutili, oziroma, da je bil po vsej verjetnosti nadzor dobro prikrit. Težko si namreč predstavljamo, da niso bili vsi pripadniki anglo-ameriških misij pod nadzorom.

Misije so večkrat poudarjale, da okupatorji zajete partizane praviloma takoj postrelijo, ne prizanašajo pa niti civilistom, osumljenim sodelovanja z narodnoosvobodilnim gibanjem. V poročilih ni večjih razlik v opisu take oblike nasilja.⁴⁶ Anglo-Američani so po drugi strani že med vojno imeli priložnost spoznati, da se partizani vedno ne držijo določil mednarodnega prava o vojnih ujetnikih. Tako je na primer aprila 1944 nastal problem likvidacije 45 nemških vojnih ujetnikov v Dalmaciji. O tem so diskutirali tudi v okviru britanskega Vojnega kabineta, da je pač tak način ravnanja z ujetniki absolutno nesprejemljiv, zavezniški vrhovni poveljnik v Sredozemlju general Maitland Henry Wilson je tudi osebno pisal Titu in protestiral, oglasil se je britanski ministrski predsednik Winston Churchill, Britanci so ne nazadnje pričeli zbirati pričevanja prič ipd.⁴⁷ Problem je maja 1944 vodja uradne vojaške misije pri

⁴¹ Dušan Biber: Tito-Churchill, strogo tajno. Zagreb 1981 (dalje Biber, Tito-Churchill), str. 511.

⁴² TNA WO 202/1015, 38A, Moore, Flotsam (No. 198), 22. 1. [1945].

⁴³ TNA WO 202/276, J. C. Lambie, Caryon Mission to Lt-Col Moore, 10. 3. 1945, str. 1 (enako v: TNA WO 202/317A; TNA WO 202/309; TNA WO 202/520; TNA WO 178/35). Gl. tudi J. Earle: Cena domoljubja. SOE in MI6 na stičišču Italijanov in Slovencev med drugo svetovno vojno. Trst 2009 (dalje Earle, Cena), str. 161–162.

⁴⁴ TNA WO 202/1015, 37B, Yugoslavia – Political & Military: Partisan Intelligence Services in Slovenia (YO.217), 18. 1945.

⁴⁵ NARA, RG 226, E 108A, B 200, F JBX-003, Saint Balkans to Saint Washington (JBX 003-1906): De-Briefing Field Personnel, Timonthy Pfeiffer, 19. 6. 1945, str. 2.

⁴⁶ Kot v op. 24.

⁴⁷ TNA CAB 80/82/66, COS(44)371(O), Shooting of German Prisoners by Yugoslav Partisans, 26. 4. 1944; TNA CAB 79/74/7, COS(44)(O)147th Meeting, 6. 5. 1944, str. 4, 11; TNA WO

vrhovnem štabu, brigadir Fitzroy Maclen tako povzel: »!...! Ne bo ravno lahko pripraviti Tita, da spremeni svoje stališče glede vojnih zločincev, še posebno zato, ker je bilo zverinsko početje Nemcev na [dalmatinskih] otokih proti civilnemu prebivalstvu nadvse hudo,« pravno-formalno pa je problem predstavljala možnost, da se lahko partizani zgledejejo po Sovjetih, saj se slednji držijo metode hitrega sojenja in usmrčitve;⁴⁸ kot je znano, Sovjetska zveza Ženevskih konvencij o ravnanju z vojnimi ujetniki iz leta 1929 ni podpisala. Zaradi pritiska je Tito v naslednjih dneh Churchillu sicer zagotovil, da je partizansko gibanje od začetka vojne storilo vse, da bi se upoštevala določila mednarodnega prava o vojnih ujetnikih, da pa je zaradi krutosti sovražnika prišlo do maščevanja. Takih primerov pa naj bi bilo malo.⁴⁹

Kot so junija 1944 razlagali v vodstvu britanskih enot v Dalmaciji, je nato Tito Churchillu sporočil, da sprejema Ženevske konvencije in se zavezal, da bodo partizani, če bi ujetnike želeli zadržati, vzpostavili korekten odnos do njih, ter da bodo britanski predstavniki lahko temu priča. Podobne obljube zaveznikom so sicer že prej dali drugi partizanski voditelji.⁵⁰ Kljub takim in podobnim zagotovitvam (v drugi polovici maja 1944 je na primer Tito zagotavljal britanskim predstavnikom, da ni bil izmed zajetih na Korčuli ali Šolti nihče ustreljen, želel pa je, da bi prišlo do zamenjav ujetnikov),⁵¹ so Britanci še dalje dvomili, da bodo jugoslovanski partizani z ujetniki vedno korektno ravnali. Tako je na primer britansko vodstvo prejelo podatke, da naj bi 1. novembra 1944 partizani postrelili 200 nemških vojnih ujetnikov (jeseni 1944 naj bi postrelili tudi kakih 60 civilistov iz Dubrovnika). Potrdila o tem zločinu niso prejeli, medtem ko je Tito trdil, da je informacija lažna in sad provokacij kvizlinških agentov.⁵²

204/8456, 13, AFHQ, Personal for Marshal Tito from Gen. Wilson (F 31377), 12. 4. 1945; 14, AFHQ to USA COS info Force 266 HQ MAAF (F 31378), 12. 4. 1944; 16, NO.1.FWD Base to Force 226, Personal FM Churchill to Bonzo rptd Fotall [nedatirano, sredi aprila 1944]; 22, Force 226 to Kite, 5. 5. 1944; 23, Force 266 to AFHQ for G3 [nedatirano, začetek maja 1944]; 24, Huntinghorn (No. 37), 30. 4. 1944; 28, HQ No. 2 SS Brigade to HQ Force 266 (G.205/20), 9. 5. 1944; 30, HQ Force 266 to AFHQ (Comd/3/3): Treatment of PW by Yugoslav Partisans, 13. 5. 1944.

⁴⁸ Biber, Tito-Churchill, str. 155.

⁴⁹ Prav tam, str. 162, prim. str. 149. Gl. tudi TNA WO 204/8456, 32, Force 226 to Bus, 14. 5. 1944; 34, RESMIN Bari to FO (No. 52), 23. 5. 1944.

⁵⁰ TNA WO 204/8456, 41, HQ No. 2 SS Brigade to HQ Land Forces Adriatic (Ref: 0.244), 24. 6. 1944; 17–19 in 31, Huntinghorn (No. 31, 33 in 94), 29. 4. in 14. 5. 1944; 25, B1 to Bus, 4. 5. 1944; 26, Force 226 to Bus, 7. 5. 1944; 33, NO.1. to Force 266 [nedatirano konec maja 1944].

⁵¹ Dušan Biber: Novi britanski vojaški dokumenti o Titu. V: Borec, 1984, št. 5, str. 328. Gl. tudi Biber, Tito-Churchill, str. 385. Že marca 1943 so z dešifriranjem nemških sporočil britanske tajne službe vedele, da so se partizani pogajali z nemško vojsko za izmenjavo ujetnikov – Cripps, Mihailović or Tito?, str. 229.

⁵² TNA WO 204/8456, 46B–48, P.T. Hayman, HQ BAF, Commanders' Conference: Treatment by Partisans in Dubrovnik of Civilians and German Prisoners of War, 14. in 15. 11. 1944; 49, HQ BAF to AFHQ (BAF/461), 18. 11. 1944; 53 in 61, Rear Macmis to Freedom, 4. in 18. 1. 1945; 64, 211 Field Battery: Treatment of German P.W. By Partisans, 23. 1. 1945; TNA FO 371/48906 R 741/741/92, Draft Statement from General Wilson to Marshal Tito, Jan. 1945; R 1587/741/92, Broad, Resident Minister's Office Central Mediterranean Caserta to FO (No. 134), 19. 1. 1945; prim. R 10519/741/92, komentar John Addis, 22. 6. 1945; Douglas Howard, FO to R.C. Skrine Stevenson, Belgrade, 28. 6. 1945; War Office to John Addis, FO (0103/6565/PW2), 16. 6. 1945.

Na tem mestu je treba podčrtati, da so bili zaradi navedenih primerov Anglo-Američani zelo zaskrbljeni zaradi potencialnih maščevanj Nemcev nad zavezniškimi ujetniki. Vodilne v Londonu in Washingtonu je med vojno tak strah stalno spremljal, saj so prejeli veliko podatkov, da zlasti nemška stran (še posebej enote SS in Gestapo) ne upošteva mednarodnih pravil.⁵³ Obenem jih je motilo, če so bili na prizorišču omenjenih maščevanj v Dalmaciji prisotni britanski vojaki. Da bi se izognili morebitnim očitkom, da Anglo-Američani ne upoštevajo mednarodnih norm, je bilo treba ohraniti, »mirno kri« zato, da ne bi sovražniku ponudili argumenta, da je pravzaprav Zahod tisti, ki se pravil ne drži. Da je bila taka zaskrbljenost tudi upravičena, sklepamo po naslednjem primeru. V okviru britanskih pripadnikov posebnih skupin pehote Long Range Desert Group (LRDG) so neposredno pred koncem vojne načrtovali, da bi nekaj njihovih vojakov ob vstopu v Pulj zajelo in očitno na skrivaj odpeljalo nemškega oficirja Gestapa, kapetana Prossa, odgovornega za mučenje in obešanje dveh članov enote, ki jo je vodil poročnik Reynolds. Tak način ni v skladu s pravili, so trdili nadrejeni in naročili, da morajo za omenjenega gestapovca upoštevati proceduro, se pravi izročiti ga morajo vojaški upravi v mestu, ko bo ta vzpostavljena.⁵⁴ Pregledani viri nam končnega odgovora niso ponudili, iz zapisanega pa lahko sklepamo, kako so morali zavezniki skrbeti, da se v lastnih vrstah izognejo kršitvam pravil in morda tudi maščevanju.

Še bolj zapleten je bil kontekst nasilja oziroma medsebojnih obtožb med samimi partizani, slovenskimi in italijanskimi, ter med ideološko nasprotnimi oziroma sprtimi italijanskimi partizani (komunistično usmerjenimi garibaldinci na eni in nekomunistično oziroma protikomunistično usmerjenimi ozopovci na drugi strani), in sicer zaradi prihodnje meje v Julijski krajini, zlasti od druge polovice 1944 dalje. Britanske in ameriške misije, ki so delovale na tem etnično mešanem območju, so nadrejenim večkrat poročale, da predstavljajo slovenske ozemeljske zahteve pravo nočno moro za italijansko stran. Slednja, potem ko je po prvi svetovni vojni razširila svoje meje na račun vzhodnih sosedov, se je po kapitulaciji 8. septembra 1943 znašla pred slovenskimi in hrvaškimi partizani, ki so prvič imeli tako vojaško moč, da so lahko konkretno, ne glede na odzive Italije, zahtevali drugačno razmejitev, se pravi pomik meje proti zahodu. Pojavljale so se tudi kritike zaradi nasilnega odnosa, ki naj bi ga jugoslovanski partizani kazali proti bivšim italijanskim vojakom, ki so se jim pridružili.⁵⁵ Zaradi tega je italijanska stran pričela apelirati na Britance in Američane, naj prvi zasedejo Julijsko krajino. V ta namen je večkrat izpostavila t. i. istrske fojbe iz jeseni 1943, o katerih pa Anglo-Američani niso imeli možnosti dobiti neposredne in zato bolj objektivne informacije. Zahteva po tem, naj zahodni zavezniki pri zasedbi Julijske krajine prehitijo Tita, je večkrat motivirana ravno z opozorili, da je partizanska stran sestavljala

⁵³ Npr. TNA CAB 66/56/4, WP(44)554, Memorandum, Anthony Eden: The Committing of Acts of Violence towards British Prisoners of War, 18. 10. 1944.

⁵⁴ TNA WO 204/8456, 68, »A« (Rhodesia) Squadron Long Range Desert Group to 37 Military Mission Zadar (A/A/LRDG/B/17): Treatment of POW's, 30. 4. 1945; Fisher to Rear Macmis (No. 174), 1. 5. 1945; 69, Rear Macmis to Fischer, [1. 5. 1945].

⁵⁵ Bajc, Operacija, zlasti str. 244–273.

sezname nasprotnih oseb, ki jih bo pobila, in tako se bo žalostni scenarij fojbe iz Istre ponovil. Najbolj alarmantna svarila so govorila, da jih bodo poklali več deset tisoč. Številke teh seznamov so bile zelo različne, a vsakič zelo visoke, od 10.000 do 20.000, od 40.000 do 50.000, od 60.000 do 70.000.⁵⁶ Lahko bi rekli, da so bili taki pozivi podobni tistim, ki smo jih že omenili v zvezi s Krekom, hkrati pa, da so torej nasilja ob »istrskem prevratu« postala po svoje tudi funkcionalna za proitalijanske kroge, ki so bili zelo zaskrbljeni nad izgubo svojih severovzhodnih mej.

Anglo-Američani so ne nazadnje zbirali podatke tudi o italijanskih (in drugih) taboriščih, čeprav, dokumentov o tem problemu nismo dobili veliko (nismo jih niti podrobneje iskali, menimo pa, da bi bilo vredno raziskovati tudi v tej smeri). Vsekakor glede na njihove podatke o razmerah poleti 1943 lahko ugotovimo, da so zbrali precej točne podatke, da je bilo v Gonarsu zaprtih približno 4.000 jugoslovanskih civilnih ujetnikov.⁵⁷

O razmerah v zasedeni Jugoslaviji in nasilju so Anglo-Američane obveščali tudi jugoslovanski politiki, ki so se zatekli v emigracijo in so iz zasedene države prejeli poročila (še največ podatkov jim je pošiljal Miha Krek), prav tako od oseb, ki so potovale iz Jugoslavije, pa od posameznih nekdanjih vojnih ujetnikov, ki jim je med vojno uspelo zbežati iz Jugoslavije, od oseb, ki so zbežale iz Julijske krajine, zajetih sovražnikovih vojakov idr.; Anglo-Američani so jih praviloma zasliševali. Taka in podobna pričevanja so vsebovala tudi navedbe o raznih oblikah nasilja. Bile so precej različne, večinoma sad osebnih izkušenj, in so seveda odražale omejen vpogled glede širšega dogajanja, so pa lahko imele določeno veljavo, ker so jih zavezniki skušali primerjati s podobnimi ter drugimi viri. Ta del problematike bom predstavil ob kakšni drugi priložnosti.

Smrtne žrtve – obtožbe in pretiravanja

Zaradi vseh oblik nasilja je bilo med vojno veliko mrtvih in trpinčenih. Ne glede na številke oziroma ocene o medvojnih smrtnih žrtvah v Jugoslaviji, ki so jih še več desetletij po koncu vojne skušali dognati zgodovinarji in drugi, so se na jugoslovanskih tleh od samega začetka okupacije pri vseh vpletenih straneh, od srbske pravoslavne cerkve, vlade v emigraciji, jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, do Nedićeve vlade idr., začele debate in pretiravanja ter prepiri o njihovem številu; pretirane številke so hkrati navajale nemške in italijanske zasedbene oblasti. Obtožbe, pretežno s prosrbske strani, zlasti o tem, da je bilo na Hrvaškem pa tudi v Bosni in drugje veliko srbskih žrtev, da so številni zaprti po taboriščih, kjer vladajo obupne razmere, na primer v Jasenovcu, obenem pa, da tudi drugi trpijo, da na primer v Srbiji Nemci

⁵⁶ Prav tam, str. 154–155; Gorazd Bajc: Anglo-Američani in fojbe. V: Fojbe. Ljubljana 2012, str. 297–300.

⁵⁷ TNA HS 6/795, G.A. Holdsworth to Lt.Col. R.P. McMullen (Ref. MN/773), 25. 9. 1944, Appendix G: Information required by the Inter-Governmental Committee on Refugees [ocene o številu poleti 1943]. O ocenah zaprtih oziroma interniranih prim. Alessandra Kersevan: Un Campo di concentramento fascista. Gonars 1942–1943. Udine 2003.

izvajajo nad Judi pravi teror ipd., so v kratkem dosegle politike v emigraciji, ki so nato svoje pritožbe naslavljali na zaveznike. Z enim izmed najpomembnejših argumentov za medvojne mednacionalne spore oziroma boje v Jugoslaviji so bili Britanci kaj kmalu seznanjeni.

Kronološko so jih prvi začeli podrobneje obveščati Srbi, in sicer v obliki dveh spomenic. Oktobra 1941 so voditelji pravoslavne cerkve – in kot je sklepal veliki poznavalec medvojne zgodovine Jozo Tomasevich s podporo kolaboracionistične administracije – obtoževali ustaški režim, da je v NDH zakrivil smrt številnih Srbov. V tedanjem času je nastala tudi druga spomenica, ki jo poznamo kot Danckelmann Memorandum. Obtožbe so trdile, da so med aprilom in avgustom ustaši ubili kakih 180.000 Srbov. Spomenici so uspeli preko Carigrada in Kaira poslati vladi v emigraciji. Begunska vlada je kopije obeh posredovala britanskim krogom in Anglikanski cerkvi (Church of England). Da bi nevtraliziral kritike drugih srbskih članov vlade, je njen vodja general Dušan Simović 9. oktobra 1941 kopiji Danckelmannovega Memoranduma, ki jo je poslal britanskemu zunanjemu ministru Anthonyju Edenu, dodal podatek, da se je število ubitih Srbov povečalo celo na 300.000. Spomenico so novembra objavili tudi v ZDA. Hudim obtožbam je hrvaška stran konec leta oporekala s svojo proti-spomenico, t. i. Bićanićevim memorandumom, ki je bil aprila 1942 objavljen v ameriškem tisku.⁵⁸

Jugoslovansko emigracijo v ZDA so vse od začetka okupacije zaradi domačih razmer pa tudi zaradi srbsko-hrvaškega antagonizma zaznamovale ostre obtožbe srbske strani proti hrvaški. Pri tem se je zelo angažiral dnevnik Srbobran.⁵⁹ Pri obveščanju Američanov je bil zelo dejaven veleposlanik v ZDA Konstantin Fotić, ki je svoje poglede skušal oblikovati v korist prosrbske ter promihailovičeve strani. Imel je na razpolago celo paleto virov informacij,⁶⁰ saj je bil že od leta 1934 veleposlanik v Washingtonu. Zaradi njegovega delovanja so ga Hrvatje obtoževali, da ni storil ničesar, da bi se obe strani bolje razumeli, česar so se na primer zavedali tudi v SOE.⁶¹ V podobno smer so šla prizadevanja zunanjega ministra jugoslovanske begunske vlade Ninčiča. Konec poletja 1942 je na primer razlagal ameriškemu predstavniku pri jugoslovanski vladi A. J. Drexel Biddleju, da so komunisti, torej partizani, pobili več kot 10.000 patriotov, torej četnikov, ustaši pa v NDH kar 600.000 Srbov, moških, žensk in otrok. Zaradi tega je 300.000 Srbov zbežalo v Srbijo. Obenem je opozarjal, da ustaši uničujejo vse, kar je srbskega v Bosni.⁶²

⁵⁸ Tomasevich, *War and Revolution*, str. 718–722; Jozo Tomasevich: *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*. Zagreb 1979, str. 240-241. Gl. tudi Marko C. Wheeler: *Britain and the war for Yugoslavia 1940–1943*. Boulder 1980, str. 103, 277.

⁵⁹ Central Intelligence Agency, Freedom of Information Act (CIA FOIA), Coordination of Information, Foreign Nationalities Branch: Foreign Politics in the United States, The Serb Anti-Croat Campaign, 13. 4. 1942.

⁶⁰ Milan Terzić: *American – Yugoslav Relations in the Second World War (1941–1945)*. V: 125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia. Belgrade 2008, str. 121.

⁶¹ TNA HS 8/971, Yugoslavia, Part II – America [nedatiran seznam in krajše oznake najpomembnejših jugoslovanskih politikov].

⁶² FRUS, 1942, Vol. III, Europe. Washington 1961, str. 812–813.

Obtožbe in protiobtožbe so se v naslednjih mesecih večale in večale in postale eden izmed argumentov, ki so razdvajali jugoslovanske politike v emigraciji. Jalovi so bili tudi poskusi zahodnih zaveznikov, da bi se strasti umirile, ravno nasprotno, težave vlade oziroma vlad v emigraciji so se poglobile. In zaman so bili tudi poskusi, da bi se v zasedeni Jugoslaviji odpornišтва združila. Zaradi vsega tega je bil seveda pri Anglo-Američanih interes za nasilja zelo velik. Registrirali so veliko primerov oziroma obtožb in protiobtožb ipd., pretiravanj na eni in drugi ter tretji strani pa seveda ni manjkalo. Zaradi tega so bili zanje posebej pomembni različni viri informacij, da bi lahko s primerjavo podatkov dobili objektivnejšo sliko, saj bi lahko le tako poskušali miriti strasti.

Preiskave o anglo-ameriških žrtvah nasilja

Povsem razumljivo je, da so Anglo-Američane najbolj zanimali primeri, ko so nasilja neposredno zajela njihove vojake. Med vojno in po njej, ob smrti nekaterih posameznih pripadnikov misij, so namreč skušali čim podrobneje razjasniti prave okoliščine smrti. Za nas so najbolj zanimive usode deseterja SOE Michaela Trenta (pravo ime Issack Michael Gyori), majorja SOE Alfreda (Alfgarja) Cecila Gilesa Hesketh-Pricharda, ki so ga partizani poznali pod imenom Cahusac, in pripadnikov OSS Charlesa Fishera, Josepha (Julius) Rosenfelda in Ernsta Knotha.

Trent je deloval na Videmskem pri nekomunističnih italijanskih partizanih, ozo-povcih. Njegovo smrt v nepojasnjenih okoliščinah konec decembra 1944 so povezovali s slovenskimi partizani, saj je nanje padel sum, da so odgovorni za to, da je padel v nemško zasedo. Britanski oficir za zvezo pri IX. korpusu Lambie je začel poizvedovati in je ugotovil naslednje: Trent je 17. decembra 1944 prišel v Rezijo. Z njim so bili trije ozopovci, ki so jih slovenski partizani Rezijanskega bataljona aretirali in razorožili, in sicer z obtožbo, da se Osoppo ne bori več proti sovražniku in v nekaterih primerih sodeluje z njim na škodo slovenskih partizanov. Trent je temu odločno nasprotoval in je vztrajal, da se sreča z vodstvom IX. korpusa. Slovenski partizani so ga poslali naprej do štaba 17. brigade. Od tam se je 22. decembra v spremstvu slovenska vodiča podal naprej, čeprav je vztrajal, da je tako spremstvo nezadostno. Med poskusom prečkanja Soče pri Desklah je v nočnih urah 24. decembra prišlo do streljanja z nemško patroljo. Trent je bil ubit, spremljevalcu pa je uspelo zbežati. Trentovo truplo so domačini pokopali pri Desklah.⁶³

Nekateri pišejo, da je precej verjetno, da so bili slovenski partizani res krivi za njegov smrt. Čeprav službo SOE razlage slovenskih partizanov niso popolnoma pre-pričale, ni imela dovolj dokazov za pravo obtožbo.⁶⁴ Drugi omenjajo sum o odgo-

⁶³ TNA WO 202/317A, 7A, Crayon (No. 532), 9. 2. [1945]; 9A in 11A, N.J. Klugman, Rear Macmis to Macmis (No. 985 in 990), 10. 2. 1945; 18C, Rear HQ 37MM to HQ N1SF (L/41): Corporal Trent's Death, 11. 2. 1945.

⁶⁴ Tommaso Piffer: *Gli Alleati e la Resistenza italiana*. Bologna 2010, str. 174, 314; prim. Elena Aga-Rossi: *L'ecido di Porzús e la sua memoria*. V: *Porzús. Violenza e Resistenza sul confine orientale*. Bologna 2012, str. 92.

vornosti slovenskih partizanov in dodajajo, da je pripadnik Macphersonove SOE misije 'Coolant' med italijanskimi partizani na Videmskem narednik Arthur Brown slišal govorice, da so ga ubili Slovenci.⁶⁵ Omenjeni Tom Macpherson je v svoji knjigi spominov zapisal, da so ga slovenski partizani okradli in umorili. Ubili so tudi enega izmed spremljevalcev, drugi pa se je rešil in mu o tem poročal.⁶⁶

To zadnje pričevanje ni v skladu z dokumentacijo v britanskem državnem arhivu, kjer je vsakič omenjeno, da je bil Trent pred smrtjo v spremstvu ene same osebe, vodiča. Poleg tega tudi ugotavljamo, da imamo na razpolago številne druge dokumente, ki dokazujejo, da so Britanci želeli zelo podrobno preiskati primer. V drugi polovici marca 1945 so se za to pričeli konkretnije zanimati v samem Vrhovnem štabu zavezniških sil (Allied Force Headquarters). V okviru IX. korpusa so tudi ustanovili posebno preiskovalno komisijo, ki je imela nalogo natančno preiskati primer, in sicer na kraju, kjer naj bi oficir umrl, hkrati bi morala komisija zbrati pisna pričevanja vseh tistih, ki so bili z njim kakorkoli povezani. Lambie se je angažiral, sledil preiskavam in nadrejenim večkrat poročal. Posebna komisija IX. korpusa je zbrala izjave šestih partizanskih oficirjev, ki so bili na različne načine z zgodbo povezani, med temi tudi spremljevalca Ivana Juga; vztrajali so, da so nedolžni. Vso dokumentacijo je kapetan posebne službe MI9 Slattery osebno odnesel vodstvu Macleanove 37. vojne misije, kjer so prejeli tudi Macphersonovo poročilo. Tam so sestavili krajšo rekonstrukcijo, ki se bistveno ne razlikuje od Lambiejeve. Med drugim je v njej jasno, da je bil Trent, ko je srečal nemško patroljo in nato umrl, skupaj z vodičem. Sestavljavci poročila so sicer podčrtali, da poročilo ni kompletno in bi lahko vsebovalo nekatere nedoslednosti. Naposled je, kot je že pred 30 leti pravilno ugotavljal Dušan Biber, podpolkovnik J. G. Beevor 27. aprila ocenil, da ni mogoče niti ovreči niti potrditi suma, da je bil Trent na ukaz s spremstvom poslan na območje, kjer je bilo verjetno, da bo padel v nemško zasedo.⁶⁷ K zapisanemu lahko dodam, da je sam Macpherson na začetku marca 1945 nadrejenim omenil, da je bil Trent pred smrtjo z enim spremljevalcem,⁶⁸ enako so pričali trije ozopovci v svojem poročilu o aretaciji s strani Rezijanskega bataljona.⁶⁹

Smrt desetarja SOE ostaja torej nepojasnjena. Hkrati menimo, da je podatek v

⁶⁵ David Stafford: *Mission Accomplished. SOE and Italy 1943-1945*. London 2011, str. 290, 366.

⁶⁶ Thomas Macpherson, Richard Bath: *Behind Enemy Lines. The Autobiography of Britain's most Decorated Living War Hero*. Edinburgh – London 2012, str. 167. Spomini so prvič izšli leta 2010. Očitno na podlagi slednjih piše Alan Ogden (*A Spur Called Courage. SOE Heroes in Italy*. London 2011, str. 246–247), da so Trenta in enega izmed spremljevalcev okradli in ubili Slovenci, drugi pa se je rešil.

⁶⁷ TNA WO 202/276, 11-14, J. C. Lambie, *Caryon Mission to Lt-Col Moore*, 10. 3. 1945, str. 3 (enako v TNA WO 202/317A; TNA WO 202/309; TNA WO 202/520; TNA WO 178/35); 15, J. C. Lambie, *British Mission 9th Corps Yugoslav Army to N1SF: Cpl Trent*, 24. 3. 1945; 16-22, IX Corps Military Tribunal *National Liberation Army and Partisans Units*, 28. 2. 1945; številni dopisi v TNA WO 202/317A; Dušan Biber: *Zavezniške misije v Slovenskem primorju*. V: Borec, 1983, št. 8/9, str. 510.

⁶⁸ TNA WO 202/317B, 75, N1SF (J/CIRC/117): *Further Notes on Italo-Slovene Relation* by Major R. T. S. Macpherson, 7. 3. 1945.

⁶⁹ TNA FO 371/49799 ZM 1724/8/22, *The Patriots, Pronto, Tigre, Bruno: Report on the Capture of a Patrol of the Resia Battalion and of CPL. Nicola (Trent) of the British Mission* [nedatirano].

Macphersonovi spominih v evidentnem nasprotju s primarnimi viri. Ne glede na to pa ugotavljamo, da vzrok smrti ni pojasnjen, hkrati pa lahko trdimo, da so se zavezniki želeli maksimalno potruditi. Primer moramo namreč vključiti v tedanji kontekst zelo napetih odnosov med slovenskimi in italijanskimi partizani na Primorskem. Skratka, posledice smrti omenjenega oficirja so imele širše dimenzije, saj je bil nadaljnji razvoj dogodkov na Primorskem skrajno nepredvidljiv: ali bo po zmagi nad silami osi zaradi meje počilo med Jugoslavijo in Italijo, širše med Vzhodom in Zahodom? Napoved nove destabilizacije in nove vojne? Tako so namreč oficirji za zvezo pri ozopovcih od konca 1944, še bolj pa v prvih mesecih naslednjega leta, večkrat opozarjali nadrejene (manj alarmantno je bilo poročaje oficirjev pri IX. korpusu).⁷⁰ Takega scenarija si seveda v Londonu in Washingtonu absolutno niso smeli privoščiti, zato lahko zaključimo, da je bilo zanje nujno izvedeti, kako in predvsem zakaj je Trent umrl.

Hesketh-Prichard je umrl oziroma se je za njim izgubila sled na Svinški (Svinji) planini 3. decembra 1944, ko je iz slovenskega območja poskušal preiti na avstrijsko. Britanci so njegov primer zaman preiskovali, saj pravih okoliščin smrti niso nikoli uspeli ugotoviti. Iz njegovega osebnega dosjeja v okviru organizacije SOE je jasno, da so do marca 1946 ugotovili v bistvu le to, da je padel v zasedo in bil ubit, oziroma da je izginil in verjetno umrl v akciji. Imeli so ga torej za pogrešanega od 3. decembra 1944.⁷¹ William Mackenzie, ki je po naročilu britanskih oblasti v prvih treh letih po vojni sestavil interno zgodovino SOE (pred leti je postala dostopna v britanskem državnem arhivu in je izšla v knjižni obliki), je omenil, kako so partizani pripovedovali, da je bil major ranjen in da so ga Nemci po vsej verjetnosti ubili. Avtor tajne zgodovine pa ni izključeval možnosti, da so ga ubili partizani, ker naj bi ogrožal njihovo varnost.⁷² Drugi pišejo, da so britanske oblasti po vojni brez uspeha raziskovale na obeh straneh meje. Na pobudo njegovega osebnega prijatelja polkovnika Petra Wilkinsona je prišlo do podrobne preiskave arhivov nemških in avstrijskih varnostnih in policijskih služb, preiskovalci pa so tudi na terenu zaman iskali potrdilo za to, ali so majorja ujeli in ubili Nemci. Zato so sklepali, da so ga ubili slovenski partizani.⁷³ V literaturi sicer beremo tudi druga ugibanja,⁷⁴ ali pa, kot je zapisal major (kasneje

⁷⁰ Kot v op. 55.

⁷¹ TNA HS 9/1211/7, Hesketh Prichard Alfred Cecil, SOE Record Service, str. 6; [nekrolog, ki ga je za časopis *Star* očitno sestavil eden izmed soborcev SOE v Sloveniji, major Charles H. V. Villiers]; [osnovni podatki njegove vojaške poti od 23. 1. 1941 dalje]. Gl. tudi Ivo Jevnikar: *Umorjeni angleški major Hesketh-Prichard*. V: *Iz arhivov in predalov*. Mladika (Trst), 2004, št. 10 (dalje Jevnikar, *Umorjeni*), str. 22–24.

⁷² W. J. M. Mackenzie: *The Secret History of SOE. The Special Operations Executive 1940-1945*. London 2002, str. 697.

⁷³ Patrick Howarth: *Undercover. The Men and the Women of the SOE*. London 2000 (dalje Howarth, *Undercover*), str. 47; Barker, *Socialni*, str. 68-74; Peter Wilkinson: *Foreign Fields. The Story of an SOE operative*. London – New York 1997 (dalje Wilkinson, *Foreign*), str. 205-206. Gl. tudi Heather Williams: *Parachutes, Patriots and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941-1945*. London 2003, str. 237.

⁷⁴ Božidar Gorjan: *Zavezniške misije na Koroškem in Štajerskem 1944-45: operacija Avstrija*. Koper 2003, str. 84-92.

podpolkovnik) OSS Franklin A. Lindsay, da ga ni prepričala nobena izmed različnih domnev, ki so mu jih razlagali slovenski partizani in častniki SOE.⁷⁵ Dvome, kdo je Hesketh-Prichard umoril, je naposled pred nekaj leti na osnovi analize slovenskih arhivskih virov uspel razbliniti Marjan Linasi. Ugotovil je, da je postal žrtev likvidacije slovenskih partizanov oziroma partizana (Jože Ulčar), in kdo je za to dal neposredno povelje (Jože Borštner in Franc Leskošek), se pravi kdo so tisti, ki so bili odgovorni za smrt britanskega agenta.⁷⁶

Naročniki umora so torej znani, saj je Linasijevim ugotovitvam nemogoče oporekati, ne povsem pojasnjen pa ostaja pravi vzrok usmrtitve, kar bi v takih primerih še zdaleč ne smel biti zanemarljiv podatek. Hipoteza, da Slovenci niso odobrvali njegovih samostojnih poskusov navezati stike z avstrijskim odporništvom,⁷⁷ je po našem mnenju presplošna. Med objavljenimi podatki je še najbolj zanimiv ta, da je imel Hesketh-Prichard poseben in nadpovprečno zmogljiv brezžični radijski oddajnik, ki je bil za tedanje standarde varen pred dešifriranjem.⁷⁸ Morali bi se torej vprašati, ali so slovenski partizani za to vedeli, in predvsem, ali je za to vedel še kdo drug, in tudi, kaj vse je Hesketh-Prichard sporočal nadrejenim ipd.

Prav tako bi bilo treba osvetliti še nepojasnjeno smrt kapetana OSS Fisherja. Blaž Torkar povzema bistvo raznih dokumentov in različnih interpretacij ter zapiše, da naj bi umrl skupaj s 16 partizani nekje pri Novi Štifti v zgornji Tuhinjski dolini. Nekateri partizani so ga zadnjič videli 26. decembra 1944, ko so skupino, s katero je sodeloval, napadli Nemci. Proti koncu vojne in po njej je OSS preiskala vzrok njegove smrti, vendar ni uspela dobiti neposrednih prič, niti groba ali potrditve, ali je Fisher resnično mrtev. Primer še vedno ni povsem rešen. Podobno ostaja nepojasnjena usoda konec 1944 ali na začetku 1945 pogrešanih dveh drugih pripadnikov OSS, poročnika Rosenfelda in radiotelegrafista Knotha. Torkar piše, da sta bila ali žrtvi partizanskega maščevanja, ali pa, da sta bila ujeta v spomladanski nemški ofenzivi in so ju ubili. Ugotavlja, da ostaja vprašanje usode obeh še vedno nerešeno kljub številnim ameriškim komisijam, ki naj bi raziskale njuno izginotje.⁷⁹ Skratka, za vse tri so se ameriške oblasti zelo zanimale.

Zavezniki so posebej zbirali podatke o tistih, ki so med vojno mučili zajete zavezniške vojake. Preiskali so na primer, kako je bilo v gestapovskih zaporih v Trstu, kjer so bili nekaj mesecev zaprti pripadniki SOE major William Francis Dayrell St. Clair Smallwood, narednik Ernest Charles Roland Barker, poročnik Priestley in kapetan Stephen Patrick Dale. Pričali so, da so z njimi slabo ravnali ipd. (sicer naj bi Nemci

⁷⁵ Franklin Lindsay: *Ognji v noči : z OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji*. Ljubljana 1998 (dalje Lindsay, *Ognji*), str. 201–202.

⁷⁶ Marjan Linasi: *Še o zavezniških misijah ali kako in zakaj je moral umreti britanski major Cahusac*. V: *Zgodovinski časopis*, 2004, št. 1–2, str. 101–111. Gl. tudi Jevnikar, *Umorjeni*; Earle, *Cena*, str. 86, 227–229.

⁷⁷ Howarth, *Undercover*, str. 47; M. R. D. Foot: *SOE. Special Operations Executive 1940–1946*. London 1999, 292–293.

⁷⁸ Barker, *Socialni*, str. 69, 73; Lindsay, *Ognji*, str. 200. Gl. tudi Wilkinson, *Foreing*, str. 198.

⁷⁹ Torkar, *Prikriti*, str. 223–225, 229–230.

s Smallwoodom najprej dobro ravnali in ga zaradi poškodovane noge namestili v videmsko bolnišnico, marca pa je britanskemu oficirju za zvezo pri IX. korpusu ujeti nemški vojak razlagal, da so ga premestili v Trst, ker da skušajo pripraviti teren za spore med partizani in Britanci⁸⁰ – če to drži, bi lahko sklepali, da so ga na razne načine želeli prisiliti v neko obliko sodelovanja), obenem so omenjali hujše trpljenje, kateremu so bili podvrženi drugi zaprti.⁸¹ V gestapovskih zaporih v Trstu je bil zaprt tudi Lambie, potem ko so ga 1. aprila 1945 ranjenega zajeli v boju (takrat je umrlo več partizanskih oficirjev). Z njim so kakih deset dni slabše ravnali kot z omenjenimi. Nato so ga prepeljali v neko nemško taborišče, 10. maja pa so ga osvobodili Američani.⁸²

Sklep

Britanske in ameriške oblasti so bile na osnovi najrazličnejših virov od aprila 1941 dalje obveščene, da se v zasedeni Jugoslaviji proti upornikom in civilnemu prebivalstvu odvijajo številna nasilja. Anglo-Američani so pričeli prejemati tudi vedno več potrdil o sporu med četniki in partizani, obenem pa podatke o medsebojnih obtožbah o nasilju, zlasti glede ustašev. Take vesti so v kratkem dosegle jugoslovanske politike v emigraciji in očitno vplivale na vedno večjo krizo v vladnih vrstah v emigraciji. Seveda tedaj Velika Britanija in ZDA – kot niti drugi zavezniki – niso imele nobene možnosti nasilja preprečiti. Poskušali so sicer, da bi se četniki in partizani združili ali pa vsaj ne napadali, a jim to ni uspelo.

V pričujočem zapisu ni bilo mogoče navesti vseh primerov nasilja v medvojni Jugoslaviji, saj so v anglo-ameriški dokumentaciji res številni. Namen našega pisanja niti ni bil, da bi vse to predstavili. Želeli smo predvsem pokazati, kako so na nekatere – za nas najbolj značilne – primere gledali zahodni zavezniki in kakšen vtis so si ustvarili, kar velja v prvi vrsti za pripadnike misij. Njihovi pogledi se na splošno bistveno ne razlikujejo od znanih ocen, so pa po našem mnenju zelo pomembni. Načeloma namreč predstavljajo t. i. tretji pogled na tragična medvojna leta, ki še zmerom, tudi zaradi nasilja, razdvajajo slovensko družbo.

Ugotavljamo, da v anglo-ameriških virih nekega večjega sočutja do žrtev ali njihovih bližnjih praviloma ni zaznati, kar nas glede na tako razširjeno nasilje svetovnih dimenzij globalne vojne ne sme presenetiti. Prejemnike poročil o razmerah v Jugoslaviji, torej vodilne državnike, člane glavnih štabov, vodstev obveščevalnih služb ipd. so vesti o nasilju zanimale, če so jim po eni strani dopolnjevale sliko o vojaških vidikih

⁸⁰ TNA WO 202/317A, 67A, Crayon (No. 637), 8. 3. [1945]; 68A, Rear Macmis to HQ SO(M) (No. 41), 10. 3. 1945; 72A, M. E. 43 to 37MM, 11. 3. 1945.

⁸¹ Fabio Amodeo, Mario J. Cereghino: Trieste e il confine orientale tra gnerro e dopognerra. Udine 2008, str. 121–137; Bajc, Operacija, str. 90.

⁸² TNA WO 317A, 112A, Flotsam (No. 801), 7. 4. [1945]; 116A, Rear Macmis to Macmis, 8. [4. 1945]; 118A, Rear HQ 37 Military Mission to HQ 37 Military Mission, Belgrade: Capt J. Lambie, Major Mathews, 10. 4. 1945; TNA WO 178/35, Lambie to CG 37 MM, 23. 5. 1945. Gl. tudi Earle, Cena, str. 167–168.

pod zasedbo: zlasti kot potrditev, da se nekdo upira, drugi kolaborira ipd., seveda v upanju, da bodo uporniki kljub žrtvam in trpljenju prebivalstva nadaljevali z bojem proti silam osi in torej – cinično – zaposlovali divizije v Jugoslaviji, ki bi v drugačnem primeru na drugih frontah pobijale več zavezniških vojakov ipd. Po drugi strani pa so skušali tudi na osnovi čim več pridobljenih podatkov bolje razumeti razmere v zasedeni Jugoslaviji, da bi lažje iskali neko ravnotežje med nasprotnimi si jugoslovanskim politiki v emigraciji in tako mirili spore v begunski vladi. Večina pripadnikov misij v Jugoslaviji je že imela izkušnje z nasilji na drugih frontah, zato so se jim po vsej verjetnosti v Jugoslaviji scenariji in dinamike ponovili. Vseh primerov, pritožb, govoric ipd. niso niti preiskali iz objektivnih razlogov, ker je bilo njihovo delovanje večkrat pogojeno z bližino bojev in so torej morali najprej poskrbeti za lastno preživetje, obenem jim partizanska vodstva pri pridobivanju informacij niso dovoljevala večje svobode. To seveda ni veljalo, ko so bile žrtve njihovi pripadniki, zato lahko rečemo – in s tem potrdimo hipotezo, da so se v takih primerih želeli oziroma morali maksimalno potruditi (kolikor je bilo v dani situaciji sploh mogoče). Najbolj so se torej potrudili za svoje, po dosedanjih raziskavah pa jih niso zanimale usode t. i. primorskih padalcev, torej Slovencev, ki so jih na misije poslale njihove službe.

Gorazd Bajc

ATTITUDE OF THE WESTERN ALLIES TOWARDS THE VIOLENCE IN YUGOSLAVIA
DURING WORLD WAR II

S u m m a r y

In our discussion of the attitude of the Western Allies towards the violence in Yugoslavia during World War II we should take into account the general outlook on and understanding of the contemporary circumstances in the United Kingdom and in the United States of America. Historiography has already thoroughly explored the Allied policy towards Yugoslavia, but not as much is known about the issue of violence. The author will try to present, from the substantive viewpoint, the Anglo-American outlook on the most important aspects of this issue: violence committed by the occupiers and the »national« opposing formations. He will also underline the key methodological questions, for example, what was supposedly the actual interest of the Western Allies in violence – and in all of its perpetrators – in Yugoslavia during and after the war, who informed them, and how they managed to follow the developments. He will emphasise the role of military or intelligence missions, various informants, and other means of gathering information. The author built his research on the hypothesis that the Western Allies were interested in registering as many examples of violence as possible, and they were most interested in cases where violence affected the Anglo-American soldiers directly.

1.01
Prejeto 14. 2. 2013

UDK: 323.15(436.5=163.6)"1945/49"

Avguštin Malle*

Avstrijski in britanski varnostni organi in njihov odnos do koroških Slovencev v prvih letih po drugi svetovni vojni

IZVLEČEK

Koroški Slovenci, predvsem tisti, ki so se izrekli za združitev ozemlja Koroške s slovenskim ali mešanim prebivalstvom z matičnim narodom, so bili takoj po osvoboditvi s strani angleške vojaške vlade in njej podrejenim avstrijskim varnostnim organom soočeni z raznimi oblikami represije. Najbolj jih je prizadela splošna prepoved zborovanj, lastnega tiska in sistematično zavlačevanje obnovitve predvojnih političnih, kulturnih in gospodarskih organizacij ter društev. Vse do februarja 1949 so oblasti zavlačevale z obnovo Zveze koroških zadrug in s tem prizadele koroškim Slovencem veliko materialno škodo. Število zadružnikov je padlo na 10 odstotkov predvojnega članstva.

Funkcionarje in aktiviste Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za slovensko Koroško in njegovih pododborov ter drugih organizacij, ki so nastale v času protifašističnega odpora, so oblasti postavljale zaradi slovenskega narodnostnega delovanja pred vojaška sodišča. Večmesečne zaporne kazni so bile izrečene proti celi vrsti mladinskih aktivistov, prišlo je do fizičnih napadov zborovanj, pred represijami pa niso bili varni niti posamezni slovenski duhovniki. Oblasti posameznikom niso izdajale potnih listov in s tem slovenskim funkcionarjem onemogočale razlaganje svojih zahtev na mednarodnih konferencah. Varnostni organi so pogosto stikali za slovensko periodiko in literaturo, iztenzivno so iskali Koroški zbornik, ki je leta 1946 izšel v Ljubljani. Vsaka kritika ukrepov zasedbenih sil je bila prepovedana. Izmed britanskih častnikov je v pozitivnejšem odnosu do koroških Slovencev občasno izstopal le Gerald Sharp, medtem ko je vojaški sodnik lajtnant Col. Cohen ostal številnim Slovencem v slabem spominu. Po pariški odločitvi 20. junija 1949, da ostaja avstrijsko-jugoslovanska meja nespremenjena, je represija postopno popustila.

Ključne besede: Koroški Slovenci po 1945, Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za slovensko Koroško, Karl Prušnik – Gašper, Gerald Sharp, Col. Cohen.

* Dr., Slovenski znanstveni inštitut, Mikschallee 4, A-9020 Celovec/Klagenfurt; e-naslov: a.malle@szti.at.

ABSTRACT

AUSTRIAN AND BRITISH SECURITY BODIES AND THEIR ATTITUDE TO CARINTHIAN SLOVENIANS DURING THE FIRST YEARS AFTER THE WORLD WAR II

Immediately after the liberation Carinthian Slovenians – especially those in favour of the annexation of the Carinthian territory inhabited by Slovenians or with mixed population to the homeland – faced various forms of repression carried out by the British military government and Austrian security bodies, subordinate to the British. They mostly suffered due to the general ban on public meetings, prohibition of their own press, and systematic protraction of the restoration of pre-war political, cultural and economic organisations and societies. The authorities delayed the restoration of the Union of Carinthian Cooperatives until as late as February 1949, causing extensive material damage to the Carinthian Slovenians. The number of cooperative members fell to 10% of pre-war membership.

Due to activities in the interest of the Slovenian nation, the officials and activists of the Provincial Committee of the Liberation Front for Slovenian Carinthia, its subcommittees and other organisations established during anti-fascist resistance were tried at military courts. A large number of youth activists received many months of prison sentences, the gatherings were subject to physical attacks, and even individual Slovenian priests were not safe from repression. The authorities refused to issue passports to certain individuals, thus preventing Slovenian officials from stating their demands at international conferences. Security bodies often sought Slovenian periodicals and literature and searched intensively for the collection of texts entitled Koroški zbornik, published in Ljubljana in 1946. All criticism of the measures taken by the occupying forces was forbidden. Of the British officers only Gerald Sharp exhibited a more positive attitude towards Carinthian Slovenians, while many of them have bad memories of the military judge lieutenant colonel Cohen. After the decision reached in Paris on 20 June 1949 that the Austrian-Yugoslav border is to remain unchanged, the repression gradually subsided.

Keywords: Carinthia, Austria, Carinthian Slovenians, Provincial Committee of the Liberation Front for Slovenian Carinthia, Karl Prušnik – Gašper, Gerald Sharp, Col. Cohen

O represivnih ukrepih vojaške uprave (za tem Civilne uprave – britanski element) in avstrijskih oblasti proti koroškim Slovencem po maju 1945 v literaturi ne najdemo veliko podatkov. Izstopajo nekateri primeri kot na primer obsodba tajnika Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte (POOF) za slovensko Koroško Karla Prušnika – Gašperja novembra 1947, obstrelitev mladinske aktivistke Amalije Oraže – Tatjane avgusta 1946, ki je ranam podlegla, napad britanskih vojakov in avstrijskih varnostnikov 5. oktobra 1947 na brigadirje v Podrožci itd. Obseg represivnih ukrepov ob teh dramatičnih primerih zbledi. O njih je največ poročal Slovenski vestnik. Malo pozornosti je temu namenjala Koroška kronika, ki jo je izdajala Britanska obveščevalna služba, čeprav je imela rubriko Vojaško sodišče. V njej so pisali o raznih vrstah kriminala, a le v posebnih primerih, tako tudi v zgoraj omenjenih, je tolmačila

in zagovarjala britanska stališča. Še največ podatkov o represiji proti koroškim Slovencem najdemo v raznih spomenicah in vlogah POOF za slovensko Koroško in v njenem nemškem biltenu Pressedienst.

Ko so 8. maja 1945 zavezniške sile – k tem so Britanci sprva šteli tudi Jugoslovansko armado odnosno partizanske odrede – osvobodile južne predele Avstrije, je za prebivalstvo okrajev na avstrijskem Koroškem s slovenskim ali mešanim prebivalstvom nastala nova situacija. Po umiku Jugoslovanske armade, ki so ga zahtevale note Velike Britanije z dne 12. maja in Združenih držav Amerike z dne 15. maja 1945 jugoslovanski vladi,¹ so bile enote britanske 8. armade odnosno vzpostavljena vojaška uprava tisti dejavnik, ki je odločal o vseh vprašanih varnosti in uprave v deželi. Začasna deželna vlada je sicer redno zasedala, razpravljala je med drugim o demokratizaciji dežele, vračanju in socialni oskrbi nekdanjih političnih zapornikov, napovedovala popravo škode slovenskim deportirancem in vrnitvi njim razlaščenega premoženja, priznavala zasluge narodov Jugoslavije za uničenje nacizma, razmišljala o potrebnih denacifikaciji v upravi, sodstvu, gospodarstvu in zlasti šolstvu ter se soočala z vsakodnevnimi težavami prehranjevanja prebivalstva in vzpostavitvi komunikacij, ni pa imela nobene dejanske izvedbene oblasti.² Od srede maja 1945 so v deželi vsa vprašanja urejevali administrativni štabni oficirji britanske vojaške uprave. Ta je Začasno deželno vlado preimenovala v Posvetovalni deželni odbor, ki je vojaški upravi lahko svetoval, če ga je vprašala za mnenje. Zavezniška uprava je z ukazi, ki so sprva zagotavljali zlasti varnost pripadnikov lastnih oboroženih sil in njenega administrativnega osebja, uvedla strogo policijsko uro, omejila svobodo gibanja, z zaporno cono je potegnila dodatno mejo na Dravi.³ Soočala se je številnimi življenjskimi vprašanji, ukvarjala pa se je tudi z navidezno manj pomembnimi, kot na primer s prepovedjo prireditvev in razobešanja ter nošenja zastav.⁴ Odreditev zaporne cone in ukaz glede zastav je prizadel koroške Slovence in imel za številne negativne posledice. Dežela je bila preplavljena z begunci, ki jih je vojaška uprava skušala nastaniti čim dlje stran od avstrijsko-jugoslovanske meje. Pod tem vidikom moramo razumeti tudi naglo izpraznitev vetrinjskega toborišča. Med najvažnejša vprašanja je gotovo štelo prehranjevalno.

Posvetovalni deželni odbor je svoje delo opravljal med 6. junijem in 24. julijem 1945. Njegov predsednik Hans Piesch iz vrst nekdanje socialdemokratske stranke je vojaški upravi posredoval želje prebivalstva, vojaška uprava jih je obravnavala ali ignorirala. Šele ko je na Koroško prispel kot šef vojaške uprave polkovnik Simson, se je razmerje med posvetovalnim odborom in vojaško upravo postopno izboljšalo, kar je pripeljalo do preimenovanja konsultativnega odbora spet v Začasno deželno vlado. Njene pristojnosti so bile še naprej minimalne. Vse sklepe Začasne deželne

¹ Documents on the Carinthian Question : Ministry for Foreigns Affairs on the Federative People's Republic of Yugoslavia. Beograd 1948, str. 39, 42.

² Kärntner Landesarchiv/Koroški deželni arhiv (KLA), LAD I in LAD II.

³ Seznam občin v obmejnem zapornem pasu. V: Koroška kronika (dalje KK), 27. 7. 1945, str. 2.

⁴ Wilhelm Wadl, Hellwig Valentin: Kärntens Weg in die Welt von morgen. Klagenfurt 1985, str. 17.

vlade je moral sankcionirati pristojni štabni oficir britanske vojaške uprave, preden so jih člani začasne vlade lahko predali z namenom izvedbe pristojnim uradnikom. Protokole sej vlade je bilo treba prevajati v angleščino in jih izročiti vojaški upravi.⁵

Odnos predstavnikov vojaške uprave do koroških Slovencev kljub zavezništvu med Veliko Britanijo in Jugoslovansko armado ni bil prijateljski, kar pa ni veljalo za prve povojne dni.⁶ Po ocenah nekaterih prič časa se je z zamenjavo bojnih enot 8. britanske armade z zasedbenimi ta odnos izrazilo poslabšal.

Vse do septembra 1945 Začasna koroška deželna vlada ni imela potrebnih stikov z vlado državnega kanclerja Karla Rennerja na Dunaju, ki je zahodni zavezniki niso priznavali.

Prva kontrolna pogodba, ki je bila podpisana 4. oziroma 9. julija 1945, je urejevala pristojnosti med zavezniki (razdelitev zasedbenih con in mesta Dunaj) ter določala delovne naloge Zavezniške komisije za Avstrijo. Njene glavne naloge so bile: ločiti Avstrijo od Nemčije, zagotoviti naglo vzpostavitev osrednjega avstrijskega upravnega aparata, ustvariti pogoje za sestavo avstrijske vlade na osnovi svobodnih volitev in ohraniti do volitev ter postavitve nove vlade urejeno administracijo.⁷ 11. septembra 1945 je prvič zasedal Zavezniški svet, to je bil organ poveljnikov štirih velikih sil in njihovih namestnikov, in sankcioniral oziroma priznal tri stranke: Avstrijsko ljudsko stranko, Socialistično stranko Avstrije in Komunistično stranko Avstrije. Sprejel je še določila, pod katerimi pogoji so lahko zaprosili za privolitev ustanovitve nove stranke. Ta določila so v naslednjih dneh in tednih zaposlovala Osvobodilno fronto za slovensko Koroško, ki jo je krog proponentov predlagal kot novo stranko pri državno- in deželnozborskih volitvah 25. novembra 1945.⁸

Pristanek Zavezniškega sveta je imel daljnosežne posledice: stranka je lahko izdajala svoje glasilo, imela pravico do oddajnega časa na radiju, dodeljena ji je bila določena količina papirja za volilni boj. Zavezniški svet je 11. septembra 1945 sprejel tudi proglas avstrijskemu prebivalstvu, v katerem se je navezal na moskovsko deklaracijo, ki jo je označil kot temelj svojega dela za ponovno vzpostavitev svobodne, neodvisne in demokratične Avstrije.⁹ Na moskovsko deklaracijo se je v vladni izjavi začasne vlade konec aprila 1945 skliceval tudi državni kancler Karl Renner. Moskovska deklaracija je govorila o obnovi svobodne, neodvisne in demokratične Avstrije, ni pa omenjala avstrijskih meja. Vendar je velika večina avstrijskih politikov interpretirala deklaracijo v smislu obnove Avstrije v mejah pred »anšlusom«. V primeru Južne Tirolske so odstopali od tega stališča, poznani pa so tudi predlogi in memorandumi glede Kanalske doline. Oktobra in novembra 1945 so nekateri avstrijski politiki v okviru volilnega boja zahtevali, da se Avstriji pridruži še Mežiška dolina in Ma-

⁵ Prav tam, str. 21-24.

⁶ KK, 10. 5. 1946, str. 1 in 8.

⁷ Dokumentation zur österreichischen Zeitgeschichte 1945-1955. Wien – München 1975 (dalje Dokumentation), str. 155sl.

⁸ Dušan Nečak: Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945-1976) : osnutek za politično zgodovino. Ljubljana 1985, str. 39-46.

⁹ Dokumentation, str. 156-158.

riborska kotlina, v Gradcu so se pojavile karte, ki so Avstriji dodeljevale kar vso Spodnjo Štajersko. Lojze Ude je marca in septembra 1944 popolnoma upravičeno opozarjal na pomen, ki ga bo morda moskovska deklaracija imela v razpravah o mejah med Jugoslavijo in Avstrijo.¹⁰

Ukazi britanske vojaške uprave in navodila Zavezniškega sveta so načeloma v enaki meri veljala za vse koroško prebivalstvo ne glede na narodno pripadnost. Vendar se je kmalu izkazalo, da temu ni bilo tako in da so se lahko sprevrgli in spremenili v prisilne ukrepe, v sredstva za odpravljanje in onemogočanje raznih dejavnosti koroških Slovencev. Vojaška uprava je 7. septembra 1945 zavrnila ponovno vzpostavitev Slovenske prosvetne zveze.¹¹ Tak ukrep so zahtevali predvojni podpredsednik Janko Ogris in funkcionarja Vinko Zwitter ter Janko Mikula. Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za slovensko Koroško je odločitev vojaške uprave ocenil kot akt, s katerim je ta potrdila odlok nacističnega vodstva gaua z dne 7. aprila 1941, s katerim je bila Slovenska prosvetna zveza razpuščena, njeno premoženje zaplenjeno in njeno nadaljnje kulturno delo med koroškimi Slovenci prepovedano.¹²

Skupina predlagateljev je 22. septembra 1945 Zavezniški komisiji za Avstrijo in britanski vojaški upravi na Koroškem naznanila, da hoče Osvobodilna fronta za slovensko Koroško nastopiti kot stranka pri državno- in deželnozborskih volitvah. Predlagatelji so prošnji priložili program Osvobodilne fronte in njen statut ter ocenili, da Osvobodilna fronta izpolnjuje vse pogoje, ki jih je Zavezniška komisija določila za pripustitev novih strank.¹³ Vojaška uprava je 17. oktobra 1945 obvestila dr. Jožka Tischlerja, da je priporočila Zavezniški komisiji za Avstrijo na Dunaju ustanovitev slovenske stranke in da stranka lahko začne s pripravami za volitve, da bo lahko po privolitvi takoj nadaljevala s »polno dejavnostjo«. Nepričakovano je potem prišlo obvestilo, da namerava vojaška uprava slovenski stranki prepovedati vsako nadaljnje delovanje, če dr. Tischler kot pooblaščenec stranke ne podpiše posebnih pogojev. Ker so predstavniki vojaške uprave zatrjevali, da podpis pogojev zahteva Zavezniški svet na Dunaju, je Osvobodilna fronta prosila, naj ji pismeno sporoči njegove zahteve. Odgovora ni bilo, pač pa je vojaška uprava 2. novembra 1945 prepovedala Osvobodilni fronti, da nastopi kot stranka. Peta točka teh pogojev se je glasila: »Nikoli ne bomo niti reklamirali ali zahtevali niti predlagali ali namigovali na kakršno koli revizijo ali spremembo ali modifikacijo obstoječe avstrijsko-jugoslovanske meje.«¹⁴

V naslednjih dneh so razni dejavniki izvajali na dr. Tischlerja pritisk in ta je potem 5. novembra 1945 podpisal nekoliko spremenjeno besedilo pete točke pogojev. Ta se je zdaj glasila: »Nikoli ne bomo na javnih zborovanjih ali v propagandi rekla-

¹⁰ Boris Mlakar: Lojze Ude kot kritični spremljevalec Osvobodilne fronte. V: Lojze Ude: Moje mnenje o položaju : članki in pisma 1941-1944. Ljubljana 1994, str. 153-168.

¹¹ Arhiv Slovenskega znanstvenega inštituta (ASZI), Memorandum der Kärntner Slowenen an den Alliierten Rat für Österreich in Wien II (dalje Memorandum II). Klagenfurt 25. Jänner 1946. Anlage 3, str. 38.

¹² Prav tam, str. 4.

¹³ Prav tam. Anlage 4, str. 39-41.

¹⁴ Prav tam, str. 4.

mirali ali zahtevali niti predlagali ali namigovali na kakršnokoli revizijo, spremembo ali modifikacijo obstoječe AVSTRIJSKO-JUGOSLOVANSKE ali katerekoli druge meje do mirovne konference ali do kakšnega prejšnjega roka, ki ga določi britanski vrhovni poveljnik.«¹⁵ Posledice Tischlerjevega podpisa so bile: Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za slovensko Koroško je Tischlerju izrekel nezaupanje, Tischler je odstopil kot predsednik odnosno pooblaščenec načrtovane stranke, odstopil je tudi kot deželni svetnik, ki je bil zadolžen za zadeve slovenske manjšine.¹⁶ Osvobodilna fronta je predlagala odložitev volitev na spornem ozemlju in umaknila svojo kandidacijo.¹⁷ Pogoje so podpisali predstavniki ostalih treh strank, kar jih nikakor ni oviralo, da v okviru volilne agitacije ne bi neprestano govorili o spremembi tako avstrijsko-jugoslovanske kot tudi avstrijsko-italijanske meje.¹⁸ Posledic s strani vojaške uprave ni bilo.

Novi predsednik Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte dr. Franc Petek je predstavniku vojaške uprave skušal dopovedati, da umik iz volilne agitacije nikakor ne pomeni, da stranka ne obstaja.¹⁹ Vojaška uprava tej interpretaciji ni sledila in je v uradnem listu sporočila: Osvobodilna fronta je s priznanjem, da obstoječe meje Avstrije ni mogoče spremeniti, razen po sklepu mirovne konference, dobila od vojaške uprave dovoljenje, da nadaljuje s svojo dejavnostjo v okviru obstoječih zakonov in predpisov.²⁰ To dovoljenje ni obsegalo pravice izdajanja lastnega glasila, konec leta ji je vojaška uprava prepovedala izdajo koledarja.²¹ Osvobodilna fronta je v naslednjih tednih na vojaško upravo naslovila še več prošenj, da bi ji dovolila izdajanje lastnega glasila in je pri tem argumentirala, da je v nacističnem času izdajala slovensko in nemško periodiko.²² Do lastnega glasila, Slovenskega vestnika, je prišla šele junija 1946, in sicer s pomočjo zasebnika.²³ List je izhajal v sovjetskem sektorju Dunaja. Pač pa je vojaška uprava marca 1946 dovolila obnovo predvojne Slovenske prosvetne zveze, nakar se je začelo kratkotrajno sodelovanje med njo in Britansko obveščevalno službo zlasti v okviru slovenskih radijskih oddaj.²⁴

Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za slovensko Koroško je po končani vojni agitiral za združitev vseh Slovencev, nadaljeval je z izgradnjo v vojnem času začete organizacijske mreže, pričakoval, da bodo zavezniki – konkretno Britanci – upoštevali svobodo govora in združevanja. Pri tem je naletel na nerazumevanje in nasprotovanje Britancev in Avstrijcev, med katerimi so se naglo pojavile predvojne nemško nacionalistične elite. Britanci niso bili pripravljeni, da bi Osvobodilni fronti koncdirali

¹⁵ Prav tam, str. 5.

¹⁶ KK, 17. 9. 11. 1945, str. 1.

¹⁷ ASZI, Memorandum II. Anlage 15, str. 69.

¹⁸ Prav tam, str. 15 in 16.

¹⁹ Prav tam. Anlage, 16, str. 70n.

²⁰ Prav tam. Anlage, 17, str. 72n.

²¹ Prav tam. Anlage, 33, str. 117-119.

²² Prav tam. Anlage, 30, str. 111-112; Anlage 35, str. 122-123.

²³ Andrej Leben: Slovenski vestnik. V: Slovenski vestnik (dalje SV), 6. 3. 2003, str. 7; 13. 3. 2003, str. 7; 20. 3. 2003, str. 7; 27. 3. 2003, str. 7.

²⁴ KK, 29. 3. 1946, str. 1; 5. 4. 1946, str. 1.

kakršnekoli politične pravice. Če sledimo pisanju Koroške kronike, ki jo je izdajala Britanska obveščevalna služba, potem velja rezimirati, da so Britanci hoteli priznati koroškimi Slovencem le omejene kulturne pravice – pravico do lastnega jezika, kulturno delo so nadzorovali s pomočjo Avstrijcev in preseljenih oseb motili.²⁵ Motilo jih je, da so koroški Slovenci vsako kulturno prireditev spremenili v politično manifestacijo. Vendar so tudi jezikovne pravice pojmovali po svoje. O slovenščini kot dodatnem uradnem jeziku niso hoteli slišati ničesar, čeprav je v to smer prvotno razmišljala Začasna deželna vlada odnosno razpravljal Konsultativni deželni odbor. Britanski signal so koroški deželni politiki hitro zaznali in glede tega utihnili. O slovenščini kot dodatnem uradnem jeziku niso več govorili in se pri tem izgovarjali na vojaško upravo. Ko je Gerald Sharp,²⁶ vodja britanske obveščevalne službe na Koroškem, v Koroški kroniki pisal o tem, da nikogar ne bi motilo, ko bi na krajevnih tablah poleg nemškega imena kraja bila še slovenska oznaka, da to ne bi povzročilo prevelikih finančnih težav, ker bi slovenska krajevna imena radi pripisali Slovenci sami, se je med koroškimi politiki pojavil nemir.

Sharp, ki je bil naklonjen partizanskemu odporu, ni pa odobral nove politične orientacije Jugoslavije, je s svojima dvo- in večjezičnima kartama – prvo je objavil v almanahu Album Koroške, drugo pa v Koroški kroniki – doživel polom. Ker je cenzuriral tudi radijska nagovora namestnika deželnega glavarja Hansa Ferlitscha in direktorja deželnih uradov Karla Newoleja med drugim tudi glede mejnega vprašanja, je naposled moral zapustiti Koroško.

Prva izdaja Albuma Koroške ima še dodaten naslov Slovenska Koroška v sliki, na zadnji strani najdemo Zemljevid južne Koroške s slovenskim območjem.²⁷ Sharp je poleg tega album v imenu Britanske obveščevalne službe posvetil »spominu žrtev koroških Slovencev v minuli svetovni vojni, ki so svojo lepo zemljo tako ljubili, da so zanj žrtvovali najdragocenejše, kar je človeku od Boga dano, svoje življenje. V tistem občudovanju in globokem spoštovanju jim posvečamo ta košček svoje ljubezni.«²⁸ Večino prve izdaje so »skartirali« še v tiskarni in pripravili novo, kjer ni več ne posvetila ne zemljevida.²⁹ Vsi Sharpovi prispevki v Koroški kroniki navajajo k sklepu, da je bil odločen antifašist in oster kritik vsake oblike rasizma in herrenvolkovske mentalitete.³⁰

Vojaška oblast je hitro pokazala meje slovenske enakopravnosti. Sharp se je glede tolerance svojih tovarišev motil. Prav britanska vojaška sodišča so bila tista, ki so izrekla številne zaporne in denarne kazni zaradi dodajanja slovenskih krajevnih oznak uradno enojezičnim tablam, zaradi nošenja slovenske zastave, britanska FSS (Field

²⁵ ASZI, Memorandum II. Anlage 29, str. 102-107; Pressedienst (izd. POOF za Slovensko Koroško], 10. 1. 1946, str. 2-3.

²⁶ Avguštin Malle: Konfrontacija z bivšimi zavezniki : pogledi na odnos angleških oblasti do koroških Slovencev v prvih letih po drugi svetovni vojni. V: Znova : koroški Slovenci pod britansko zasedbeno oblastjo po letu 1945 : pričevanja in poročila. Klagenfurt / Celovec 2008, str. 41-77.

²⁷ Album Koroške. Slovenska Koroška v sliki. Celovec 1947.

²⁸ Prav tam, str. 3.

²⁹ Album Koroške. Celovec 1948.

³⁰ Avguštin Malle: "Koroška kronika" v prvem letu obstoja. V: Koroški koledar 2013. Klagenfurt / Celovec 2012, str. 51-63.

Security Services) je z asistenco avstrijskih varnostnih organov uprizarjala lov na slovenski tisk, kontrolirala udeležence slovenskih prireditev, lokalni poveljniki so prepovedovali slovenske prireditve, pripadniki FSS so s pomočjo avstrijskih žandarjev nadzorovali potek dovoljenih prireditev in pri tem posebej pazili, da so organizatorji upoštevali prepoved političnih govorov. Posegali so celo v potek »zaprtih« prireditev, to je prireditev izključno za člane Osvobodilne fronte. Ker so zahtevali seznam članstva na lokalni ravni, je Osvobodilna fronta naglo zaznala, da tako britanske kot avstrijske oblasti na ta način želijo priti do natančnega pregleda nad članstvom organizacije, torej nad krogom ljudi, ki je najdosledneje zagovarjal združitev koroških Slovencev s Slovenci v novi Jugoslaviji in Britancem takih seznamov ni izročala.

Vojaška oblast je prepovedala razobešanje in nošenje zastav. Ukrep je bil naperjen v prvi vrsti proti slovenski trobojnici s peterokrako zvezdo. Ko je vojaška oblast ukaz omilila in dovolila na uradnih poslopih razobešanje avstrijske zastave poleg britanske, pa je uporabo slovenske dovoljevala le ob pogrebih oziroma prekopi padlih partizanov. S posebnim ukazom je prepovedala vse oblike organiziranja in zbiranja vojakov nekdanje nemške vojske. Ukaz so avstrijske oblasti interpretirale tudi v škodo nekdanjih koroških partizanov, Britanci pa takšni interpretaciji niso ugovarjali. Vojaki nekdanje nemške vojske so to določilo obšli s tem, da so kot vojni povratniki pozivali na razna zahvalna romanja in maše za srečno vrnitev v domovino. Vrhovi krške škofije so jim pri tem šli zelo na roke. V Selah je župnik Alojzij Vavti, ki so ga nacisti nekajkrat aretirali, sedel pa je v raznih ječah in kaznilnicah, k taki zahvalni maši izrecno vabil tudi partizane.

Vojaška uprava je sprva prepovedala vse prireditve. Kljub temu so koroški Slovenci pod okriljem Osvobodilne fronte že od avgusta 1945 naprej organizirali razne mitinge z nastopi spontano nastalih zborov, amaterji so odigrali razne agitke in segali po odrskih tekstih iz predvojnega časa.³¹ Deloma so te prireditve dovoljevali lokalni britanski poveljniki, deloma se nastopajoči niso ozirali na to zahtevo in so jih organizirali brez dovoljenj. Britanci so bili v prvi vrsti občutljivi na kritiko svojih ukrepov. Ker sta praktično le dva višja britanska oficirja razumela slovenščino, jezikovno znanje moštva verjetno ni bilo posebno izoblikovano, je vojaška uprava morala segati po »tolmačih«. To so bili »Avstrijci«, ki so kot varnostni organi že pred tem služili raznim režimom doma in tudi v okupiranih deželah ter so se v veliki večini negativno opredeljevali do koroških Slovencev. V gosto razpredeno mrežo odredb oziroma ukazov vojaške uprave je v začetku oktobra 1945 padel partizan Anton Wutte, tedaj eden redkih koroških Slovencev, ki so imeli univerzitetno izobrazbo. Britanci so ga aretirali, ne da bi mu povedali, zakaj, svojcem pa so preprečili vsak stik z njim.³² Podobno so ravnali z Jankom Messnerjem,³³ provizorjem Filipom Brumnikom³⁴ in Lipejem

³¹ ASZI, Memorandum II, str. 3, 4.

³² Prav tam, str. 120a. [Anlage 34].

³³ Janko Messner: Vsebina je oblika / Der Inhalt ist die Form. Zbornik / Almanach. Simpozij o njegovi trijezični literaturi na celovski univerzi / Symposium über seine dreisprachige Literatur an der Universität Klagenfurt. Klagenfurt / Celovec 1998, str. 289.

³⁴ Pressedienst, 16. 11. 1946.

Kolenikom.³⁵ Zasedbene oblasti so skupaj z avstrijskimi močno ovirale spominsko svečanost ob četrty obletnici nasilne izselitve koroških Slovencev, ki je bila maja 1946 v Celovcu.³⁶ Med vidnimi predstavniki vojaške uprave je le Gerald Sharp pomagal, da so se nekateri pregnanci prireditve mogli udeležiti.³⁷

V preambuli druge kontrolne pogodbe, ki je stopila v veljavo 26. junija 1946, so se zavezniki navezali na moskovsko deklaracijo z dne 1. novembra 1943 in točno določili pristojnosti avstrijskih oblasti. Pridržali so si med drugimi oskrbo in repatriacijo vojnih ujetnikov in preseljenih oseb ter sojenje teh oseb, izsleditev, aretacijo in izročitev oseb, ki so zakriville vojne zločine in zločine proti človečnosti, pa tudi pristojnosti glede potnih listov, kar ni bilo brez pomena za koroške Slovence.³⁸ Ko so funkcionarji Osvobodilne fronte zaprošali za izstavitev potnih listov z namenom, da potujejo v Beograd ali v druge kraje Jugoslavije ter v Prago, jim potnih listov niso izstavili. Isto se je zgodilo s prvo delovno brigado, ki je hotela oditi na delo v Jugoslavijo.³⁹ Vendar so se koroški Slovenci in Slovenke udeležili nekaterih kongresov v Sloveniji, kar britanskim in avstrijskim oblastem seveda ni ostalo prikrito. Udeleženci teh kongresov so avstrijsko-jugoslovansko mejo prekorali ilegalno po dobro znanih »partizanskih poteh«. Po vrnitvi na Koroško so se morali zagovarjati, deloma so bili kaznovani z denarnimi kaznimi ali pa večtedenskimi zapori.

Vojaška uprava je na Koroškem vzpostavila vojaška sodišča. O njihovih sodbah najdemo informacije v uradnem nemškem dnevniku Britanske obveščevalne službe Kärntner Nachrichten, pozneje redko tudi v tedniku Koroška kronika. Iz njih razberemo, da je sodišče ostro nastopalo zlasti proti tatvinam hrane iz zalog britanskih enot, proti osebam, ki niso oddale orožij ali drugega vojaškega materiala, in proti črnoborzijancem. Ko so Britanci uveljavili »zaporni pas«, so ta sodišča izrekala kazni osebam, ki so to notranje koroško mejo prestopile brez potrebnih dokumentov. V tem primeru naletimo na imena deloma znanih koroških Slovencev, pojavijo pa se tudi imena slovenskih beguncev oziroma slovenske politične emigracije. Zadnji so se skušali praviloma umakniti v Italijo. Zanimivo je, da slovenski list Britanske obveščevalne službe Koroška kronika domala ni prinašal nobenih vesti o obsodbah koroških Slovencev zaradi nošenja zastav in dopolnjevanja topografskih napisov s slovenskimi krajevnimi imeni. Prav tako ni poročal o hišnih preiskavah pri slovenskih antifašistih in o šikanah britanskih oblasti v zvezi s kulturnimi prireditvami.

Britanska vojaška uprava je ob dejavni podpori avstrijskih varnostnih organov in političnih predstavnikov Koroške z represivnimi ukrepi proti slovenskim organizacijam in pripadnikom slovenske narodne skupnosti na Koroškem zasledovala cilj, da prepreči oziroma čim dlje zavlačuje obnovo in izgraditev slovenske civilne družbe. S hišnimi preiskavami, dolgimi zasliševanji, aretacijami, obsodbami in denarnimi

³⁵ Pressedienst, 1. 3. 1947; Znova : koroški Slovenci pod britansko zasedbeno oblastjo po letu 1945 : pričevanja in poročila. Klagenfurt / Celovec 2008.

³⁶ Pressedienst, 27. 5. 1946.

³⁷ Ana Jug-Olip: Utihnile so ptice, utihnila je vas. Celovec 2011, str. 129.

³⁸ Dokumentation, str. 162-169.

³⁹ Pressedienst, 12. 10. 1946; 9. 11. 1946.

kaznimi je zastraševala slovensko prebivalstvo. Pri tem ni uporabljala le avstrijskih varnostnih sil, temveč je občasno segla tudi po razseljenih osebah raznih narodnosti. Tako so ji kot tolmači služili tudi rajhovci, ki so se pred in med drugo svetovno vojno naselili na Koroškem. Ker so koroški Slovenci agitrali za združitev s Slovenci v novi Jugoslaviji predvsem pred in med konferencami o avstrijski državni pogodbi, so se kopičili represivni ukrepi prav v tednih in mesecih pogajanj.

Koroške oblasti in glasili obeh velikih strank, Die Neue Zeit (glasilo Socialistične stranke Avstrije) in Volkszeitung (glasilo Avstrijske ljudske stranke), so neprestano razširjale vesti, da so koroški Slovenci s svojim položajem zadovoljni in da avstrijske oblasti skušajo v veliki meri izpolniti njihove zahteve. Osvobodilna fronta je ta poročila v posebni izdaji svojega nemškega biltena relativizirala.⁴⁰ Vendar koroški in avstrijski mediji niso povzemali teh informacij. Tako je Osvobodilna fronta v svoji tiskovni službi po londonski konferenci opozorila, da še zmeraj ni priznana in da ji je celo prepovedano vsako sodelovanje v institucijah, ki vodijo denacifikacijo javnega sektorja (aparata).⁴¹ Nadalje je zapisala, da so britanske in avstrijske oblasti 29. marca 1946 prepovedale vsako delovanje Zveze bivših koroških partizanov in njihovim zagovornikom niti niso dovolili kakega protesta.⁴² Z dekretom (štev. 10.123/SD/46/Dr.Sch. z dne 13. avgusta 1946) je varnostni direktor za zvezno deželo Koroško prepovedal Zvezo slovenskih izseljencev.⁴³ Kot tretjo prepovedano organizacijo je Osvobodilna fronta navedla Društvo političnih internirancev in obsojencev slovenske Koroške (odločba varnostne direkcije z dne 25. novembra 1946, štev. 32.327/SD/46/Dr.Sch.).⁴⁴ Nadalje je Osvobodilna fronta sporočila, da je varnostni direktor polkovnik Stossier označil v »strogo zaupni«⁴⁵ okrožnici Zvezo mladine slovenske Koroške in Antifašistično fronto žena slovenske Koroške kot ilegalni organizaciji (štev. 28.479/SD/46/G. z dne 17. oktobra 1946).⁴⁵ Spraševala je, kako je možno, da prosto delujejo organizacije fašističnih elementov, begunskih volksdeutscherjev iz Češkoslovaške in Jugoslavije in konkretno navedla Zvezo Mežičarjev in Zvezo Spodnještajercev ter Zvezo Kanalčanov.⁴⁶

Še živeči poslanci Koroške slovenske stranke v deželnem zboru so javnost opozorili, da so neprestano opominjali Avstrijo na številne nekorektnosti in nepravilnosti Prve avstrijske republike do koroških Slovencev in Avstrijo in Koroško opominjali, da realizira ob plebiscitu izrečene obljube.⁴⁷ Dr. Jožko Tischler je opisal položaj in delo Slovenske prosvetne zveze in njenih lokalnih organizacij.⁴⁸ O položaju šolstva in obeh zasebnih slovenskih šol po plebiscitu se je oglašil k besedi dr. Franc Petek.⁴⁹

⁴⁰ Pressedienst, 24. 3. 1943 – Dokumente die anklagen.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Ivan Starc, dr. Petek, Janko Ogris: Erklärung. V: Pressedienst, 24. 3. 1947, str. 5-6.

⁴⁸ Josef Tischler: Slowenischer Kulturverband. V: Prav tam, str. 7.

⁴⁹ Franc Petek: Erklärung. V: Prav tam.

Skupina zadružnikov je opisala delovanje Zveze koroških zadrug in v njo včlanjenih zadrug, ki so vse stale pod pritiskom in jih oblasti po vojni kljub številnim napovedim še vedno niso obnovile.⁵⁰

V začetku septembra 1947 je Osvobodilna fronta precizirala svoje očitke na račun avstrijskih oblasti in govorila o tem, da prepovedi in razpusti slovenskih organizacij in obsodbe slovenskih antifašistov pričajo o zlaganosti koroške deželne vlade glede narodnostnih pravic koroških Slovencev. Spet je taksativno naštel prepovedane organizacije in tiste, ki jih vlada ni dovolila ustanoviti, ter pisala o tem, da so oblasti zasegle lokale okrajnih, občinskih in lokalnih organizacij Osvobodilne fronte.⁵¹ Omenila je obsodbo sekretarja Osvobodilne fronte Karla Prušnika-Gašperja dne 27. marca 1947 na štiri mesečno zaporno kazen, in sicer zaradi nošenja slovenske zastave.⁵² Prušnika so vklenjenega vodili skozi Celovec na vlak, ki ga je odpeljal v kaznilnico Karlau. S Prušnikom je bilo zaradi istega delikta obsojenih še osem članov slovenskih organizacij, skupaj na 14 mesecev zapora in na denarno globo v skupni višini 1100 šilingov. Obtožnica je vsem očitala, da so javno nosili slovenske in jugoslovanske zastave in da so kot skupina šli na sestanek Osvobodilne fronte. Ugovor proti obsodbi so oblasti zavrnille. Obsojenci so argumentirali, da so se pod slovensko oziroma jugoslovansko zastavo borili proti nacizmu in da so bili z njimi tudi britanski častniki. Nošenje slovenske zastave so označili kot neodtujljivo pravico slovenskega ljudstva na Koroškem. Ta pravica se narodu ne sme prepovedati, še manj pa je mogoče zaradi tega koga obsoditi.⁵³ Udeleženec sestanka v Železni Kapli je bil obsojen zaradi istega delikta nekaj tednov za tem na pogojno kazen dveh mesecev zapora in sto šilingov globe ali 14 dni zapora.⁵⁴ Nekateri obsojenci so potem v celovski jetnišnici stopili v gladovno stavko.⁵⁵ Nadalje je OF navedla še obsodbo osmih antifašistov iz Sveč in okolice z dne 7. junija 1947, ker so nemškimi napisom na javnih poslopih dodali še slovenske. Med obsojenimi je bil tudi sekretar Kmečke zveze Blaž Singer.⁵⁶

Že konec avgusta 1946 je Osvobodilna fronta objavila imena 35 koroških Slovencev in Slovencev, ki so jih med 1. majem in 25. avgustom 1946 britanske in avstrijske varnostne oblasti aretirale v okraju Velikovec.⁵⁷ Oblasti so jih dolžile raznih prestopkov. Deloma so bili še zaprti, deloma že spet na prostosti. Tovrstni sezname so seveda problematični. Že bežen pregled posameznih izdaj biltena dokazuje, da je avtor seznama prezrl marsikatero osebo, ki se kot aretirana pojavi v tem obdobju v biltenu samem. Obširno je bilten OF poročal tudi o obstrelitvi Amalije Oraže iz Lobnika pri Železni Kapli, ki je za posledicami ran umrla. Obstrelil jo je britanski

⁵⁰ Florjan Lapuš in drugi, Erklärung : die Lage der slowenischen Genossenschaften Kärntens in der Republik Österreich. V: Pressedienst, 24. 3. 1947, str. 8-10.

⁵¹ Pressedienst, 10. 9. 1947.

⁵² Pressedienst, 29. 3. 1947.

⁵³ Pressedienst, 3. 4. 1947.

⁵⁴ Pressedienst, 14. 4. 1947.

⁵⁵ Pressedienst, 22. 4. 1947.

⁵⁶ Pressedienst, 11. 6. 1947.

⁵⁷ Pressedienst, 30. 8. 1946.

vojak.⁵⁸ Osvobodilna fronta je tematizirala ravnanje s tistimi učitelji, ki so sodelovali pri slovenskih kulturnih društvih oziroma na prireditvah.⁵⁹ Tvegali so odpust iz službe in aretacijo. Slovenke je posebno razburila aretacija aktivistke Milene Mohar, aretacijo katere so britanske oblasti dopustile, kljub temu da se je zgodila po prijavitelji, a zaprti prireditvi lokalne ženske organizacije v Bistrici v Rožu.⁶⁰

Pri nekaterih znanih slovenskih antifašistih so bile oblasti večkrat »gost«. Tako so se vrstile hišne preiskave pri družini Hobel v Veselah,⁶¹ pri Luki Sienčniku v Dobrli vasi, pri Andreju Sienčniku, pri Lipeju Koleniku. Pri hišnih preiskavah so izginile razne dragocenosti, hrana, v posameznih primerih pa tudi denar.⁶² Pri Sienčniku je FSS intenzivno iskala Koroški zbornik, na katerem je v zibelki ležal dojenček Matjaž. Partizan Lipej Kolenik je od osvoboditve do 1. marca 1947 na svojem domu doživel šest hišnih preiskav, aretiran je bil devetkrat in vsakič odsedel nekaj dni ali do enega meseca ječe. Posebno ostra je bila kazen, če so varnostne oblasti pri hišni preiskavi našle orožje. To se je zgodilo aktivistu Janezu Krainerju iz Goselne vasi, ki je zaman zatrjeval, da za orožje ni vedel. Sodišče ga je obsodilo na dvoleten zapor.⁶³

Dramatičen je opis racije proti koroškim Slovencem v treh rožanskih vaseh dne 4. oktobra 1946. Avstrijske varnostne sile so pod vodstvom britanske policije obkolile vasi Loče, Deščice in Pulpače. Prebivalci so morali ostati v hišah, otroci niso smeli v šolo, delavci ne na delo, kmetje niso smeli prepeljati mleka do oddajnih mest. Hiše so preiskali, identificirali prebivalce, posebno intenzivno so iskali slovenske knjige in časopise. Uporabo slovenščine je prepovedal zastopnik okrajnega glavarstva, ki je akcijo spremljal. Samo v Deščicah so aretirali osem oseb, v enem primeru je zadoštovala rdeča zvezda na kapi, v drugem knjiga s sliko maršala Tita, v tretjem članska izkaznica Osvobodilne fronte.⁶⁴ Malo za tem so po slovenski literaturi stikali avstrijski žandarji in britanski vojaki v župnišču Miklavž ob Dravi, kjer so konfiscirali celo izdaje verskega lista Nedelja. V cerkvi so pobrali vse slovenske tiskovine.⁶⁵ Manj spektakularna je bila akcija varnostnih sil v velikovškem okraju, ki je bila tudi povezana s hišnimi preiskavami. Oblasti so 4. in 5. oktobra 1946 aretirale provizorja Brumnika iz Pliberka in še štiri osebe in vse odpeljali v zapor v Velikovec.⁶⁶ Provizorju Brumniku so očitali povezave z neko aktivistko Osvobodilne fronte. V istem času je FSS v Železni Kapli in okolici aretirala devet oseb, med njimi so bili štirje nekdanji partizani in partizanke.⁶⁷ Veliko prahu je dvignila aretacija organizacijskega sekretarja Zveze mladine za slovensko Koroško Danila Kupra.⁶⁸ Ker so se hišne preiskave pri

⁵⁸ Pressedienst, 14. 8. 1946.

⁵⁹ Pressedienst, 9. 11. 1946.

⁶⁰ Pressedienst, 14. 9. 1946.

⁶¹ Pressedienst, 12. 10. 1946.

⁶² Pressedienst, 27. 11. 1946; 23. 11. 1946.

⁶³ Pressedienst, 23. 11. 1946.

⁶⁴ Pressedienst, 12. 10. 1946.

⁶⁵ Pressedienst, 27. 11. 1946.

⁶⁶ Pressedienst, 12. 10. 1946.

⁶⁷ Pressedienst, 19. 10. 1946.

⁶⁸ Pressedienst, 16. 11. 1946.

slovenskih antifašistih vrstila, je bilten Osvobodilne fronte uvedel kar stalni naslov »neprestane hišne preiskave pri antifašističnih koroških Slovencih«.

Ko se je 5. oktobra 1947 preko Podrožce vračala s proge Šamac – Sarajevo trikrat udarna brigada Franc Tavčman-Lenart, so jo obkolile britanske in avstrijske varnostne sile. Brigadirjem so pobrali slovenske zastave in literaturo. Prišlo je do uporabe orožja. Nekaj vodilnih mladincev so zaprli na kraju samem, nekatere so potem poiskali na domovih in jih spravili v beljaški zapor.⁶⁹ Pobrali so jim agitpropovsko in drugo slovansko literaturo. Sodili so jim predvsem zaradi nošenja slovenskih zastav.⁷⁰ Pri incidentu je bil ranjen Karl Prušnik-Gašper, ki se je z istim vlakom vračal z nekega kongresa v Beogradu. Komandant brigade K. Perč pa je bil ranjen in izgubil oko.

Prekop padlih partizanov s Svinške planine novembra 1946 na pokopališče v Šentrupertu pri Velikovcu novembra 1946 je potekal brez konfliktov. Padlim so se poklonili zastopniki zaveznikov, Jugoslovanske armade ter avstrijskih varnostnih sil.⁷¹ Leto kasneje je potekalo slavnostno odkritje spomenika ob skupnem grobu 83 partizanov.⁷² Kot govornik je nastopil tudi sekretar Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte za slovensko Koroško Karl Prušnik-Gašper. V svojem govoru je kritiziral britansko vojaško sodišče, ki je prav v tistih tednih sodilo številnim mladincem zaradi nošenja slovenskih zastav in dopolnjevanja nemških topografskih napisov s slovenskimi imeni. Prušnik je govoril o tridesetih mladincih in imenoval sodnika poročnika Cohena krivičnega sodnika. Govor so navzoči avstrijski varnostniki protokolirali, pri čemer jim je pomagal slovenski politični emigrant. Karla Prušnika-Gašperja so britanske oblasti klicale na zaslišanje, ga aretirale in postavile pred sodišče. Prušnik je sodišču predložil svoj govor, a je za sodišče ostal veljaven protokolarni zapis avstrijskih varnostnih organov in objavljen govor v Slovenskem Vestniku.⁷³ Koroška kronika je o procesu prinesla kratko notico⁷⁴ in Epilog k razpravi v Velikovcu.⁷⁵ Sodil mu je prav sodnik Cohen. Prušnik je bil obsojen na leto dni zapora in prepeljan v kaznilnico Karlau v Gradcu, kjer se je znašel v tretje. Tam je začel pisati svoje spomine na partizanska leta z naslovom Gamsi na plazu.⁷⁶

Čeprav je Začasna koroška deželna vlada napovedovala, da bo takoj popravila vse krivice, ki jih je nacizem prizadejal koroškim Slovecem, je v soglasju z vojaško in zatem s Civilno upravo – britanski element zavlačevala obnovo organizacij koroških Slovencev. Vojaška uprava je sicer pospeševala revitalizacijo slovenskega jezika z glasilom v slovenščini, slovenskimi radijskimi oddajami in nekaj časa v sodelovanju s Slovensko prosvetno zvezo tudi z drugimi oblikami kulturnega življenja, nikakor pa ni soglašala s političnim delom Slovencev, ki so bili zbrani v Pokrajinskem odboru

⁶⁹ Pressedienst, 8. 10. 1947; 14. 10. 1947.

⁷⁰ SV, 17. 10. 1947

⁷¹ Pressedienst, 23. 11. 1946.

⁷² SV, 31. 10. 1947, str. 1.

⁷³ SV, 14. 11. 1947, str. 1; 21. 11. 1947, str. 1, 2.

⁷⁴ KK, 21. 11. 1947, str. 2.

⁷⁵ KK, 28. 11. 1947, str. 1.

⁷⁶ Karl Prušnik: Gamsi na plazu. Ljubljana 1958.

Osvobodilne fronte za slovensko Koroško. Z represivnimi ukrepi so britanske in avstrijske varnostne oblasti ustrahovale koroške Slovence. Ti so prizadeli predvsem tisti krog oseb, ki se je aktivno zavzemal za združitev koroških Slovencev s Slovenci v Jugoslaviji. Mladi koroški Slovenci so bili obsojeni tudi zaradi trošenja letakov, ki so propagirali združitev z Jugoslavijo. Bili so kaznovani zaradi javnega nameščanja dvojezičnih krajevnih napisov, deloma zaradi ilegalnih prehodov avstrijsko-jugoslovanske meje in zaporne cone ter predvsem javnega razkazovanja slovenske zastave. Vrhunci teh postopkov se ujemajo s časom pogajanj za avstrijsko državno pogodbo, višek pa zaznamo v letu 1947.

Avstrijske oblasti Osvobodilne fronte niso priznale. Od novembra 1945 naprej je delovala na osnovi odločitve vojaške uprave. Avstrijska društvena oblast je nasprotovala legalnosti te odločitve, proti njej polemizirala, ni je pa mogla ovreči. Množične organizacije Osvobodilne fronte je avstrijska društvena oblast postopno legalizirala, potem ko je zaznala, da bo odločitev glede mejnega vprašanja sprejeta v njeno korist. Organizacije so za to, da so jih oblasti legalizirale, opustile v drugem členu svojih statotov, ki govori o namenu društva ali organizacije, vsako omenjanje osvobodilnega gibanja. To je po dolgih razpravah in korespondenci z društvenimi oblastmi naposled storila tudi Demokratična fronta delovnega ljudstva, ki je julija 1949 nasledila Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za slovensko Koroško. Čeprav Zveza koroških zadrug in v njo včlanjene posojilne in blagovne zadruge v svojih statutih niso nikoli omenjale osvobodilnega boja, so koroške oblasti njihovo obnovo zavlačevale najdlje. Verbalno je Začasna deželna vlada napovedala obnovo slovenskega zadružništva že maja 1945, a jo je državni zbor sprejel šele februarja 1949, in sicer s posebnim zakonom proti odporu nemških zadrug. Slovenske zadruge so tudi zaradi tega zavlačevanja izgubile skoraj 90 % zadružnikov, v nobeni obliki pa se niso več mogle vključiti oziroma koristiti Evropski obnovitveni sklad. Avstrijske oblasti so s tem svojim ravnanjem odločilno omajale ekonomsko moč manjšine. Represivni ukrepi proti koroškim Slovencem so močno prizadeli sfero svobodnega slovenskega narodnostnega in kulturnega izražanja. Namen teh ukrepov je bil spodkopati težnjo dela slovenskega prebivalstva po združitvi z »matičnim narodom« v Jugoslaviji. Postopno popuščanje represije je bilo nato v sozvočju z mednarodnim razvojem in razvojem avstrijsko-jugoslovanskih odnosov.

Avgustin Malle

AUSTRIAN AND BRITISH SECURITY BODIES AND THEIR ATTITUDE TO CARINTHIAN SLOVENIANS DURING THE FIRST YEARS AFTER THE WORLD WAR II

S u m m a r y

When the Allied forces – which included, in the opinion of the British, also the Yugoslav Army and the partisan detachments – finally liberated Austria, the people living in the Austrian Carinthian districts with Slovenian or mixed population found themselves in a new situation. After the retreat of the Yugoslav Army, demanded by the notes of Great Britain of 12 May and United States of America of 15 May 1945, the units of the British 8th Army or the established military authorities assumed the

responsibility for all the issues of security and administration in the region. The provisional provincial government, serving as a consultative body and even named as such by the military authorities for a few weeks, had practically no powers whatsoever. The military government ruled by means of orders, primarily aimed at providing security for its armed forces and administrative staff, and regulating the most important issues, like food, for example.

In the first control agreement, which entered into force on 10 August 1945, the Allied forces stated their purpose of gradually creating the conditions enabling the transfer of the jurisdiction to the central Austrian administration and ensuring the establishment of a freely elected Austrian government. In the preamble of the second control agreement, entering into force on 26 June 1946, the Allies referred to the Moscow Declaration of 1 November 1943 and precisely outlined the powers of the Austrian authorities. Among other things they retained the following responsibilities: maintenance and repatriation of prisoners of war and dislocated people and court proceedings initiated against these people; tracking down, arresting and extraditing those who had committed war crimes and crimes against humanity.

The military government in Carinthia established military courts immediately. Information about the sentences imposed by these courts can be found in the *Kärntner Nachrichten* daily newspaper, and later also in the *Koroška kronika* weekly. The articles reveal that military courts were strict, especially with regard to theft of food from the stock of the British units, persons failing to hand over weapons or other military materiel, and black marketeers. When the British established the internal Carinthian border, these courts punished people who crossed it without the necessary documents. In this case we come across names of partially known Carinthian Slovenians, and the names of Slovenian refugees or Slovenian political emigration also appear. The latter mostly attempted to retreat to Italy. Because the British military authorities did not know the situation in this country, naturally, they soon recruited many Austrians who had served in the Austrian security forces before March 1938. As such some of them had also been active during the Nazi regime.

Although the provisional Carinthian provincial government announced it would rectify any injustice caused to the Carinthian Slovenians by the Nazism, it then stalled the restoration of the organisations of Carinthian Slovenians in agreement with the military government and later the civilian administration. The British authorities may have promoted the revitalisation of the Slovenian language and some forms of cultural life, but they by no means agreed with the political efforts of Slovenians gathered in the Provincial Committee of the Liberation Front. They resorted to repression in order to stop the Liberation Front from taking part in the national and Provincial Assembly elections on 25 November 1945. While the parties of the majority constantly discussed the issue of the border during the election campaign, the Slovenian side was prevented from doing so. Slovenians initiated their cultural activities already in August, but the Slovenian Education Association could not officially start operating until as late as the end of March 1946. The repression carried out by the British and Austrian security bodies especially affected the people arguing for the unification of the Carinthian Slovenians with Slovenians in Yugoslavia. Only a few Carinthian Slovenians were convicted by the military court because they disrespected or insulted the members of the military government or British civilian administration. However, that happened to Karel Prušnik – Gašper, who publicly criticised a certain English judge in November 1946. The Carinthian Slovenian youth was frequently punished because they spread leaflets promoting the unification with Yugoslavia. They were also punished for putting up bilingual signposts and for crossing the border between Austria and Yugoslavia illegally. The peaks of these proceedings correspond with the Austrian State Treaty, culminating in February 1947.

Gradually, the British civilian authorities handed the powers over to the Austrian bodies. Verbally these were more radical in their opposition towards Carinthian Slovenians. Among other things they hindered the establishment of the Democratic Front of the Working People as the organisation succeeding the Liberation Front. Furthermore, the Austrian provincial and federal authorities were most consistent in their obstruction of the restoration of Slovenian cooperatives.

1.02
Prejeto 15. 3. 2013

UDK: 343.264(497.1=131.1)"1945/1958"

Raoul Pupo*

Eksodus iz cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (1945–1958)

IZVLEČEK

Članek obravnava eksodus iz cone B Svobodnega tržaškega ozemlja, in sicer v okviru širšega fenomena eksodusa prebivalstva Julijske krajine in Dalmacije, o katerem so podane bistvene značilnosti. Avtor začne z razvojem pojma »eksodus«, ki je bil sprva militanten termin, postopoma pa je postal splošna interpretativna kategorija, ki se uporablja za opisovanje posebne vrste prisilnega preseljevanja, do katerega je prišlo v Evropi, ki je drugačno, kot so deportacije in izgoni. Avtor nato analizira glavne spodbude, ki so porajale eksodus, in pri tem posebno pozornost posveti politiki »slovansko-italijanskega bratstva« kot strategije selektivne integracije, pa tudi delovanju »ljudskih oblasti«. Do enakih procesov je prišlo tudi v coni B STO, čeprav so se tam zaradi negotovosti državne pripadnosti tega območja le-ti zavlekli vse do leta 1954. Obravnava zlasti odnose med italijanskim prebivalstvom in novimi oblastmi ter pri tem tudi nakaže nekatere smeri najnovejših raziskav. Prav tako opozori na še ne končane raziskave o Narodnoosvobodilnem odboru za Istro in radijski postaji Radio Venezia Giulia. Na koncu se posveti zadnji fazi tržaškega vprašanja, ki se je zaključila s podpisom Spomenice o soglasju, ki mu je sledila odselitev skoraj vsega italijanskega prebivalstva iz cone B STO, in naselitvi ezulov na Tržaškem.

Ključne besede: Jugoslavija, Italija, Cona B STO, Cona B Julijske krajine, istrski Italijani, izseljevanje, ezuli -

ABSTRACT

EXODUS FROM ZONE B OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE (1945-1958)

The article focuses on the exodus from Zone B of the Free Trieste Territory in the context of the wider phenomenon of the exodus of the population of Venezia Giulia and Dalmatia and describes its essential characteristics. The author begins with the evolution of the term »exodus« itself. At first this was a militant expression, but gradually it turned into a general interpretative category, used to refer to a special type of forced relocation taking place in Europe, different from deportation and exile. Then the author analyses the main incentives resulting in the exodus, paying special attention to the policy of the »Slavic-Italian brotherhood« as a strategy of selective integration, as well as to

* Izredni profesor, Facoltà di Scienze politiche dell'Università degli Studi di Trieste, Piazzale Europa 1, IT-34127 Trieste/Trst; e-naslov: pupor@sp.univ.trieste.it

the operations undertaken by the »people's authorities«. Similar processes also took place in Zone B of the Free Territory of Trieste, even though there these processes lasted until as late as 1954 due to the uncertainty with regard to which state this territory would belong to. The author focuses mostly on the relations between the Italian population and the new authorities and touches upon certain topics of the most recent research. He also brings the attention to the still unfinished research with regard to the National Liberation Committee for Istria and radio station Radio Venezia Giulia. Finally he also focuses on the final stage of the Trieste question, concluded with the signature of the London Memorandum and followed by the emigration of almost all of the Italian population from Zone B of the Free Territory of Trieste and settlement of exiles in the Trieste territory.

Key words: Yugoslavia, Italia, Zone B of the FTT, Zone B of the Venezia Giulia, Italians from Istria, emigration, esuli

Eksodus iz cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) je bil zadnje dejanje izse-ljevanja prebivalstva Julijske krajine in Dalmacije, zato je na začetku treba nekaj besed nameniti splošni podobi tega dogajanja. To je treba storiti tudi zato, da se izognemo nekaterim interpretativnim nesporazumom, ki so bili v preteklosti dokaj pogosti.

Izraz »eksodus« se nanaša na odhod skoraj celotne avtohtone italijanske narodne skupnosti z območij, ki so po drugi svetovni vojni v različnih etapah in na različni način prešla v okvir jugoslovanske države. To ni termin, ki bi ga prvo uporabilo zgodovinarje, da bi tako tehnično poimenovalo to dogajanje, ampak ga je ustvarila politika kot razmislek o izkušnji, ki je takrat še vedno potekala ali pa se je končala šele pred kratkim. Njegov izvorni pomen je torej opisen, poln čustvenih odzivov in polemik, zato je delno razumljivo, da je bil le s težavo sprejet tudi kot znanstvena definicija. Na mednarodni ravni je do njegove uveljavitve, a še vedno ne v celoti, prišlo šele pred kratkim, po raziskavah, ki so se začele v devetdesetih letih preteklega stoletja.¹

V italijanskem zgodovinarstvu, ki se je seveda s tem problemom največ ukvarjalo, je uporaba tega termina prehodila značilno pot: od njegovega militantnega pomena, ki je bil usmerjen k temu, da je poudaril enopomenskost te zgodovinske izkušnje, do tega, da je danes termin »eksodus« postal splošna kategorija, s katero opisujemo posebno serijo prisilnih preselitev prebivalstva, do katerih je v Evropi prihajalo od sredine devetnajstega stoletja naprej, da jih tako razlikujemo od sorodnih, a ne identičnih pojavov, kot so izgoni in deportacije.² Gre za interpretacijo, ki dopušča, da se

¹ Glede starejših raziskav gl. Cristiana Colummi, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi, Germano Trani: *Storia di un esodo* : Istria 1945–1956. Trieste 1980 (daje *Storia di un esodo*); glede novejših raziskav gl. Raoul Pupo: *Il lungo esodo* : Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio. Milano 2005 (dalje Pupo, *Il lungo esodo*).

² O tem več: Antonio Ferrara, Nicolò Pianciola: *L'età delle migrazioni forzate* : esodi e deportazioni in Europa 1853-1953. Bologna 2012, str. 18: »Kot 'eksodus' smo imenovali tiste primere, v katerih je bila skupina prebivalcev prisiljena oditi preko političnih meja območja, na katerem je živela, in sicer zaradi pritiskov tamkajšnjih oblasti tako zaradi neposrednega nasilja kot z odvzemanjem pravic, zlasti

presežejo dolge in sterilne polemike okrog vozla prostovoljnost/prisila eksodusa, kjer toga dihotomija med dvema vidikoma ne uspe upoštevati členitev in tudi protislovij zapletenega pojava, da bi tako oblikovali vedenje, do kakšnih položajev, političnih strategij, zaznavanj in na tej osnovi izbir je dejansko prihajalo.

Znotraj tega tako razlikujočega se pojava pa je zlahka prepoznati temeljni sunek: to je bila revolucija, ki je bila politična, družbena in nacionalna. Revolucija je vedno travmatičen dogodek, in množično nasilje, do katerega je prišlo v Julijski krajini spomladi 1945, v času po zmagi nad nacizmom in po jugoslovanski zasedbi tega območja, je bilo z nekaterih vidikov drugačno, a ne bolj silovito kot tisto, do katerega je prišlo v Sloveniji in v drugih delih Jugoslavije. Je pa komponenta mednacionalnega spopada, ki je bila prisotna v teh dejanjih, pri prizadetih ljudeh sprožila skrb o tem, kaj bo prinesel povojni čas.

Maja 1945 je torej oblast v Julijski krajini prevzel jugoslovanski komunistični režim. Ob tem je treba spomniti, da pred njim tam ni deloval demokratični sistem, ampak fašistični režim, ki tudi ni spoštoval človekovih pravic. Pomembno je dejstvo, da je bil fašistični režim naklonjen Italijanom, da je torej privilegiral enega od tam živčih narodov, druge pa imel za manj vredne. S takšno politiko je skušal nadomestiti pomanjkanje političnih svoboščin. Iz tega vidika je bil jugoslovanski komunistični režim njegovo popolno nasprotje.

Jugoslovanska komunistična oblast je v tem obdobju vzpostavila totalitarni režim, ki je hotel disciplinirati večino prebivalstva in pri tem ni dopuščal nobenega prostora zaščite: posledica uvedbe takšnega sistema na ozemlju, kjer je bil pomemben del prebivalstva, pravzaprav večina, in v nekaterih mestnih središčih včasih skoraj vsi, novim oblastem že vnaprej sovraženi, so bile seveda močne napetosti, ki pa so jih oblasti skušale odpraviti skoraj izključno z represijo. Hkrati pa režim ni bil prepričan v to, da je njegov prevzem oblasti dokončen, in to tako v Jugoslaviji, še posebej pa v Julijski krajini, državna pripadnost katere je bila negotova vse do leta 1947. Po uveljavitvi mirovne pogodbe septembra 1947 bi lahko sledila bolj paroksistična faza, a je kmalu zatem kriza po objavi resolucije Informbiroja konec junija 1948 sprožila novo ohladitev.

Revolucija je pomenila uničenje tradicionalnih ureditev tamkajšnje družbe. A bolj kot dogajanje, ki je bilo logična posledica razrednega boja, je zanimivo to, da režim ni bil sposoben ponuditi pozitivnih odgovorov niti na interese tistih slojev prebivalstva, ki niso bili klasični delavci, kot so ribiči, mornarji, obrtniki in kmetje. Posledica tega je bila, da so z izjemo ozkih jeder delavskega razreda jugoslovansko oblast odklanjali vsi ostali tamkajšnji Italijani.

v povezavi z radikalnimi političnimi spremembami, ki so se umeščale v odnose med državami (vojni spopadi, propad in izgraditev držav). V takšnih okoliščinah prisilne migracije niso bile jasen prvoten namen teh vlad, niti ga te niso organizirale; a končni rezultat je bil kakorkoli že emigracija skoraj celotne skupine. Te primere je treba na vsak način vključiti v skupino prisilnih migracij, čeprav so se ljudje sami ali družine odločili za odhod, je pa ta odhod dobil množično razsežnost, kar je nedvomno odigralo aktivno vlogo pri premikih. Pomembno vlogo je odigralo tudi dejstvo, da so v državi, kamor so prišli, lahko dobili njeno državljanstvo.«

Med zgodovinarji je že dokaj široko sprejeto mnenje, da osnovni namen režima ni bilo popolno uničenje italijanske komponente, ampak njena selektivna integracija. Temu je bila namenjena politika »slovansko-italijanskega bratstva«, ki je bila v svojih ciljnih sicer popolno nasprotje fašistični »etnični bonifikaciji«, medtem ko je bil v dejanjih samih mehanizem obeh režimov dokaj podoben: tisti Italijani, za katere so jugoslovanske oblasti iz različnih vzrokov ocenjevale, da se lahko integrirajo, bi bili po ustreznem procesu transformacije sprejeti, drugi izločeni. Zaradi drugačne socialne sestave tamkajšnje italijanske narodne skupnosti v primerjavi s slovensko in hrvaško so bile posledice omenjene politike za posamezne narodnostne skupnosti različne. Po drugi svetovni vojni so »ljudske množice«, na katere je bila naslovljena politika »bratstva«, namreč predstavljale le manjši del italijanskega prebivalstva. Za »poštene in dobre« Italijane je bila torej predvidena vključitev v ljudsko oblast, medtem ko so nad drugimi, ki jih je bilo veliko več, izvajali nasilje.

Oblasti so od vseh prebivalcev zahtevale mobilizacijo, ki je značilna za totalitarne sisteme. Tako kot drugi stalinistični režimi se je tudi jugoslovanski na težave pri doseganju soglasja odzval tako, da ga je skušal doseči z nasiljem, dogovarjanje pa je nadomestil z obveznostjo konformizma in kriminalizacijo tistih, ki so dvomili vanj. Poleg tega je bilo upravljanje »bratstva« poverjeno kadrom, ki so se med partizanskim bojem izkazali kot sposobni borci, ki so bili ideološko in nacionalno radikalni in zvesti komunizmu (režimu): takšni ljudje so seveda lahko dobro delovali v izjemnih situacijah med vojno, bili pa so popolnoma neprilagodljivi konfliktnim situacijam v povojni družbeni realnosti.

Seveda pa oblast ni bila popoln monolit. Raziskave o položaju v delu Istre, za katerega so bile pristojne hrvaške oblasti, ki še potekajo, jasno kažejo na različnosti v delovanju višjih in nižjih oblastnih organov: bolj toge in sektaške, z močnim nacionalističnim pridihom, so bile nižje strukture, ki so delovale na območju samem, medtem ko so bile višje oblasti pogosto zaskrbljene zaradi napak, ki so jih zagrešili nižji kadri, vendar pa tudi same niso bile sposobne učinkovito ukrepati, da bi popravile te »odklone«.³ Nesposobnost funkcionarjev ni bila naključna in tudi ni bila značilna le za Istro, ampak je bila povezana s samo naravo stalinističnega režima. Ta je bil strukturno avtoritaren in načrtno usmerjen k temu, da je dajal prednost nadzoru in ne dogovoru ter je bil popolnoma nepripravljen na to, da bi pod vprašaj postavil lastne strateške izbire.

Teh razlik in notranjih nesoglasij pa naslovljenci te politike, torej tamkajšnji ljudje, ki so bili objekt pritiskov in zahtev, niso zaznali, ampak so delovanje vseh oblasti razumeli kot rezultat sicer nedoumljivega, a enotnega in tudi zlobnega načrta zatiranja. Različna ravnanja, od obveznosti prisostvovati na demonstracijah proti italijanski vladi, prisilnega zasmehovanja italijanske zastave, omejitve svobodnega trgovanja, preganjanja italijanskih duhovnikov, groženj, tepežev, aretacij in izginotij, so razumeli kot dele skupne strategije napada na italijanstvo.

Posledica tega zmedenega sosledja akcij in reakcij je bila nesposobnost medse-

³ Orietta Moscarda, Mila Orlić, raziskave, ki so v tisku.

bojnega razumevanja in obojestransko odklanjanje, ki je vladalo med velikim delom italijanskega prebivalstva in ljudskimi oblastmi. Tudi tisti Italijani, ki so jih oblasti na osnovi njihove pripadnosti delavskemu razredu imele za »dobre in poštene«, in ki so sprva sprejemali priključitev h komunistični Jugoslaviji, so potem, ko so trčili na stvarnost režima, v veliki večini spremenili svoja stališča, skoraj v celoti pa po krizi, ki je nastopila po objavi resolucije Informbiroja junija 1948.

Nasprotovanje italijanske strani se zaradi učinkovitosti represivnega aparata seveda ni moglo manifestirati v legalnih oblikah in se ni uspelo odraziti niti v oblikah pasivnega odpora. Tudi zaradi tega so ljudje začeli zapuščati območje, potem ko se je odprla možnost za odhod, torej pravica do opcije za italijansko državljanstvo, ki je bila določena v 19. členu mirovne pogodbe z Italijo. Ta izhod je uporabil tudi del prebivalstva, katerega materni jezik ni bila italijanščina in ki zagotovo ni gojili italijanskih čustev, se je pa zanj odločil zaradi trdih življenjskih pogojev, tako materialnih kot političnih, ki so takrat vladali v Istri. Za tiste, ki so se imeli za Italijane, je politika režima prestavljala breme, ki jih je potisnilo čez prag vzdržnosti; Slovenci in Hrvatje, kot smo videli, pa ne vsi, so sprejemali spremenjena razmerja med posameznimi narodnostnimi skupnostmi. To, da kot narod niso bili več v podrejenem položaju, je bila zanje kompenzacija za vse druge težave, s katerimi so se srečevali v vsakdanjem življenju.

Okvir, ki sem ga opisal do tu, je bil v osnovi skupen vsem območjem, ki so prešla pod nadzor jugoslovanskih oblasti. Odhajanje je potekalo na različne načine: od tihega eksodusa z Reke, preventivnega iz Pulja, do množice opcij v letu 1948, ki so generirale tok, ki je bil umetno upočasnen do leta 1951. Iste nagibe lahko opazujemo tudi v coni B Svobodnega tržaškega ozemlja, katerega posebnost je drugje: odločitve so se sprejemale šele leta kasneje, saj do leta 1954 usoda tega območja ni bila odločena, kar je v določeni meri zamrznilo zgoraj opisano dogajanje, ali je vsaj preprečilo, da bi se v prvi polovici petdesetih let do konca odvilo in je šele po sprejetju odločitve o razdelitvi STO med Italijo in Jugoslavijo generiralo v množični eksodus.

Tudi v coni B so bili vse od začetka odnosi med velikim delom italijanskega prebivalstva in novimi oblastmi dokaj zapleteni. Prvi močan udarec lokalni družbi so bili zagotovo epuracijski ukrepi: tako kot drugod je bila tudi v coni B epuracija zaradi nedoločnosti kriterijev zanjo in samovoljnosti sankcij za režim dragoceno sredstvo, s katerim so lahko iz lokalne skupnosti odstranili tiste, ki so jih imeli za sovražne ali nevredne zaupanja.⁴ Vsekakor so bile pri epuraciji politične ocene povezane tako s preteklostjo – fašizem – kot s sedanjostjo – odklanjanje nove družbene ureditve – in to je imelo pri presoji pomembnejšo vlogo kot narodnostna pripadnost, še toliko bolj, ker so bile epuracijske komisije organizirane ločeno za posamezno narodnostno skupnost.

Prvi jasen znak krize se je pokazal oktobra 1945, ko je v Kopru izbruhnila stavka proti uvedbi t. i. jugolire, v kateri je sodelovalo vse mestno prebivalstvo. Prav tako

⁴ Orietta Moscarda, Roberto Spazzali: *L'Istria epurata (1945-1948) : ragionamenti per una ricerca*. V: *Esodi : trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*. Napoli 2000, str. 237-252.

je bil pomenljiv odgovor ljudskih oblasti nanjo, saj so proti Koprčanom mobilizirali okoliško slovensko prebivalstvo, ki je vdrlo v mesto in razbilo odpor stavkajočih. Posledica vdora sta bila dva mrtva in številni ranjeni.⁵ Oblasti so s tem pokazale, da bodo tudi za ceno skrajnih posledic uporabile polarizacijo med mestom in vasjo, ki se je v Istri pogosto prekrivala z narodno razdeljenostjo: s tem ko so tako ravnale, so se pokazale kot izključni predstavnik le ene od narodnostnih komponent lokalne družbe.

Krize, ki je nastala po stavki, ni bilo mogoče hitro preseči, zato so novembra 1945 oblasti sklenile, da bi v Kopru in Piranu izvedle volitve v mestne in okrožne ljudske odbore. Oblasti so ukrepale tudi proti tamkajšnjim italijanskim kadrom v Komunistični partiji Julijske krajine, ki so stavko podprli, in jih obtožile »levega ekstremizma«. Organizacije Komunistične partije Julijske krajine v Kopru, Piranu in Bujah so bile razpuščene in najbolj uporni italijanski člani, ki se niso uklonili navodilom partijskega vodstva, so bili izključeni. To je sprožilo živahne reakcije in izključeni člani so od generalnega sekretarja Komunistične partije Italije Palmira Togliattija zahtevali, da jim dovoli ustanoviti »tajno komunistično partijo«, ki bi se povezala z drugimi italijanskimi strankami, ki so nasprotovale priključitvi k Jugoslaviji in ljudskim oblastem, v novi »tajni« CLN (Comitato di liberazione nazionale, Narodnoosvobodilni odbor).⁶ Predlog seveda ni bil sprejet, a nemir med naslovniki politike »bratstva« je bilo očiten in se je sprožil v naslednjem kritičnem trenutku, spomladi 1946 ob obisku mednarodne razmejitvene komisije.

Oblasti v coni B Julijske krajine niso dovolile, da bi spomladi 1946 člani mednarodne razmejitvene komisije slišali tudi glasove za Italijo, ampak so vse prebivalce silile na manifestacije za priključitev k Jugoslaviji. Tamkajšnji Italijani, ki so pripadnost italijanski državi imeli za temelj svoje identitete, so takšno ravnanje razumeli kot grob poskus raznarodovanja, kot dokaz, da dejansko obstaja načrt za uničenje italijanske identitete. Tisti italijanski komunisti, ki se niso strinjali s politiko režima, so to svoje nestrinjanje pokazali tako, da so razvili rdeče zastave in predvidena gesla za priključitev k Jugoslaviji zamenjali s komunističnimi, ki niso bila izpostavljena jasni represiji, ki pa so v tem kontekstu dobila jasen pomen nasprotovanja priključitvi.

V letih 1946 in 1947 se je dotedanjim vzrokom za napetosti priključila vse bolj ostra politika režima do Rimskokatoliške cerkve. Prve mesece po vojni je bilo duhovništvo razdeljeno okrog narodnostnega vprašanja s škofi, ki so bili odkrito nasprotni tako komunizmu kot priključitvi k Jugoslaviji, in slovenskimi ter hrvaškimi duhovniki, ki so zagovarjali priključitev k Jugoslaviji, za katero so se, ne glede na njihovo komunistično usmeritev, učinkovito borile jugoslovanske oblasti. Kasneje je veliko duhovnikov na lastni koži izkusilo, da jih domoljubne zasluge ne varujejo pred splošnim preganjanjem, ki je bilo še posebej močno od septembra 1946 naprej. Od jeseni

⁵ Za podrobnejšo rekonstrukcijo gl. Gianna Nassisi: *Istria 1945-1947*. V: *Storia di un esodo*, str. 110-111; Nevenka Troha: *Oris položaja v Koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945-1947*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1996, št. 1-2, str. 67-93.

⁶ Gl.: Pupo, *Il lungo esodo*, str. 152-154.

1946 je namreč na celotnem območju Julijske krajine prišlo do vrste travmatičnih dogodkov, ki so vrhunec dosegli z ubojem dona Mira Bulešiča v Lanišču (v okolici Buzeta), dona Izidorja Zavadlava v Anhovem in dona Francesca Bonifacia v Grožnjanu. Manj kruti, a nič manj odmevni so bili dogodki, kot je bil proces proti menihom v samostanu Dajla v okolici Novigrada, napad na tržaško-koprskega škofa Antonia Santina v Trstu in ravnanje z monsinjorjem Francem Močnikom v Solkanu.⁷

Že ta kratek seznam nam jasno pokaže, da narodnostna pripadnost ni bila glavni motiv za preganjanje duhovništva. Vendarle se je pri italijanskem duhovništvu ideološkemu sovraštvu priključilo še nacionalno, medtem ko je italijansko prebivalstvo splošni napad na Rimskokatoliško cerkev, ki so jo imeli za enega od tradicionalnih stebrov identitete, in napade na duhovnike, ki so bili, potem ko se bile razbite politične elite, oporne točke skupnosti, bilo vse bolj prepričano, da so pred globalnim poskusom prizadeti skozi zgodovino zgrajeno italijansko identiteto.

Gospodarski položaj v coni B je bil slab. Na področju kmetijstva so vladale negotovosti glede reform, katerih edini nedvomni rezultat je bilo povečanje pristojnosti in nadzora države pri upravljanju z zemljo, in ki so zelo ozlovoljile majhne kmete. Zaprtje svobodnega trga in kriza industrije ribjih konzerv sta prizadeli zlasti ribiče. Nič boljši ni bil položaj v industriji: splošnim težavam tega obdobja se je v trenutku, ko so pričakovali ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja, pridružila odločitev oblasti, da bodo v Jugoslavijo preselili del industrijskih naprav. Poleg objektivne škode je ta izbira imela tudi travmatičen učinek na delavstvo in tudi zadnja jedra italijanskega delavskega razreda, ki naj bi bil protagonist politike »bratstva«, so bila zaradi tega kritična do vodstva jugoslovanske politike. S tem lahko delno razložimo hitrost, s katero so se italijanski komunisti v coni B ob izbruhu krize okrog resolucije Informbiroja izrekli za Sovjetsko zvezo, in po katerem je bilo treba Italijane, ki bi jih oblasti lahko označile za »dobre in poštene«, iskati z lučjo.

Bučna manifestacija razpoke, ki je zijala med ljudsko oblastjo in italijanskim prebivalstvom, je bilo dogajanje ob občinskih volitvah v coni B aprila 1950, saj so bile odgovor na tiste, ki jih je Zavezniška vojaška uprava leto pred tem izvedla v coni A.⁸ Na eni strani je množična abstinenca italijanskih volivcev dobila razsežnosti globalnega protesta proti oblastem; po drugi strani pa je množična represija, s katero so prisilili tudi najbolj nasprotne, da so odšli na volišča, kazala na nezmožnost vsakršnega – tudi pasivnega – odpora do režima.

⁷ O uboju dona Bonifacia Sergio Galimberti: Don Francesco Bonifacio, presbitero e testimone di Cristo. Trieste 1998. O uboju dona Zavadlava Franc Rupnik: La Chiesa slovena nel Goriziano fra il 1947 e il 1965. V: Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione. Gorizia 1997, str. 311. O dogajanju v Lanišču Mario Bartolic: Don Miro : un martire dell'Istria (1920-1947). Pazin 1991; La cresima di Lanischie. Članka, brez podpisa, objavljena v Tempi e cultura, II, št. 3 in 4. O procesu proti menihom v Dajli, poleg navedb v Storia di un esodo, str. 344–345 gl. Giuseppe Tamburrino: I Benedettini di Daila e S. Onofrio in Istria : ultime vicende (1940-1950). Padova 1997. O napadu na monsinjorja Santina gl. izjavo, ki jo je dal škof v svojem delu Al tramonto : ricordi autobiografici di un vescovo. Trieste 1978, str. 180–182. O napadu na monsinjorja Močnika gl. Franc Rupnik: La Chiesa slovena nel Goriziano.

⁸ Pupo, Il lungo esodo, str. 164–168.

Ob teh glavnih etapah političnega razvoja v coni B je treba omeniti še druge kontekste, ki jih je v veliki meri treba še raziskati. Tu bi omenil vsaj tri smeri raziskav. Prva se nanaša na odnos med Vojno upravo Jugoslovanske armade in ljudskimi oblastmi. O tem odnosu imamo na razpolago nekatere fragmentarne informacije, potrebna pa je sistematična raziskava, in to na osnovi primarnih virov. Druga se nanaša na notranje členitve v ljudski oblasti. Gre za raziskave, ki so danes mogoče zaradi tega, ker so na razpolago arhivski viri, in ki že daje dobre rezultate glede območij, ki so bila v skladu z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 priključena k Jugoslaviji oziroma Hrvaški. Te študije bi bilo treba razširiti tudi na cono B STO. Tretja je rekonstrukcija vodilnega razreda, ki je oblast prevzel po letu 1945. To je temeljna raziskava za razumevanje odnosa, ki se je vzpostavil med oblastmi in prebivalstvom, ki teče preko vzporedne analize političnega osebja, ki mu je bila zaupana naloga, da je v prakso prenesel strategijo »bratstva«. Izvor, izobrazba, prejšnje izkušnje v boju, izgradnja mreže odnosov med partijskimi organizacijami in upravo, vse to so elementi, ki jih je treba pazljivo proučiti. Del raziskav je treba nameniti tudi italijanskim kadrom in zapleteni dinamiki, ki se je razvila med njimi in večino italijanskega prebivalstva, ki je bilo nasprotno režimu in je zato imela za kolaboracioniste in izdajalce tiste, ki so delovali v oblastnih organih in morda tudi sodelovali pri preganjanju svojih rojakov.

Predmet raziskav, ki še potekajo in so mogoče zaradi novoodprtih arhivskih fondov, je ravnanje proitalijanskih sil, ki so delovale na območju in ki so bile povezane ali z obstoječimi organizacijami v coni A ali pa z italijansko vlado.⁹ O tem temeljnem vidiku se je veliko razpravljalo ob raznih političnih dogodkih, ob katerih so obravnavali položaj v coni B. Na Koprskem in v Bujščini so vse do poletja 1945 delovale skupine članov Stranka akcije in Krščanskih demokratov. Slednji so ustanovili tudi nekaj strankinih odborov, ki pa so delovali le kratek čas, saj so se v enem letu morali razpustiti in so bili obnovljeni v eksilu v Trstu. Toda aktivisti so ostali in ustanovili tajno mrežo, na čelu katere je bila skupna organizacija, in sicer Narodnoosvobodilni odbor za Istro (Comitato di liberazione nazionale dell'Istria, CLNI), ki je imel sedež v Trstu. Bil je nosilec protijugoslovanske dejavnosti v coni B, imel je razvejano mrežo in razpolagal je z velikimi sredstvi, saj je iz njega italijanska vlada naredila orodje za politično vodenje tako rojakov v coni B kot istrskih ezulov v coni A. Bil je podrejen Uradu za obmejna območja (Ufficio per le zone di confine), ki je bil ustanovljen pri Predsedstvu vlade – njegov politični referent je bil podtajnik Giulio Andreotti – z nalogo, da koordinira vse aktivnosti, ki se nanašajo na obrambo italijanstva na italijanski vzhodni in severni meji.

V coni B je CLNI torej izvajal aktivnosti, običajne za tovrstne organizacije, vse od zbiranja informacij in proitalijanske propagande. Mreža zaupnikov, ki je delovala na območju, je bila sposobna italijanskim oblastem priskrbeti dokaj natančno sliko

⁹ O tem vprašanju zlasti podatki, ki so v Arhivu Urada za obmejne pokrajine (Archivio dell'Ufficio per le Zone di Confine), ki je deloval pri predsedstvu italijanske vlade. Podatki o tem fondu so v monografski številki revije *Qualestoria*, l. XXXVIII, št. 2, december 2010.

dogajanja v coni in vpliva politike režima na prebivalstvo. Te informacije so bile osnova za pogoste proteste, ki jih je italijanska vlada pošiljala mednarodnim institucijam o tem, da jugoslovanske oblasti v coni B ne spoštujejo človekovih pravic in da izvajajo politiko »hladne priključitve«. Poleg tega so te informacije tudi dopuščale, da so na najboljši možni način vodili propagandno delovanje. CLNI je skrbel za tajno razpečevanje časopisa *Il grido dell'Istria* (Krik Istre) in drugega propagandnega gradiva v coni B, in skušal organizirati oblike pasivnega odpora do oblasti. Pri tem je veliko pozornost namenjal temu, da so se izognili represalijam in sploh nadaljnjim zaostritvam represije.

Zlasti zato je vodstvo CLNI odklonilo, da bi začeli z oboroženim bojem, ki so ga leta 1947 predlagali nekateri najmlajši člani. Ti so ustanovili nekaj skupinic, ki so bile različno poimenovane, povezoval pa jih je kot politični referent podpredsednik CLNI Redento Romano, kasnejši pokrajinski tajnik tržaške Krščanske demokracije, in najbolj aktiven protifašist Mazzinijevega duha Luigi Drioli.¹⁰ Edino vojaško delovanje je načrtovala skupina GRI (Gruppo di resistenza istriana, Skupina istrskega odpora), in sicer napad na rešetkasti jambor v bližini Pirana. Jugoslovanski varnostni organi so to akcijo preprečili in aretirali skoraj vse njegove pripadnike ter podpornike.

Za CLNI je bil še pomembnejši kot propagandno delovanje neposredni angažma v podporo Italijanom v coni B na osnovi direktive italijanske vlade, ki je bila zainteresirana za to, da bi čim več ljudi ostalo na tem območju. Preden je bila usoda območja odločena, bi namreč eksodus italijanskega prebivalstva lahko usodno oslabil italijanske zahteve po priključitvi celotnega Svobodnega tržaškega ozemlja. Pri tem ni šlo samo za to, da bi ljudi ohrabili, da vztrajajo, ampak so jih tudi materialno podpirali z denarjem in materialom, in sicer tiste, ki so bili najbolj potrebni. To so bile npr. družine, v katerih so bili moški člani, ki so bili sicer skrbniki družin, zaprti, ali izgubili zaslužek ali pa so bili prisiljeni zbežati v Trst. Posebna pozornost je bila namenjena ključnim ljudem, ki so zagotavljali italijansko navzočnost na območju, kot so bili učitelji in duhovniki, ki so bili še posebno tarča oblasti in jih je bilo torej treba podpirati pri tem, da so vztrajali. V začetku petdesetih let se je zaostrilo preganjanje Cerkve z namenom, da bi pospešili razkol med tržaško in koprsko škofijo, ki je bil del bolj splošnega načrta popolne delitve med conama A in B. Hkrati je uporaba »dekreta Peruško«, ki je nalagal, da se morajo učenci s priimki, ki so bili slovanskega izvora, vpisati v slovenske ali hrvaške šole, privedla do tega, da so bile po letu 1950 številne šole z italijanskim učnim jezikom zaprte.¹¹

Pomoč CLNI je bila torej strateška, a je hkrati prinašala tudi tveganja, saj je za tistega, ki so ga odkrili, da dobiva pomoč, to pomenilo, da je bil avtomatično proglašen za izdajalca, povržen pritiskom, ki so bili lahko tudi zapor ali izgon. Po drugi strani pa so napetosti v coni bile tako močne, da so na težko preizkušnjo postavljale

¹⁰ Olinto Parma: *Dall'armistizio all'esodo : ricordi di un esule da Isola d'Istria*. Trieste 2005, str. 174.

¹¹ Luciano Monica: *La scuola italiana in Jugoslavia : storia, attualità e prospettive*. Trieste – Rovigno 1991, str. 42–45; Guido Rumici: *Italiani d'Istria : da maggioranza a minoranza : economia e storia di un popolo (1947/1999)*. Gorizia 1999, str. 53–61.

številne napore za to, da bi zadržali eksodus. Zaradi tega je prihajalo do odkritih nasprotovanj med lokalnimi zaupniki, ki so bili glasniki zahtev prebivalstva, in vodstvom CLNI.

Drugi instrument vmešavanja, ki ga je imela na razpolago italijanska vlada, je bil tajni oddajnik Radio Venezia Giulia. Šele zdaj so v teku sistematične raziskave o kompleksnem dogajanju okrog njega.¹² Ustanovljen je bil jeseni 1945 v Benetkah, in sicer na predlog CLN Julijske krajine ter na osnovi pobude italijanskega zunanjega ministrstva. Neprekinjeno je deloval od novembra 1945 do septembra 1949; nato je po kratkem prenehanju na zahtevo CLNI ponovno začel oddajati, in sicer na osnovi sporazuma med italijansko vlado in državno televizijo RAI, ki je prevzela frekvenco in spremenila ime v »Radio Venezia III«. Oddajal je serijo programov, ki so bili sprva poimenovani »Bratom iz Julijske krajine« (Ai fratelli giuliani), nato pa »Ura Julijske krajine« (L'ora della Venezia Giulia). V prvi fazi, do septembra 1947, je skušal doseči, da bi v Istri slišali glas Italije in tako spodbudili ljudi, da bi se borili za ohranitev italijanske suverenosti in vztrajali na območju tudi po uveljavitvi mirovne pogodbe. Med letoma 1947 in 1949 pa je deloval na dveh frontah: v podporo Italijanom v coni B in proitalijanskim silam v coni A v perspektivi prvih povojnih volitev v coni A in je dejansko postal propagandni organ Krščanske demokracije. Od leta 1950 naprej pa je bil vključen v različne zadeve: v podporo Italijanom v coni B, pa tudi v protipropagando v Trstu, saj je imel za nasprotnika Radio Koper – Capodistria, katerega prvo sporočilo je bila neodvisnost STO. V tem zadnjem obdobju so bili močno polemični toni oddaj včasih bolj umirjeni, in sicer na zahtevo italijanske vlade, ki ni hotela vzbujati novih napetosti v diplomatskih odnosih z Jugoslavijo

Če pogledamo celotno dogajanje, lahko ugotovimo, da je v prvem obdobju po letu 1949, ko tržaško vprašanje preneha biti sestavni del hladne vojne in postane le vprašanje med dvema državama, Jugoslavijo in Italijo, in potem, ko sta britanska in ameriška vlada začeli pritiskati na jugoslovansko in italijansko, da prijateljsko rešita spor, italijansko prebivalstvo v coni B dejansko postalo talec v pogajanjih za razdelitev STO. Za Jugoslavijo je bil obstoj še vedno številnih italijanskih jeder v coni B odličen instrument za pogajalski pritisk, in sicer z izmenjevanjem okrepitve in popuščanja represivnih pritiskov ter zlasti odpiranja in zapiranja prehodov med conama. Za Italijo pa je obratno navzočnost množice rojakov bila nujen pogoj za ohranitev ozemeljskih zahtev po coni B.

Do obrata je prišlo poleti 1953, potem ko je Giuseppe Pella na čelu italijanske vlade zamenjal Alcida De Gasperija, in ko je prvič prišlo do soglasja med italijansko in jugoslovansko vlado, da se STO po Morganovi črti razdeli med obe državi.¹³ S samo navideznim paradoksom – v okoliščinah, ko oba nasprotnika pred dokončnim vrhuncem pogajanj skušata doseči boljši položaj – je ta dogovor pripeljal do takojšnje

¹² Roberto Spazzali: *Radio Venezia Giulia - Informazione, propaganda e intelligence nella «guerra fredda adriatica» (1945-1954)*. Gorizia 2013.

¹³ Massimo De Leonardis: *La «diplomazia atlantica» e la soluzione del problema di Trieste, (1952-1954)*. Napoli 1992; Raoul Pupo: *Guerra e dopoguerra al confine orientale d'Italia (1938-1956)*. Udine 1999; Giampaolo Valdevit: *Trieste 1953-1954 : l'ultima crisi*. Trieste 1994.

zaostritve napetosti med državama in conama. Strah pred prevratniškim dejanjem, demonstracije vojaške moči, realna nevarnost oboroženega spopada, kriza javnega reda, ki je v coni A vrhunec dosegla novembra 1953 v krvavih incidentih, mobilizacija protiitalijanskih množic v coni B, vse to so bili elementi paradoksalnega zaostrovanja krize. Za Italijane v coni B je to pomenilo, da so bili izpostavljeni novemu valu zastraševanj in izgonov. A v primerjavi s podobnimi dogajanja v preteklosti je bila razlika v tem, da se je že razširilo spoznanje, da je dolgo obdobje negotovosti končano in da se bo tržaško vprašanje razrešilo tako, da bo Jugoslavija prevzela dokončni nadzor nad cono B. Na tej točki so ovire, ki so dotlej še vedno zadrževale Italijane, da niso zapustili območja, izginile, in tudi CLNI se je zavedel, da eksodusa ni več mogoče ustaviti: treba se je bilo osredotočiti na njegovo izvedbo. Do množičnega eksodusa pa je nato prišlo, potem ko je oktobra 1954 v veljavo stopila Spomenica o soglasju, ki je vključevala tudi pravico do opcije za italijansko državljanstvo. Res je Spomenica vsebovala tudi določila za zaščito manjšin, toda izkušnje preteklega desetletja so porušile vsakršno zaupanje italijanskega prebivalstva v »ljudsko oblast« in je bila preselitev v Italijo skoraj plebiscitarno ocenjena kot edina mogoča rešitev.

Na koncu je treba povedati tudi nekaj o usodi ezulov. Velika večina beguncev iz Istre v Italijo ni potovala preko Trsta, kjer je še vedno delovala anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava. Nameščeni so bili v različne zgradbe za sprejem, ki so bile razpršene po vsej Italiji, tudi po največjih otokih. Do tega je prišlo tako zaradi slabih pogojev, ki so vladali v zgradbah za sprejem v državi, kjer je bila vojna komaj končana, kakor tudi zaradi politične odločitve italijanske vlade, da se bo izognila koncentraciji beguncev ob italijanski vzhodni meji, saj bi to še otežilo že tako zapleten položaj pri razreševanju jugoslovansko-italijanskega spora. Šele pred nekaj leti, po dolgem obdobju pozabe, je italijansko zgodovinopisje dokaj dobro rekonstruiralo, kje so bila taborišča in druge zgradbe, ki so sprejele ezule, in tudi zbralo številne boleče spomine na izgnanstvo.¹⁴

Na Tržaško in Goriško pa so iz različnih razlogov prišli, in velik del jih je tam tudi ostal, begunci iz cone B STO. Kot prvega od razlogov lahko navedemo bližino demarkacijske črte in prejšnje močne povezave med obema conama, ki so bile samo za nekaj časa prekinjene: zaradi tega je Trst postal glavni cilj tajnega odseljavanja tistih odraslih moških, ki so bili v coni B iz različnih vzrokov ogroženi. Na drugem mestu je dejstvo, da se je glavni emigracijski val zgodil potem, ko je ZVU, ki je vladala v coni A, bila tik pred razpustom ali pa je že prenehala delovati in jo je nadomestila italijanska uprava. Ne samo da so bile odstranjene prejšnje ovire – čeprav ne v celoti – naseljevanju istrskih beguncev, prav nasprotno, priliv več deset tisoč Italijanov, ki so bili narodnostno zelo zavedni, so tako lokalne oblasti kot vlada imele za učinkovit instrument za okrepitev italijanstva območja, ki je šele pred kratkim prišlo pod upra-

¹⁴ Za prikaz nastanitvenih struktur gl. Gianni Oliva: *Esuli : dalle foibe ai campi profughi : la tragedia degli italiani di Istria, Fiume, Dalmazia*. Milano 2011. O zbiranju in interpretaciji spominov, je najpomembnejše delo še vedno Gloria Nemeč: *Un paese perfetto : storia e memoria di una comunità in esilio : Grisignana d'Istria 1930-1960*. Gorizia 1998. Za tem je izšlo veliko del, med katerimi bi še posebej izpostavil dela Enrica Milete.

vo italijanske države in na katerem je v preteklih letih pomemben odstotek prebivalstva zagovarjal obstoj samostojne države STO. Posebna pozornost je bila namenjena narodnostni sestavi ozkega obalnega koridorja, ki povezuje Trst z Italijo in ki je bil leta 1954 v veliki večini poseljen s Slovenci. S tem da so uporabile eno od najbolj tradicionalnih praks »etničnega inženiringa«, so italijanske oblasti prav na tem pasu zgradile pas novih naselij, ki so bila namenjena ezulom, in tako pomembno spremenile narodnostni sestav tamkajšnjega prebivalstva.¹⁵

Raoul Pupo

EXODUS FROM ZONE B OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE (1945-1958)

S u m m a r y

The exodus from the Zone B of the Free Territory of Trieste is a part of the wider phenomenon of the exodus of people from Dalmatia and Venezia Giulia. First the author outlines the basic characteristics of the migration phenomenon, basing his description on the historiographic development of the concept of »exodus«. Initially this was an expression aimed at conveying the unique concept of a historical experience, while in the more recent historiographic articles it developed into a general explanatory category used to describe the various examples of the forced relocation of the European population beginning in the middle of the 19th century. Thus it can be distinguished from the similar but not identical phenomena like exile and deportation.

Then the author analyses the main incentives leading to the exodus of almost all of the Italian population from the areas which came under the control of the Yugoslav authorities after World War II. He looks at the political, social and national revolution and its influence of the Istrian reality. He also pays special attention to the »Slavic-Italian brotherhood«, which is understood as a selective strategy of establishing connections, and also to the activities of the people's authorities. The blend of the internal restrictions of the »brotherhood« policy and its demise made the Italian population feel afraid for its survival, therefore the right to choose was in fact an option to move to safety. This option was also chosen by a significant percentage of the non-Italian population, which confirms the severity of the conditions of the material as well as political life in Istria at the time.

Zone B of the Free Territory of Trieste was subject to similar conditions, but there the situation was additionally complicated by the uncertainty with regard to which state the Zone would subsequently be annexed to, lasting until as late as October 1954. This, to a certain extent, prevented mass emigration, which, however, did take place in the areas of Istria which had already been annexed to Yugoslavia with the Peace Treaty of 1947. Here we should also take into account some of the key moments in the relations between the Italian population and the new authorities in Zone B of the Free Territory of Trieste: the purge, the strike in Koper (Capodistria) in the autumn of 1945, the arrival of the international demarcation commission in the spring of 1946, the increasingly severe persecution of the Church, the Cominform Resolution of 1948, and the 1950 elections.

The author then points out certain issues which still need to be researched, like the relationship between the military administration and the people's authorities, the internal structure of the people's authorities themselves, and the development of the new ruling class which took over the power in 1945. He also submits the first findings of a research from another angle, which has been subject to lengthy discussions: the actions of the pro-Italian forces in this territory, which were connected to the organisations in Zone A as well as to the Italian government. These forces include the Istrian National Liberation Committee (Comitato di liberazione nazionale dell'Istria) registered in Trieste, and Radio Venezia

¹⁵ Sandi Volk: *Esuli a Trieste : bonifica nazionale e rafforzamento dell'italianità sul confine orientale*. Udine 2004. V slovenskem originalu: *Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem 1945–1966*. Koper 2003.

Giulia, managed directly by the Italian government. In both cases the research was possible thanks to important new archive materials.

Towards the end the author looks at the final stage of the Trieste question, taking place in 1953 and 1954 and concluding with the signature of the London Memorandum of October 1954, followed by the emigration of almost all of the Italian population from Zone B of the Free Territory of Trieste. Finally the author explains the presence of exiles (the so-called ezuli) in the everyday life in Trieste.

1.01 UDK: 355.674 (497.4Prekmurje:163.6:=511.141)"1941/1950"
Prejeto 12. 2. 2013

Attila Kovács*

Represija v Prekmurju med drugo svetovno vojno – primer internacije kolonistov iz okolice Dolnje Lendave v Sárvár

IZVLEČEK

V članku je s pomočjo arhivskih virov, literature in pričevanj internirancev prikazana politika madžarskih oblasti med drugo svetovno vojno do kolonistov, ki so bili v sklopu jugoslovanske agrarne reforme naseljeni v okolico Dolnje Lendave ob jugoslovansko-madžarski meji. Po priključitvi Prekmurja k Madžarski aprila leta 1941 so oblasti vso agrarno zemljo, ki je bila v Kraljevini Jugoslaviji razlaščenca v okviru agrarne reforme, zasegle oziroma je prešla v last države. S tem so kolonisti izgubili sredstva za preživetje. Po neuspešnih pogajanjih Madžarske z Italijo glede izročitve kolonistov državi, na območju katere se nahaja prvotno prebivališče kolonistov, so madžarske oblasti junija 1942 internirale 587 kolonistov iz okolice Dolnje Lendave v internacijsko taborišče Sárvár. Kmalu po prihodu v taborišče so otroke do 16. leta starosti odpeljali v Bačko, kjer so ostali do konca vojne, za odhod v NDH pa se je odločilo več kot 50 kolonistov. V času internacije je od kolonistov, ki so bili internirani iz okolice Dolnje Lendave, umrlo 35 oseb.

Ključne besede: Prekmurje, internacija, agrarna reforma, kolonisti, Dolnja Lendava, Sárvár, internacijsko taborišče

ABSTRACT

REPRESSION IN PREKMURJE DURING WORLD WAR II: AN EXAMPLE OF INTERNMENT INTO SÁRVÁR

The article based on archive sources, literature and testimonies of internees describes the policy of the Hungarian authorities during World War II towards the colonists, settled near Dolnja Lendava by the Yugoslav-Hungarian border in the context of the Yugoslav agrarian reform. After the Prekmurje region had been annexed to Hungary in April of 1941, the authorities confiscated all of the agrarian land expropriated in the Kingdom of Yugoslavia in the context of the agrarian reform, so it became the property of the state. Thus the colonists lost their means of survival. After the negotiations between Hungary and Italy, where the colonists had originated from, with regard to the

* Dr., docent, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva ul. 26, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: attila.kovacs@guest.arnes.si

extradition of the colonists failed, in June 1942 the Hungarian authorities interned 587 colonists from the surroundings of Dolnja Lendava in the Sárvár internment camp. Soon after their arrival to the camp, the children younger than 16 were taken to Bačka, where they remained until the end of the war, while more than 50 colonists decided to leave to the Independent State of Croatia. During the internment, 35 of the colonists from the surroundings of Dolnja Lendava died.

Keywords: Prekmurje, internment, agrarian reform, colonists, Dolnja Lendava, Sárvár, internment camp

Uvod

Medvojna represija v Prekmurju se v glavnem veže na obdobje madžarske oblasti, saj se je druga svetovna vojna za pokrajino ob Muri začela z napadom Nemčije na Jugoslavijo 6. aprila oz. s prihodom madžarske vojske 16. aprila 1941. Še istega dne so Nemci na svečani prireditvi v Murski Soboti Madžarom predali celotno Prekmurje, razen štirih naselij (Fikšinci, Kramarovci, Ocinje in del naselja Serdica (Rottenberg)) na severozahodnem delu pokrajine z večinskim nemškim prebivalstvom.¹ Madžarska okupacijska oblast se je v Prekmurju v bistvu ohranila vse do konca druge svetovne vojne, do prihoda Rdeče armade, ki je pokrajino na levem bregu Mure osvobodila v začetku aprila 1945.²

Medvojno represijo na območju Prekmurja sta nedvomno najbolj označevali internacija kolonistov iz okolice Dolnje Lendave³ in deportacija prekmurskih Judov v koncentracijska taborišča, od koder se jih je vrnila le peščica. V nadaljevanju se bomo podrobno posvetili internaciji kolonistov iz okolice Dolnje Lendave v taborišče Sárvár, torej dogajanju, ki je med prebivalstvom v Prekmurju poleg holokavsta najmočnejše označevalo medvojno represijo.

Kolonizacija v okolici Dolnje Lendave med obema vojnama

V obdobju med obema vojnama so jugoslovanske oblasti v naselja s pretežno madžarskim prebivalstvom v okolici Dolnje Lendave na razlaščeno veleposestniško zemljo Esterházyjev naselile 254 družin s 1305 družinskimi člani. Kolonisti so bili večinoma Slovenci, bilo pa je tudi nekaj Hrvatov. Prihajali so s Primorske, iz Istre, iz notranjosti Slovenije oz. Jugoslavije in Prekmurja. Cilji kolonizacije so bili narodno-

¹ Metka Fujs: Madžarska vojaška in civilna uprava v Prekmurju v drugi svetovni vojni. V: Zbornik soboškega muzeja, 1990, št. 1, str. 89–100, tu str. 91.

² O zgodovini Prekmurja med drugo svetovno vojno podrobneje Ferdo Godina: Prekmurje 1941–1945. Murska Sobota 1980; László Göncz: Felszabadulás vagy megszállás? : a Mura mente: 1941–1945. Lendava 2006.

³ V obdobju, ki ga obravnava članek, se je Lendava uradno imenovala Dolnja Lendava, zato v razpravi uporabljamo ime Dolnja Lendava.

-politični in gospodarsko-socialni. Z naselitvijo kolonistov so oblasti po eni strani želele okrepiti slovenski živelj ob jugoslovansko-madžarski meji v okolici Dolnje Lendave, hkrati pa so pomagale begunskim in emigrantskim družinam iz Primorske in Istre ter revnim slovenskim družinam iz Prekmurja, da so si osnovala lastna gospodarstva in ustvarile nove pogoje za preživljanje.⁴

Kolonizacija je potekala v treh časovnih intervalih. V prvem valu naselitve sta bili ustanovljeni koloniji Petišovci in Benica. Obe koloniji so ustanovili slovenski begunci iz Goriške, ki so bili ob koncu prve svetovne vojne nastanjeni v taborišču Strnišče pri Ptujju, manjše število pa v okolici Ljutomera.⁵ Kljub začetnim težavam, tj. stanovanjskim problemom, boleznim in pomanjkanju, se je do 5. decembra 1921 na petišovskem marofu oziroma v petišovski koloniji naselilo 14 primorskih družin s 63 družinskim člani.⁶ Ker nove naselitve v petišovski koloniji niso bile mogoče, so drugo skupino primorskih beguncev, ki so bili še v begunskem taborišču v Strnišču, naselili v Benici. Skupno 31 družin se je v Benici naselilo v drugi polovici leta 1922.⁷

Najobsežnejša kolonizacija v okolici Dolnje Lendave je potekala leta 1925. Do prve naselitve je prišlo spomladi, ko so na pristavo v Mostju naselili 34 prekmurskih slovenskih družin. Nekaj mesecev kasneje, avgusta 1925, se je na pristavo v Gaberju naselilo 31 družin z ravenskega in osrednjedolinskega območja Prekmurja. Leta 1925 so poleg prekmurskih Slovencev na pristavi v Pincah naselili še primorske in istrske družine, ki so bežale pred nasiljem italijanskih fašistov.⁸

V začetku tridesetih let se je nadaljevala kolonizacija, v sklopu katere se je v Dolgi vasi naselilo 12 družin s 55 člani, v Kamovcih pa 21 družin s 101 družinskim članom. Večina kolonistov je prihajala iz Primorske in Istre, nekaj družin pa je bilo iz Prekmurja.⁹

⁴ Jugoslovanska agrarna reforma je pripadnike narodnih manjšin izključila iz delitve agrarnih površin. To je veljalo tudi za Madžare iz okolice Dolnje Lendave, zaradi česar je postalo vprašljivo preživetje velikega števila malih madžarskih posestnikov. Ti so v kolonistih videli predvsem ljudi, katerim je država podelila veleposestniško zemljo, ki bi po njihovem mnenju morala pripasti njim. Prav zaradi tega so Madžari, doma v naseljih v okolici Dolnje Lendave, z veliko nenaklonjenostjo sprejeli koloniste. O tem gl. László Göncz: *Egy peremvidék hírmondói : Mura menti életképek a 20. század első feléből*. Budapest 2006, str. 16-17.

⁵ Po vojni napovedi Italije Avstro-Ogrski maja 1915 in po prvih spopadih na soški fronti sta obe vojskujoči strani izpraznili naselja ob frontni liniji. Avstro-ogrski oblasti so iz Goriške in Posočja izselile v notranjost države več deset tisoč Slovencev. Del teh beguncev so proti koncu vojne premestili v taborišče Strnišče pri Ptujju, nekatere pa h kmečkim družinam v okolico Ljutomera. O trnovi poti primorskih in istrskih beguncev od izselitve pa do naselitve v okolici Dolnje Lendave gl. Stanko Bensa: *Od Soče do Mure : pot istrskih in primorskih beguncev*. Pince Marof 2011 (dalje Bensa, *Od Soče do Mure*).

⁶ Attila Kovács: *Agrarna reforma in kolonizacija na območju Dolnje Lendave med obema vojnama*. V: *Razprave in gradivo*, 2007, št. 53/54, str. 68-97 (dalje Kovács, *Agrarna reforma in kolonizacija*), tu str. 77-78.

⁷ Prav tam, str. 78-79.

⁸ Prav tam, str. 83-84.

⁹ Prav tam, str. 84.

Na podlagi arhivskih virov se je v obdobju med obema vojnama v okolico Dolnje Lendave naselilo 254 družin kolonistov s 1.305 družinskimi člani, med katere so razdelili 1.912 katastrskih oralov in 1.527 kvadratnih sežnjev agrarne zemlje.¹⁰

Tabela 1: *Izvirni kraj kolonistov (število družin), naseljenih v okolici Dolnje Lendave med obema vojnama*¹¹

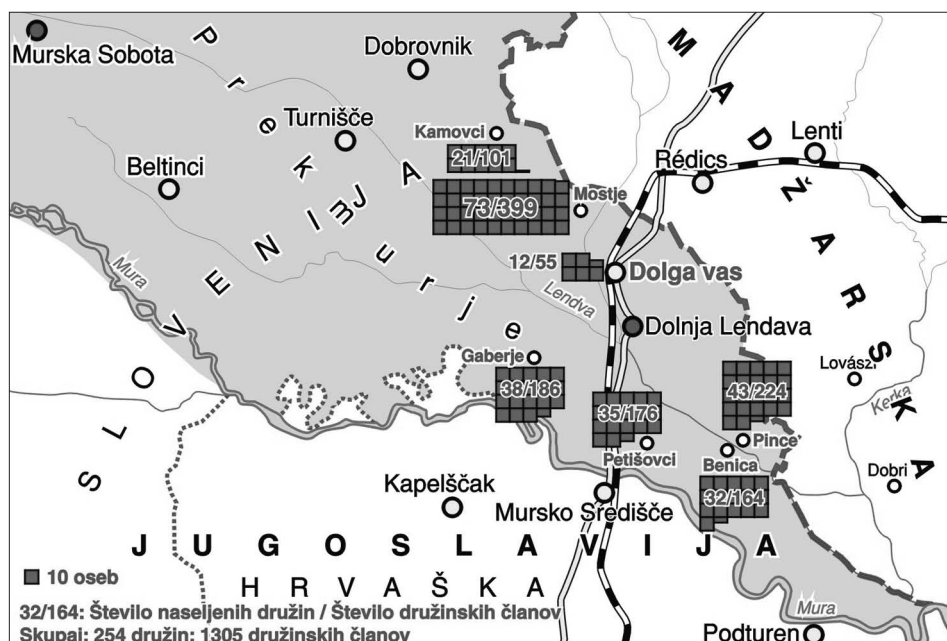
Naselje	Primorska (z Istro)	Prekmurje	Drugi predeli države (predvsem iz Slovenije)	Skupaj
Petišovci	25	8	2	35
Benica	31	-	1	32
Mostje	1	69	3	73
Gaberje	-	37	1	38
Pince	32	1	10	43
Kamovci	15	-	6	21
Dolga vas	7	5	-	12
Skupaj	111	120	23	254

Iz arhivskih podatkov je viden tudi kraj izvora kolonistov. Na lendavsko območje oz. v naselja v okolici Dolnje Lendave se je priselilo 111 družin iz Primorske (z Istro vred). Te primorske družine oziroma družine, ki so prišle z območij pod italijansko oblastjo, so ustanovile pet kolonij: Petišovce, Benico, Pince, Dolgo vas in Kamovce ter v primerjavi s prekmurskimi priseljenci ter priseljenci z drugih območij Slovenije oziroma države predstavljale večino v teh naseljih. Največ priseljenjskih družin, skupaj 120, se je v okolico Dolnje Lendave priselilo iz prekmurskih slovenskih vasi, iz naselij na ravenskem in osrednjedolinskem območju. Večina kolonistov iz prekmurskih naselij se je naselila v kolonijah dveh vasi, v Gaberju in v Mostju. Z drugih območij Slovenije oziroma države je prišlo 23 družin in te so dobile agrarno posest v različnih kolonijah (glej tabelo 1).¹²

¹⁰ Prav tam, str. 87.

¹¹ Vir: Arhiv Republike Slovenije, Kraljevska uprava Dravske Banovine – Kmetijski oddelek (III), Odsek za agrarno pravne posle, 1919–1944, Esterházy (AS 71), f. 56, Zemljiško knjižni spisi, kolonizacija, popis razlaščenih in vrnjenih zemljišč, f. 68, Dobrovnik in Žitkovci, f. 69, Spisi agrarne direkcije in Banske uprave, Zemljiško knjižni sklepi, Odloki o utrditvi subjektov, Dodelitev zemljišč, zakupodaja in splošno.

¹² O agrarni reformi in kolonizaciji v okolici Dolnje Lendave med obema vojnama podrobneje prav tam.



Število kolonistov, naseljenih v okolici Dolnje Lendave v obdobju med obema vojnoma, po naseljih

Položaj kolonistov od priključitve Prekmurja k Madžarski do internacije poleti leta 1942

1.1. Uvod

Kot smo že pisali, je madžarska vojska v Prekmurje vkorakala pet dni kasneje kot v Bačko in Baranjo, torej 16. aprila 1941. Na podlagi odloka z dne 11. aprila 1941, ki je veljal za »Južno pokrajino«, so uvedli vojaško upravo na zasedenem ozemlju.¹³ Odlok se je zgledoval po podobnem iz leta 1940, ki je veljal za Transilvanijo.¹⁴ Odlok o vojaški upravi je med ostalim opredeljeval organiziranje uprave, ravnanje s prebivalstvom in jugoslovanskimi uradniki. Poleg tega je še določil odnos do šolstva, tiska, pravice do zborovanja in druženja, vojaškega sodstva, preskrbe itd.¹⁵ Vse do

¹³ V času druge svetovne vojne so pod izrazom »Južna pokrajina – Délvidék« razumeli območja, ki jih je Madžarska pridobila po aprilski vojni oz. po razpadu Jugoslavije: tj. Bačko, Baranjo, Medmurje (Međimurje) in Prekmurje.

¹⁴ Madžarska je pod pokroviteljstvom Nemčije in Italije na podlagi druge dunajske pogodbe dne 30. 8. 1940 pridobila od Romunije severni del Transilvanije.

¹⁵ Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945 = Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945. Dokumentumgyűjtemény Jugoszlávia népeinek népfelszabadító háborújának történetéhez. Budapest 1986 / Udeležba Horthyjeve Madžarske v napadu in okupaciji Jugoslavije 1941–1945 = Udeležba Horthyjeve Madžarske v napadu in okupaciji Jugoslavije 1941–1945. Zbirka dokumentov k zgodovini narodno-

razformiranja vojaške uprave so bili kolonisti v Prekmurju – kakor tudi celo območje in oblast v njem – pod poveljstvom vojaške uprave skupine južne armade s sedežem v Novem Sadu. Po ukinitvi vojaške uprave 15. avgusta 1941 leta so prekmurški kolonisti prišli pod pristojnost organov na novo postavljene civilne uprave.¹⁶

Uvedbo civilne uprave so uradno potrdili 16. decembra 1941 s sprejetjem zakona o priključitvi zasedenih ozemelj k matični državi Madžarski. To je pomenilo, da se Prekmurje, Medmurje (Međimurje), Baranja in Bačka uradno niso uvrščali med zasedena območja, temveč so postali sestavni del Madžarske.¹⁷

1.2. Pravni akti o ravnanju s kolonisti in o internaciji

Madžarske enote, ki so sodelovale pri vojaških operacijah v Jugoslaviji, so takoj prvi dan po zasedbi 11. aprila dobile navodilo o ravnanju z domačim prebivalstvom in priseljenci med njimi kolonisti. Med domače prebivalce so uvrščali tiste, ki so sami (ali njihovi starši) na območju Kraljevine Madžarske živeli pred 31. oktobrom 1918. Vse ostale osebe so imeli za priseljence, ki jih je treba izgnati iz države.¹⁸

O sami internaciji oziroma o izvedbi internacije je govorila uredba, ki jo je izdal Vrhovni vojaški svet (Legfelsőbb Honvédelmi Tanács). Uredba »Smernice za ravnanje z interniranci« (Irányelvek az internáltakkal való eljárásra), ki je nastala leta 1939 in so jo leto dni kasneje dopolnili, je za izvedbo internacije zadolžila vojsko, poleg tega pa je še določila, da se internirajo osebe, katerih delovanje ogroža državno varnost, javni red in mir ter gospodarske interese države. Dopolnila iz leta 1940 so krog internirancev še dodatno razširila na tiste posameznike, ki iz narodno-obrambnih, političnih itd. vzrokov niso bili zanesljivi.¹⁹ Drugi dan zasedbe, 12. aprila 1941, je poveljstvo generalštaba (Vezérkari Főnökség) sprejelo odlok o »Internaciji tujih državljanov in o ustanavljanju prisilnih delavskih stotnij za nezanesljive madžarske državljane« (Idegen állampolgárok internálásáról és a megbízhatatlan magyar állampolgárok különleges munkaszázadokba való bevonulatajáról),²⁰ na podlagi katerega so izvajali internacije na območju Bačke in Baranje.²¹ Nadzor nad

osvobodilne vojne narodov Jugoslavije. Budapest 1986 (dalje Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945 (Udeležba Horthyjeve Madžarske v napadu in okupaciji Jugoslavije 1941–1945)), str. 41–45.

¹⁶ Enikő A. Sajti: Délvidék : 1941–1944 : a magyar kormányok délszláv politikája. Budapest 1987 (dalje Sajti, Délvidék 1941–1944), str. 79–84.

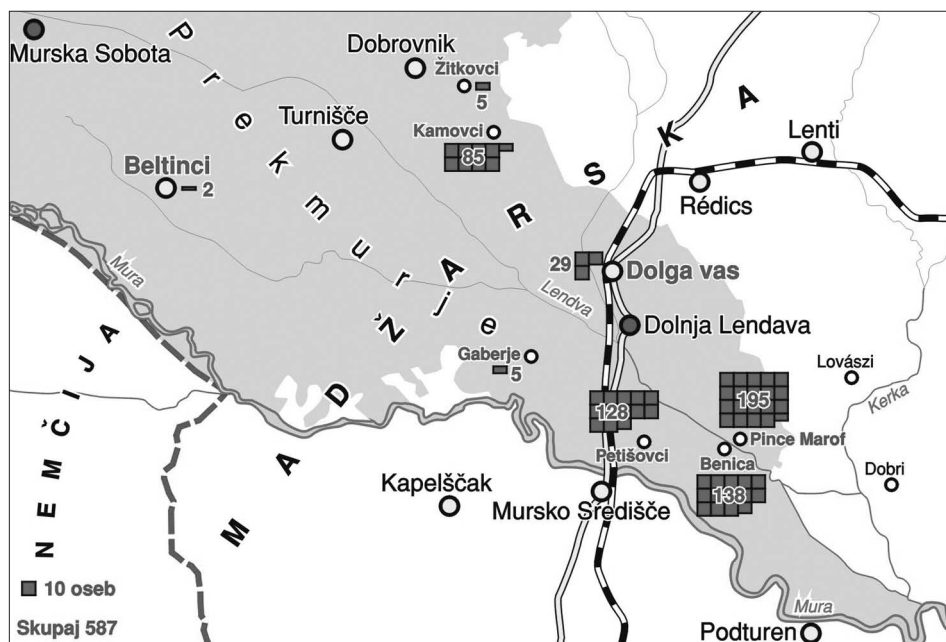
¹⁷ Prav tam, str. 79–82.

¹⁸ Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945 (Udeležba Horthyjeve Madžarske v napadu in okupaciji Jugoslavije 1941–1945), str. 42–43.

¹⁹ Sajti, Délvidék 1941–1944, str. 41–42.

²⁰ Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945 (Udeležba Horthyjeve Madžarske v napadu in okupaciji Jugoslavije 1941–1945), str. 46–47.

²¹ Za razliko od Bačke in Baranje, kjer se je začelo razlašanje in interniranje oziroma izgon kolonistov in prostovoljcev takoj po prihodu madžarske vojske aprila 1941, so v Prekmurju z internacijo kolonistov počakali do leta 1942.



Število v Sárvár interniranih kolonistov iz okolice Dolnje Lendave leta 1942, po naseljih

internacijami je vse do razformiranja vojaške uprave izvajala vojska, nato pa so na ukaz načelnika generalštaba (Vezérkar Fónöke) internance predali ministrstvu za notranje zadeve.²²

Med pomembnejše ukrepe madžarske vlade sodi odlok, po katerem je vsa agrarna zemlja, ki je bila v Kraljevini Jugoslaviji na kakršenkoli način razlaščen v okviru agrarne reforme, s 15. aprilom 1941 prešla v last madžarske države. Na podlagi tega odloka, ki je bil izdan 15. julija 1941 in zapisan pod številko 5280/1941 ME, so vsem kolonistom in ostalim skupinam naseljencev (kolonistom-optantom in prostovoljcem) odvzeli nepremičnine, pridobljene v okviru jugoslovanske agrarne reforme. Odlok je še določil, da se naseljenci pustijo na zemlji oziroma v nepremičnini do konca gospodarskega leta (do 31. oktobra 1941), s tem da se jim pri mlačvi zaseže žito oziroma pridelek. V lasti so jim pustili le 60 kg žita na osebo. Marija Peric, Primorka, ki se je s svojim možem naselila v Benici, je v svojem osebni dnevniku odvzem pridelanega žita takole opisala: »Obdelovali smo polje in čakali, kaj se bo zgodilo. Poleti 1941 smo pokosili pšenico, opravili mlačev, na kar so prišli madžarski orožniki z nalogom. Vso pšenico smo morali odpeljati v Lendavo. Tam so nam jo zaplenili. Za predano pšenico smo dobili karte za nakup 60 kg pšenice na osebo. Upali smo, da nam ostaneta vsaj krompir in koruza. Pred izkopom krompirja so nam prepovedali vstop na

²² Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941-1945 (Udeležba Horthyjeve Madžarske v napadu in okupaciji Jugoslavije 1941-1945), str. 140-141.

*naše njive. Lahko smo samo opazovali, kako so domačini iz madžarskih vasi pobirali naše pridelke in jih vozili domov. Obdržali smo samo vrtove in dvorišča.*²³

Zaradi lažjega upravljanja z agrarno zemljo, ki je bila v Jugoslaviji v okviru agrarne reforme razlaščena in je na podlagi odloka 5280/1941 ME prešla v last madžarske države, so s sedežem v Novem Sadu ustanovili Izpostavo ministrstva za poljedelstvo za agrarne zadeve južnih pokrajin (A Földművelésügyi Minisztérium délvidéki földbirtokpolitikai kirendeltsége). Kolonije v Prekmurju so vse do internacije sodile pod upravo omenjene izpostave ministrstva za poljedelstvo.²⁴

Da bi si lahko ustvarili popolno sliko o površini zemlje, ki je bila razdeljena v okviru jugoslovanske agrarne reforme, številu hiš in o številu družin in družinskih članov, ki razpolagajo s temi nepremičninami, je načelnik generalštaba madžarske vojske (Vezérkari Főnök) 26. maja 1941 odredil popis nepremičnin, dodeljenih v jugoslovanski agrarni reformi.²⁵

1.3. Položaj prekmurskih kolonistov do internacije v Sárvár

Po priključitvi Prekmurja k Madžarski so madžarske oblasti koloniste v Prekmurju razlastile na podlagi že omenjenega odloka 5280/1941 ME, ki je predpisal, da se vsem kolonistom in ostalim skupinam naseljencev odvzamejo agrarna zemlja in stavbe, ki so si jih pridobili v okviru jugoslovanske agrarne reforme. Pri tem pa je treba omeniti, da so madžarske oblasti delale razliko med kolonisti, ki so se naselili v okolici Dolnje Lendave iz drugih delov Prekmurja, in med kolonisti, ki so prihajali iz drugih predelov Slovenije. Prvi so namreč bili pred 31. oktobrom 1918 državljani Kraljevine Madžarske in so tako veljali za »staroselce« oz. domačine. Kljub temu so jim del zemlje, pridobljene v okviru agrarne reforme, odvzeli in ga razdelili okoliškim madžarskim prebivalcem, hiše z vrtovi, morda z manjšim kosom zemlje, pa so jim pustili vse do konca vojne.

Popolnoma drugače pa so obravnavali koloniste, ki so se v okolico Dolnje Lendave naselili iz drugih krajev Slovenije oziroma Jugoslavije. Obravnavali so jih kot priseljence, ki jih je treba izgnati iz države. Koloniste v Prekmurju, ki pred 31. oktobrom 1918 niso živeli na območju Kraljevine Madžarske, so zaenkrat pustili živeti v njihovih hišah, vendar so jim jeseni leta 1941 odvzeli ves pridelek, v zameno pa so dobili nakaznice za žito (60 kg na osebo). Jože Jelen, rojen leta 1931 primorskim beguncem v Koloniji Petišovci, je o prvem letu madžarske oblasti povedal naslednje: *»Nikoli ne pozabim, kako smo preživeli prvo leto okupacije. Starši so leta 1941 pokosili svojo pšenico. Pripeljali so jo k mlatilnici. Madžarski žandarji so kontrolirali mlačev. Vso pšenico so morali pod žandarskim nadzorom odpeljati na železniško postajo v Lendavo. Pravico so imeli le do 60 kg pšenice na družinskega člana. Na svoja polja več nismo*

²³ Bensa, Od Soče do Mure, str. 119.

²⁴ MNL ZML IV. 401. Spisi Velikega župana županije Zala 1522/1941.

²⁵ Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945 (Udeležba Horthyjeve Madžarske v napadu in okupaciji Jugoslavije 1941–1945), str. 99–102.

smeli. Hrane je primanjkovalo. Mi smo imeli še srečo, moja dva brata sta se namreč zaposlila. [...]. Z njunim zaslužkom smo nekako preživeli prvo leto okupacije. Drugi vaščani so prekopali dvorišča in posadili krompir in koruzo. Preden je kaj zraslo, so nas internirali.»²⁶

Kot smo že omenili, je vojaška uprava v poletnih mesecih popisala koloniste in njihove nepremičnine z namenom, da bi si ustvarila čim natančnejšo sliko o družinah kolonistov ter o velikosti zemlje in ostalih nepremičninah, s katerimi so razpolagali. Podatki, ki so jih dobili s pomočjo popisa, so oblastem služili kot izhodišče za začetek pogajanj z državami, na območju katerih so se nahajala prvotna prebivališča kolonistov. Poleti leta 1941 je namreč Madžarska navezala stike z Nemčijo, Bolgarijo in Italijo s ciljem, da bi omenjenim državam izročila koloniste.²⁷ V zvezi s primorskimi in istrskimi kolonisti iz Prekmurja so navezali stike z Italijo. Madžarsko zunanje ministrstvo je 23. decembra obvestilo urad ministrskega predsednika, da so s pomočjo italijanskega veleposlaništva v Budimpešti navezali stike z italijansko vlado v zvezi s prevzemom kolonistov, katerih izvorni kraj prebivališča se nahaja pod italijansko oblastjo. Hkrati so urad pozvali, da dokler trajajo pogajanja z italijansko vlado, koloniste pustijo na njihovih domovih in naj se izogibajo ukrepom, ki bi ogrozili njihovo eksistenco.²⁸

17. aprila 1942 je madžarsko zunanje ministrstvo obvestilo predsednika vlade Miklósa Kállayja, da so madžarskemu odposlancu (követ) v Rimu naročili, naj pri italijanski vladi povzame potrebne korake za vrnitev dolnjelendavskih kolonistov.²⁹ K navodilom, namenjenim odposlancu, so priložili tudi pismo okrajnega glavarja Dolnje Lendave, v katerem je prikazan položaj teh ljudi. Na osnovi njegovega poročila je marca 1942 v okolici Dolnje Lendave živelo 125 družin, naseljenih z območij, ki so v tistem obdobju spadala pod italijansko (114 družin), nemško (9 družin) in hrvaško (2 družini) oblast. Iz pisma okrajnega glavarja je vidno tudi, da so naseljencem odvzeli zemljo in so tako od začetka 1942 živeli na državne stroške. Omenil je tudi, da je prisotnost kolonistov nezaželena iz dveh vzrokov, in sicer zaradi javne varnosti (pomanjkanje delovnih mest) ter iz političnih razlogov (trenja s prebivalci madžarske narodnosti), zato priporoča njihovo vrnitev na prvotne domove.³⁰

Nasprotno pa je v pismu, ki ga je Veliki župan županije Zala (Zala vármegye főispánja) januarja 1941 poslal madžarskemu ministrskemu predsedniku, omenjenih le 121 družin in 578 oseb, ki bi jih bilo treba izseliti iz Dolnje Lendave in okolice. K pismu je bil priložen tudi seznam družin.³¹

Medtem ko so med Madžarsko in Italijo trajala pogajanja, so se kolonisti 10. oktobra 1941 s spomenico obrnili na Velikega župana županije Zala (Zala vármegye főispánja). Iz spomenice vidimo, da so kolonisti že maja 1941 pri madžarskem no-

²⁶ Bensa, *Od Soče do Mure*, str. 131–132.

²⁷ Sajti, *Délvidék 1941–1944*, str. 48–52.

²⁸ MNL OL, K-28, sveženj 101, postavka 166, R-15001, str. 2–3.

²⁹ Pod vrnitvijo domov je bilo mišljeno njihovo prvotno prebivališče.

³⁰ MNL OL, K-28, sveženj 101, postavka 166, R-15001, str. 6–9.

³¹ MNL OL, K-28, sveženj 101, postavka 166, R-15001, str. 21–25.

tranjem ministrstvu, kasneje pa tudi pri krajevnem uradu vojaške uprave, zaprosili za dovoljenje, da do konca vojne ostanejo na trenutnem mestu bivanja. Podobno prošnjo so vložili tudi pri italijanski vladi. Odgovora niso dobili ne z madžarske ne z italijanske strani, zato so se pri Velikem županu pozanimali, kakšna usoda jih čaka glede na to, da so jim odvzeli vso zemljo in pridelek. V spomenici so Velikega župana prosili tudi, naj jim dovolijo ostati v njihovih trenutnih bivališčih, če pa morajo oditi, pa naj jim dovolijo s seboj vzeti vsaj najnujnejše reči.³² Kolonisti iz Kamovcev so tri tedne pred nastankom omenjene Spomenice poslali prošnjo na Ministrstvo za izobraževanje in verske zadeve. V njej so ministrstvo prosili, naj jim do konca vojne dovolijo ostati na njihovih tedanjih domovih, če pa to ni mogoče, naj jim v zameno dodelijo druge obdelovalne površine v notranjosti države.³³ Odgovorov niso nikoli dobili.

Po neuspešnih pogajanjih z Italijo glede izročitve kolonistov so se madžarske oblasti odločile – pri tem je bil zelo agilen okrajni glavar iz Dolnje Lendave – za internacijo kolonistov v internacijsko taborišče Sárvár. Kot razlog so navajali, da se kolonisti nimajo s čim preživljati, ter da so iz državnih in nacionalnoobrambnih vidikov nezanesljivi. Odločitev o tem, da bodo koloniste internirali, je po nam razpoložljivih virih bila sprejeta 27. maja 1942 na medresorskem sestanku v Budimpešti, ki so se ga poleg sodelavcev »gostitelja«, ministrstva za zunanje zadeve, udeležili še predstavniki urada ministrskega predsednika, notranjega in poljedelskega ministrstva ter strokovnjaki Urada za statistiko.³⁴

Po prvotnih načrtih naj bi koloniste internirali s 15. junijem 1942. Vendar so internacijo izvedli – iz nam še neznanih razlogov – šele teden dni kasneje, 22. in 23. junija 1942.³⁵

Koloniste so na ukaz Izpostave ministrstva za poljedelstvo za agrarne zadeve južnih pokrajin prisilno izselili iz hiš. Pri tem sta sodelovali dve stotniji vojakov iz Murške Sobote.³⁶ Vojaki so koloniste iz naselij Kamovci, Dolga vas, Petišovci, Benica in Pince Marof pospremili do železniške postaje v Dolnji Lendavi, kjer so jih 23. junija 1942 naložili v živinske vagonne in še isti dan odpeljali v internacijsko taborišče v Sárvárju, kamor so prispeli naslednji dan dopoldne.

Samo internacijo je Jože Vidič, sin kolonistov iz Kamovcev, opisal takole: *»Začelo se je dogajati to, kar so napovedovali že 14 mesecev. Naslednji dan, 22. junija, so prišli v vas znanci iz sosednjih vasi, zlasti iz Nedelice, Turnišča in Mostja. Vaščani so jim dali v hrambo ali prodali zlasti orodje, gospodinjski pribor in živino. [...] Zgodaj zjutraj, 23. junija, je prispela v vas kolona voz s konjsko vprego. Otroci in starejši, ki so težko hodili, smo se smeli uvesti na vozove, ostali so morali hoditi peš, čeprav je bilo voz dovolj skoraj za vse. Mama nas je pospremila do voza in dejala: »Zapojte, pojte uso pot, ne pokažite,*

³² MNL ZML IV. 401. Spisi Velikega župana županije Zala 1404/1942.

³³ MNL ZML IV. 401. Spisi Velikega župana županije Zala 1404/1942.

³⁴ MNL OL, K-28, sveznj 101, postavka 166, R-15001, str. 30–32.

³⁵ MNL ZML IV. 401. Spisi Velikega župana županije Zala 1404/1942.

³⁶ Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945 (Udeležba Horthyjeve Madžarske v napadu in okupaciji Jugoslavije 1941–1945), str. 245.

da vam je hudo, ker zapuščamo dom. Vrnili se bomo!» Takrat smo vso pot peli. Mlajši smo se v pesmi pridružili starejšim, še preden smo znali dobro izgovarjati besede. Zapeli smo takoj, ko je kolona krenila in peli skozi vsa naselja ob poti do Lendave. »O, zdaj gremo, nazaj še pridemo!» smo zapeli v vsaki vasi. Pri petju nas nihče ni oviral. Na železniški postaji v Lendavi so zbrali tudi Slovence, internirance iz Dolge vasi, Petišovec, Pince Marofa in Benice. Nagnali so nas v živinske vagonne, ki so stali na postaji. Vagonov je bilo premalo za množico približno šesto ljudi. Nagnetli so nas v vagonne, tako da smo se komaj premikali. [...]. Po dolgem čakanju je vlak končno krenil. Med vožnjo je prišlo v vagon več zraka pa tudi ohladil se je v poletnem večeru. Toda vlak se je kmalu ustavil. Začelo se je manevriranje. Očitno so priključevali še druge vagonne. Potem ponovno vožnja do naslednje postaje in zopet manevriranje, vožnja naprej in nazaj in tako dalje. [...]. Popoldne, 24. junija, smo prispeli v Sárvár. Pozneje smo ugotovili, da smo le 100 km od doma, vozili pa smo se več kot 24 ur. Vlak se je ustavil in nagnali so nas iz vagonov. Po nekaj minutah hoda smo prispeli pred vhod in krenili k tovarniški hali, ki je bila določena za naše bivališče. [...]. Vse so nas odvedli v objekt, za katerega so rekli, da je šesta baraka.«³⁷

Po zapisih Slavka Valenčiča, ki v knjigi Internacijsko taborišče Sárvár poimensko navaja vse internirance iz Prekmurja in se pri tem sklicuje na taboriščne matične knjige, naj bi v taborišče Sárvár iz okolice Dolnje Lendave internirali 577 ljudi. Poleg njih so v prihodnjih nekaj tednih v Sárvár pripeljali še 10 mladih fantov kolonistov iz okolice Dolnje Lendave, ki so bili od jeseni leta 1941 v zaporu v Kolozsváru (danes Cluj, Romunija). Kmalu po prihodu v taborišče sta se rodila še dva otroka.³⁸

Nekaj tednov po internaciji kolonistov v Sárvár, natančneje 7. julija, si je vodja vitezov županije Zala (Zala vármegye Vitézi Széke) skupaj z okrajnim glavarjev in predstojnikom za gospodarske zadeve dolnjelendavskega okraja ogledal zapuščene kolonije kot možne lokacije za naselitev vitezov.³⁹ Po ogledu je vodja vitezov na Velikega župana županije Zala (Zala vármegye főispánja) naslovil prošnjo, v katerem je predlagal, da se v kolonijo Petišovci naseli 20 viteških družin, v kolonijo Dolga vas 5, prav tako pet viteških družin v kolonijo Kamovce in 1 družino v Žitkovce (kraj poleg kolonije Kamovci). Do jeseni 1942 so se viteške družine naselile v izpraznjene hiše kolonistov.⁴⁰

Položaj kolonistov od internacije v Sárvár do osvoboditve leta 1945

Uradni naziv taborišča v Sárvárju ob času prihoda kolonistov iz Prekmurja je bil Magyar királyi internálótábor – Sárvár (Madžarsko kraljevo internacijsko taborišče – Sárvár). Samo taborišče so uredili v opuščenih prostorih tovarne svile septembra leta

³⁷ Zakaj – Miért? : lendavski zvezki – lendvai füzetek, 1998, št. 16, str. 17–25, tu str. 18–19.

³⁸ Slavko Valenčič: Internacijsko taborišče Sárvár. Murska Sobota 1992 (dalje Valenčič, Internacijsko taborišče Sárvár), str. 19.

³⁹ Vitezi so bili bivši vojaki avstro-ogrske vojske, ki so za vojaške zasluge v prvi svetovni vojni dobili odlikovanja in so zato v obdobju med obema vojnama ter med samo drugo svetovno vojno uživali razne privilegije. Njihov status je mogoče primerjati z jugoslovanskimi »dobrovoljci«.

⁴⁰ MNL ZML IV. 401. Spisi Velikega župana županije Zala 1404/1942.

1939 z namenom namestitve na Madžarsko prebeglih poljskih vojaških beguncev. Ti so bili tam do aprila 1941.⁴¹ Poljske vojaške begunce so nato zamenjali vojni ujetniki jugoslovanske vojske, 13. junija 1941 pa so v taborišče prispelle prve internirane družine kolonistov in »dobrovoljcev« iz Bačke. Natančnih podatkov o tem, koliko jugoslovanskih internirancev je šlo skozi taborišče Sárvár v letih 1941–1945, žal nimamo. Ocene se gibljejo med 8.000 in 15.000 internirancev. V že omenjeni knjigi Slavko Valenčič na podlagi taboriščnih evidenc ocenjuje, da je šlo skozi taborišče okoli 9.000 jugoslovanskih internirancev.⁴²

O samem taborišču in o življenjskih razmerah v njem izvemo največ iz pričevanj in opisov internirancev. Že večkrat citirani Slavko Valenčič, ki je internacijo v taborišču preživel kot prevajalec na komandi, je taborišče Sárvár opisal tako: »*Taborišče je bilo v opuščeni tovarni svile. Obdano je bilo s tri metre visoko ograjo iz bodeče žice, v kateri ni bilo električnega toka. Stražili so ga vojaki, ki so bili na notranji strani ograje. [...]. Bivalnim zgradbam so rekli barake, čeprav so bile vse zidane. Skoraj vse so bile brez oken. To so bile opuščene proizvodne hale in skladišča. Večina jih je imela znano tovarniško »cik-cak« betonsko-stekleno streho skozi katero je prihajala svetloba. Razen v eni so bila tla povsod betonska. Tam je bila speljana tudi kanalizacija. Bile so brez gretja. V njih so bili pogradi iz neobdelanih desk, razvrščenih tako, da so bili vmes približno en in pol meter široki hodniki. [...]. Ti pogradi so imeli po dve, tri in tudi štiri etaže glede na to, kako visoka je bila katera baraka. Med etažami je bil tak razmak, oziroma je bila taka višina, da je odrasel človek lahko sedel. [...]. V vsaki baraki je bil vodovod z nekaj pipami in betonskim koritom. Večji del teh pip je bil navadno pokvarjen, pozimi pa zamrznjen. Ta voda je internirancem služila za pitje, umivanje, pranje, pomivanje posode in sploh za vse potrebe. [...]. Vsak interniranec je dobil dnevno 10 dekagramov kruha, pozneje se je ta obrok povečal in si je osem oseb delilo en kilogram. Po našem prihodu (po prihodu kolonistov iz okolice Dolnje Lendave, op. avt.) si je en hlebec delilo že samo šest oseb, kratek čas celo samo štirje.*«⁴³

Usoda je hotela, da so interniranci iz okolice Dolnje Lendave v taborišče Sárvár prispeli, ko so bile tam razmere že nekoliko boljše. Izboljšanje razmer v taborišču je pomenilo tudi to, da so interniranci lahko odhajali na delo izven taborišča. Opravljali so predvsem kmečka dela, bili so pa tudi taki, ki so delo dobili pri raznih obrtnikih. Veliko internirancev iz okolice Dolnje Lendave je na delu zunaj taborišča ostajalo tudi čez zimo. Velikokrat pa so na raznih kmetijah in marofih skupaj delale kar cele družine.⁴⁴

⁴¹ Za prikaz popolne slike moramo omeniti, da so se od julija 1940 do decembra 1942 med prebivalci taborišča v Sárváru nahajali tudi delavci na prisilnem delu. Od maja 1944 do oktobra 1944 je del taborišča v Sárváru služil tudi kot vmesna postaja na poti transportiranja Židov iz Železne županije v koncentracijsko taborišče Auschwitz. O taborišču podrobneje István Söptei: Internáló tábor a Rába partján. V: A volt sárvári Műselyemgyár háborús éve, 1939-1945, 1988, št. 3, str. 377–400 (dalje Söptei, Internáló tábor a Rába partján), tu str. 377–400; Valenčič, Internacijsko taborišče Sárvár.

⁴² Prav tam, str. 44.

⁴³ Prav tam, str. 21–23, 32.

⁴⁴ Söptei, Internáló tábor a Rába partján, str. 391–392; Valenčič, Internacijsko taborišče Sárvár, str. 34–36.

Spomladi leta 1942 se je na pobudo novosadskega advokata Koste Hodžija začela obširna akcija, v okviru katere so približno 3.000 otrok iz taborišča premestili k raznim družinam v Bačko. Tudi slovenske otroke oz. otroke internirancev iz okolice Dolnje Lendave so po nekaj mesecih bivanja v taborišču odpeljali v Bačko, kjer so ostali vse do konca vojne. Otroci so odhajali v več skupinah in v določenih časovnih intervalih, tako da je akcija trajala nekaj mesecev.⁴⁵ Ločitev otrok od staršev je bila predvsem za matere zelo huda izkušnja, kar je lepo vidno iz spominov Marije Peric: *»Že po nekaj dneh našega bivanja v logorju je prišla delegacija pravoslavne cerkve iz Novega Sada z dr. Hadinjem na čelu, da poskrbi za naše otroke. Odpeljati so jih hoteli v Bačko. [...] Starši smo se temu uprli, otrok jim nismo hoteli dati. Rekli smo: »Vse ste nam vzeli: imetje, svobodo, otrok pa ne damo od sebe.« Dokler smo imeli kaj denarja, smo od domačinov kupovali kruh za otroke, saj je taboriščna hrana zanje bila skoraj neužitna. Denarja je zmanjkalo, pogoji bivanja in hrana so močno vplivali na zdravje otrok. Videli smo, da otroci ne bodo zdržali, zato smo zaprosili za pomoč. Avgusta 1942 so predstavniki pravoslavne cerkve prišli po otroke. Vsak otrok je dobil listek okoli vratu z napisom, v katero vas je dodeljen.»⁴⁶*

Jeseni leta 1942 je minister za notranje zadeve dovolil, da interniranci, ki se želijo preseliti v Neodvisno državo Hrvaško (NDH), to lahko storijo, če pridobijo privolitev hrvaškega veleposlaništva v Budimpešti.⁴⁷ Tako je internacijsko taborišče v Sárvárju zapustilo 57 internirancev (cele družine z otroki) iz okolice Dolnje Lendave in se preselilo v NDH. Dve osebi sta se preselili že konec leta 1942, ostali pa 8. februarja 1943.⁴⁸

Zaključek

Internacijsko taborišče Sárvár so 28. marca 1945 osvobodili vojaki Rdeče armade. V taborišču so naleteli le na starce ter na obolele in oslabele jugoslovanske internirance. Preostale internirance ter civilne begunce je vodstvo taborišča 26. in 27. marca 1945 preselilo v Avstrijo oziroma so bili na delu zunaj taborišča. Večina interniranih kolonistov iz Prekmurja se je vrnila na domove šele po koncu druge svetovne vojne, kjer so v glavnem našli izropane hiše in opustošeno kmetijo. Vrnitev v rojstni kraj, v kolonijo Petišovci, je Jože Jelen opisal takole: *»Domov v Petišovce sem se vrnil junija 1945. Starši so prišli pred mano. Vrnili so se nekje konec aprila 1945. Doma jih je pričakalo novo gorje. Hiša je bila popolnoma izropana. Vsa okna so bila pokradena. Tudi notranjih vrat ni bilo, niti enega kosa pohištva. Ko sem se jaz vrnil, so še vedno spali na tleh. Starši so nabrali nekaj suhe trave za ležišča. Kako so si zagotovili hrano, ne vem. Ni*

⁴⁵ Söptei, Internáló tábor a Rába partján, str. 392–393; Valenčič, Internacijsko taborišče Sárvár, str. 37–39.

⁴⁶ Bensa, Od Soče do Mure, str. 121–122.

⁴⁷ Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945 (Udeležba Horthyjeve Madžarske v napadu in okupaciji Jugoslavije 1941–1945), str. 267–269.

⁴⁸ Valenčič, Internacijsko taborišče Sárvár, str. 75–86.

*bilo kaj dati v lonec, pa tudi lonca ni bilo. Niti žlice ni bilo, s katero bi lahko zajemal hrano. Bilo je zelo hudo.*⁴⁹

Med kolonisti iz okolice Dolnje Lendave, interniranih v Sárvár, je v internacijskem taborišču umrlo 23 oseb.⁵⁰ Vsi so pokopani na sárvárskem pokopališču. Poleg njih so na pokopališču v Sárvárju pokopani še trije interniranci, ki pa so umrli izven taborišča. Sedem internirancev iz okolice Dolnje Lendave ni pokopanih v Sárvárju, saj jih je smrt doletela v raznih krajih tedanje Madžarske, kjer so tudi pokopani. Izmed tistih, ki so se ob koncu leta 1942 oziroma v začetku leta 1943 preselili v NDH, je med vojno umrlo 5 ljudi. Ugotovimo lahko, da je od 587 internirancev (oziroma 589, če prištejemo še dva kmalu po internaciji v taborišču rojena otroka) iz okolice Dolnje Lendave med vojno umrlo 35 oseb, največ zaradi pomanjkanja hrane in podhranjenosti ter neznosnih higienskih razmer, vzrok smrti nekaterih internirancev, ki so umrli izven taborišča, pa je neznan.⁵¹

Attila Kovács

REPRESSION IN PREKMURJE DURING WORLD WAR II: AN EXAMPLE OF
INTERNMENT INTO SÁRVÁR

S u m m a r y

In Prekmurje, one of the most diverse Slovenian regions in terms of nationalities and religions, the ethnic as well as religious structure was changed by the violence of World War II and the post-war period. Due to the holocaust the Prekmurje Jews were virtually gone, and because of the forced relocation in the post-war period the local German minority also disappeared. The wartime and post-war developments also affected the Prekmurje Slovenians and Hungarians.

The interwar repression in the Prekmurje region had mostly been carried out during the period of the Hungarian authorities, as the soldiers of the Red Army had liberated the territory by the river Mura a month before World War II ended. During the rule of the Hungarian authorities, the colonists from the Slovenian littoral (Primorska), who had settled in Prekmurje after World War I, were, besides the aforementioned Jews, the primary target of the repression. However, the post-war period was also characterised by the repression of the communist authorities, involving, besides the deportation of the Germans, measures against a part of the Hungarian minority. While during World War II the victims of repression were Slovenians from the Primorska, region whom the Hungarian occupiers interned into the Sárvár camp, the post-war authorities in Prekmurje resorted to repression against Hungarians and interned them into the camp at the Hrastovec castle (near Lenart). These are the most characteristic examples of wartime and post-war repression against Slovenians and Hungarians in Prekmurje.

In the period between both world wars the Yugoslav authorities populated the hamlets with predominantly Hungarian population in the vicinity of Dolnja Lendava (today Lendava-Lendva) with Slo-

⁴⁹ Bensa, *Od Soče do Mure*, str. 132.

⁵⁰ Natančnih podatkov o tem, koliko jugoslovanskih internirancev je v taborišču Sárvár umrlo, nimamo. Številke, ki krožijo, so zelo različne in se gibljejo od 750 do nekaj tisoč. Zaenkrat je ugotovljeno, da je bilo na pokopališču v Sárvárju pokopanih najmanj 754 oseb, vendar je pri tem treba poudariti, da se je vodila evidenca pokopanih šele od leta 1942. Največ jugoslovanskih internirancev pa je umrlo prav prvo leto, v hudi zimi 1941/1942. Mnogi interniranci so umrli zunaj taborišča, kot npr. na delu v raznih krajih Madžarske. Slavko Valenčič je mnenja, da se število umrlih jugoslovanskih internirancev giblje okoli 1200.

⁵¹ Valenčič, *Internacijsko taborišče Sárvár*, str. 86–88.

venians and some Croatians from Primorska, Istria, the interior of Slovenia, and also from Prekmurje, who settled the expropriated lands of former landowning nobles. After the annexation of Prekmurje to Hungary in 1941, the Hungarian authorities interned these colonists, who had not lived in the territory of the Kingdom of Hungary before 31 October 1918, into the Sárvár camp in Vas County. Unlike the colonists from Bačka and Baranja, who had already been interned in 1941, the colonists from Prekmurje were taken there in 1942. It was in the middle of 1941 that the Hungarian Ministry of Foreign Affairs contacted the Italian Foreign Ministry with the aim of extraditing these colonists to Italy as the state of their origin. However, as the negotiations were not “successful”, on 22 and 23 June 1942 the Hungarian authorities interned the colonists – whole families from Primorska and Istria, according to certain sources 587 people, and according to others 589 – to the Sárvár camp. Of these 35 people died: approximately one third (23 internees) in the camp (due to hunger, cold, disease), and 12 of them in the rest of Hungary and Independent State of Croatia.

Soon after World War II – on 9 and 10 July 1945 – the Yugoslav (Slovenian) communist authorities interned 558 Hungarians from the Prekmurje region into the Hrastovec concentration camp, once again whole families. According to the opinion of many Prekmurje Hungarians, especially internees, this was a retaliatory measure of the Yugoslav (Slovenian) authorities for the internment of the colonists into Sárvár. After three weeks of internment most of those who were capable to work were taken into the Sterntal camp (Strnišče pri Ptuj, today Kidričevo). Due to a breakout of typhus in Hrastovec, 31 children were sent home. The remaining Hungarian internees from Prekmurje (those located in Hrastovec as well as those in Sterntal) could return home in the end of September. The deputy mayor of Budapest at the time, Kővágó (Küronya) József, hailing from Lendava on his mother's side, played an instrumental role in their release. On the basis of his information the Hungarian Ministry of Foreign Affairs intervened, and this led to the intervention of the Yugoslav authorities. It turned out that neither Belgrade nor Ljubljana or Maribor had been informed about the internment of the Prekmurje Hungarians; so probably it was a local action. The precise number of Hungarians who died during internment or because of it is not yet known, but according to the research carried out among the families of the internees around ten of them died.

1.01

UDK: 351.746.1:355.415.4(439Porabje=163.6)"1948/1956"

Prejeto 14. 2. 2013

Katalin Munda Hirnök*

Represija nad Slovenci v Porabju v času Rákosijevega režima (1948–1956)

IZVLEČEK

Članek obravnava različne pojave in oblike represije organov komunističnega Rákosijevega režima (zlasti Službe državne varnosti) v obmejnem trikotniku, v Porabju, zlasti po resoluciji Informbiroju, ki je Jugoslavijo razglasila za sovražnika. Posledica tega je bila »vojna histerija«, usmerjena proti Titu, del vojnih priprav je bilo preventivno »čiščenje« obmejnega pasu z Jugoslavijo. Južni Slovani (tudi Slovenci) so postali potencialni sovražniki režima. Ena izmed najučinkovitejših metod za odstranitev za oblast nezaželenih oseb so bile deportacije v zaprta delovna taborišča v pokrajine Hortobágy, Nagykovács in Hajdúság na vzhodu Madžarske, ki so delovala v letih 1950–1953. Prisilno delo v taboriščih, policijski nadzor, fizično in psihično maltretiranje taboriščnikov, nečloveški bivalni pogoji ipd. sodijo med prisilne ukrepe oblasti proti ljudstvu. Pri predstavitvi takratnega dogajanja se avtorica opira na relevantne arhivske dokumente in na pričevanja še živečih taboriščnikov.

Ključne besede: Madžarska, porabski Slovenci, Rákosijev režim, Informbiro, deportacije, delovna taborišča

ABSTRACT

REPRESSION AGAINST SLOVENIANS IN THE RÁBA VALLEY DURING RÁKOSI'S REGIME (1948-1956)

The article focuses on various phenomena and forms of repression carried out by the authorities of the communist Rákosi regime (especially State Security Service) in the triangle of borders in the Rába Valley, especially after the Cominform Resolution, when it was declared that Yugoslavia was an enemy. This resulted in »war hysteria« aimed against Tito, and the war preparations also involved a preventive »cleansing« of the area bordering on Yugoslavia. South Slavs (also Slovenians) became the potential enemies of the regime. One of the most efficient methods for the removal of persons unwanted by the government was deportation to closed work camps in the provinces of Hortobágy, Nagykovács and Hajdúság in the east of Hungary, operating between 1950 and 1953. The coercive measures taken by the authorities against the people include forced labour in

* Dr., znanstvena svetnica, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva ul. 26, SI–1000 Ljubljana; e-naslov: katalinhirnok@gmail.com

the camps, police supervision, physical and psychological maltreatment of the internees, inhuman living conditions and so on. The author bases her presentation of the developments at the time on the relevant archive documents and testimonies of the internees who are still alive.

Keywords: Hungary, Rába Valley Slovenians, Rákosi regime, Cominform, deportations, labour camps

Družbenopolitične značilnosti Porabja

Porabski Slovenci so se v obdobju Rákosijevega režima znašli v posebnem položaju tudi zaradi zgodovinskih okoliščin in značilnega načina življenja, ki so ga po eni strani določale skromne razmere kmečkega gospodarstva, na drugi strani pa močna verska pripadnost in navezanost na tradicijo, kar jih je tudi politično opredeljevalo.

Po Stipkovitsu »so Slovence imeli za ljudstvo, ki se ni zanimalo za politiko in je bilo vase zaprto. Dejansko so bili taki zaradi težkih pogojev preživetja, prilagajanja, ki se je v njih oblikovalo skozi stoletja, zaradi sposobnosti prenašanja vsega tega kakor tudi zaradi pomanjkanja svojih političnih organizacij in pomanjkanja lastne inteligence. Kot zatočišče so si izbrali 'nezemeljsko alternativo', kot jim jo je ponujala rimskokatoliška cerkev.«¹

Prebivalci, ki so se pretežno ukvarjali s poljedelstvom, so se zaradi slabe kakovosti zemlje, ki je bila gričevnata in ilovnata, težko preživljali. Po ugotovitvah Kozar-Mukičeve je zaradi revščine območje v začetku 20. stoletja zapustilo veliko ljudi, 604 osebe so se izselile v ZDA, v druge države pa 100.² Tisti, ki so ostali doma, so bili prisiljeni hoditi na sezonsko delo širom Madžarske, v manjšem številu pa tudi v Nemčijo in v Avstrijo.³ Podatki kažejo, da je bilo razmerje med zemljiškimi kategorijami v primerjavi z drugimi deli Madžarske neugodno za poljedelstvo. Na Madžarskem je bilo 57 odstotkov njiv in 14 odstotkov gozdov, v Porabju pa je bilo to razmerje ravno obratno, 47 odstotkov območja pokriva gozd, orne zemlje je 26 odstotkov.⁴ V Porabju je tretjina zemlje pripadala kmetovalcem, ki so imeli manj kot 15 oralov zemlje, večji delež od tega so sestavljali pašniki, travniki, vrtovi in gozdovi.

¹ Katalin Munda Hirnök: Porabski deportiranci v taboriščih na Hortobágyu v letih 1950-1953. V: Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 2010, št. 3/4, str. 43 (dalje Munda Hirnök, Porabski deportiranci), povzeto po Ferenc Stipkovits: Porabski Slovenci : dodatki k zgodovini porabskih Slovencev 1945-1949 = Szlovének a Rábamentén. Adalékok a Rábamenti szlovének történetéhez 1945-1949. Celldömölk 1994 (dalje Stipkovits, Porabski Slovenci), str. 11.

² Marija Kozar-Mukič: Arhivski podatki o izseljevanju porabskih Slovencev po drugi svetovni vojni. V: Sezonsko in izseljenstvo v panonskem prostoru : zbornik razširjenih razprav mednarodne konference. Radenci, Slovenija, 22.-25. oktober 2002 (Migracije 4). Ljubljana 2003, str. 111.

³ Katalin Munda-Hirnök: Sezonsko. V: Etnologija Slovencev na Madžarskem, 1997, št. 1, str. 21-24.

⁴ Marija Kozar-Mukič: Slovensko Porabje = Szlovénvidék. Ljubljana-Szombathely 1994, str. 39.

Kljub temu je oblast v času Rákosijevega režima (zlasti v »boju proti kulakom«) Porabje prikazala in obravnavala kot »bogato« območje, ne glede na dejstvo, da je večina prebivalcev Porabja kmetovala le na nekaj oralih zemlje.

V Porabju niti agrarna reforma leta 1945 ni prinesla bistvenih sprememb, kajti zaradi navedenih vzrokov ni bilo česa vzeti in ne deliti.⁵ Zaradi omejenih možnosti poljedelstva so se v Porabju razvijale druge dejavnosti: sadjarstvo, prodaja lesa, žganjekuha, stiskanje bučnega olja, gobarstvo in trgovina z jajci. Sezonsko zaposlovanje se je nadaljevalo tudi po letu 1945 in je pomenilo pomemben vir družinskega dohodka. Kot vir preživetja je treba omeniti tudi tihotapljenje blaga med sosednjimi državami (Avstrija, Jugoslavija), ki je postalo intenzivno zlasti po letu 1945 in je bilo posledica pomanjkanja blaga oziroma pomanjkljive javne oskrbe.⁶ Po ugotovitvah Kozárjeve so se s to dejavnostjo ukvarjali predvsem dvolastniki zemljišč in nezaposleni.⁷ V času Rákosijevega režima so se možnosti tihotapljenja omejile. Tihotapce, ki so jih oblasti prijele, so kaznovali oz. jih je oblast poskušala pridobiti, da bi delali kot obveščevalci. Veliko izmed njih je pristalo na seznamu deportirancev. Za ilustracijo naj naveden primer: »[...] *István H., prebivalec iz Števanovcev je bil zaradi vohunjenja obsojen na 3 leta, zaplenili so mu celotno premoženje in so ga izselili iz vasi [...]*«. ⁸

Na parlamentarnih volitvah po drugi svetovni vojni so prebivalci Porabja svoje glasove oddali tistim strankam, ki so v svoje programe vključevale tudi tradicionalne vrednote, leta 1945 Neodvisni stranki malih kmetov in leta 1947 Demokrati ljudski stranki.⁹ Zaradi tega je komunistična partija po prevzemu oblasti leta 1948 to območje obravnavala kot območje t. i. črne reakcije. Posledica tega je bil prisilni umik dveh duhovnikov (z Gornjega Senika in iz Števanovcev), ki sta opravljala obrede v slovenskem jeziku.¹⁰

Kot zunanjepolitični dogodek je treba omeniti Resolucijo Informbiroja (28. junij, 1948), ki je Jugoslavijo razglasila za sovražnika. Posledica je bila »vojna histerija«, usmerjena proti Titu, del vojnih priprav je bilo preventivno »čiščenje« obmejnega pasu z Jugoslavijo. Južni Slovani (tudi Slovenci), živeči na Madžarskem, so postali potencialni sovražniki režima. Ob jugoslovanski in avstrijski meji so izoblikovali 15

⁵ Na Gornjem Seniku ni bilo delitve zemlje, 22 prosilcev je odstopilo od zahtev, ko so izvedeli, da hočejo razdeliti zemljo nekdanjih Volksbundovcev, ki so še živeli v vasi in s katerimi so bili v sorodu. V vaseh Vashegyalja in v Slovenski vesi ni bilo zemlje, ki bi jo lahko delili. Na koncu so med 61 prosilcev razdelili 117,7 ko (katastrskih oralov) zemlje, gl. Mária Kozár: *Felsőszőlőnök : száz magyar falu könyvesház (Gornji Senik : sto madžarskih vasi serije Knjižna hiša)*. Budapest 2000 (dalje Kozár, *Felsőszőlőnök*), str. 54–55.

⁶ Iz poročila agenta za Porabje je razvidno, da je bilo tihotapljenje zelo razvito in razvejano, prim.: »[...] J. K. se je v letih 1945-1947 ukvarjal s tihotapljenjem, v Jugoslavijo je tihotapil tobak in obleke, od tam pa je prinesel žganje in druge alkoholne pijače.« – *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL) (Zgodovinski arhiv Službe državne varnosti)* 3. 1. 2. M-22316 »Gondos«, str. 219.

⁷ Kozár, *Felsőszőlőnök*, str. 54.

⁸ ÁBTTL 3. 1. 2. M-22316 »Gondos«, str. 281.

⁹ Več o tem Munda Hirnök, *Porabski deportiranci*, str. 43, povzeto po Stipkovits, *Porabski Slovenci*, str. 24–26; 47–52.

¹⁰ Ágnes Nagyné Sziklai: *A Vendvidék a Rákosi-korszakban (Porabje v času Rákosijevega obdobja)*. V: *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve. 2000-2001*. Budapest, str. 193–196.

kilometrov širok obmejni pas, kjer so se ljudje lahko zadrževali samo z ustrezno izkaznico. Leta 1949 so na zahodni (madžarsko-avstrijsko-jugoslovanski) meji postavili t. i. železno zaveso, ki je ločila Madžarsko od Avstrije in Jugoslavije.¹¹ Leta 1950 so začeli s postavitvijo železne zaveso tudi na južni meji. Obmejno območje so »intenzivno budno« varovali organi državne varnosti in policije, ki so izvajali različne pritiske na prebivalstvo. To se je kazalo v številnih postopkih, ki so bili sproženi proti ljudem zaradi suma »vohunjenja in tihotapljenja ljudi«,¹² izvajali so policijski nadzor nad prebivalstvom in prišlo je do izгона ljudi oz. do deportacij. V takšnih napetih razmerah so prebivalci Porabja že zgolj zaradi etnične pripadnosti postali za oblast »nezanesljivi« oz. »nezaželeni«. Posledično so pristali na seznamu kulakov, seznamu deportirancev, ali pa so bili kaznovani zaradi zaostanka pri obvezni dajatvi poljščin zaradi nestrinjanja z včlanitvijo v kmetijske zadruga ipd.

Kot primer ustrahovanja naj navedem odlomek iz Poročila Agitacijskega in propagandnega oddelka pri Centralnem komiteju Madžarske delavske stranke o delovanju med južnimi Slovani, ki živijo ob meji, datirano 10. februarja 1951, ki navaja, »[...] da se državne oblasti, zlasti policija grobo in sovražno vedejo do južnoslovenskega prebivalstva. Večkrat se zgodi v naseljih ob meji, da odpeljejo prebivalca na policijo, tam ga tepejo, ga 2–3 dni pridržijo, potem ga izpustijo domov[...] Policija je ob treh ponoči odpeljala vdovo s tremi družinskimi člani iz Števanovcev (na vozu nekega kulaka) samo zato, ker so v žitu (obvezna dajatev, op. avtorja) našli nekaj žužkov. V naseljih ob meji se večkrat zgodi, da policist grobo nagovori južnoslovensko prebivalstvo, če ti na ulici govoriš v materinščini.«¹³

Verjetno zaradi strahu pred nepredvidljivimi potezami oblasti se porabski Slovenci (in tudi večina pripadnikov drugih narodnostnih skupnosti, razen Romunov) ob popisu prebivalstva leta 1949 niso upali opredeliti niti za materni jezik, kaj šele za narodnostno pripadnost.¹⁴ Na podlagi primerjave s popisnimi podatki iz leta 1941 lahko ugotovimo, da se je leta 1949 za slovensko narodnost na Madžarskem odločilo 666 oseb, kar je za skoraj 70 % manj kot leta 1941. V Porabju in Železni županiji pa se je le 36 oseb odločilo za slovensko narodno pripadnost, npr. leta 1941 se je tako izreklo 1945 oseb.¹⁵ Omenjeni podatki kažejo, da so se Porabski Slovenci odločili za svojevrsten samoizbris, kar je imelo daljnosežne posledice tudi v narodnostnem izobraževanju.

¹¹ Imre Gráfik: Tromeja. V: Etnologija Slovencev na Madžarskem, 2001, št. 3, str. 17.

¹² Arhivski podatki kažejo, da so bile kazni za vohunjenje in tihotapljenje ljudi zelo visoki. Prim: A. M. iz Otkovcev (danes Števanovci, op. avtorja) je bila zaradi vohunjenja obsojena na štiri leta zapora, zaradi tihotapljenja ljudi pa na dve leti in pol, gl. ÁBTL 3. 1. 2. M-22316 »Gondos«, str. 177.

¹³ Magyar Országos Levéltár (MOL) 276. F./89. cs./186 öe. Jelentések a jugoszláv határmentén élő délszlávok felé irányuló agitációs munkáról (Državni arhiv Madžarske, fond 276, f. 89, št. 186: Poročila Agitacijskega in propagandnega oddelka pri CK Madžarske delavske stranke o delovanju med južnimi Slovani, ki živijo ob meji), str. 145.

¹⁴ Loránt Tilkovszky: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században (Narodnostna politika na Madžarskem v 20. stoletju). Debrecen 1998, str. 144.

¹⁵ 1990. évi népszámlálás 20: Vas megye adatai (Ljudsko štetje 1990. 20 : podatki za Železno županijo) Budapest 1992, str. 292–297.

Poleg omenjenih pritiskov je treba omeniti še gospodarsko nazadovanje in zatrtje skromnega začetka manjšinskega šolstva. Učitelji slovenskega jezika, ki so končali tečaj za učitelje leta 1946 in 1947 v Pécsu, so zaradi strahu pred deportacijami in zaradi strahu pred zapori (nekaj so jih zaprli) zbežali v Jugoslavijo.¹⁶ Posledice njihovega pobega so čutili družinski člani, ki so ostali doma.¹⁷ S postavitvijo t. i. »železne zavese« pa so se dokončno pretrgali do takrat legalno ali ilegalno, vendar nepretrgano vzdrževani stiki (gospodarski, sorodstveni, prijateljski itd.) s Prekmurjem. Tudi dvolastniki zemljišč so bili prikrajšani, o čemer priča naslednji primer: »[...] *István Treiber, prebivalec iz Andovcev ima zemljišče v Jugoslaviji. To zemljišče je pred osvoboditvijo (1945) obdeloval, po osvoboditvi pa ne, ker ni smel hoditi čez (mejo, op. avtorja)[...]*«. ¹⁸

Deportacije

23. junija 1950 je prišlo do prve in hkrati najobsežnejše »čistke« iz obmejnega pasu, tudi iz Porabja, z odstranitvijo za oblast nezaželenih oseb. Prebivalci so s strahom opazovali, kaj se dogaja. O nenehnem strahu govorijo tako pričevanja ljudi kakor tudi uradni dokumenti, kot npr. Poročilo o razpoloženju prebivalstva Odbora Madžarske delavske Stranke Partije monoštrskega okraja za mesec junij 1950: »[...] *V zvezi z deportiranimi oz. z odstranjenimi, neželenimi elementi iz našega okraja opazamo, da je bilo razpoloženje v prvih dneh zadušljivo, slabo. Posledica reakcionarnega dela je bila, da je delo na njivah občasno obstalo, ker so se ljudje bali, da bodo zdaj oni prišli na vrsto. Kulaki so marsikje spakirali svoje stvari in čakali na transport. [...] kulaki so širili novice, da po njihovi deportaciji pridejo na vrsto tudi srednji in mali kmetje[...]*«. ¹⁹

Prvi deportaciji je sledilo še več podobnih akcij ne le iz obmejnega pasu, temveč tudi iz mest Miskolc, Várpalota, ki sta kot središči težke industrije imeli prednostno vlogo v razvoju planskega gospodarstva, in tudi iz nekaterih drugih mest.

Podatki za Porabje kažejo, da so se deportacije izvedle še: 6. decembra 1950, julija 1951, 29. maja 1952 in 3. januarja 1953.

Za pravni okvir deportacij je služil 2. zakonski člen (150. paragraf) Zakona o obrambi iz leta 1939 (ta je v času 2. sv. vojne omogočil odstranitev tistih oseb, ka-

¹⁶ Munda Hirnök, Porabski deportiranci, str. 43, povzeto po Đuro Frankovics: Ob 60. obletnici poučevanja južnoslovenskih jezikov na Madžarskem. V: Slovenski koledar, Monošter 2007, str. 55–66.

¹⁷ O tem priča konkreten primer iz Ritkarovcev. V. T., brat učitelja slovenskega jezika G. T.-ja se z grenkobo spominja Rákosijevega obdobja, ko so jih predstavniki službe državne varnosti imeli za simpatizerje Tita, ker se je njegov brat udeležil tečaja slovenskega jezika. Še huje je postalo, ko je brat pobegnil v Jugoslavijo. Posledica tega je bila, da so starše odpeljali in jih zaprli (očeta za 3 leta, mater pa za 3 mesece). Gl. Vendel Terplan: Ne morem pozabiti. V: Slovenski koledar, Monošter 2000, str. 109.

¹⁸ ÁBTL 3. 1. 2. M-22316 »Gondos«, str. 257.

¹⁹ Vas Megyei Levéltár (VaML) MDP Szentgotthárdi Járás Bizottsága, 44. fond, 2. fondcsoport, 1949–1953. év, 36. ő. e. szám. Jelentések a fontosabb kül- és belpolitikai események viszhangjáról, a lakosság hangulatáról (Arhiv Železne županije, fond 44, Okrajni odbor Madžarske delavske stranke. Monošter, f. št. 2, 1949–1953. Poročila o odmevih na pomembne zunanje in notranjepolitične dogodke in o razpoloženju prebivalstva).

Boldgyniszter.

Szám : 15/1950. IV.F60.Biz. B.li.

V é g h a t á r o z a t .

Kovács György

név / *gondalokodó* / fogl.

Vaskőgyalja

lakosnak a 8.130-

1939. II.E.sz. rendelet 1. §-ának 1. / pontja és a 228.010/1948.IV/1.B. E. sz. rendelet 2. §-a alapján kiltást rendeltem ol azzal, hogy tartozik jelenlegi lakóhelyét olhagyni és *Bortóbagy - Kőnya Tanyca* / község, város/ kényszertartózkodási helyre távozni.

A kényszertartózkodási helyre kijelölt várost, községet a kiutasított szónély nem hagyhatja ol. E tilalom megszegése azonnali rendőrhatalósági őrizet alá helyezést / internálást/ von maga után.

I n d o k o l á s :

Nevezett oddigi lakóhelyéről való kiutasítása és új lakóhelyének elfoglalása kérdésből szükségessé vált.

E véghatározatot az 1929. évi XXX. t.c. 56. §-a alapján fellebbezésre való tekintet nélkül azonnal végre kell hajtani.

E véghatározat ellen fellebbezésnek helye nincs.

Hatályos, 1950. évi június hó 23. nap.



Wondlaurly Alady
Járás kapitányság Vezetője.

Az előttem kihirdetett és kiltást azonnali rendelő véghatározatot átvottem.

Vaskőgyalja, 1950. június hó 23. nap.

Kovács György

terih navzočnost v določenem naselju ali v določenem območju države ogroža javni red, javno varnost ali kakršenkoli drug državni interes), katerega je Notranje ministrstvo z zakonskim členom 8.010/1948/IV/1. ponovno uzakonilo.²⁰

Po doslej zbranih podatkih je bilo iz Porabja deportiranih 68 družin oz. 210 oseb.²¹ Največ družin je bilo deportiranih iz tistih vasi, ki so neposredno mejile na Jugoslavijo (Gornji Senik, Števanovci, Verica).

Razlogov za deportacije je bilo veliko. Eden verjetno najbolj pomembnih je bila nevarnost vojne, zato je bilo treba odstraniti, nevtralizirati potencialnega notranjega sovražnika. Deportiran je lahko bil kdorkoli, dovolj je bilo, da je imel nekdo večjo hišo ali kmetijo ali veliko stanovanje v mestu. Poleg pridobitve imetja ljudi se je oblast hotela znebiti tudi sloja izobražencev, nemalokrat pa je šlo za osebno zamero lokalnih političnih struktur do sovaščanov, kar potrjujejo tudi pričevanja še živečih deportirancev. Enega izmed povodov oz. ciljev deportacij lahko iščemo v nepremišljeni politiki, ki se je pokazala v pretiranem pospeševanju industrije, pri načrtovanju državnih zadrug ter pri preoblikovanju narave, zato pa so potrebovali poceni delovno silo. Med cilje deportacij lahko uvrščamo še izoliranje razrednega sovražnika od družbe, deklariranje in zmanjševanje njihovega vpliva in po vsej verjetnosti tudi prevzgojo.²² Za deportacije iz obmejnega pasu je bilo dovolj, če so bili dvolastniki zemljišč, imeli sorodnike v tujini (stiki z zahodom), sorodnike ali prijatelje na drugi strani meje (to so bili t. i. »titoisti«). Kar nekaj družin iz Porabja je zaradi omenjenega »razloga« pristalo v prisilnem delovnem taborišču. Nekateri so zaradi strahu pred deportacijami izbrali emigracijo v Jugoslavijo. Arhivski podatki kažejo, da so zaradi njihovega pobega posledice čutili družinski člani, ki so ostali doma, veliko med njimi je bilo deportiranih. Taka usoda je doletela tudi družino B. iz Slovenske vesi. Sin, učitelj slovenskega jezika, je zbežal v Jugoslavijo, starša sta bila člana Demokratske zveze južnih Slovanov. Očeta so najprej zaprli, potem pa je bil skupaj z ženo deportiran.²³

²⁰ Munda Hirnök, *Porabski deportiranci*, str. 43, povzeto po Miklós Füzes: *Szibéria-szindróma Magyarországon. (Sindrom Sibirije na Madžarskem)*. V: „Magukkal fogjuk megszírozni a földet.” 2000 június 23–24-én a „Hortobágy – a magyar Szibéria” címmel magtartott konferencia előadásai (Kitaszítottak 1) („Z vami bomo pognojili zemljo.” Zbornik referatov konference „Hortobágy – madžarska Sibirija”, 23.–24. junij 2000. /Izobčeni 1/). Budapest 2001 (dalje Füzes, *Szibéria-szindróma*), str. 9; József Saád: *Hortobágy – egy fejezet a deklasszálás történetében (Hortobágy – poglavje v zgodovini deklariranja)*. V: „Magukkal fogjuk megszírozni a földet.” 2000 június 23–24-én a „Hortobágy – a magyar Szibéria” címmel magtartott konferencia előadásai (Kitaszítottak 1). („Z vami bomo pognojili zemljo.” Zbornik referatov konference „Hortobágy – madžarska Sibirija”, 23.–24. junij 2000. /Izobčeni 1/). Budapest 2001, str. 42.

²¹ Obstoječi (še ne dokončan, kajti analiza arhivskih dokumentov še traja) seznam deportiranih Slovencev po vaseh vključuje podatke, kot so: ime in priimek, datum rojstva in smrti, narodnost, raba jezika doma (v družini), poklic, podatek o znanju madžarskega jezika, šolska izobrazba, ime taborišča, datum deportacije, kraj (začasnega) bivanja po razpustitvi taborišč, datum vrnitve v Porabje ter druge informacije (npr. premoženjsko stanje, podatek o tem, ali je bil rojen v taborišču, ali je tam umrl ipd.). Ta seznam je podkrepjen s terenskimi (globinskimi intervjuji) in tudi z arhivskimi podatki.

²² Kinga Széchenyi: *Megbélyegzettek : a kitelepítések tragédiája (Ožigosani. Tragedija deportacij)*. Pomáz 2008 (dalje Széchenyi, *Megbélyegzettek*), str. 71–75.

²³ VaML Szentgotthárdi jár. Tan. VB XXIII. 301 289/1957 (Arhiv Železne županije, fond Spisi monoštrskega okraja, št. XXIII. 301 289/1957), str. 466.

Deportacije sta izvajali Državna varnostna služba (Államvédelmi Hatóság – ÁVH) in policija brez kakršnega koli vnaprejšnjega opozorila, običajno sredi noči, v tajnosti. Pri tem so sodelovale tudi lokalne politične strukture. Družina je morala v kratkem času (v nekaj urah) pripraviti najbolj nujne potrebščine, odpeljali so celo družino s starejšimi, otroki in bolnimi vred. Družina je izgubila svoje celotno premoženje, njihove hiše, stanovanja in zemlja so bili zaplenjeni.

Pričevanja porabskih deportirancev nazorno ilustrirajo ozračje nočnih akcij. Za ilustracijo naj navedem nekaj poudarkov E. K. z Verice: »[...] *avoši (kratica za predstavnike Državne varnostne službe, op. avtorja) so ob pol enih ponoči zbudili starše. Na drugi strani hiše je bil gasilski dom. Očeta so gnali tja. Še zdaj vidim, ko se je oče vrnil, na sebi je imel obleko, v kateri je spal, in je rekel materi: 'Julija, moramo se spakirati!'. Bil je bled, mama je bila popolnoma zmedena, ničesar ni mogla ukreniti.*«²⁴

Za lokacijo deportiranja teh ljudi so izbrali območje Državne zadruga Hortobágy na vzhodu Madžarske, kjer so postavili 12 taborišč zaprtega tipa, ki so delovala v letih 1950–1953. Na teh lokacijah so izvajali komunistično »preoblikovanje narave« (zemljo so na silo preoblikovali v njive in so poskušali udomaćiti kulturne rastline, kot so bombaž in riž).²⁵ Podatki kažejo, da so bili porabski Slovenci v petih taboriščih (Lászlómajor, Kónya, Elep, Tedej, Tiszaszentimre).

Državne zadruga niso bile pripravljene na namestitev deportiranih družin, zato so se deportiranci znašli v neznosnih okoliščinah. Bivali so v hlevih in v drugih gospodarskih poslopih, v nekaterih primerih tudi zunaj, brez strehe nad glavo.

Npr. v taborišču Kónya tanya so morali deportiranci sami skidati gnoj iz ovčjega hleva, na tla so položili slamo, tisti, ki so imeli kakšno ponjavo ali laneni prt, so to položili na slamo, tisti, ki pa tega niso imeli, so ležali na slami. V teh prostorih je neznosno smrdelo.²⁶ Hiše in bivalne enote v taboriščih so tvorile zaprto območje, kamor so druge osebe lahko vstopile le z dovoljenjem lokalnega policijskega poveljnika ali vodje županijske policijske postaje. Deportiranci brez dovoljenja niso smeli zapustiti zaprtega območja ne bivalnega prostora kakor tudi ne delovnega mesta.

Varovanje deportirancev so opravljale posebne policijske postaje («K» rendőrörs). Policisti so se zelo grobo vedli do deportirancev (večkratno preštevanje ljudi, tudi ponoči, nemalokrat so se tudi fizično znašli nad njimi ipd.). Poleg fizičnega nasilja so deportirance tudi duševno mučili. Ko so prispeli v taborišče, so jim poleg kmetijske-

²⁴ Transkripcija intervjujev iz l. 2011, intervjuvanka št. 11, str. 1.

²⁵ V letih 1950–1953 so na območju Hortobágya ustanovili 12 taborišč (Árkus, Borsós, Borzas-Mihályhalma, Ebes, Elep, Erzsébet-tanya, Kócspuszta, Kónya, Kormópuszta, Lászlómajor, Lenintanya in Tedej). O izoblikovanju in delovanju taborišč gl. Munda Hirnök, Porabski deportiranci, str. 43, povzeto po László Kiss: Zártáborok a Hortobágyon és Nagykunságon 1950-1953 (Zaprta taborišča na Hortobágyu in v Nagykunságu 1950-1953). V: Telepessors (Usoda priseljence). Budapest 2005, str. 29–32 in Zsuzsanna Hantó: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében (Prisilna delovna taborišča v luči arhivskih virov). V: „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet.” 2000. június 23–24-én a „Hortobágy – a magyar Szibéria” címmel magtartott konferencia előadásai (Kitaszítottak 1). („Z vami bomo pognojili zemljo.” Zbornik referatov konference „Hortobágy – madžarska Sibirija”, 23.–24. junij 2000. /Izobčeni 1/). Budapest 2001, str. 20–28.

²⁶ Transkripcija intervjujev iz l. 2010, intervjuvanka št. 3, str. 4.

ga orodja in živali odvzeli tudi osebne dokumente. Taboriščniki se spominjajo, da so policisti že prvi dan izjavili, da bodo ostali do konca življenja v taboriščih, po njihovi smrti pa bodo »z njihovimi trupli pognojili zemljo«. Kasneje so širili govorce, da jih bodo izselili v Sibirijo. Deportiranci so tako živeli v stalni negotovosti.

Delo, ki so jim ga določili, so morali opraviti pod policijskim nadzorom. Kršitelje pravil so kaznovali, nemalokrat so se tudi fizično znašali nad njimi. V glavnem so opravljali poljedelska dela (žetev, žetev bombaža, riža, delo z živino ipd.). Ljudje, ki so delali, so dobivali za plačilo hrano. Ker je bilo med deportiranci veliko otrok, starejših in bolnih oseb, ki niso bili sposobni dela, so morali za njih skrbeti družinski člani oz. skupnost. Hrano so lahko kupovali redko, če so sploh imeli s čim. Hrano, ki so ukradli med delom (poljščine) ali dobili od »svobodnih« ljudi, s katerimi so prišli v stik med delom zunaj taborišča, so na skrivaj pretihotapili v taborišče. Če so jih policisti zalotili, so jim hrano odvzeli in jih nemalokrat tudi kaznovali.

Šolanje otrok je bilo pomanjkljivo ali ga sploh ni bilo. Na začetku so deportiranci sami poskušali urediti in izvajati pouk, saj so bili med njimi tudi učitelji. Na začetku Ministrstvo za izobraževanje v taboriščih še ni ustanovilo šol, kasneje pa je ukazalo Svetu županije Hajdú-Bihar, naj zaposluje »politično razvite« učitelje, ki jih bo financirala država.²⁷ Podatki še živečih taboriščnikov kažejo, da so bile med taborišči razlike v vseh pogledih (bivanjski pogoji, hrana, nadzor ipd.), tudi ko govorimo o šolanju otrok. Tako so bili otroci npr. v taborišču Lászlómajor prikrajšani za šolanje, kot mi je povedala A. N. iz Otkovcev: »[...] *Mi otroci nismo mogli hoditi v šolo, zao-stali smo, kar se tega tiče.*«²⁸

Higienske razmere in gneča so bile neznosne. Bivalni prostori so komaj omogočali možnosti za umivanje. O zdravniški oskrbi ne moremo govoriti. V taborišča je redkokdaj prišel zdravnik, napotitev v bolnišnice pa je bila prej izjema kot pravilo.

Zaprte taborišč

Po Stalinovi smrti je prišlo do rahlega popuščanja napetosti tako na političnem kot tudi na gospodarskem in družbenem področju. Vlada Imreja Nagya je objavila splošno amnestijo. Eno izmed poglavij splošne amnestije je bilo ureditev položaja deportiranih oseb v zaprtih območjih Hortobágya. To je urejal odlok 1034/1953. (VII. 26) Ministrskega sveta, ki določa ukinitvev policijskega nadzora oziroma odpravo deportacij. Vlada je dala direktivo Notranjemu ministrstvu, naj z 31. oktobrom 1953 odpravi taborišča. Deportiranci iz mest Budapest, [Budimpešta] Miskolc, Komló, Sztálinváros, Várpalota in iz južnega in zahodnega obmejnega pasu se po izpustitvi iz zaprtih taborišč niso smeli vrniti na svoje domove. Z odlokom o zapustitvi »prisilnega bivališča« so jim izročili tudi sklep o tem, da so izgnani iz svojih prvotnih domov in da so prišli na seznam opazovanih.²⁹

²⁷ Széchenyi, Megbélyegzetek, str. 95.

²⁸ Transkripcija intervjujev iz l. 2010, intervjuvanka št. 8, str. 5.

²⁹ Munda Hirnök, Porabski deportiranci, str. 44, povzeto po Füzes, Szibéria-szindróma, str. 12–13.

Majdu-Bihar-megyei rendőrkapitányság.

Szám: 9453/1953.

Határozat

Németh István /1910.V.2. Apátistvánfalva Skerék Mária/ Lászlómajeri lakos és vele egy háztartásban élők Németh Istvánné sz: Gaál Anna 44. éves, felesége.

Németh Anna, 9. éves, Németh Jenő 8. éves, gyermekei.

kényszerlakhelyhez kötöttségét megszüntetem.

Értesítem, hogy az összes állampolgárokra kötelező jogszabályok figyelembevételével választhatják meg letelepedési helyüket.

Lászlómajeri 1953. augusztus 22.

Kiadmány hitelül:

rendőrkapitányság vezetője

79185 — Vöröb Csillag Nyomda, Budapest.

Sklep o ukinitvi prisilnega bivališča družine Németh iz Števanovcev. Sklep je v lasti gospe Anne Németh Doncsecz.

Terenski in arhivski podatki kažejo, da so bili ti ljudje prisiljeni iskati službo in nastanitev v različnih delih Madžarske, ki niso sodili v »prepovedana« območja. Večina porabskih Slovencev je po zaprtju taborišč našla delo in »novi dom« zlasti in kmetijskih zadrugah v Železni županiji blizu Porabja.

Njihova vrnitev je bila mogoča šele leta 1956, ko je Madžarska začela urejati odnose z Jugoslavijo. Posledično je Ministrski svet 8. marca delno odpravil obmejni pas in tehnično oviro na madžarsko-jugoslovanski meji, maja pa je Vojaški svet odredil odstranitev tehnične opreme.

Šele z odlokom Ministrskega sveta 29/1956. (IX. 8.) so deportirancev vrnil premoženjske pravice in pravico do vrnitve na bivše domove; bili so upravičeni do 5000 forintov podpore ter največ 10.000 forintov posojila za novi začetek.³⁰

Iz prošenj za podporo in posojila³¹ kakor tudi iz pričevanj bivših deportirancev lahko ugotovimo, da so se porabski Slovenci začeli vračati na svoje domove proti koncu leta 1956 in v letu 1957. Del deportirancev (zlasti mlajši) se ni nikoli vrnil, kajti drugje so si ustvarili družine. Marsikdo je za stalno zapustil Porabje oz. Madžarsko po izbruhu revolucije oktobra 1956.

³⁰ Munda Hirnök, Porabski deportiranci, str. 44, povzeto po Füzes Szibéria-szindróma, str. 14.

³¹ VaML A Szentgotthárdi Jár. Titk. Ir. Kölcsönügyek a 29/1956. MT. sz. rendelet alapján (Arhiv Železne županije, fond: Sekretariat monoštarskega okraja, f. Spisi o zadevi posojil na podlagi odloka Ministrskega sveta 29/1956).

Posledice deportacij

Po vrnitvi v Porabje so deportirance čakale prazne, uničene in izropane hiše. S pomočjo sorodnikov in sovaščanov so začeli graditi novo življenje, kar ni bilo preprosto. Nemaokrat je prišlo do napetosti med njimi in vaščani, zlasti s predstavniki vaških oblasti, za katere so vedeli, da so sodelovali pri deportacijah. Bili so še dolga leta stigmatizirani, ne le v očeh vaške skupnosti, temveč tudi v širši družbi. Mladi zaradi hortobágyskih predsodkov niso mogli študirati, to potrjujejo tudi pričevanja deportirancev, kot npr. E. K. z Verice: »*Hotela sem na gimnazijo [...] na prijavnico za nadaljnji študij je razredničarka napisala: 'Razredni sovražnik', ne priporočam je za študij na srednji šoli.*«³² Zato se je na pobudo brata izučila za šiviljo.

Rehabilitacija teh ljudi je bila po letu 1957 več deset let pozabljena. Novo poglavje se začne s spremembo politične ureditve na Madžarskem (1989/90), ko je prišlo do odškodnin v smislu dodatka k pokojnini. Nekaterim posameznikom je sicer uspelo dobiti še dodatno odškodnino, treba pa je poudariti, da gre za posamezne odškodninske prošnje nekdanjih deportirancev in da se oblasti ne ukvarjajo z njimi kot s posebno skupino.

Marsikateri še živeči deportiranec še danes ne razume, zakaj je bil deportiran.

Pomemben korak pri obravnavi deportirancev je bilo odkritje spomenika leta 2010 (ob 60. obletnici deportacij) v spomin deportirancem med letoma 1950 in



Spomenik deportirancem v Budimpešti iz let 1950–1953. Foto: Katalin Munda Hirnök

³² Transkripcija intervjujev iz l. 2011, intervjuvanka št. 11, str. 7.

1953 v Budimpešti. Dogodka so se udeležili tudi predstavniki madžarske vlade, ki so izpostavili, da gre pri tem dejanju za poravnavo večletnega dolga države do deportirancev.³³

Pri obravnavanju oz. zaščiti interesov deportirancev v prisilna delovna taborišča ima pomembno vlogo Društvo deportirancev v prisilna delovna taborišča na Hortobágy/Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete (ustanovljeno leta 2000) s sedežem v Budimpešti. Društvo pospešeno organizira, zbira, dokumentira in objavlja podatke o deportirancih. Ima 915 članov, med njimi so tudi porabski Slovenci. Še živeči deportiranci si prizadevajo, da bi se zgodovinska dejstva končno vključila v učno snov javnega šolstva.

Katalin Munda Hirnök

REPRESSION AGAINST SLOVENIANS IN THE RÁBA VALLEY DURING RÁKOSI'S
REGIME (1948-1956)

S u m m a r y

During Rákosi's regime, the basin of the river Rába – the Rába Valley – was an especially sensitive region due to its geopolitical position (the border triangle between Austria and Yugoslavia), while the Slovenians living there were an especially vulnerable social group. Due to Yugoslavia's exclusion from Cominform and the "war hysteria" aimed against Tito, the territory near the border was often the focus of the terror carried out by the Hungarian authorities. This was also evident from the numerous procedures initiated against people due to suspicions of "spying" and "people smuggling". Police surveillance of the population was in place and many people were exiled. South Slavs living in Hungary became the potential enemies of the regime. In order to remove these people from the area near the border, twelve closed work camps, operating from 1950 to 1953, were established in the provinces of Hortobágy, Nagykovács and Hajdúság in the east of Hungary. The first large-scale deportations, "cleansings" of the border area, including the Rába Valley, took place on 23 June 1950, and two more followed on 6 December 1951 and 29 May 1952. According to the information gathered to date, 68 families or 210 people were deported from the Rába Valley. Most families were exiled from the villages lying directly on the border with Yugoslavia (Gornji Senik, Števanovci, Verica). The deportations were usually carried out in the middle of the night by the State Security Service (Államvédelmi Hatóság – ÁVH) and the police. The families were only given a short time to pack their most basic necessities. Then they were taken to the nearest railway station, stuffed in cattle wagons, and transported away. The entire property of these families – their houses, apartments and land – was confiscated. In the camps they resided in outbuildings in inhuman conditions. Under police surveillance the deportees laboured on whatever work was assigned to them. This mostly involved agricultural labour. After Stalin's death the camps were closed. When they were released from the camps, the deportees were forbidden from returning home for another three years, and they had to get on with their lives elsewhere, outside the border area. To date Hungary had still failed to officially acknowledge the deportees as a special group of the population, suffering a great injustice in the past at the hands of the regime.

I based my presentation of the developments at the time on the testimonies of the deportees still alive today, as well as on the archive resources kept at the archives of Železna županija (Vas Megyei Levéltár) in Szombathely, in the Historical Archives of the State Security Service (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára), and in the State Archives in Budapest (Magyar Országos Levéltár).

³³ Péter Zsidai: Felavatták az elhurcoltak emlékművét (Odkrili so spomenik deportirancem). Magyar Hírlap, 43. évf. 248. sz., str. 2.

1.01
Prejeto 6. 2. 2013

UDK: 323.281(497.4) "1935/1947"

Žiga Koncilija*

Prispevek k zgodovini političnih sodnih procesov : sojenje skupinama Pavla Tepine (1935) in Mirka Bitenca (1947)

»Ništa nije toliko efikasno za eliminaciju političkih oponentata, ili za pretnju potencijalnim protivnicima, kao što je sudski politički proces.«¹

IZVLEČEK

V večnih bojih za »vladarski tron« predstavljajo politični sodni procesi eno izmed glavnih pojavnih oblik političnega nasilja oz. represije. Najdemo jih domala v vseh zgodovinskih obdobjih in vseh družbeno-političnih sistemih v najrazličnejših oblikah in izpeljavah. O političnih sodnih procesih na Slovenskem lahko govorimo od začetkov organiziranega političnega delovanja naprej, torej od druge polovice 19. stoletja. V prispevku avtor navaja nekatere pomembne politične sodne procese na Slovenskem in na podlagi arhivskih virov temeljiteje analizira dva značilna politična sodna procesa v dveh izrazito avtoritarnih obdobjih slovenske zgodovine 20. stoletja. Prvi, proti Pavlu Tepini in 28 soobtoženim, sodi v kontekst najostrejšega preganjanja komunistov po uvedbi Aleksandrove diktature 6. januarja 1929, drugi, proti Mirku Bitencu in 11 soobtoženim, pa v kontekst povojne epuracije, v okviru katere so sodni procesi predstavljali eno izmed glavnih orodij za konsolidacijo komunistične oblasti in obračun z dejanskimi ali potencialnimi nasprotniki, pa tudi za kaznovanje nacističnih vodij in sodelavcev z okupatorjem.

Ključne besede: politični sodni procesi, politična represija, Aleksandrova diktatura, Pavle Tepina, povojna represija, Mirko Bitenc

* Univ. dipl. zgodovinar in politolog, mladi raziskovalec-asistent, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana; e-naslov: ziga.koncilija@inz.si

¹ »Nič ni tako učinkovito za odstranitev političnih nasprotnikov, ali za grožnjo potencialnim nasprotnikom, kot je to politični sodni proces.« V: Rajko Danilović: Upotreba neprijatelja : politička suđenja u Jugoslaviji 1945–1991. Beograd 2002, 2. dop. izdaja (dalje Danilović, Upotreba neprijatelja), str. 30.

ABSTRACT

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF POLITICAL JUDICIAL TRIALS:
TRIALS AGAINST THE GROUPS OF PAVEL TEPINA (1935)
AND MIRKO BITENC (1947)

In the eternal struggles for power, political judicial processes represent one of the main manifestations of political violence or repression. We can discover various shapes and forms of such processes in almost all historical periods and socio-political systems. We can detect political judicial trials in Slovenia since the beginnings of organised political activities, that is since the second half of the 19th century. In his contribution the author refers to certain important political judicial trials in Slovenia. On the basis of archive sources he thoroughly analyses two of the more characteristic political judicial trials in two distinctively authoritarian periods of the 20th-century Slovenian history. The first example – the trials against Pavel Tepina and 28 co-defendants – belongs into the context of the most severe persecution of communists after the introduction of King Alexander's Dictatorship on 6th of January 1929, while the second one – the trials against Mirko Bitenc and 11 co-defendants – took place during the post-war purge, when judicial trials represented one of the main tools for the consolidation of the communist authorities and retaliation against their actual or potential opponents as well as for punishing the Nazi leaders and those who collaborated with the occupiers.

Keywords: political judicial trials, political repression, King Alexander's Dictatorship, Pavle Tepina, post-war repression, Mirko Bitenc

V večnih bojih za »vladarski tron« predstavljajo politični sodni procesi eno izmed glavnih pojavnih oblik političnega nasilja oz. represije.² Izvajajo jih nosilci državne oblasti, torej tiste politične elite, ki obvladujejo državni represivni aparat;³ (politično) policijo, vanostno-obveščevalne službe in pravosodje (kazensko zakonodajo, sodišča, tožilstvo). Poleg izvensodnih usmrtilcev in drugih skrajnejših oblik političnega nasilja predstavljajo orodje, ki je lahko zaradi široke pahljače posrednejših oblik instrumentalizacije vsaj tako, če ne celo uporabnejše sredstvo za obračunavanje s potencialnimi ali dejanskimi političnimi nasprotniki. Sodna dvorana⁴ kot simbolno bojno polje spopadov argumentov preganjanih, nasproti katerim stoji »nedotakljivi«

² Pod pojmom politično nasilje razumemo različne oblike nasilja nosilcev oblasti zoper politične nasprotnike, ki to dejansko so oz. jih oblast kot take razglašala. Več o tem v: Danilović, Upotreba neprijatelja, str. 21–24.

³ Če vzamemo Louis Althusserjevo definicijo ideološko - represivnega aparata, ga lahko razumemo kot tiste sisteme in strukture v družbi, ki nadzirajo proizvodne odnose skozi pretežno represivne in fizične metode. Mednje prišteva: vlado, policijo, sodstvo, zapore in vojsko. Več v razpravi Ideologija in ideološki aparati države. — Louis Althusser: Izbrani spisi. Ljubljana 2000, str. 53–111.

⁴ Ronald P. Sokol: The political Trial : Courtroom as Stage, History as critic. V: New literary history, 1971, št. 3, str. 495-516.

družbeno-politični sistem, ne ponuja samo elegantne možnosti odstranitve političnih nasprotnikov, temveč lahko služi tudi kot učinkovito sredstvo manipulacije s posrednimi subjekti političnih sodnih procesov, tako s potencialnimi političnimi nasprotniki, ki pač predstavljajo oviro pri doseganju želenih političnih ciljev, kot s širšo javnostjo. Z manipulacijo množic, ustrahovanjem in oblikovanjem nove kolektivne zavesti poskušajo nosilci oblasti vplivati na legitimnost svoje politike in oblikovati želeno moralno klimo ter pričakovane vedenjske vzorce vladanik.

Politične sodne procese najdemo domala v vseh zgodovinskih obdobjih in v vseh družbenih sistemih v najrazličnejših oblikah in izpeljavah. Medtem ko so lahko nekateri zgodovinsko prelomnega značaja, so drugi le ena izmed številnih postaj v krajši ali daljši epizodi državnega nasilja. Na zatožnih klopeh se znajdejo različni subjekti represije, posamezniki ali skupine političnih nasprotnikov, ki poosebljajo določen idejno-nazorski pogled, institucije, generacije, narod, razred, režim ali celo civilizacijo.⁵ Oblast jih prireja v tajnosti ali pa iz njih napravi dramaturško zapletene spektakle z množičnim spremljanjem javnosti. Odvijajo se lahko po hitrem postopku ali s taktično prilagojenim zaporedjem pred rednimi, izrednimi in vojaškimi sodišči. Njihovi nameni, vzroki in posledice pa so zelo različni in jih lahko razberemo šele takrat, ko posamezni politični sodni proces časovno, prostorsko in tematsko umestimo.

Preden se posvetimo nekaterim primerom političnih sodnih procesov, je zaradi razrešitve pojmovne zagate nujno odgovoriti na videz preprosto vprašanje – kdaj lahko sodni proces označimo za političnega? Nekatero od definicij političnih sodnih procesov izpostavljajo instrumentalizacijsko raven, ko omenjajo, da lahko o političnih sodnih procesih govorimo takrat, ko gre za poskus režima, da bi z uporabo pravnih legalnih postopkov nadzoroval politične nasprotnike.⁶ V Enciklopediji Slovenije je politični sodni proces opredeljen kot »kazenski postopek in sojenje posamezniku ali skupini, ki nasprotuje vladajočemu režimu«.⁷ Natančnejša je definicija v Politični enciklopediji, saj pod pojmom politični sodni proces v »širšem smislu« razume sodne procese proti posamezniku ali skupini, ki so izvedli politični delikt, ali pa kaznivo dejanje, ki samo po sebi ni politične narave, a sproža širše družbene in politične učinke.⁸ Torej, če povzamem, lahko sodni proces označimo za politični takrat, ko nosilci oblasti preko sodstva izvajajo politično nasilje zoper domnevne ali dejanske politične nasprotnike, ki naj bi z izvršitvijo (tudi namero) določenega kaznivega dejanja ogrozili varnost in red obstoječega družbeno-političnega sistema.

⁵ Ron Christenson: *Political trials : Gordian knots in the law*. New Jersey 1999 (dalje Christenson, *Political trials*), str. 7.

⁶ Na tej tezi npr. temelji študija: Otto Kirchmeier: *Political justice : the use of legal procedure for political ends*. New Jersey 1969.

⁷ *Politični sodni procesi*. V: Enciklopedija Slovenije, knj. 9. Ljubljana 1995, str. 94–99 (dalje *Politični sodni procesi*).

⁸ *Politička suđenja*. V: *Politička enciklopedija*. Beograd 1975 (dalje *Politička smetanja*), str. 758–759.

Pri tem je bistvena definicija političnega kaznivega dejanja oz. političnega delikta,⁹ torej dejanja, ki pomeni napad na državo ali grožnjo za njen obstoj, celovitost in neodvisnost ter notranjo ustavno politično ureditev. Gre za kaznivo dejanje, ki je bilo v zgodovini dosledno preganjano in najostreje kaznovano. Ravno tu je problem, saj opredeljenost nekega kaznivega dejanja za politični delikt definira politične nasprotnike, zato je v interesu nosilcev oblasti, da je njihova definicija ohlapna in zamegljena. To jim namreč omogoča lažjo uporabo najostrejših represivnih metod zoper zelene politične nasprotnike in za doseganje političnih ciljev.

Ron Christenson je po analizi številnih političnih sodnih procesov izdelal model tipologije političnih sodnih procesov in opozoril, da je za natančno opredelitev (ne) političnosti nekega sodnega procesa nujna umestitev v čas in prostor ter zlasti definiranje vprašanj(a), ki jih sodni proces sproža, in kadar so ta povezana s politično agendo nosilcev oblasti, ga opredelimo za političnega. Hkrati opozori na delitev na t. i. demokratične in nedemokratične (avtokratske in totalitarne) oblike političnih sodnih procesov, kar lahko razberemo iz tega, ali so sodni procesi namenjeni ohranjanju javnega reda in miru, imajo družbeni konsenz in so v skladu z osnovnimi načeli pravne države (npr. ločene veje oblasti, enakost pred zakonom, spoštovanje človekovih pravic), ali pa so njeno delno ali popolno nasprotje. Torej so v disonanci z javnim mnenjem in splošno blaginjo ter služijo bolj ali manj odstranitvi in utišanju političnih nasprotnikov, nasilni vpeljavi politik ter manipulaciji javnega mnenja. Slednji, po mojem mnenju precej neposrečen, a v tuji literaturi pogosto uporabljen izraz »*partizanski sodni procesi*«,¹⁰ nosi v sebi oznako despotizma, medtem ko politične sodne procese znotraj vladavine prava lahko označimo za pravične, ne glede na politično agendo nosilcev oblasti. Tako kot je nekoč Aristotel razločeval »prave« od »slabih« ustav, torej tistih, ki služijo blaginji ljudstva, in tistih, ki ne, tudi Christensonov model vzpostavi delitev na pravične in nepravične politične sodne procese.¹¹

Rudimentarne oblike političnih sodnih procesov lahko opazujemo vse od nastanka kompleksnejših družbenih struktur. V mislih imam npr. »sodne procese« proti Sokratu (399 pr. n. št.), Jezusu (30 n. št.), Ivani Orleanski (1433), Martinu Luthru (1521), Ludviku XVI. ter delovanju francoskega revolucionarnega tribunala (1792–1795). V njih nastopajo obtoženci kot subjekti grožnje obstoječi ureditvi zaradi svojih drugačnih filozofskih, verskih, znanstvenih, nacionalnih in političnih prepričanj. Od »razsvetljenega« 19. stoletja naprej se je z uveljavljanjem moderne pravne države, načela zakonitosti in vse večjim omejevanjem oblastniške samovolje začelo ostreje opozarjati na sodne procese kot eno izmed možnih oblik zlorab oblasti. Nekakšna ločnica modernejših oblik političnih sodnih procesov je bil sodni proces

⁹ Več o tej problematiki Besin Ibrahimpašić: Politički delikt : prilog učenju o krivičnim djelima protiv države. Sarajevo 1963; Ljubo Bavcon, Ivan Bele, Peter Kobe, Marijan Kavčnik: Kaznenopravna zaštita države i njenog društvenog uređenja : politički delikt. Zagreb 1987.

¹⁰ V Politični enciklopediji se uporablja izraz politični sodni proces v »ožjem smislu«. Politička suđenja V: Politička enciklopedija, str. 759.

¹¹ Christenson, Political trials, str. 10–13.

zoper Alfreda Dreyfusa (1894–1906),¹² ki je postal simbolno merilo prepoznavanja zlorab kazenskega prava in organov pravosodja za nelegitimne politične namene, nedopustne v demokratični in pravni državi. Kljub temu opozorilu pa nam 20. stoletje postreže z največjim številom različnih oblik političnih sodnih procesov, namenjenih odstranjevanju in onemogočanju političnih nasprotnikov ali doseganju drugih političnih ciljev. Zgostijo se zlasti v obdobjih korenitejših družbeno-političnih pretresov, obdobjih političnih nestabilnosti, ostrih spopadanj med različnimi političnimi tekmeči ter posledično v procesih konsolidacij oblasti.

V obdobju med svetovnima vojnama je do močnega političnega nasilja, ki je vključevalo tudi sodne procese, prihajalo v razmerah postopne erozije liberalnih in demokratičnih vrednot, pojava komunizma in fašizma. Medtem ko je večina držav represivne aparate uporabljala za preganjanje levičarjev (komunistov, anarhistov, socialdemokratov), sta obseg in ostrina političnega nasilja dosegla vrhunec v fašistični Italiji,¹³ nacistični Nemčiji¹⁴ in komunistični Sovjetski zvezi. V slednji je bilo največ nasilja v obdobju t. i. Velike čistke,¹⁵ ki se je začela z likvidacijo Sergeja Kirova decembra 1934, končala pa z odstranitvijo Nikolaja Ezhova z mesta vodje sovjetske varnostno-obveščevalne službe NKVD novembra 1938. V najbolj intenzivni fazi represije, poimenovani tudi »Ježovščina«, je NKVD v letih 1937 in 1938 aretirala okoli 2,5 milijona oseb (večino zaradi političnih deliktov). V letu 1938 se je v sovjetskem taboriščnem in zaporniškem sistemu nahajalo okoli 2 milijona oseb. Samo med letoma 1937 in 1938 je v Sovjetski zvezi zanesljivo dokumentiranih 681.692 eksekucij ter 160.084 smrti v taboriščih ali zaporih kot posledic bolezni, lakote, nizkih temperatur itd.¹⁶ V tej represivni epizodi so pomembno vlogo odigrali tudi spektakularni politični sodni procesi oz. t. i. show trials. Avgusta 1936 so priredili veliki javni sodni proces proti 16 članom t. i. trockistično-zinovjevskega terorističnega centra (Zinovjev, Kamenjev in drugi). Januarja leta 1937 je bil v Moskvi izveden t. i. proces proti sedemnajstim članom (Pjatakov, Radek, Sokolnikov). Odmeven je bil tudi proces proti generalu Tuhačevskemu junija 1937, ki je pomenil uvod v obširne aretacije oficirskega kadra.¹⁷

¹² To je bil sodni proces z antisemitskim ozadjem zoper člana generalštaba francoske vojske stotnika Alfreda Dreyfusa, ki je bil leta 1894 aretiran in obtožen izdelave ter posredovanja zaupnih vojaških dokumentov nemškemu vojaškemu atašeju. Prestreženi dokumenti so bili ponarejeni, Dreyfus pa je bil na njihovi osnovi obsojen, degradiran in deportiran. Svoje ime si je očistil več kot deset let kasneje, ko je bila sodba razveljavljena. V njegov zagovor je nastalo tudi znano literarno delo izpod peresa Emila Zolaja *J'accuse* (Obtožujem).

¹³ Gl. Michael R. Ebner: *Ordinary violence in Mussolini's Italy*. New York 2011.

¹⁴ Gl. Nikolaus Wachsmann: *The policy of exclusion: repression in the Nazi state 1933–1939*. V: *Nazi Germany – Short Oxford History of Germany*. OUP Oxford 2008, str. 122–145. Dostopno tudi na: <http://fds.oup.com/www.oup.co.uk/pdf/0-19-927686-2.pdf>, 21. 2. 2012.

¹⁵ Več v Robert Conquest: *The Great terror : Stalin's Purge of the Thirties*. Harmondsworth 1971.

¹⁶ J. Arch Getty, Gabor Rittersporn, Viktor Zemskov: »Victims of the Soviet Penal System in the Pre-War Years : A first Approach on the Basis of Archival evidence«. V: *American Historical Review*, Oktober 1993, št. 4, str. 1022.

¹⁷ Metod Mikuž: *Svet med vojnama 1919–1938*. Ljubljana 1966, str. 148.

O političnih sodnih procesih na Slovenskem lahko govorimo od začetkov organiziranega političnega delovanja naprej, torej od nastanka slovenskih političnih gibanj in strank v drugi polovici 19. stoletja. Politično konotacijo je imela npr. sodna obravnava zoper 11 ljubljanskih sokolov,¹⁸ ki so se marca 1867 stegli s pripadniki nemškega Turnvereina. Proces z uradnim naslovom *Proces proti Edvardu Horaku in tovarišem zaradi zločina javnega nasilstva, težke in telesne poškodbe* je potekal marca 1868, obsojenci pa so dobili šesttedenske do petmesečne zaporne kazni. Za enega od prvih političnih sodnih procesov štejemo tudi proces proti pripadnikom ljubljanskega delavsko-izobraževalnega društva decembra 1884 v Celovcu.¹⁹ Če odmislimo represijo v obdobju t. i. vojaškega absolutizma v izrednih razmerah prve svetovne vojne,²⁰ v primežu katerega sta se med drugimi npr. znašla tudi Ivan Cankar in Ivan Hribar, lahko za pomemben politični sodni proces v tem času označimo t. i. veleizdajalski proces decembra 1914 proti pripadnikom Preporoda, gibanja, ki se je zavzemal za to, da se slovensko narodno vprašanje razreši z razbitjem Avstro-Ogrske in ustanovitvijo samostojne jugoslovanske države. Na njem je bilo 6 študentov in 26 srednješolcev obsojenih na kazni do sedem mesecev zapora, med preiskavo pa je eden izmed njih Ivan Endlicher celo umrl.²¹

V dvajsetih letih 20. stoletja so se politični sodni procesi na Slovenskem odvijali pred tamkajšnjimi rednimi sodišči, po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929 pa tudi pred Sodiščem za zaščito države v Beogradu (dalje SZZD), ki je bilo eno od orodij pregona političnih nasprotnikov.²² V Kraljevini SHS/Jugoslaviji so bili politični nasprotniki zlasti komunisti in desničarske organizacije, s prepovedjo političnih strank pa so se jim pridružili še predstavniki tradicionalnih političnih strank. O komunistih več v nadaljevanju. Med političnimi sodnimi procesi proti slovenskim pripadnikom in simpatizerjem tradicionalnih strank moramo omeniti odmeven sodni proces proti članom Slovenske ljudske stranke marca 1933, povezan s t. i. šenčurskimi dogodki.²³ Na njem je bil prvoobtoženi Jože Brodar obsojen na leto in pol strogega zapora, ostali pa na krajše zaporne in denarne kazni. Drugje v Jugoslaviji so bili politični represiji izpostavljeni npr. pripadniki Hrvaške kmečke stranke (Vladko

¹⁸ Dragan Matić: Sokolski eksces ali pretep v Šantlovi veži. V: Zgodovina za vse, 1999, št. 1, str. 13–24.

¹⁹ Jasna Fischer: »Čas vesolniga socijalnega punta se bliža« : socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov 1889. Ljubljana 1983, str. 163–170.

²⁰ Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917 : poročili vojaške in vladne komisije, pripravil Janko Pleterski. Ljubljana 1980.

²¹ Adolf Ponikvar: Preporodovci proti Avstriji. Ljubljana 1970, str. 372–378.

²² Sodišče za zaščito države v Beogradu je bilo ustanovljeno januarja 1929 z Zakonom o Državnem sodišču za zaščito države. Pristojno je bilo za preiskavo, razpravo in sojenje političnih deliktov iz IX. glave Kazenskega zakonika Kraljevine Srbije in za delikte iz posameznih členov Zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi iz leta 1921. Postalo je najvišje sodišče v državi, saj se na njegove sodbe ni bilo možno pritožiti. Več v: Ivana Dobrivojević: Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra. Beograd 2005 (dalje Dobrivojević, Državna represija), str. 150–156.

²³ Matija Škerbec: Šenčurski dogodki. Kranj 1937. O poteku glavne razprave v: Slovenec, 21. 2. do 8. 3. 1933.

Maček je bil zaradi izdaje aprila 1933 aretiran in obsojen na tri leta zapora) in Kmečko-delavske stranke (internacija Svetozarja Pribičevića).²⁴

Po uvedbi šestojanuarske diktature se je okrepila represija tudi proti pripadnikom različnih desničarskih organizacij. Zlasti ostro so bili preganjani pripadniki ustaškega gibanja ter pripadniki makedonske revolucionarne organizacije (VMRO).²⁵ Na Slovenskem so se, potem ko je Anton Korošec junija 1935 postal jugoslovanski notranji minister, in ko je vse bolj naraščala nacistična nevarnost, na udaru znašle nemške nacionalistične skupine. Avgusta 1935 je tako pred Okrožnim sodiščem v Mariboru potekal sodni proces proti pripadnikom Heimwehra, na katerem je bila najvišje izrečena kazen deset let robije. Prav tako pred Okrožnim sodiščem v Mariboru se je zvrstilo 50 sodnih procesov zaradi obtožb »hitlerjanske« propagande. Septembra 1939 je potekal sodni proces proti Ernestu Listu in tovarišem, ki so bili obsojeni do največ pet let robije.²⁶

Med sodnimi procesi proti pripadnikom slovenske manjšine je treba omeniti politične sodne procese pred Posebnim sodiščem za zaščito države v fašistični Italiji, ki je delovalo med letoma 1927 in 1943 in pred katerim je bilo skupaj obsojenih 544 slovenskih in hrvaških protifašistov, od teh jih je bilo na smrt obsojenih 36.²⁷ V Julijski krajini je bilo organiziranih vsaj 11 večjih političnih sodnih procesov, najbolj odmevna sta bila t. i. prvi in drugi tržaški proces.²⁸

Poskus zadušitve komunistične propagandne dejavnosti – sojenje Pavlu Tepini in soobtoženim (1935)

»Po tem se v Ljubljani in Dravski banovini ne pojavljajo več letaki, niti se ne vrši več kakšna komunistična propaganda.«²⁹

Glavni »trn v peti« oblastnim organom na Slovenskem v obdobju med obema vojnama so bili komunisti. Čeprav so bili številčno šibki,³⁰ jih je oblast razumela kot izjemno resno grožnjo obstoječi družbeno-politični ureditvi. V strahu pred »rdečo nevarnostjo«, ki je cilj svojega delovanja videla v zrušitvi »monarho-fašistične

²⁴ Več v Dobrivojević, Državna represija, str. 221–256; Todor Stojkov: Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935. Beograd 1960 (dalje Stojkov, Opozicija).

²⁵ Dobrivojević, Državna represija, str. 280–300.

²⁶ Politični sodni procesi, ES9.

²⁷ Milica Kacin-Wohinz, Marta Verginella: Primorski upor fašizmu 1920–1941. Ljubljana 2008, str. 81.

²⁸ Vsi procesi proti Slovencem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927–1934 (Brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči.): Iz knjige Aula IV. Trst 1970.

²⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Zbirka sodnih spisov o komunistih in delavskem gibanju (AS 1477), šk. 27, Obtožnica Sodišča za zaščito države v Beogradu, 14. 2. 1935, str. 20.

³⁰ Do druge polovice leta 1940 število komunistov na Slovenskem naraste do okoli 900 članov. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 389.

diktature«, je oblast že 29. decembra 1920 sprejela Obznano,³¹ ki je prepovedala komunistično dejavnost za čas zasedanja ustavodajne skupščine do sprejetja ustave. Sprejeta je bila le mesec dni po volitvah, na katerih so komunisti dobili kar 58 poslancev. Na osnovi njenih določil so po vsej državi razpustili komunistične organizacije, zasegli arhive, zaprli njihove prostore, prepovedali glasila in vsakršno propagando, ki bi navajala k motenju javnega reda in miru v državi ali upravičevala in propagirala diktaturo, revolucijo in nasilje. Komunisti so Obznano sprva sprejeli mirno, nato pa izvedli dve teroristični dejanji, in sicer 29. junija 1921 neuspešen atentat na regenta Aleksandra in 23. julija 1921 uspešen atentat na nekdanjega notranjega ministra Milorada Draškovića. 2. avgusta 1921 je bil zato sprejet Zakon kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi (dalje Zakon o zaščiti države),³² ki je Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ) prepovedal in jo opredelil za zločinsko organizacijo. Kaznivo je bilo že samo članstvo v njej. Komuniste in njihove simpatizerje so tako skorajda vse od nastanka kraljevine nadzirali, onemogočali njihovo delovanje, zapirali, pretepali,³³ streljali,³⁴ na številnih sodnih procesih pa obsojali zaradi povzročitve različnih političnih deliktov; članstva, komunistične propagande, pozivov k stavkam, vzdrževanja ilegalnih partijskih kanalov s tujino, organiziranja političnih skupin, s pomočjo katerih naj bi legalizirali delovanje itn.

Politični sodni procesi proti komunistom so potekali ves čas obstoja Kraljevine SHS/Jugoslavije. Pred uvedbo diktature je med bolj znanimi t. i. Vidovdanski proces, ko se je zaradi poskusa atentata pred Mestnim sodiščem v Beogradu novembra 1921 zagovarjalo 53 oseb. Dosodili so eno smrtno kazen, drugi so bili obsojeni na dve leti zopora. Drug pomemben sodni proces je bil julija 1921 zaradi uboja ministra Draškovića, na katerem je bil Alija Alijagić obsojen na smrt, ostali pa na 15-letne zaporne kazni. Moša Pijade je bil leta 1925 zaradi razširjanja ilegalnega tiska obsojen na 12 let zopora. Znan je bil tudi veliki sodni proces proti skupini pripadnikov Skoja³⁵ in komunistov leta 1928; peterica je bila obsojena na pet let, 13 na tri leta zopora, sedem pa jih je bilo oproščenih, med njimi tudi takratni generalni sekretar KPJ Sima Marković. Na t. i. bombaškem procesu so novembra 1928 sodilo Josipu Brozu Titu³⁶ in skupini. Tito je bil obsojen na pet let, ostali pa na dve oz. tri leta zopora.³⁷

³¹ Ivan Ribar: Stara Jugoslavija i komunizam : zakoni, sudovi, zatvori i logori u staroj Jugoslaviji protiv komunista. Zagreb 1967, str. 173–175.

³² Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, 11. 8. 1921.

³³ Pričevanj o fizičnem nasilju nad pripadniki komunističnega gibanja v zaporih je precej. Npr. Apih opisuje dogodek, ko so v zaporu Bileća pretepli Mošo Pijadeja. V: Milan Apih: Sredi pušk in bajonetov. Ljubljana 1979, str. 63. Gl. tudi Louis Adamaič: Boj. Ljubljana 1969, Marija Žumer: 70 dni v Glavnjači. Ljubljana 1937.

³⁴ Gl. Filipičevo razpravo Smrt Djura Djakovića in Nikole Hećimovića. V: France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja. Ljubljana 1981, str. 361–443.

³⁵ Skoj = Savez komunistične omladine Jugoslavije (Zveza komunistične mladine Jugoslavije).

³⁶ O bombaške procesu več v Mihael Sobolevski: Bombaški proces Josipu Brozu. Zagreb 1977.

³⁷ Srđan Cvetković: Između srpa i čekića : represija u Srbiji 1944–1953. Beograd 2006 (dalje Cvetković, Između srpa i čekića), str. 127.

Stojkov navaja podatek, da je bilo po uvedbi diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929 pred SZSD v obdobju med letoma 1929 in 1932 152 sodnih procesov, od tega proti komunistom 83.³⁸ Enciklopedija Slovenije navaja, da se je v obdobju med letoma 1929 in 1939 pred SZSD zvrstilo 20 velikih procesov proti komunistom slovenske narodnosti.³⁹ Najtežje kazni so bile slovenskim komunistom izrečene na velikem sodnem procesu marca 1931, in sicer proti prvoobtoženemu Feliksu Deut-schbacherju in 34 soobtoženim. Franc Klopčič je bil v odsotnosti obsojen na 18 let robije, visoke kazni robije so dobili tudi ostali (npr. France Plankl devet let, Viktor Koleša osem let, France Wankmüller in Ignacij Teržek sedem let, Lovro Kuhar šest let itn).⁴⁰ Drugi večji politični sodni procesi v Beogradu z večinoma slovenskimi udeleženci so bili sodni proces proti Josipu Prijonu leta 1933, Ivanu Saboleku in 19 soobtoženim marca 1935, Jakobu Žorgi in 11 soobtoženimi julija 1935 itn.⁴¹

Dober vir za študij politične represije na Slovenskem med letoma 1918 in 1941 je zbirka sodnih spisov o komunistih in delavskem gibanju.⁴² Na osnovi teh sodnih spisov lahko ugotovimo, da je v obdobju med letoma 1918 in 1941 kraljevi represivni aparat zaradi političnih deliktov sprožil najmanj 530 procesov s skoraj 2000 procesiranimi osebami. Pred Deželnim oz. okrožnim sodiščem v Ljubljani je bil največji sodni procesi proti Izaku Feuerbergu in 71 soobtoženim junija 1934,⁴³ pred Okrožnim sodiščem v Mariboru pa je najbolj znan t. i. sokolski sodni proces proti 15 obtoženim komunistične propagande januarja 1935. Glavna obtoženca Milan Apih in Franc Vrunč sta bila obsojena na štiri oz. tri leta strogega zapora.⁴⁴

Tabela 1: Število političnih sodnih procesov, podatki iz Arhiva Republike Slovenije, fond AS 1477.

1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941
36	16	20	23	48	42	22	40	30	29	16	43	6

³⁸ Stojkov, *Opozicija*, str. 126.

³⁹ Politični sodni procesi, ES9.

⁴⁰ ARS, AS 1477, šk. 20, Obsodba Državnega sodišča za zaščito države v Beogradu, 26. 3. 1931.

⁴¹ ARS, AS 1477, šk. 6.

⁴² Zbirka sodnih spisov o komunistih in delavskem gibanju (AS 1477) je nastala na podlagi odredbe Republiškega sekretariata za pravosodno upravo LRS z dne 23. 12. 1954, v kateri je bilo predsednikom sodišč naročeno, da pooblaščenec CK ZKS dovolijo pregled in prevzem političnih sodnih spisov, ki bi bili pomembni za zgodovino komunistične partije in delavskega gibanja. V fondu AS 1477 se tako nahajajo sodni spisi 4 večjih procesov pred Državnim sodiščem za zaščito države v Beogradu, 197 pred Deželnim sodiščem v Ljubljani, 81 pred Okrožnim sodiščem v Celju, 64 pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani, 53 pred Okrožnim sodiščem v Mariboru, 55 pred Okrožnim sodiščem v Novem mestu, 22 pred Okrajnim sodiščem Kranj, 21 pred Okrajnim sodiščem Laško, 14 pred Okrajnim sodiščem Radovljica, štirih pred Okrajnim sodiščem Kranjska Gora, treh pred Okrajnim sodiščem Trzič, dveh pred Okrajnim sodiščem Brdo in Škofja Loka ter po eden pred Okrajnim sodiščem Celje, Kamnik, Žužemberk, Sevnica, Ptuj, Prevalje, Logatec in Ljubljana.

⁴³ ARS, AS 1477, šk. 24, 25.

⁴⁴ ARS, AS 1477, šk. 44.

Najpogosteje očitani politični delikt, ki ga srečamo v teh sodnih spisih, je komunistična ustna ali pisna propaganda. V to kategorijo sodi tudi sodni proces, ki ga bom podrobneje opisal, to je sodni proces proti prvoobtoženemu Pavlu Tepini⁴⁵ in 28 soobtoženim. Potekal je v dveh delih; deloma pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani, deloma pred SZSD v Beogradu. Na osnovi ohranjenih dokumentov sodnega spisa si lahko v omejenem obsegu oblikujemo usodo skupine ljudi v času, ko so se znašli v primežu sodnih mlinov Aleksandrove diktature.

V letu 1934 je policija sprožila široko akcijo pregona oseb, ki so bile osumljene komunizma. Odkrila in aretirala je več komunističnih skupin v Ljubljani in drugje po Dravski banovini. Kljub temu pa so policijski agentje v Ljubljani in bližnji okolici ter zlasti v industrijskih središčih še naprej poročali o razpečevanju letakov s komunistično propagando. Letaki z raznovrstno vsebino so bili objavljeni ob pomembnejših komunističnih praznikih, npr. prvega maja, ob obletnici oktobrske revolucije sedmega novembra, namenjeni pa so bili delavcem, rudarjem, ženskam, študentom in dijakom.⁴⁶

Policisti so med drugim poročali, da sta v Ljubljani dva dijaka na poti v šolo posedela v malem parku na Napoleonovem trgu in v travi za klopjo našla v »svež papir enega škrnca modnega salona« zaviti zavoje letakov.⁴⁷ V Vevčah »so bili tistega dne raztreseni letaki neposredno pred vhodom v Prosvetni dom tri četrt na deset, kjer se je omenjenega dne vršila dramatična igra, cca. 40 komadov razmnoženo s strojem in z naslovom 'Delovnemu ljudstvu v Ljubljani in okolici! Delavcem, nameščencem, kmetom in delovni inteligenci,'« katerih vsebina je bila kritika terorja policije.⁴⁸ Decembra 1934 je na Bledu »neki neznan prinesel v Bohinjsko Belo komunistično literaturo in jo odlagal na okna kmečkih hiš.«⁴⁹

Policijski agentje so zaznavali tudi povečano komunistično dejavnost v delavskih krajih Jesenice, Celje, Trbovlje, Zagorje in Hrastnik. Tam naj bi agitatorji komunistično partijo prikazovali kot edino stranko, ki lahko zagotovi boljše življenje, in vsako negotovanje med delavstvom poskušali uporabiti za pozivanje k stavki. Tam, kjer niso uspeli pridobiti delavstva s komunističnimi parolami, pa so razpečevali bojne letake, v katerih so propagirali nasilna sredstva in komunistične metode, pri tem pa niso navajali, da gre za komuniste. Po vsem tem so oblasti sklepale, »da so bili navkljub aretacijam v zadnjih letih glavni komunisti še vedno na prostosti.«⁵⁰

Obtoženci so bili večinoma mladi ljudje, ki so se v takratnih zaostrenih gospodarskih in socialnih razmerah le stežka prebijali skozi življenje. Ilustrativen je

⁴⁵ Rojen 27. 2. 1915 v Ljubljani, prebivališče v Ljubljani, jugoslovanski državljan, študent tehnike.

⁴⁶ Samo v obdobju med 9. 2. in 7. 11. 1934 je bilo navedenih 83 primerov pojavov komunističnih letakov. V: ARS, AS 1477, šk. 27, obtožnica Okrožnega sodišča v Ljubljani, 18. 3. 1935, str. 9.

⁴⁷ ARS, AS 1477, šk. 27, Poročilo postaje policijske straže št. 6 v Ljubljani, 18. 10. 1934.

⁴⁸ ARS, AS 1477, šk. 27, Poročilo Žandarmerijske postaje Vevče, 26. 11. 1934.

⁴⁹ ARS, AS 1477, šk. 27, Poročilo Sreskega načelstva v Radovljici, 13. 12. 1934.

⁵⁰ ARS, AS 1477, šk. 27, 28, razvidno iz Obtožnice Okrožnega sodišča v Ljubljani, 18. 3. 1935 in Obtožnice SZSD v Beogradu, 14. 2. 1935.

članek, ki ga je napisal eden izmed kasneje obsojenih Karel Gorjan⁵¹ in ga objavil maja 1934 v Mladem udarniku. V članku z naslovom »Vajencem za 1. maj« je zapisal: »Dovolite, da se tudi jaz enkrat oglasim. Prisiljen sem, ko vidim in občutim, kako smo prav vajenci tisti, ki so najbolj ponižani in šikanirani in postavljeni najnižje, kot so bili nekdanj rimski sužnji. Vajenci so po mnenju kapitalistov in buržoazije brezpravna raja, s katero se postopa slabše kot z živino. Že takoj, ko vstopi vajenec v službo mora podpisati pogodbo, katere pogoji pa so nevzdržljivi in nam še živeti ne dopuščajo. Delati moramo dostrikrat 14 do 16 ur dnevno. Opravljati pa moramo poleg svoje obrti še hišna in poljska dela. Za nagrado pa sprejemamo klofute in kletvice. Milostnega honorarja ne dobimo, ker ga porabi gospod šef sam. Ako se pa drzne kdo nasprotovati in zahtevati svojo pravico se ga takoj odslovi z raznimi priimki kot so: komunist in slično... Sedaj se vajenec zateče po pomoč v 'Delavsko zbornico' k social - fašističnim birokratom. Ti ga najprve podučijo in potolažijo, potem pa spravijo nazaj, seveda pod še bolj nesramnimi in nevzdržljivimi pogoji, kot sem že sam občutil. Ko pa postane iz vajenca pomočnik in zahteva mezdo, se ga enostavno odslovi z besedami »Ni dela-kriza« itd. Mesto njega pa vzamejo novega vajenca, ki bo zopet delal brezplačno. Zatorej vajenci organizirajmo se, zakaj v skupnosti je moč. Napačno je govorjenje mnogih vajencev, češ saj bo kmalu prost, kar potrpel bom, bo pa potem bolje. Nič ne bo bolje! Brez borbe ni in nikoli ne bo boljše, ampak vedno slabše.«⁵²

Oblast je odgovorila s povečano policijsko aktivnostjo. V nekaj tednih so aretirali 29 domnevnih pripadnikov komunistične organizacije in odkrili mesto, kjer so komunistični tisk razmnoževali ter hranili. V prikriti jami na vrtu v zgornji Šiški so našli veliko količino komunističnega gradiva; knjige, brošure, časopise, letake, pisma, poročila, okrožnice ter pisma strogo zaupne vsebine. Gradivo je bilo namenjeno organizacijam, celicam in posameznim osebam. Šlo je za navodila o osnovanju čim večjega števila celic in komunističnih organizacij, navodila, kako naj se ravnajo ob posameznih političnih vprašanjih, navodila za stavke delavcev v Celju, Trbovljah, Zasavju, Zagorju in Jesenicah, ter kako naj se te stavke izkorišča za pridobivanje čim večjega števila delavcev za komunistično organizacijo, navodila za delovanje v sindikatih in kako naj se njihovo delovanje usmeri v cilj, da sindikati preidejo v komunistične roke itn. Po njihovi analizi so oblastni organi utemeljeno sumili, da gre za arhiv komunistične združbe, ki naj bi izvajala komunistično propagando. Gradivo naj bi tudi dokazovalo, da je bila skupina povezana s centri na Dunaju in Gradcu, od koder so prejemale denarna sredstva za propagando in publikacije.⁵³

Na osnovi ugotovljenih dejstev je Uprava policije v Ljubljani 3. decembra 1934 pri Državnemu tožilstvu v Beogradu vložila prijavo, to pa je zaradi kršitev Zakona o zaščiti države ter Zakona o sodišču za zaščito države zoper osumljence odredilo preiskovalni zapor, proti Edvardu Kardelju, ki je bil na begu, pa je bila izdana tiralica.

⁵¹ Rojen 6. 3. 1915 v Ljubljani, prebivališče v Ljubljani, jugoslovanski državljani, dijak srednje tehnične šole.

⁵² ARS, AS 1477, šk. 27, Obsodba pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani, 18. 3. 1935, str. 2-3.

⁵³ ARS, AS 1477, šk. 27, razvidno iz obeh obtožnic in dokumenta corpus delicti, 18. 12. 1934.

Policiji je bilo tudi naloženo, da odkrije, kateri osumljenci so razpečevali letake, zbere dokazno gradivo ter izvede zaslišanja preiskovancev in prič.⁵⁴

Uprava ljubljanske policije je hkrati napravila poseben izpisek iz evidenc o osumljencih, iz katerega je razvidno, da so bili vsi takrat že stari znanci oblasti, saj jih je imela v evidenci komunistov,⁵⁵ in ga 19. januarja 1935 poslala v vednost SZSD v Beograd. Sodišče je opozorila, da je bila pri vseh osumljencih zaradi suma komunistične propagande opravljena hišna preiskava, nekateri pa so že bili obsojeni na denarne in zaporne kazni. Tako je bil Zoran Dujc⁵⁶ policijsko kaznovan zaradi kaljenja nočnega miru na 75 din globe. O Vidi Bernot⁵⁷ so poročali, »*da se je vedno družila z znanimi komunisti*«. Oskar Kovačič⁵⁸ je bil avgusta 1934 prijavljen zaradi kršenja Zakona o zaščiti države, prav tako se je vedno »*družil samo s komunisti in je tudi radi komunizma izgubil državno službo*«. Anton Groznik je bil dvakrat prijavljen zaradi zločina po Zakonu o zaščiti države, novembra 1932 pa pred SZSD obsojen na osem mesecev strogega zapora. Darinka Švent⁵⁹ se »*je družila samo s komunisti in je v Ljubljani poizkušala pridobiti več svojih součenk za komunistično propagando, kar se ji je deloma tudi posrečilo*«. Vilibald Konte⁶⁰ je bil znani komunistični agitator in novembra 1931 obsojen na sedem mesecev strogega zapora: »*Družil se je samo z znanimi komunisti, se z njimi sestajal na samotnih krajih in so ga na takih sestankih nešteto krat opazili organi tukajšnje uprave policije, ki so bodisi slučajno naleteli na te sestanke ali pa prišli do teh sestankov potem nadzorovanja komunistov*«. Podobno je bilo s Fedorjem Kovačičem, trikrat je bil že prijavljen, novembra 1933 pa pred SZSD obsojen na 6 mesecev strogega zapora. »*Družil se je samo s komunisti in se z njimi sestajal posebno*

⁵⁴ ARS, AS 1477, šk. 27, Odredna državnega tožilca, 8. 12. 1934.

⁵⁵ ARS, AS 1477, šk. 27, Izpisek iz evidenc o kaznovani preteklosti osumljenih, 3. 12. 1934.

⁵⁶ Rojen 30. 8. 1911 v vasi Škofje pri Divači, prebivališče v Ljubljani, italijanski državljani, zobotehnik.

⁵⁷ Rojena 26. 6. 1913 v Ljubljani, takrat študentka filozofije, kasneje je postala pravica. Pred vojno komunistična aktivistka, na procesu proti Tepini prvič obsojena. Od decembra 1937 Vida Tomšič. Med vojno aktivna v NOG, na procesu proti Tonetu Tomšiču maja 1942 obsojena na 25 let ječe. Po vojni ves čas na vodilnih mestih v upravno-oblastnih organih. Decembra 1998 je umrla v Ljubljani. V: Osebnosti : veliki slovenski biografski leksikon. Ljubljana 2008, str. 1188.

⁵⁸ Rojen 27. 10. 1918 v Mostu na Soči, aktivist KP in OF, narodni heroj. Pred vojno uradnik Poštne hranilnice, politično aktiven med študentsko mladino, povezan s PK KPJ za Slovenijo. Bil je večkrat zaprt, 1940 v Bileči. Med vojno član glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet. Avgusta 1941 je bil poslan v Trst, kjer je vzpostavil zvezo med KPI in KPS, ustanovil več odborov OF in partijskih organizacij, oblikoval PK KPS za Trst in Slovensko primorje in bil njegov sekretar. Decembra 1941 je bil aretiran, septembra 1942 pa obsojen na 30 let zapora. V italijanskem ujetništvu je zbolel in za posledicami umrl 31. 1. 1944 v Ljubljani. V: Enciklopedija Slovenije, knj. 5. Ljubljana 1991, str. 340.

⁵⁹ Rojena 17. 7. 1913 v Ljubljani, dijakinja 8. razreda realne gimnazije v Ljubljani.

⁶⁰ Rojen 30. 8. 1908 v Pulju, rudarski inženir. V letih 1933-1934 je bil organizacijski sekretar PK KPJ za Slovenijo. Oktobra 1931 pred SZSD v Beogradu prvič obsojen na sedem mesecev strogega zapora, drugič na štiri leta robije v Sremski Mitrovici (tu še na dve leti). Oktobra 1943 se je vključil v partizanski Zagorski odred in od konca 1944 delal v ZAVNOH. Od 1945 je bil direktor rudnika Raša, 1948 vodja oddelka za rudarstvo v ministrstvu za inustrijo. Avgusta 1948 je bil aretiran kot informbirojevec in zaprt na Golem otoku. Umrl je v Ljubljani 4. 9. 1951. V: Enciklopedija Slovenije, knj. 5. Ljubljana 1991, str. 253.

na svojem domu, kjer ima svojo sobo in so tja zahajali dnevno vsi znani komunisti«. Za Alberta Kosa⁶¹ je bilo znano, da se je kot predsednik društva Triglav udeležil neprijavljenega zborovanja, na katerem so razpravljali o resoluciji komunističnih političnih jetnikov, zaradi česar je bil policijsko kaznovan na 500 din globe, in »da se je družil največkrat z akademiki komunisti«. Pri Edvardu Kardelju⁶² pa je bilo do tedaj že sedem hišnih preiskav, sodišču je bil prijavljen dvakrat, leta 1930 je bil pred SZZD v Beogradu obsojen na dve leti strogega zavora. Po izpustitvi je zapustil državo, kar je bil za oblasti dokaz za njegovo krivdo.⁶³

SZZD je 11. februarja 1935 odredilo, da se 16 oseb, in sicer Pavla Tepino, Srečka Žgajnerja,⁶⁴ Sergeja Kraigherja,⁶⁵ Borisa Krajgerja,⁶⁶ Jožeta Slaka,⁶⁷ Oskarja Kovačiča, Zorana Dujca, Ljubana Jakšeta,⁶⁸ Alberta Kosa, Vilibalda Konteja, Petra Stanteta,⁶⁹ Pavla Zibelnika,⁷⁰ Gregorja Bajta,⁷¹ dr. Alfreda Šerka⁷² ter Egona Klobučarja,⁷³ prepelje v Beograd. Tja so morali priti s potniškim vlakom ob 6.30

⁶¹ Rojen 10. 7. 1913 v Pulju, prebivališče v Ljubljani, jugoslovanski državljani, študent prava.

⁶² Rojen 27. 1. 1910 v Ljubljani, marksistični teoretik, politik, državnik, generalpolkovnik JLA, narodni heroj. 1926 se je včlanil v Skoj, 1930 je bil zaradi komunizma pred SZZD v Beogradu obsojen na dve leti strogega zavora. Med leti 1932–1934 je kot eden izmed vidnejših članov razvijal in usmerjal komunistično gibanje v Sloveniji. Po sklepu CK KPJ je leta 1934 ilegalno zapustil državo in odpotoval v Moskvo, kjer je ostal do januarja 1937. Po povratku je organiziral ustanovni kongres KPS v noči 17. na 18. april na Čebinah. Od maja 1938 je kot član novega vodstva KPJ sodeloval pri vseh pomembnih partijskih akcijah. Med vojno je bil ena izmed glavnih osebnosti NOG in KP (član GŠ NOPOJ in IO OF). Po vojni je bil najvplivnejši slovenski politik in zaupni Titov sodelavec, nosilec številnih pomembnih političnih funkcij (predsednik jugoslovanske skupščine, zunanji minister, sekretar CK ZKJ, član predsedstva SFRJ, vodja številnih jugoslovanskih delegacij itn.). Umrli je 10. 2. 1979 v Ljubljani. V: Enciklopedija Slovenije, knj. 4. Ljubljana, 1990, str. 412–415.

⁶³ ARS, AS 1477, šk. 27, Poročilo Uprave policije v Ljubljani za SZZD v Beogradu o preteklosti osumljenih komunistov, 19. 1. 1935.

⁶⁴ Rojen 12. 11. 1914 v Ljubljani, jugoslovanski državljani, mehanik.

⁶⁵ Rojen 30. 5. 1914 v Postojni, politik. Študiral medicino, od februarja 1934 član KPJ. Po okupaciji sekretar različnih organov, po pohorski aferi za nekaj časa izključen iz KPS. Po vojni aktiven politik, med drugim guverner Narodne banke Jugoslavije in predsednik skupščine SRS.

⁶⁶ Rojen 14. 2. 1914 v Trojici v Slovenskih goricah, politik, generalpodpolkovnik JLA, narodni heroj. Od 1932 študent gradbeništva, 1934 prvič zaradi komunizma aretiran, 1940 izvoljen v CK KPS. Po okupaciji je opravljal naloge sekretarja v različnih organih, bil izvoljen v SNOO, septembra 1944 postal član IO OF. Po vojni je bil med drugim minister za notranje zadeve LRS. Podpredsednik ZIS, umre 4. 1. 1967 v avtomobilski nesreči.

⁶⁷ Rojen 26. 8. 1902 v vasi Gornje Vrhe, prebivališče v Ljubljani, jugoslovanski državljani, uradnik Okrožnega urada za varnost delavcev.

⁶⁸ Rojen 29. 5. 1912 na Vranskem pri Celju, prebivališče v Ljubljani, jugoslovanski državljani, študent prava.

⁶⁹ Rojen 4. 5. 1914 v Celju, generalpodpolkovnik, narodni heroj. 1933 sprejet v KPJ, prvič aretiran 1934, drugič 1938. Med vojno ves čas na vodilnih vojaških položajih, po vojni načelnik štaba in komandant 4. armade. Umrli 30. 4. 1980 v Črni pri Kamniku.

⁷⁰ Rojen 9. 1. 1910 v Podutiku, prebivališče v vasi Zapuže, jugoslovanski državljani, kolarski pomočnik.

⁷¹ Rojen 3. 3. 1901 v Šotenbergu, prebivališče v Ljubljani, jugoslovanski državljani, krojaški pomočnik.

⁷² Rojen 17. 2. 1910 v Münchnu, prebivališče v Ljubljani, jugoslovanski državljani, lekarnar.

⁷³ Rojen 9. 12. 1907 v Sremski Mitrovici, prebivališče v Ljubljani, jugoslovanski državljani.

zjutraj: »V slučaju da sprovedba v dveh partijah ne povzroča znatno večih stroškov, bi bilo najbolje, da se jih odpošlje v dveh partijah in sicer tako, da prvih 8 pride v Beograd 11 februarja ob 6.30, drugih osem pa drugi dan ob isti uri ali pa mogoče dva ali tri dni pozneje.« To pa zato, »ker bi se lažje onemogočilo medsebojno dogovarjanje. Organe, ki bodo obdolžence spremljali v Beograd je treba opozoriti na to, da je Konte Vilibald nevaren v tem smislu, da bo poskušal eventuelno pobegniti. Poleg tega bo tudi on izrabil priliko da vpliva na druge obtožence«. ⁷⁴ Z beograjskega kolodvora so bili prepeljani v zapore na Ado Ciganlijo. ⁷⁵

Med prebiranjem zapisnikov zaslišanj lahko opazimo različne taktike zagovorov obtoženih. Nekateri so zanikali kakršnokoli sodelovanje s komunisti, drugi so v celoti ali le deloma pritrdili, tretji so dejanja obžalovali. Dujc je npr. dejal, da se je sam odločil za sodelovanje v komunistični organizaciji in da so ga učili, »kako se mora v slučaju aretacije zadrževati na policiji«. ⁷⁶ Zibelnik je priznal, da je posedoval razmnoževalni aparat, ni pa priznal sodelovanja v komunističnem gibanju, ki »spravi človeka samo v nesrečo«. ⁷⁷ Prvoobtoženi Tepina ⁷⁸ je priznal svojo kurirsko dejavnost za komunistično organizacijo, a hkrati poudaril, da mu komunistični program idejno ni bil znan in da je vse storil iz »simpatije do delavcev, katerega slab položaj mu je bil znan. Ali globlje se s temi vprašanji ni pečal«. ⁷⁹ Žgajner, pri katerem so našli arhiv organizacije, je dejal, »da nikdar ni bil in tudi danes ni komunističnega prepričanja« in da mu je to početje ugajalo »iz tajinstvenosti«, da pa je hotel tik pred aretacijo prekiniti vse zveze s komunističnim delovanjem. ⁸⁰ Bajt pa se je kesal, »da mu je žal, da se je mešal v to stranko in da je storil to le zaradi tega, ker je mislil, da bo nekaj zaslužil«. ⁸¹ Na podlagi zapiskov zaslišanj seveda težko ocenimo, ali so bila priznanja izsiljena ali prostovoljna, se pa da iz ponavljajočih trditev in navzkrižnih zaslišanj posameznih obtožencev sklepati o krivdi nekaterih izmed njih.

Dober teden po prihodu v Beograd, po opravljeni preiskavi ter zaslišanjih so bili obtoženci posamezno privedeni iz celic zapora Ade Ciganlije in seznanjeni z vsebino obtožnice. ⁸² Ta jih je bremenila povzročitve deliktov po 1. členu Zakona o zaščiti države, in sicer v točkah 1, 2, 4, 5 in 6 ter prestopka po 34. členu Kazenskega zakonika. ⁸³ Vsi so bili obtoženi članstva v Komunistični partiji Jugoslavije, ki naj bi na območju Dravske banovine izvajala komunistično ustno in pisno propagando. Kot člani »zločinske organizacije« naj bi se povezali s tujino, od koder so prejeli pomoč v denarju, navodila za izvrševanje propagande ter različno komunistično gradivo, časo-

⁷⁴ ARS, AS 1477, šk. 27, Navodilo preiskovalnega sodnika Okrožnemu sodišču v Ljubljani, 6. 2. 1935.

⁷⁵ ARS, AS 1477, šk. 27, Poročilo zapora Ade Ciganlije, 19. 2. 1939.

⁷⁶ ARS, AS 1477, šk. 27, Zapisnik, 12. 12. 1934.

⁷⁷ ARS, AS 1477, šk. 27, Zapisnik zaslišanja obdolženca, 9. 12. 1934.

⁷⁸ ARS, AS 1477, šk. 27, Zapisnik zaslišanja obdolženca, 11. 12. 1934.

⁷⁹ ARS, AS 1477, šk. 27, Zapisnik zaslišanja obdolženca, 8. 12. 1934.

⁸⁰ ARS, AS 1477, šk. 27, Zapisnik zaslišanja obdolženca, 8. 12. 1934.

⁸¹ ARS, AS 1477, šk. 27, Zapisnik zaslišanja obdolženca, 20. 12. 1934.

⁸² ARS, AS 1477, šk. 27, Poročilo zapora Ade Ciganlije, 19. 2. 1939.

⁸³ ARS, AS 1477, šk. 27, Obtožnica SZSD v Beogradu, 14. 2. 1935.

pise (Delo, Proletarec, Proleter, Hrvaška pot, Mladi Leninist) ter 40 različnih brošur. Obtožnica jih je nadalje bremenila izdajanja lastnih časopisov (Rdeči prapor, Rdeči signali, Mladi udarnik, Celica), izdelave 41 različnih letakov ter izdelave 17 letakov ob različnih delavskih stavkah. Kovačič naj bi tudi učil, kako s ciklostilom razmnoževati letake, Žgajner naj bi vse komunistično gradivo skrival v skrivališču, od koder so ga razpečevali, Tepina je bil obtožen opravljanja kurirskih del v Sloveniji, Šerko pa naj bi služil kot povezava z Gradcem. Konte in Stante naj bi organizirala komunistične celice in ustno pozivala delavce tovarne Westen v Celju k stavki, Konte pa je bil tudi obtožen, da je v razgovoru s Kranjčevom dejal, da imajo zdaj za kralja »mladog šarkovca«, s čimer naj bi storil še prestopke proti časti po 307. členu Kazenskega zakonika.⁸⁴

Po zaključku glavne razprave, poteka katere ne moremo rekonstruirati, saj nimamo na voljo uradnih zapisnikov, poročila v časopisih pa so bila cenzurirana, je bilo 13 obtoženih 8. marca 1935 po večini točk obtožnice spoznanih za krive. Šestim je bila dosojena kazen robije⁸⁵, in sicer Vilibaldju Konteju štiri leta, Oskarju Kovačiču in Zoranu Dujcu eno leto in pol, Ljubanu Jakšetju, Gregorju Bajtu in Jožetu Slaku pa eno leto. Na kazen strogega zavora⁸⁶ so bili obsojeni; Srečko Žgajner na 3 leta, Boris Kraigher na 2 leti in pol, Sergej Kraigher, Peter Stante in Pavle Tepina na 2 leti, Pavle Zibelnik in Alfred Šerko pa na 1 leto. Albert Kos in Egon Klobučar sta bila oproščena vseh obtožb.⁸⁷

Druga Skupina osumljencev, ki je ostala v zaporih Okrožnega sodišča v Ljubljani, je poizkušala preiskovalni zapor odpraviti s pritožbo, vendar je bila prošnja zavrnjena.⁸⁸ 14. februarja 1935 so stopili v gladovno stavko z zahtevami, da se jim »dovoli brezplačna razsvetljava do 21. ure zvečer, da se jih razmesti v skupne celice, dovoli neomejeno donašanje tobaka in podobno. Zlasti pa zahtevajo, da se jim izboljša prehrana«.⁸⁹ Drugi dan so dejansko začeli s stavko, a jih je upravnik v odgovor razmestil po samicah in jim odvzel vse ugodnosti, ki so jih uživali dotlej. V poročilu je še pripisal, da se bo nanje poskušalo »vplivati s primernimi sredstvi, da stavko opuste«.⁹⁰ Zaprtim komunistom so moralno podporo izražali somišljeniki na prostosti, kar lahko sklepamo iz poročila upravnika policije v Ljubljani, ki je Državnemu tožilstvu v Beograd poročal: »V prigribu mi je čast predložiti prepis letaka, kakršnih se je našlo danes na hodnikih Univerze Kralja Aleksandra I. v Ljubljani 10 komadov. Ti letaki se nanašajo

⁸⁴ ARS, AS 1477, št. 27, Obtožnica SZDD v Beogradu, 14. 2. 1935.

⁸⁵ Robija je bila najtežja prostostna kazen, ki se je odmerila dosmrtno ali za čas od enega do dvajset let. Kazen robije je bila predvidena za težka kazniva dejanja storjena iz nečastnih nagibov.

⁸⁶ Strogi zapor je bila prostostna kazen, zagrožena za kazniva dejanja, ki niso bila tako težka, da bi zaslužila robijo, a so bila prav tako storjena iz nečastnih motivov. Kazen zavora se je odmerjala v razponu od sedmih dni do pet let.

⁸⁷ ARS, AS 1477, š. 27, Obsodba SZDD v Beogradu, 8. 3. 1935.

⁸⁸ ARS, AS 1477, š. 27, Rešitev SZDD v Beogradu, 24. 12. 1934.

⁸⁹ ARS, AS 1477, š. 28, Službena beležka, 12. 2. 1935. Gladovna stavka je bila pogosta metoda boja komunistov za izboljšanje njihovega položaja v zaporih. Znana so poročila iz Maribora, Bileće in Sremske Mitrovice. Več o tem France Filipič: Gladovna stavka v moški kaznilnici v Mariboru v avgustu in septembru 1936. V: Kronika, 1983, št. 2-3, str. 209–219.

⁹⁰ ARS, AS 1477, š. 27, Poročilo Predsedništva okrožnega sodišča v Ljubljani, 14. 2. 1935.

na proces, ki se vodi zoper priprte komuniste Tepina Pavel in drugi, katerih ena polovica je odpravljena v Beograd, kjer se bo vršila razprava, dočim ima druga polovica biti sojena pri Okrožnem sodišču v Ljubljani. Čast mi je opozoriti na dejstvo, da se vrši slična agitacija po dravski banovini tudi ustno in v zaprtih pismih, kar je brezdvomno v škodo ugleda države«. ⁹¹

18. marca 1934 je bila skupini 14 preiskovancem v Ljubljani vročena obtožnica, in sicer Ladislavu Cvernu, ⁹² Karlu Gorjanu, Antonu Žerjalu, ⁹³ Rudolfu Srimšku, ⁹⁴ Antonu Marinčku, ⁹⁵ Štefanu Šloserju, ⁹⁶ Emi Kranjc, ⁹⁷ Stanislavu Stegenšku, ⁹⁸ Ivanu Ošu, ⁹⁹ Francu Šmonu, ¹⁰⁰ Vidi Bernot, ¹⁰¹ Josipu Hafnerju, ¹⁰² Josipu Škorjancu ¹⁰³ in Darinki Švent. ¹⁰⁴

Vsebinsko sta si obtožnici Okrajnega sodišča v Ljubljani in SZSD v Beogradu zelo podobni. Vse preiskovance pred Okrajnim sodiščem v Ljubljani je obtožnica bremenila članstva v komunistični stranki in udeležbe na sestankih, s čimer so podpirali združbo, »ki ima za namen propagando komunizma, terorizem in nelegalno prilastitev oblasti z nasiljem«. Tudi ta skupina je bila obtožena izdelave, tiskanja, razmnoževanja in razširjanja komunističnih časopisov in letakov z vsebino, ki meri na to, »da je treba politični in socialni red v državi spremeniti z zločinstvom in nasiljem«. Poleg splošnih obtožb so bili še dodatno obtoženi, da je npr. Gorjan nagovarjal k vlomu v pisarno tovarne Durič, kjer naj bi pridobili pisalni stroj, Bernotova naj bi bila odgovorna za pridobitev prvoobtoženega Pavla Tepine za vstop v komunistično organizacijo, Škorjanc je bil obtožen vodenja komunistične organizacije v steklarni v Rogaški Slatini, Ošo naj bi sodeloval pri organizaciji stavke v tovarni Westen, Šmon pa je v Novi Cerkvi »v svoji spalnici skrival Vilibalda Konteja«. S svojim delovanjem so prav tako kršili prvi člen Zakona o zaščiti države v točkah 1, 2 in 6 ter 31. člen Kazenskega zakonika. ¹⁰⁵

Tajna glavna razprava je pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani in pod predsedstvom Franca Orožna potekala med 15. in 18. aprilom 1935. Večinoma so bile točke obtožnice potrjene. Franc Šmon je bil obsojen na petmesečni zapor, vsi drugi pa na strogi zapor, in sicer Ivan Ošo na eno leto in štiri mesece, Darinka Švent na eno leto in dva meseca, Karl Gorjan na 12 mesecev, Ema Kranjc na deset mesecev, Vida Ber-

⁹¹ ARS, AS 1477, šk. 28, Poročilo Uprave policije v Ljubljani, 23. 2. 1935.

⁹² Rojen 26. 8. 1917 v Ljubljani, galanterijski vajenec v Ljubljani.

⁹³ Rojen 28. 9. 1915 v Rojanu, dijak 8. razreda humanistične gimnazije v Ljubljani.

⁹⁴ Rojen 8. 9. 1916 v Ljubljani, mizarski vajenec v Ljubljani.

⁹⁵ Rojen 17. 5. 1916 v Cerkljah ob Krki, dijak 8 razreda klasične gimnazije v Ljubljani.

⁹⁶ Rojen 26. 12. 1907 v Ljubljani, mizarski vajenec v Ljubljani.

⁹⁷ Rojena 14. 10. 1913 v Ljubljani, vezilja v Ljubljani.

⁹⁸ Rojena 24. 2. 1914 v Trbovljah, natakara v Sp. Hudinji.

⁹⁹ Rojen 21. 4. 1914 v Buzetu, delavec v Sp. Hudinji pri Celju.

¹⁰⁰ Rojen 19. 8. 1907 v Lokah pri Sv. Juriju ob Taboru, kaplan v Novi Cerkvi pri Celju.

¹⁰¹ Rojena 26. 6. 1913 v Ljubljani, študentka filozofije v Ljubljani.

¹⁰² Rojen 4. 3. 1904 v Ljubljani, uradnik okrožnega urada v Ljubljani.

¹⁰³ Rojen 7. 2. 1913 v Zagorju ob Savi, steklobrusač v Rogaški Slatini.

¹⁰⁴ Rojena 17. 7. 1913 v Ljubljani, dijakinja 8 razreda realne gimnazije v Ljubljani.

¹⁰⁵ ARS, AS 1477, šk. 27, Obtožnica Okrožno sodišče Ljubljana, 18. 3. 1935.

not in Anton Žerjal na devet mesecev, Stepislav Stegenšek na osem mesecev, Ladislav Cvern na sedem mesecev ter Štefan Šloser in Rudolf Srimšek na šest mesecev. Antonu Marinčku, Josipu Hafnerju in Josipu Škorjancu krivda ni bila dokazana.¹⁰⁶

Po obračunu s to skupino so oblasti menile, »da je bila odkrita in polovljena večina njih ter s tem paralizirana nadaljnja akcija komitetov. Po tem se v Ljubljani in Dravski banovini ne pojavljajo več letaki, niti se ne vrši več kakšna komunistična propaganda«. ¹⁰⁷ Takšni represivni ukrepi so močno krnili akcijsko moč komunistične partije, kar je čutila še vse leto 1935. Se je pa plasti v drugi polovici tridesetih let počasi notranje in zunanje krepila in organizacijsko relativno močna, čeprav še vedno obrobna politična sila, dočakala začetek druge svetovne vojne. Oblast v razburkanem obdobju med obema vojnama ni znala ali zmogla uspešno vladati, zato so iz loterije notranje in zunanjepolitičnih okoliščin med drugo svetovno vojno komunisti izšli kot zmagovita politična stran, uspešno izvedli socialistično revolucijo, prevzeli oblast ter se lotili obnove države, mozaiku politične represije pa dodali svoj kamenček.

Sodni proces proti Mirku Bitencu in 11 soobtožencem (1948)

»Naša država se bo energično očistila vseh vohunov in banditov.« (Javni tožilec LRS Vladimir Krivic v zaključnem nagovoru na t. i. Bitenčevem procesu)¹⁰⁸

Generacija v predvojni Jugoslaviji preganjanih političnih nasprotnikov režima je po vojni tako dolgo zadrževana čustva, dodatno razburkana v vojni izkušnji, sprostila tako v pozitivni smeri, npr. obnova od vojne opustošene države, kakor tudi v izrazito negativni. Novi socialistični družbeno-politični sistem je bil tako že na samem začetku omadeževan s krvo dejanskih in potencialnih političnih in razrednih nasprotnikov.

Po izvensodnem obračunu z okupatorjem in njegovimi sodelavci so glavno orodje državnega nasilja spet postala sodišča. Sprva pred vojaškimi sodišči,¹⁰⁹ nato pred senati Sodišča narodne časti,¹¹⁰ od srede septembra 1945 pa še pred rednimi sodišči¹¹¹ so bili obsojeni številni nasprotniki nove ljudske oblasti. Po grobih ocenah je bilo

¹⁰⁶ ARS, AS 1477, šk. 27, Obsodba Okrožnega sodišča Ljubljana, 17. 9. 1935.

¹⁰⁷ ARS, AS 1477, šk. 27, Obtožnica SZSD v Beogradu, 14. 2. 1935, str. 20.

¹⁰⁸ Slovenski poročevalec, 17. 4. 1948, str. 3.

¹⁰⁹ Več v Damijan Guštin: Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporniškega gibanja 1941-1945. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2004, št. 1, str. 49-63; Tadeja Tominšek Čehulič: Partizansko sodstvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno - kaznovalna politika in vprašanje smrtnih kazni. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2009, št. 2, str. 83-95.

¹¹⁰ Več npr. v Milko Mikola: Sodišče slovenske narodne časti. V: Arhivi, 1993, št. 1-2, str. 15-16; Mateja Čoh: »V imenu slovenskega naroda: Krivi!«. V: Zgodovina za vse, 2000, št. 1, str. 66-80; Roman Brunšek: Procesi pred sodiščem slovenske narodne časti v Ljubljani. V: Kronika, št. 1/2 (1995), str. 106-114.

¹¹¹ Več Roman Ferjančič, Lovro Šturm: Brezpravje – slovensko pravosodje po letu 1945. Ljubljana 1998 (dalje Ferjančič, Šturm, Brezpravje).

med letoma 1945 in 1951 procesiranih med 20.000¹¹² do 25.000 ljudi,¹¹³ od tega jih je bilo okoli 8.000 obsojenih.

Osnovni namen povojnih političnih sodnih procesov¹¹⁴ je bila konsolidacija komunistične oblasti in obračun z dejanskimi ali potencialnimi političnimi in razrednimi nasprotniki, pa tudi kaznovanje zajetih nacističnih vodij in sodelavcev z okupatorjem. Glavni politični nasprotniki novega režima naj bi bili pripadniki političnih strank predvojnega režima, Cerkev in drugi ideološki nasprotniki, nekateri tudi v Osvobodilni fronti in partiji, ter določene nacionalne skupine. Poleg klasične opredelitve političnih nasprotnikov postanejo nasprotniki nove ljudske oblasti tudi nekateri iz slojev trgovcev, industrialcev, obrtnikov, kulakov, meščanstva (zlasti tujega) itn.

Povojni sodni procesi so potekali na osnovi obtožb, ki so temeljile na različnih oblikah povezovanja ali sodelovanja z okupatorjem, političnimi nasprotniki v emigraciji, s tujimi obveščevalnimi službami, ter na osnovi različnih oblik ogrožanja obstoja, varnosti ali razvoja novega socialističnega sistema. Sodni procesi so bili javni ali tajni, z različnimi vzroki in posledicami. Bili so »pomemben sestavni del novega ideološkega in političnega sistema«. ¹¹⁵ Še več, postali so »institucija političnega sistema, poglavito sredstvo za doseganje »zmag« v dejanskih socialnopolitičnih spopadih, pa tudi v pričakovanih, domnevnih ali samo namišljenih spopadih«. ¹¹⁶ Za povojno obdobje je značilno, da je imela večina sodnih procesov politično konotacijo, saj so bili namenjeni bodisi odstranitvi političnih nasprotnikov, bodisi uveljavitvi političnih agend komunistične oblasti. Temu pritrjuje tudi Jerca Vodušek Starič, ko pravi, da je bila večina sodnih procesov političnih zato, »ker je bila težnja po tem, da so vse nasprotnike obravnavali kot »ljudske« sovražnike, ker je bilo eno glavnih kaznivih dejanj nasprotovanje novi oblasti, ker je bila podlaga za procese pogosto politična, ker so za preiskovanje takih zadev ustanovili posebno vojaško obveščevalno (in politično) policijo, ker so zahtevali, da se pravna določila podredijo politični liniji in ker je večina postopkov tekla po hitrem postopku«. ¹¹⁷

¹¹² Omenja se število 20.000 ljudi za sodne postopke in 25.000 za sodne ter administrativne postopke. — Božo Repe: Politična represija v socialistični Sloveniji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2004, št. 1 (dalje Repe, Politična represija), str. 85.

¹¹³ 25.000 ljudi obravnavanih v sodnih postopkih. V: Vasko Simoniti: Permanentna revolucija, totalitarizem, strah. V: Temna stran meseca – Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990. Ljubljana 1998, str. 31.

¹¹⁴ O povojnih političnih sodnih procesih v Sloveniji gl. več v: Repe, Politična represija, str. 83–94; Božo Repe: Povojni sodni procesi. V: Zbornik referatov in razprave s simpozija – Povojna zgodovina na Slovenskem. Slovenj Gradec 1992, str. 54–63; Jera Vodušek-Starič: Ozadje sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1992, št. 1–2, str. 139–153 (dalje Vodušek Starič, Ozadje sodnih procesov); Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev : Angela Vode in Boris Furlan, žrtvi Nagodetovega procesa. Ljubljana 2001; Milko Mikola: Sodni procesi na Celjskem 1944–1951. Celje 1995; dobra mikroanaliza sodnega procesa, ki pa je med letoma 1945 in 1958 potekal v Italiji, torej državi, v kateri je bila vzpostavljena parlamentarna demokracija, v: Nevenka Troha: Partizani Beneške čete pred italijanskim sodiščem. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2010, št. 3, str. 53–78.

¹¹⁵ Repe, Politična represija v socialistični Sloveniji, str. 86.

¹¹⁶ Ferjančič, Šturm, Brezpravje, str. 32.

¹¹⁷ Vodušek Starič, Ozadje sodnih procesov, str. 152.

Iz pregleda odmevnejših političnih sodnih procesov iz obdobja po drugi svetovni vojni lahko opazimo nekaj značilnosti, ki so oblastem omogočale njihovo učinkovito instrumentalizacijo zato, da so učinkovito obračunavale s svojimi nasprotniki. Prva je bila v tem, da je nova ljudska oblast s prirejanjem »show trials«, spektakularnih in dobro propagiranih skupinskih sodnih procesov, jasno in glasno vzpostavljala nove paradigme ravnanja z različnimi kategorijami obtožencev. S takšno kolektivno manipulacijo je lahko medvojni »emocionalni kapital« prenašala na mirnodobne povojne razmere ter s tem posredno krepila svojo legitimnost. Druga značilnost pa je bila v tem, da so v skupinskih sodnih procesih različne kategorije obtožencev združevali pod ohlapno definiranim pojmom narodnega izdajstva, kar je povezano z že omejeno problematiko definiranja političnega delikta. Zlasti očitno je bilo vključevanje pripadnikov Rimskokatoliške cerkve v različne kategorije političnih sodnih procesov. Če tem značilnostim prištejemo še popolnoma podrejeno sodstvo in politično policijo, ki je bila izključno pristojna za aretacije in preiskave v primeru suma političnih kaznivih dejanj, je to pomenilo širok manevrski prostor za politične pritiske in onemogočanje različnih kategorij političnih in razrednih nasprotnikov. Ostrina politične represije preko sodnih procesov začne popuščati na začetku petdesetih let. Še med letoma 1947 in 1952 je bilo zaradi političnih deliktov obsojenih okoli 1000 oseb na leto, leta 1952 207, 1953 pa le še 91.¹¹⁸

Na kratko se bom dotaknil nekaterih najbolj značilnih tipov političnih sodnih procesov, v okviru katerih so obračunali z večino političnih nasprotnikov. Pred tem je treba poudariti, da so povojni politični sodni procesi potekali tako v kontekstu socialistične revolucije kakor tudi v kontekstu mednarodne paradigme kaznovanja t. i. vojnega zločinstva in kolaboracije. Na Potsdamski konferenci,¹¹⁹ ki je bila od 17. julija do 2. avgusta 1945, je bilo med drugim sklenjeno: »*Vojne zločince in osebe, ki so sodelovali pri pripravi ali izvedbi dejavnosti nacistov, ki so imele za posledico grozovitosti ali vojne zločine oz. so vodile k njim, bodo prijete in postavljene pred sodišče*«. Na tej osnovi so se v večjem delu Evrope odvijale različne oblike epuracij. V Franciji, kjer je bil odmeven politični sodni proces proti maršalu Phillipu Petainu, in kjer je šlo za množično kolaboracijo, je bilo v divjih čiščenjih ubitih okoli 10.000 oseb. Na sodnih procesih je bilo obsojenih okoli 133.000 oseb; 7.037 oseb na smrt (izvršenih le 791), 49.000 na t. i. »degradation nationale«, 39.200 na prisilno delo in različne zaporne kazni, več kot 37.000 pa jih je bilo oproščenih. Na Norveškem, znan je sodni proces proti Vidnkungu Quizlingu, so se v preiskavi znašli 3 % prebivalstva (93.000). Od teh je bilo pred sodišči obsojenih več kot 20.000 oseb; 30 na smrt (izvedenih 25 usmrtitev), 72 na dosmrtno ječo, 4834 oseb pa je dobilo kazni v višini od enega

¹¹⁸ Mateja Režek: Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958). Ljubljana 2005, str. 73.

¹¹⁹ Dušan Nečak, Božo Repe: Oris sodobne obče in slovenske zgodovine. Ljubljana 2003, str. 181. Več o problematiki kaznovanja vojnih zločinov npr. Patricia Heberer, Jürgen Matthäus: Atrocities on trial - historical perspectives on the politics of prosecuting war crimes. Washington 2008.

do treh let. Podobni procesi so potekali tudi na Nizozemskem, Danskem, v Belgiji, Luksemburgu in drugje.¹²⁰

Najodmevnejši sodni proces proti vojnim zločincem so bili t. i. nürnberški sodni procesi proti najvidnejšim članom političnega, vojaškega in gospodarskega vodstva nacistične Nemčije. Skupaj je bilo izrečenih 11 smrtnih kazni.¹²¹ Intenzivne oblike politične represije, tudi preko političnih sodnih procesov, so spremljale procese sovjetizacije t. i. Vzhodnega bloka.¹²² V Bolgariji je bilo v divjih čiščenjih do poletja leta 1945 likvidiranih več kot 20.000 oseb, sodišča pa so od septembra 1944 do marca 1945 na 135 sodnih procesih obsodila 9155 ljudi; 2730 na smrtno kazen, 1307 na dosmrtni zapor in 4312 na kazni zapora do 20 let. Razmere na Poljskem so bile bolj zapletene, v divjih čiščenjih so usmrtili okoli 8700 oseb. Sodišča pa so med letoma 1946 in 1953 obsodila 65.000 ljudi, od tega političnih nasprotnikov okoli 25.000. Podobni procesi epuracij so potekali tudi na Madžarskem, v Romuniji, manj v Vzhodni Nemčiji.¹²³

V Sloveniji je bil glavni sodni proces proti tujim vojnim zločincem t. i. Rainerjev proces,¹²⁴ na katerem so med 10. in 19. julijem 1947 pred vojaškim sodiščem IV. armade v Ljubljani sodili 14 visokim nacionalsocialističnim funkcionarjem in vojaškim osebam, obtoženim za zločine, ki so jih storili med okupacijo Slovenije. Proces je imel več politično-propagandnih konotacij. Zunanjepolitično ga umeščamo v kontekst pogajanj za rešitev spornega vprašanja meje z Avstrijo, notranjepolitično pa za katarzo skozi obračun s kaznovanjem vojnih zločincev in za prenos maščevalnega momenta na sodelavce z okupatorjem, tudi na škofa Gregorija Rožmana¹²⁵ in kolaboracijo katoliške cerkve.¹²⁶

Druga značilna paradigma povojnih oblik epuracij je bil obračun s kolaboracijo. Za prvi večji sodni proces proti sodelavcem z okupatorjem, čeprav v izrednih medvojnih razmerah, lahko štejemo Kočevski proces oktobra 1943, na katerem so sodili pripadnikom četništva in vaških straž.¹²⁷ S Sodiščem narodne časti (SNČ), ki je delovalo med 5. junijem in 25. avgustom leta 1945, je bil utemeljen pojem »narodne

¹²⁰ Boris Mlakar: Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1–2, str. 201–205.

¹²¹ Več v Michael R. Marrus: The Nuremberg War Crimes Trial 1945–46 : a Documentary History. New York 1997.

¹²² Žiga Koncilija: Sovjetizacija vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2010, št. 1, str. 157–176.

¹²³ Cvetković, Između srpa i čekića, str. 65–78.

¹²⁴ ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004 (AS 1931), Rainerjev proces, šk. 554–564. Dobra študija sodnega procesa: Alfred Elste, Michael Koschat, Hanzi Filipič: Nacistična Avstrija na zatožni klopi : anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji. Celovec-Ljubljana-Dunaj 2002.

¹²⁵ Več Tamara Griesser-Pečar, France Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996.

¹²⁶ Več Tamara Griesser-Pečar: Cerkev na zatožni klopi sodni procesi, administrativne kazni, posegi "ljudske oblasti" v Sloveniji od 1943 do 1960. Ljubljana 2005 (dalje Griesser-Pečar: Cerkev na zatožni klopi).

¹²⁷ Več Tone Ferenc: Dies Irae : četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943. Ljubljana 2002, str. 463–474.

časti«. ¹²⁸ Sodišče je sodilo obtoženim sodelovanja z okupatorjem na političnem, propagandnem, umetniškem, gospodarskem in upravnem področju.

Od septembra 1945 naprej pa obtožbe sodelovanja z okupatorjem prevladujejo tudi na rednih sodiščih. V to kategorijo sodita dva večja procesa – t. i. božični ¹²⁹ in Rupnikov sodni proces. ¹³⁰ Namen obeh je bil obračunati z vplivnimi in ljudski oblasti potencialno nevarnimi nasprotniki komunizma in tudi z Rimskokatoliško cerkvijo. Na božičnem procesu je med 19. in 23. decembrom 1945 pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani na zatožno klop sedlo 34 predstavnikov Slovenske, Sokolske, Narodne legije, t. i. plave garde, organizatorjev vaških straž in domobranskih enot. Pet jih je bilo obsojenih na smrt z obešenjem, enajst na smrt z ustrelitvijo (izvedena le ena), ostali pa na odvzem prostosti od 10 do 20 let. Ves čas se je poudarjala krivda Cerkve v smislu: »*Levji delež je doprinesel zopet klerikalni tabor reakcije*«. ¹³¹ Obsojenih je bilo pet duhovnikov, navezovalo pa se je tudi že na škofa Gregorija Rožmana, ki je bil ena izmed osrednjih figur na Rupnikovem procesu. Ta proces, ki je bil sicer del širše gonje jugoslovanskih oblasti, ¹³² je veljal za enega izmed najpomembnejših povojnih procesov zoper sodelavce z okupatorjem in tudi predvojne politike. Potekal je med 21. in 30. avgustom 1946, ko so na zatožno klop sedli domobranski general Leon Rupnik, njegov pomočnik Milan Vizjak, general SS Erwin Rösener, vodja uprave policije Lovro Hacin ter v odsotnosti škof Gregorij Rožman in Miha Krek. Obtoženi so bili organiziranja t. i. bele garde in domobranstva oz. sodelovanja z okupatorjem v političnem in vojaškem smislu. Rupnik je bil obsojen na smrt z ustrelitvijo, Rösener in Hacin na smrt z obešenjem ter zaplembo celotnega premoženja, ostali pa na visoke zaporne kazni s prisilnim delom.

Po letu 1946 začnejo obtožbe kolaboracij, čeprav so prisotne še naprej, postopoma zamenjevati obtožbe vohunjenja, sovražne propagande, ilegalnega povezovanja z emigracijo in tujimi obveščevalnimi službami. S takšnimi obtožbami nastopijo oblasti tudi zoper politične nasprotnike v Osvobodilni fronti in partiji. Eden od največjih sodnih procesov zoper opozicijo v OF je t. i. Nagodetov proces. ¹³³ Na njem so med 29. julijem in 18. avgustom 1947 pred senatom Vrhovnega sodišča LRS v Ljubljani poleg Črtomirja Nagodeta sodili še 14 članom nekdanje Stare pravde, ¹³⁴ ki so se za-

¹²⁸ Pojem narodne časti in vloga SNC je bil definiran v več člankih, objavljenih v Slovenskem poročevalcu in Ljudski pravici. »O narodni časti«. Ljudska pravica, 8. 6. 1945.

¹²⁹ ARS, AS 1931, božični proces, šk. 531–535.

¹³⁰ ARS, AS 1931, Rupnikov proces, šk. 540–547; Dušan Željeznov: Rupnikov proces. Ljubljana 1980, str. 9–10; Ljudska pravica, 31. 8. 1946, str. 3; Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Ljubljana 1946, Slovenski knjižni zavod.

¹³¹ Slovenski poročevalec, 16. 12. 1945.

¹³² Istočasno sta potekala procesa zoper Dražo Mihailovića v Beogradu in zoper kardinala dr. Alojzija Stepinca v Zagrebu.

¹³³ ARS, AS 1931, Nagodetov proces, šk. 568–590; Žiga Koncilija: Politični sodni procesi in komentarji javnosti ob Nagodetovem procesu. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2011, št. 1 str. 221–240.

¹³⁴ Stara pravda je bila ilegalna organizacija liberalno usmerjenih slovenskih izobražencev, zagovornikov socialnih reform in naslonitve na SZ. Nastala je maja 1941, avgusta so njeni člani vstopili v OF, v začetku leta 1942 pa zaradi sporov glede odnosa do legitimne vlade in četniškega gibanja v Srbiji izstopili.

vzemali za večstrankarsko demokracijo in nasprotovali partijskemu monopolu. Obtožnica jih je bremenila poskusa ustanavljanja legalne opozicije proti ljudski oblasti, sodelovanja s tujimi obveščevalnimi službami, povezovanja s sovražno emigracijo in netočnega prikazovanje razmer v Sloveniji in Jugoslaviji v tujih časopisih. 12. avgusta 1947 so bili Nagode, Boris Furlan in Franjo Sirc obsojeni na smrt (usmrčen je bil samo Nagode), drugi na daljše zaporne kazni s prisilnim delom.

Vrhunec političnih sodnih procesov so v Sloveniji t. i. Dachauski procesi.¹³⁵ V tej »jugo« varianti stalinističnih procesov¹³⁶ je oblast svojim ideološkim somišljenikom sodila na osnovi skonstruiranih in izmišljenih obtožb. Namen procesov je bil, »da bi vnaprej določena politična hipoteza o »sovražnikih« dobila videz zakonitosti«. ¹³⁷ Skupaj je bilo deset sodnih procesov, ki so potekali pred vojaškim in Okrožnim sodiščem v Ljubljani. Prvi, t. i. veliki Dachauski proces zoper Branka Diehla in soobtožene, je bil aprila 1948, zadnji pa je bil sodni proces zoper Borisa Fakina (Igorja Torkarja), Ludvika Mrzela in Marjana Petraka oktobra 1949. Te nekdanje taboriščnike so obsodili sodelovanja z gestapom ter vohunstva za »zahodne imperialiste«. Obsojenih je bilo 34 oseb, od tega 15 na smrt (11 je bilo usmrčenih).

Poleg obtožb vohunjenja se je začela pogosto pojavljati obtožba teorizma oz. organiziranja ilegalnih »band« za oboroženo zrušitev socialističnega sistema. Skupaj naj bi delovalo okoli 35 ilegalnih oboroženih skupin, ki so sodelovale s slovensko vojaško in politično emigracijo v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji. Največ ilegalnih organizacij, ki jih je Edvard Kardelj označil za »najizrazitejšo obliko kontrarevolucionarnega delovanja reakcionarnih elementov«, ¹³⁸ njihove člane pa za »špijone tujega imperializma, vojne zločince in izdajalce«, ¹³⁹ je delovalo na Štajerskem in v Prekmurju (npr. Sernečeva, Škamličeva, Šajnovičeva in Markojeva skupina). Iz analize Uprave državne varnosti (UDV, bolj znane kot Udba), iz leta 1950 lahko ugotovimo, da je bilo v času med letoma 1945 in 1949 ujetih 512 članov ilegalnih skupin, v spopadih naj bi jih bilo ubitih 114, obsojenih 398 oseb. V istem obdobju je UDV aretirala 1325 podpornikov ilegalnih skupin, od katerih je bilo 15 ubitih pri poskusu aretacije, 1310 pa obsojenih. ¹⁴⁰

Politični sodni proces proti Mirku Bitencu in 11 soobtoženim je združeval omenjene tipe povojnih sodnih procesov. Obtoženi na Bitenčevem procesu so se zagovarjali narodi kolaboracije, povezovanja s politično emigracijo in tujimi obveščevalnimi službami ter teroristične dejavnosti. Šlo je za tipičen sodni proces tedanjega časa z vsemi vsebinskimi in izvedbenimi značilnostmi. Bil je natančno režiran, glavna raz-

¹³⁵ Več gl. v Dachauski procesi – raziskovalno poročilo z dokumenti. Ljubljana 1990 (dalje Dachauski procesi).

¹³⁶ Prav tam, str. 86.

¹³⁷ Repe, Politična represija v Sloveniji, str. 88.

¹³⁸ Mateja Čoh: »Bande« – Teroristične skupine ali provokacija UDBE. V: Totalitarizmi : vprašanja in izzivi. Ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi. Ljubljana 2009 (dalje Čoh, »Bande«), str. 113–126.

¹³⁹ V. kongres KPJ. Ljubljana 1948, str. 318.

¹⁴⁰ Čoh, »Bande«, str. 123.

prava je bila javna in kratka, namenjena potrjevanju že v naprej pripravljenih obtožb. Razpravo je spremljala silovita časopisna in druga propaganda, glavna vloga je pripadla javnemu tožilcu, ki ga je prisotno »ljudstvo« spremljalo z glasnim odobravanjem in ploskanjem, zagovor obtožencev pa s prezirljivim posmehom in zlobnimi opazkami. Obramba praktično ni imela nobene vloge. Sodba je bila prepis obtožnice, to pa je izdelala UDV. Namen tega sodnega procesa je v nagovoru podal javni tožilec: »Vloga belogardizma, četništva, katoliške Cerkve je v Jugoslaviji že doslej popolnoma razkrinkana s procesi proti Rupniku, Mihajloviču, Stepincu, Nagodetu in drugim, vendar pa je pričujoči proces nov prispevek k temu vprašanju.«¹⁴¹

Prvoobtoženi na tem procesu je bil Mirko Bitenc,¹⁴² rojen 16. julija 1896 v Predtrgu pri Radovljici. Po končanem študiju matematike in fizike je leta 1926 postal profesor na celjski gimnaziji. Bil je zvest pristaš Slovenske ljudske stranke, leta 1938 na listi Jugoslovanske radikalne zajednice izvoljen za narodnega poslanca za celjski okraj. Svojo vojaško kariero je začel kot rezervni major, izšolan pri polkovniku Draži Mihailoviču. Ob napadu na Jugoslavijo je bil mobiliziran, vendar kmalu zajet, tako da se je od aprila 1941 do septembra 1943 nahajal v vojnem ujetništvu, družina pa je bila izgnana v Srbijo. Po kapitulaciji Italije se je vrnil v Slovenijo in prevzel vojaški del Slovenske legije (ilegalne organizacije SLS). V začetku leta 1944 je bil dejaven v Slovenskem domobranstvu, bil nekaj časa komandat prvega šolskega bataljona, a kmalu odpuščen. Bil je najožji sodelavec komandanta četništva v Sloveniji polkovnika Ivana Prezlja, dobil je naziv komandanta vzhodne Slovenije, Mihailović pa ga je povišal v čin podpolkovnika. Pod Bitenčevim poveljstvom so bili vsi štirje četniški odredi; Dolenjski, Notranjski, Štajerski in Gorenjski, pri slednjem je preživel največ časa, hkrati pa je poveljeval Slovenski, Sokolski in Narodni legiji, kasneje je izvedel njihovo združitev. Pred koncem vojne je sodeloval pri pripravah za reorganizacijo Slovenskega domobranstva in slovenskih četnikov v Slovensko narodno vojsko (SNV), zato ga je predsedstvo Narodnega odbora 6. aprila 1945 potrdilo za pomočnika poveljnika in ga povišalo v čin polkovnika.¹⁴³

Maja 1945 je bil v taborišču v Vetrinju, kjer naj bi si skupaj z nekaterimi drugimi člani Narodnega odbora neuspešno prizadeval za to, da bi domobrance vzeli pod zaščito Britanci.¹⁴⁴ Nato je odšel v Rim, kjer se je povezal z Miho Krekom in nadaljeval z živahno protikomunistično aktivnostjo. Iz izčrpnega elaborata o Bitenčevem povojnem delovanju lahko razberemo, da je bilo težišče tega delovanja oblikovanje

¹⁴¹ Slovenski poročevalec, 17. 4. 1948.

¹⁴² ARS, AS 1931, Bitenčev proces, šk. 552, Osebnosti podatki OZNE, str. 863–864. V: Osebnosti, str. 77.

¹⁴³ ARS, AS 1931, šk. 552, Splošen opis dela med okupacijo, str. 866–868. Mirka Bitenca se omenja na različnih vojaških položajih tudi v publikacijah Aleš Nose: Domobranci zdravo – Bog daj. Protikomunistične enote na Slovenskem 1942–1945. Ljubljana 2008; Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo 1943–1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana 2003.

¹⁴⁴ En izmed mnogih v skupini domobrancev je bil tudi Bitenčev sin, bogoslovec Jože, kasneje likvidiran v Teharjah. — Zadnja pot v Slovenijo. Dostopno na: Nova Slovenska zaveza, <http://www.zaveza.si/index.php/revija-zaveza/97-zaveza-t-09>, 23. 2. 2012 (dalje Zadnja pot v Slovenijo) in v: ARS, AS 1931, šk. 553, dokument št. 869.

obveščevalne mreže, organizacija kurirskih zvez, vzpostavitev komunikacijskih kanalov tako v Jugoslaviji kot zunaj nje ter poskus organiziranja oboroženih enot in njihovega pošiljanja v Jugoslavijo. Zaradi tega je večkrat ilegalno odšel v Jugoslavijo in se povezoval s podobno mislečimi ljudmi. Kot poroča agent UDV, pri tem ni bil posebno uspešen, saj »širšega kroga ta mreža ves čas delovanja ni zavzela kljub vsem naporom Bitenca in sodelavcev«. ¹⁴⁵

Mejo med Italijo in Jugoslavijo je Bitenc skupaj z Božom Berlotom, Darkom Pregljem in Jakobom Žakljem ilegalno prestopil v noči 29. novembra 1947. Skupina je 7. decembra prišla v Šentjošt, dva dni kasneje je bil Bitenc v Ljubljani. ¹⁴⁶ 20. januarja 1948 ob 20. uri zvečer je na vrata Bitenčevih v stanovanju na Medvedovi 12 potrkalo več miličnikov in agentov. ¹⁴⁷ Ob aretaciji je bil Bitenc tako presenečen, »da ni nudil nikakega odpora«. Aretirali so tudi druge člane družine, in sicer ženo Jožico Bitenc ¹⁴⁸ in njune štiri otroke Miro, Janeza, Marijo in Stanka. Otroke so po zaslišanju izpustili. Poleg njih je bilo aretiranih še deset domnevnih sodelavcev, in sicer Radivoj Rehar, ¹⁴⁹ Marjan Dokler, ¹⁵⁰ Vinko Zor, ¹⁵¹ Ciril Dimnik, ¹⁵² Aleksander Žekar, ¹⁵³ Albin Sirk, ¹⁵⁴ Alojz Krek, ¹⁵⁵ Janko Soklič, ¹⁵⁶ Marija Kermc ¹⁵⁷ in Marija Križnič. ¹⁵⁸

Med množico dokumentov iz preiskovalne faze sodnega procesa se je ohranil osnutek obtožnice, ki jasno osvetljuje, kaj so oblasti nameravale z vsakim od osumljencev, odkriva pa tudi to, da so bili nekateri od procesiranih dejansko agentje jugoslovanskih oblasti (to velja za Reharja, Zora, Sirka in Žekarja). Prvoobtoženega Mirka Bitenca so nameravali obtožiti medvojnega organiziranja kvizlinških formacij, izvrševanja vojnih zločinov in sodelovanja z gestapom, za povojno obdobje pa, da je po navodilih tujih obveščevalnih služb organiziral vohunsko mrežo in teroristične

¹⁴⁵ Podrobneje v ARS, AS 1931, šk. 552, Izvleček dela po okupaciji, str. 876–877.

¹⁴⁶ Zadnja pot v Slovenijo.

¹⁴⁷ ARS, AS 1931, šk. 552, Dnevnik preiskave Bitenca in drugih.

¹⁴⁸ Rojena 20. 3. 1895 v Ligu nad Kanalom, učiteljica v pokoju, mati 4 otrok (16–21 let), v preiskovalnem zaporu od 20. 1. 1948.

¹⁴⁹ Rojen 4. 1. 1894 v Šturjah pri Ajdovščini, književnik in publicist, oče 3 otrok (4–26 let), v preiskovalnem zaporu od 15. 2. 1948.

¹⁵⁰ Rojen 24. 3. 1903 v Kranju, duhovnik, v preiskovalnem zaporu od 21. 1. 1948.

¹⁵¹ Rojen 7. 7. 1892 v Vačah pri Medvodah, duhovnik, v preiskovalnem zaporu od 21. 1. 1948.

¹⁵² Rojen 18. 6. 1898 v Slapah pri Ljubljani, gozdarski inženir, oče treh otrok (3–15 let), v preiskovalnem zaporu od 8. 9. 1947.

¹⁵³ Rojen 22. 11. 1914 v Rogaški Slatini, železostrugar, oče dveh otrok (5 in 6 let), stalno prebivališče v Trziču, v preiskovalnem zaporu od 22. 1. 1948.

¹⁵⁴ Rojen 15. 12. 1919 v Konjskem pri Gorici, študent, stalno prebivališče v Gorici, v preiskovalnem zaporu od 10. 12. 1947.

¹⁵⁵ Rojen 27. 8. 1922 v Ljubljani, študent, nečak Mihe Kreka, bivši tajnik Leona Rupnika, v preiskovalnem zaporu od 20. 9. 1947.

¹⁵⁶ Rojen 23. 7. 1913 na Bregu pri Žirovnici, tehnični nameščeneec, oče 2 otrok, v preiskovalnem zaporu od 21. 6. 1947.

¹⁵⁷ Rojena 3. 9. 1892 v Ložu, nameščenska, že obsojena pred SNČ na 5 let prisilnega dela in trajen odvzem državljanskih pravic, pozneje amnestirana na 5 let prisilnega dela, v preiskovalnem zaporu od 29. 8. 1947.

¹⁵⁸ Rojena 31. 1. 1891 v Ligu nad Kanalom, šivilja, v preiskovalnem zaporu od 25. 1. 1948.

diverzantske skupine. Vse to bo »dokazano na podlagi njegovih lastnih izjav, za katere pravi, da bo potrdil tudi pred sodiščem. Drugače pa bo zakrknjeno branil svoje protikomunistično stališče. Priznaval bo predvsem zaradi tega, ker računa, da bomo dosegli njegovo pomilostitev, ker ve, da bo obsojen vsled težkih obdolžitvev na smrt«. ¹⁵⁹

Radivoj Rehar je »po aretaciji pristal na verbovko, nakar smo ga izpustili, vendar nas je takoj po izpustu izdal in napisal pisma, da ga OZNA (UDV op. a.) namerava likvidirati. Sedaj pristaja zopet na sodelovanje. Pripravljen je pred sodiščem vse potrditi. Izkoristili ga bomo po obsodbi za delo v kazenskih zavodih. Obnašal se bo, da priznava pod težo najdenih dokumentov«. Obtožiti so ga nameravali, da je kot agent britanske obveščevalne službe zbiral podatke in jih pošiljal britanskemu obveščevalnemu centru v Gorico, da je v strahu pred aretacijo pobegnil v tujino ter da je sestavljal ponaredke raznih dokumentov. ¹⁶⁰

Marjana Doklerja so nameravali obtožiti organiziranja vohunske mreže, zbiranja in izročanja poročil Bitencu, širjenja sovražne literature, izdelovanja programov za delovanje nedovoljenih političnih organizacij ter organiziranja denarne pomoči preko Krekovega centra ¹⁶¹ v Rimu. V karakteristiki med drugim piše, da je »zagrizen, priznava le pod silo dokazov. V splošnem bo potrdil, poizkuša pa zavijati in omiljevati dejstva. Z njim nimamo nobenih načrtov, ker ni zlomljen. Treba ga krepko obsoditi«. ¹⁶²

Vinka Zora naj bi obtožili, da je pomagal Bitencu pri organiziranju obveščevalne mreže, da mu je izročal podatke ter širil sovražno propagando in literaturo, kot agent pa naj bi jih »dezinformiral, ker jim ni povedal za delovanje Bitenčeve skupine čeprav je bil voden v tej smeri. Predvsem je bil usmerjen na Doklerja. Za sedaj nimamo nobenega dokaza, da bi nas tudi izdal. Še vedno upamo, da bi lahko delal za nas za ceno mile kazni. Na procesu bo priznal. Priznaval bo na podlagi izjav Doklerja«. ¹⁶³

Albina Sirka naj bi obtožili, da je bil član vohunske trojke, ki jo je organiziral Bitenc z namenom, da postavijo obveščevalno mrežo na terenu ter zbirajo gospodarska in politična poročila, da je vzdrževal ilegalni kanal preko državne meje, da je novembra organiziral Bitenčev ilegalni prehod in da je zbiral orožje ter ga skrival na ozemlju, ki je bilo z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 priključeno k FLRJ z namenom, da z nasiljem zruši obstoječo družbeno ureditev. Sirk ali »Agent »Vera« je agent I. odseka, ki je delal v Italiji, do sedaj pošteno. Ima v Gorici še vedno zaupanje, ki bi ga s procesom samo še utrdilo. Na procesu bi vse zanikal in bi ga razkrinkavali z zasliševanjem in izjavami Bitenca. S pomočjo zvez z Gorico – preko svojega brata – si bo poizkušal organizirati po obsodbi kanal, po katerem bo pobegnil v Italijo«. ¹⁶⁴

¹⁵⁹ ARS, AS 1931, šk. 553, osnutek obtožnice, str. 90–96.

¹⁶⁰ Prav tam, str. 96–98.

¹⁶¹ Miha Krek je kot član vlade v begunstvu opozarjal na nevarnost zmage komunizma v Sloveniji. 1944 je v Rimu ustanovil protikomunistični Narodni odbor za inozemstvo ter se trudil, da bi zavezniki ob koncu vojne zasedli Slovenijo, neuspešno si je prizadeval za rešitev slovenskih domobrancev. V Rimu je skrbel za slovenske begunce in pozneje za njihovo izseljevanje v čezmorske dežele.

¹⁶² ARS, AS 1931, šk. 553, osnutek obtožnice, str. 99, 100.

¹⁶³ Prav tam, str. 101–102.

¹⁶⁴ ARS, AS 1931, šk. 553, Osnutek obtožnice, str. 103–104.

Aleksandra Žekarja naj bi se prav tako obtožilo, da je po Bitenčevih navodilih organiziral vohunsko mrežo, zbiral in pošiljal poročila, medvojnega sodelovanja z gestapom in kvizlinškimi formacijami. Tudi on je bil sodelavec, saj je *»bil že dvakrat verbovan in jih je obakrat dezinformiral in izdal. Priznava stvari, za katere ve, da imamo material in to bo tudi potrdil na sodišču. Verjetno pa ve še mnogo za Gorenjsko, kar nam ni povedal. Po obsodbi ga bomo skušali zlomiti in nato izkoristiti v kazenskem zavodu«*.¹⁶⁵

Alojzija Kreka so nameravali obtožiti predvsem medvojnega delovanja, torej sodelovanja z gestapom po direktivah SLS in Bitenca, organiziranja obveščevalne mreže v času okupacije na Gorenjskem in v Ljubljani, po koncu vojne pa naj bi se preko repatriacijske komisije poskušal vrniti, in sicer z nalogo protidržavnega delovanja po direktivah tuje obveščevalne službe. Njegovo stanje pa je bilo naslednje: *»Krek Alojzij je v zaporu zlomljen, priznava v glavnem vse. Pripravljen na procesu nastopati po naših navodilih. Na procesu ga bomo izkoristili zlasti za razkrinkavanje zvez četnikov z Gestapom in Bitenca samega. Po obsodbi ga bomo uporabili za delo v kazenskih zavodih. Je bolan za težko tuberkulozo in ne bo živel več ko dve leti po mnenju zdravnika, česar on ne ve. Ima sijajne zveze in možnosti za delo«*.¹⁶⁶

Janka Sokliča naj bi obtožili medvojnega sodelovanja z gestapom ter povojnega organiziranja kvizlinških formacij.¹⁶⁷ Marijo Kermc naj bi obtožili zbiranja špijonskih poročil, ki jih je preko Leniča¹⁶⁸ predajala Bitencu in s tem opravljala kurirske posle. Bila je *»zagrizena, na procesu bo priznala težko obtožnico«*.¹⁶⁹ Cirila Dimnika so nameravali obtožiti, da je zbiral špijonska poročila in jih preko Leniča predajal Bitencu ter vzpostavil zvezo z vohunom v Zagrebu. Sicer pa je Dimnik *»zakrknjen in vse taji. Priznava edino, da je Leniču dal podatke o OZNI«*.¹⁷⁰ Marija Križnič naj bi bila obtožena, da je v svojem stanovanju skrivala Bitenca ter zanj opravljala kurirske posle. Vse to naj bi *»priznala brez nadaljnega. Obsodili jo bomo več kot sestro Jožico Bitenc, ker je dejansko več vpletena v vso stvar«*.¹⁷¹ Jožico Bitenc pa so nameravali obtožiti podobno kot njeno sestro, vendar *»manj, ker je dejansko tudi manj vpletena v vso stvar. Majhna obsodba bo dobro vplivala na Bitenca, ker bo spoznal, da držimo besedo, da bomo otroke izpustili in ženo milo sodili«*.¹⁷²

V skladu s tem načrtom je bila obtožnica¹⁷³ tudi sestavljena in 7. aprila 1948 jo je javno tožilstvo LRS predložilo Vrhovnemu sodišču LRS. Na 24 straneh so Bitenčevo skupino obtoževali, da so že v času okupacije opravljali dejavnosti vohunjenja. Mirko Bitenc se je sestajal s šefi gestapa na Gorenjskem in z njimi sodeloval proti Narodno

¹⁶⁵ Prav tam, str. 105–106.

¹⁶⁶ Prav tam, str. 115–117.

¹⁶⁷ Prav tam, str. 118–119.

¹⁶⁸ Dr. Stanislav Lenič škofjski tajnik, ki je bil na procesu decembra 1947 zaradi vohunstva obsodjen na odvzem prostosti s prisilnim delom za dobo šestih let.

¹⁶⁹ ARS, AS 1931, šk. 553, Osnutek obtožnice, str. 107–108.

¹⁷⁰ Prav tam, str. 109–110.

¹⁷¹ Prav tam, str. 111–112.

¹⁷² Prav tam, str. 113–114.

¹⁷³ ARS, AS 1931, šk. 553, Obtožnica, str. 124–148.

osvobodilni vojski, prav tako naj bi pod »krinko t. i. četniške ilegale« sodelovali še Soklič, Žekar in Alojzij Krek. Po vojni pa naj bi kot pripadniki tuje vohunske službe izvajali dejanja, ki so imela za cilj »da se z nasiljem odpravi ljudska oblast in vzpostavi protiljudska vladavina politične in gospodarske odvisnosti od inozemstva«. Pobudnik tega njihovega zločinskega delovanja naj bi bil Miha Krek, predsednik Slovenskega narodnega odbora v Rimu. Po mnenju tožilstva je bilo to delovanje samo nadaljevanje protikomunističnega delovanja iz časa okupacije. Pri tem naj bi mu pomagala Andrej Glušič, ki je vodil oborožene formacije, Vladimir Vauhnik pa naj bi izdelal navodila za organiziranje oboroženih tolp in vohunsko delovanje proti državi. Obtožnica je Mirka Bitenca in skupino bremenila, da so vzdrževali glavni komunikacijski kanal med omenjenimi in šefi tujih obveščevalnih služb v Gorici in Trstu.

Prvo očitano dejanje je bilo, da naj bi člani Bitenčeve skupine po navodilih »iz tujine zbirali sami in po svoji špijonski mreži pošiljali podatke«. Pošiljali so poročila o političnem položaju (volitvah, nezadovoljstvu ljudstva, aretacijah), vojaška (podatki o Jugoslovanski armadi, obveščevalni službi, odpustih aktivnih oficirjev, dobavah orožja) in gospodarska poročila (o industriji, letališčih, cestah, železnicah, produkciji nafte v Jugoslaviji, prehrabeni položaj v Sloveniji), skratka, vse, kar bi lahko zanimalo tuje obveščevalne službe.¹⁷⁴ V obrazložitvi obtožnice še piše, da naj bi si po potrebi dejstva izmišljali in potvarjali z namenom »blatenja ljudske oblasti in političnih ter masovnih organizacij«. Preiskava naj bi tako potrdila, da so aktivnosti Bitenčeve skupine vsebovale elemente vohunstva, kar je tožilstvo sklepalo na podlagi objekta kaznivega dejanja, dejstva, da komunikacijski kanali segajo v tujino, od koder je vse vodeno in financirano, globoka konspirativnost, metode dela, šifre, javke itn.

Drugo očitano dejanje je bilo »organiziranje v skladu z vojno hujskaško propagando proti naši domovini oborožene tolpe v namenu upadanja in povzročenja neredov v FLRJ«. Bitenc je zato, in da bi organiziral obveščevalno mrežo, večkrat potoval v Slovenijo, na Koroško ter v Italijo in si zlasti ob posredovanju soobtoženega Žekarja prizadeval, da bi organiziral vojaške sedmorke in diverzantske trojke. Žekar naj bi ob neki priložnosti dejal, »češ da bi prihod 50 oboroženih banditov vplival na razpoloženje prebivalstva tako, da bi tolpa v kratkem narasla na 500 mož«. ¹⁷⁵ Bazo so osnovali v taborišču Senegalija v Italiji, oborožene tolpe pa naj bi oblikovali iz pobeglih domobrancev. Oborožili in izurili naj bi jih ob podpori oficirjev italijanskih »demokristjanskih« oboroženih enot. Po mnenju tožilstva je bilo sicer res, da je šlo za majhno skupino ljudi, toda preiskava naj bi ugotovila, »da so sami storili vse, da bi bila tolpa čim prej organizirana za izvrševanje zločinov proti naši domovini«.

Kot tretje jih je obtožnica bremenila, da so »pošiljali in inozemstvo poročila v katerih so pozivali na oboroženo intervencijo proti naši državi in na vmešavanje v njene notranje zadeve ter preko tujih špijonskih služb, vojaških komand in diplomatskih predstavništev prikazovali stanje v FLRJ kot vladavino terorja, nasilja, brezpravja in preganjanja vere«.

Dokaze za očitana dejanja so dobili s priznanji obtožencev, izjavami prič in doku-

¹⁷⁴ Razvidno iz ARS, AS 1931, šk. 553, utemeljitev obtožnice in seznam dokazil, str. 149–154.

¹⁷⁵ ARS, AS 1931, šk. 553, Obtožnica, str. 129.

menti. Seznam dokazil, ki ga je podpisal javni tožilec, je obsegal okoli 100 dokumentov, v njih pa najdemo zapisnike o zaslišanjih obtoženih, poročila, različna pisma, beležke, letake, sestavke itn.¹⁷⁶

Preiskava, ki je trajala štiri mesece, naj bi »brez dvoma« potrdila sume, da je bil glavni organizator inkriminirane vohunske organizacije Mirko Bitenc, zato je nosil glavno odgovornost za vsa kazniva dejanja te organizacije. Za ostale člane družbe pa naj bi bilo ugotovljeno, da je šlo v kazenskem delovanju obtožencev za organizacijo z enotno voljo in načrtom – torej izvajati vohunske aktivnosti proti FLRJ, organizirati oborožene tolpe in pripravljati tujo intervencijo. To je pomenilo, da so vsi obtoženci v okviru tega načrta zagrešili vrsto kaznivih dejanj. V smislu 27. člena so zato nosili vso odgovornost kot sotorilci, ne glede na to, ali so neposredno sami sodelovali pri izvršitvi teh kaznivih dejanj ali ne.¹⁷⁷

Zadnji del obrazložitve obtožnice je pomemben za razumevanje logike političnega nasilja v povojni Jugoslaviji. Zlasti značilno je sklicevanje na ljudstvo, v imenu katerega represivni organi obračunavajo z nasprotniki režima, in ostro blatenje osumljencev, še preden so bili obtoženi, ter stalno poudarjanje zločinske narave njihovih dejanj, da bi jih tako razčlovečili. Komunistična oblast se je dobro zavedala, da lahko preko sodnega aparata, ki ga je obvladovala, manipulira z ljudstvom. To je vidno na več mestih, npr., ko javni tožilec ugotavlja, da je namera združbe spodletela in da *»zaradi budnosti ljudstva ni uspelo pridobiti v svojo špijonsko mrežo drugega kot nekaj izkoreninjenih duhovnikov in gestapovskih agentov, izrabljajoč pri tem svojo družino in sorodstvo«*. Seveda pa to njihove krivde v ničemer ne zmanjša, *»kajti storili naj bi vse, da bi po navodilih iz tujine pridobili podatke. Ko so pa videli, da pri svojem izdajalskem delu nimajo nikake zaslombe pri ljudstvu, da ne bodo mogli uspešno motiti razvoja naše domovine in njene socialistične graditve, so radi svoje globoke mržnje do lastnega naroda vedno globlje padali v blato plačane špijonaže in izdajstva. S pomočjo mednarodne reakcije in za ceno izgube nacionalne neodvisnosti naših narodov so nameravali ponovno se polastiti oblasti in postaviti sistem protiljudske vladavine narodnega in socialnega zatiranja. V svoji bolni ambiciji, da se bodo s pomočjo tuje oborožene intervencije polastili oblasti, so preko tujih špijonskih služb dajali material za vojno hujskaško propagando mednarodne reakcije, hoteč z grožnjami neposredne vojne tujih sil proti FLRJ, ustvarjati vojno psihozo in zavreti delovni polet ljudskih množic pri izvršitvi petletnega plana, obnove in socialistične graditve FLRJ. Toda ljudske množice so že od prvega početka njihovega zločinskega delovanja sprevidele njihovo vohunsko in izdajalsko delo v službi tujih gospodarjev. Kajti v dveh letih svojega zločinskega delovanja ni mogla ta bedna skupina izkorinjenecov in izdajalcev naroda pridobiti za svoje špijonsko delovanje nikogar razen par protiljudskih duhovnikov katoliškega klera«*.¹⁷⁸

S svojimi dejanji naj bi člani Bitenčeve skupine kršili Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo, in sicer člene 3, 4, 9 in 11, zato je tožilstvo pozvalo, *»da*

¹⁷⁶ ARS, AS 1931, šk. 303, podrobneje gl. dokument: Seznam dokazil, str. 149–154.

¹⁷⁷ ARS, AS 1931, šk. 303, Obtožnica, v utemeljitvi, str. 145–148.

¹⁷⁸ Prav tam, str. 145–148.

*sodišče ugotovi vestno in točno krivdo vsakega posameznega obtoženca ter da izreče ostre kazni».*¹⁷⁹

Glavno razpravo je spremljala močna propaganda v časopisju. Že če samo preletimo naslove ter podnaslove jasno vidimo, v kakšnem tonu je ta potekala. Z uvodnim naslovom so nosilci oblasti sporočali; *Agenti tuje vohunske službe in organizatorji obožanih tolpa pred sodiščem*,¹⁸⁰ *Pred vrhovnim sodiščem LRS se je pričela razprava proti špijonu Bitencu in ostalim agentom tujih obveščevalnih služb*,¹⁸¹ nadaljuje se z razčlovečevalnim momentom, *Kot politične propalnice in narodni izkoreninjenjenci so se obtoženci vdinjali zahodnim imperialistom in za visoko plačilo vohunili za njihovo obveščevalno službo*,¹⁸² nato poudarjajo medvojno vlogo, *Obtoženi Mirko Bitenc, Alojzij Krek in Janko Soklič so bili med vojno agenti Gestapa*¹⁸³ in *Bitenc pa je pod težo dokazov priznal krivdo za umor 5 ljudi v Žireh*¹⁸⁴ ter se navezovali na vlogo Cerkve s člankom *Škofijski tajnik Lenič je kot priča razkril lažnost izjav Doklerja, Dimnika in Kernčeve*, serija poročil pa se zaključí z jasnim in glasnim opozorilom – *Naša država se bo energično očistila vseh vohunov in banditov*.¹⁸⁵

Glavna razprava se je odvijala v sodni dvorani Vrhovnega sodišča LRS z značilno »scenografijo«. Pod sliko predsednika Tita, ki je posebej ljudo oblast, je sedelo predsedstvo sodišča Matej Dolničar, Ludvik Gruden in Rihard Knez s tožilcem LRS Vladom Krivicem, nasproti so v prvih klopih sedeli obtoženci, takoj za njimi kot kulisa uniformirani policisti in na razpravo povabljeni ljudje. Zagovorniki obtoženih so bili: Jože Ilc, Ferdo Ludvik, Franc Leskovic, Anton Švigelj, Joahim Ražen, Vladimir Grosman in Janko Žirovnik.¹⁸⁶ Razprava se je začela 12. aprila 1948 zjutraj, ko je pomočnik državnega tožilca Martin Žalik prebral dolgo obtožnico. Nato je tožilstvo skušalo poudariti vlogo katoliške cerkve v tej zločinski dejavnosti, zato je bila prva zaslišana Marija Kermc, ki so ji očitali povezavo z ljubljanskim škofijskim tajnikom Leničem, nato pa še obtožena duhovnika Marijan Dokler in Vinko Zor.¹⁸⁷

Drugi dan razprave, 14. aprila, se je začel z zaslišanjem Radivoja Reharja, v katerem so Reharja prikazali kot vohuna, ki je »sestavljaj špijonska poročila na podlagi prisluškovanj razgovorov po javnih lokalih, delno pa jih je sam »fabriciral,« ter opozarjali na njegovo moralno sprijenost, češ »da je pokazal vso bednost človeka, ki je postal za denar tuji špijon«. ¹⁸⁸ Nato je bil zaslišan Ciril Dimnik, ki krivde ni v celoti priznaval, zato je novinar cinično zapisal, » da špijon Dimnik noče ničesar vedeti, se ne spominja, ali pa govori o lovu, ribolovu in britvicah«. Za njim je bil zaslišan prvoobtoženi Mirko Bitenc. Poudarjali so zlasti njegovo povezavo z že obsojenim Miho Krekom, in to, da

¹⁷⁹ Prav tam, str. 184.

¹⁸⁰ Slovenski poročevalec, 8. 4. 1948.

¹⁸¹ Slovenski poročevalec, 13. 4. 1948.

¹⁸² Slovenski poročevalec, 14. 4. 1948.

¹⁸³ Slovenski poročevalec, 15. 4. 1948.

¹⁸⁴ Slovenski poročevalec, 16. 4. 1948.

¹⁸⁵ Slovenski poročevalec, 17. 4. 1948.

¹⁸⁶ Slovenski poročevalec, 13. 4. 1948.

¹⁸⁷ Slovenski poročevalec, 13. 4. 1948.

¹⁸⁸ Slovenski poročevalec, 14. 4. 1948.

je poskušal s tujo pomočjo organizirati oborožene trojke in sedmorke. Popoldne je bil kot domnevni član ene izmed trojk zaslišan Albin Sirk, ki je zanikal vso krivdo, a ga je Bitenc postavil na laž. Nato so razpravo ob zaslišanju Bitenca preusmerili na njegovo medvojno protikomunistično delovanje, s katerim je nadaljeval po vojni. Novinar je na tem mestu izgubil kakršno koli vero v obtožence, saj je ugotavljal: »Taka je fizionomija teh ljudi, ki stoje danes pred sodiščem. Ne samo to, namesto da bi se oni danes pred sodiščem pokazali, da je vendarle v njih ostalo še nekaj človeškega, da je v njih ostal še košček morale, nasprotno, še danes skušajo pred sodiščem krivdo za te ogabne zločine pred slovenskim narodom zagovarjati in se izvijati na razne farizejske načine, misleč, da bodo mogli kogarkoli s tem preslepiti. Mislim, da se globoko varajo«. ¹⁸⁹ Ko je obtoženi Krek poskušal zmanjšati krivdo svojega medvojnega delovanja s tem, da se je izgovarjal na svojo mladost, je tožilec pripomnil, »da zaradi premajhnega »kulturnega obzorja« ni mogel sprevideti, da je zločin sodelovanje z okupatorjem«. ¹⁹⁰ Za njim je bil zaslišan še Janko Soklič, po tem pa se je razprava nadaljevala z dokaznim postopkom, branjem dokumentov in zasliševanjem obremenilnih prič Marije Rant in Štefana Železnikarja.

Zadnji dan glavne razprave je bil kot priča zaslišan še škofov tajnik Stanko Lenič, ki je potrdil, da je bil posrednik poročil. Sledila so branja pisem, ki naj bi dokazovala določene povezave elaboratov (npr. *Slovenci v borbi za svobodo v dobi okupacije*) in letakov. Zlasti letak *Slovencem za novo leto 1948* je predsednik sodišča prikazoval kot vohunsko in petokolonaško delo, pri čemer je Bitenc odgovoril, da je bil njegov namen res sprememba režima. Ob koncu dopoldanskega dokaznega postopka je predsednik sodišča prebral še izjavi prič o domnevni Bitenčevi krivdi za umor petih ljudi v Žireh ¹⁹¹ ter izpovedi nekaterih drugih prič.

Po končanem dokaznem postopku je popoldne sodišče in ljudstvo znova nagovoril javni tožilec Krivic. V zaključnem nagovoru je sprva še enkrat opozoril na bistvo procesa: »Že proces proti Rupniku, Rožmanu, Kreku in drugim je razkril pred slovenskim narodom in pred vso svetovno javnostjo njihovo zločinsko in izdajalsko vlogo. Pokazalo se je, da je pobegli Krek vodja vsega narodnega izdajstva in glavni organizator vseh vojaških in propagandnih akcij proti slovenskemu narodu. Vloga belogardizma, četništva in katoliške Cerkve je že doslej popolnoma razkrinkana s procesi proti Rupniku, Mihajloviću, Stepincu Nagodetu in drugimi. Sedanji proces pa ponovno in še bolj nazorno dokazuje zločinsko vlogo obsojenega vojnega zločinca Mihe Kreka v času okupacije, njegovo odgovornost za zločine belogardističnih in četniških organizacij na vsem slovenskem ozemlju in njegovim sodelovanjem z Gestapom, kakor tudi vlogo Cerkve«. ¹⁹² Nato se je osredotočil na Bitenčevo skupino in ugotavljal, da so bile vse točke »brez dvoma«

¹⁸⁹ Slovenski poročevalec, 15. 4. 1948.

¹⁹⁰ Prav tam.

¹⁹¹ Drugo plat zgodbe razkriva Zaveza, št. 9: 13. septembra so četniki Gorenjskega in Notranjskega odreda prišli na partizansko ozemlje v Žiri. Pohod je vodil kapetan Kuhar, prisoten je bil tudi Bitenc, zato naj bi bil kriv za smrt zdravnika dr. Demšarja in štirih Žirovcev, ki so jih četniki tedaj ustrelili. — Zadnja pot v Slovenijo.

¹⁹² Ljudska pravica, 17. 4. 1948.

dokazane in potrjene, še več, »razprava je dokazala celo vrsto dejstev, da bi bilo nujno treba obtožnico še razširiti«. Utemeljenost obtožbe, torej osnovna odgovornost tistih, katerim na Bitenčevem procesu sploh ni bilo sojeno (Miha Krek, Vauhnik, Glušič, Rožman), ter kolektivna in individualna odgovornost pripadnikov Bitenčeve skupine je bila po tožilčevem mnenju v glavni razpravi in preiskavi dokazana s popolnimi in delni priznanji obtožencev, številnimi dokumenti, zaslišanji prič, zaplenjenim orožjem, radioaparati in drugimi predmeti.

Nato je tožilec podrobneje govoril še o vsakem od obtoženih. Za Bitenca je menil, da je trhllost njegovega zagovora dokazovala neiskrenost in zakrknjenost »zločinca«. Za Reharja je bila značilna neiskrena globoka skesanost. V njegov zagovor pa je pripomnil, da je delal zločine zaradi materialne stiske in pritiska, kar je značilno »za skrajno pokvarjenost značaja in miselnost obtoženega«. Za Žekarja je dejal, da je značilna njegova igrana naivnost in nevednost ob »istočasnih velikih ambicijah za firersko vlogo. Tipičen gestapovski agent, ki nadaljuje svoje početje še po vojni in služi novim gospodarjem. Pred sodiščem se je pokazal zakrknjenega«. Soklič naj bi bil globok zakrknjen gestapovec še pred sodiščem, Alojzija Kreka je označil za nekdanjega gestapovca, ki se sklicuje na vzgojo in mladost in da se »farizejsko, licemersko navidezno kesa«. Sirk je bil skrajno »ciničen zločinec fašističnega tipa«. Dokler je bil redek primer »notoričnega lažnivca«, Dimnik je igral »neobveščenege, neinteligentnega in naivnega človeka, je zakrknjen in neiskren«, Zor pa je priznal zločine le delno, hkrati pa je obžaloval prekršitev obveznosti duhovniške lojalnosti. Za Kernčevo, Križničevo in Bitenčevo je predlagal, naj sodišče pri odmeri kazenske odgovornosti upošteva njihovo delno priznanje in obžalovanje ter ožje sorodstvo oz. zakonske odnose. Za ostale pa je pozval sodišče k ostremu kaznovanju, saj so svojo zločinsko medvojno početje nadaljevali v povojno obdobje, ko je »cel narod prižemalo delo za petletni plan in socialno zgraditev naše mlade, svobodne in tako miroljubne domovine«. Zaključil pa je z jasnim opozorilom vsem potencialnim nasprotnikom, »kaka usoda jih čaka, če ne nehajo svojega zločinskega početja«. Novinar Slovenskega poročevalca je ob tem še pripisal, da je občinstvo v dvorani sprejelo govor javnega tožilca z »burnim odobravanjem«. ¹⁹³

Šele tretji dan glavne razprave so se lahko prvič oglasili tudi branilci. Ferdo Ludvik je v zagovor Reharju izjavil, da je pod pritiskom prejemal denar tujih obveščevalnih služb, ker je bil »v pravcatem stanju nujne sile, ker zaradi slabosti svojega značaja ni mogel odoleti temu pritisku«. Sokličev branilec je izjavil, da njegov klient ni bil četniški likvidator, kar so trdile priče. Doklerjev zagovornik Fran Leskovec je gradil obrambo na tem, da Dokler niti ni vedel, da so bila poročila poslana tujim obveščevalnim službam, in da je sodeloval »iz naivnosti« ter »da je po nesreči prišel skupaj s človekom, ki je hotel te njegove ideološke stvari izrabiti«. Dimnikov branilec Vladimir Grosman je gradil obrambo na nevednosti obtoženega in »da je prišel k Leniču le tožit, češ da še nima nobene službe, iskat pomoč, da pa ga je Lenič povlekel v obveščevalno službo«. Krekov in Krnčev zagovornik Žirovnik pa je dejal, da so bile »Krekove izpovedi resnično kesanje« in da je vse to počel, ker »o komunizmu in socializmu ni imel nobenega pojma«. Na vse

¹⁹³ Slovenski poročevalec, 17. 4. 1948.

to je zopet z veliko mero ciničnosti odgovoril javni tožilec. Zatem je dal predsednik sodišča zaključno besedo obtožencem.¹⁹⁴

Mirko Bitenc, ki se je verjetno zavedal, da bo obsojen na smrt, je dejal: »Zavedam se svoje krivde in svojih dejanj, ki sem jih storil. Zavedam se, da so dejanja proti narodu, proti državi, proti žrtvam tako velika, da pričakujem oziroma se smatram za krivega tolikih dejanj, da moram pričakovati hudo obsodbo. Javnost samo še želim prositi odpuščenja za vse žrtve, ki sem jih zakrivil«. Rehar je hotel prikazati, da se v resnici kesa in je dejal, da obžaluje vse, kar je storil: »Moj greh je grd in velik, pričakujem strogo kazen«. Dokler je zanikal obtožbo vohunstva, čeprav je dejal, »da se zaveda svoje krivde in da obžaluje kar je storil napačnega«. Žekar, Kernčeva in Križničeva so izjavili, da se zavedajo svoje krivde. Zor in Bitenčeva sta prosila za »milostno sodbo«, Krek in Soklič pa sta krivdo za očitana dejanja v sklepnih nagovorih zanikala.¹⁹⁵

16. aprila 1948 ob 18. uri se je »v razpravni dvorani in pred sodno palačo zbrala večtisočglava množica, ki je z zadoščanjem in odobravanjem sprejela pravično sodbo, izrečeno v imenu svobodoljubnega in suverenega ljudstva«. ¹⁹⁶ Dejanja, očitana v obtožnici, naj bi bila vsa potrjena, vsi so bili spoznani za krive in obsojeni.¹⁹⁷ Bitenc in Soklič sta bila obsojena na smrt z ustrelitvijo, drugi na kazen odvzema svobode s prisilnim delom; Rehar, Žekar in Alojzij Krek dosmrtno, Sirk za dobo 20 let, Dokler 18 let, Dimnik 14 let,¹⁹⁸ Zor in Kernčeva na osem let, Križničeva za dobo treh let, Bitenčeva pa na dve leti odvzema prostosti. Vse je doletela še trajna ali večletna izguba državljanских pravic, Dimnika kazen zaplembe premoženja, Sirka pa po prestani kazni izgon iz države, ker je bil italijanski državljan in je sicer je živel v Gorici.¹⁹⁹ Bitenca in Sokliča so usmrtili 10. junija 1948. Zor je bil pomiloščen in 11. januarja 1951 izpuščen, Dokler pa je bil izpuščen 28. novembra 1955.²⁰⁰

Kratek prelet izbranih političnih sodnih procesov in podrobnejša analiza dveh značilnih tipov sodnih procesov v dveh avtoritarnih obdobjih Jugoslavije pritrjujeta dejstvu, da lahko oblast preko obvladovanja represivnega aparata uporablja sodne procese kot eno izmed najpomembnejših orodij državnega nasilja zoper svoje dejanske ali potencialne politične nasprotnike. Analiza sodnih procesov nam omogoča prepoznati logiko in mehanizme državnega nasilja ter s strani nosilcev oblasti zaželeno družbeno-politično okolje. Politični sodni proces proti Tepinčevi skupini v

¹⁹⁴ Prav tam.

¹⁹⁵ Slovenski poročevalec, 17. 4. 1948.

¹⁹⁶ Ljudska pravica, 18. 4. 1948

¹⁹⁷ ARS, AS 1931, šk. 553, Obsodba, str. 829–856.

¹⁹⁸ Dr. Božo in Marko Dimnik, sinova Cirila Dimnika, sta leta 1990 pri Vrhovnem sodišču RS vložila zahtevo za obnovo kazenskega postopka zoper to odločitev, kjer sta navedla, da je šlo pri ing. Dimniku za skonstruirano obtožbo in sodbo. Vrhovno sodišče je njuno vlogo sprejelo in ji ugodilo. Sodba je bila razveljavljena. — Zadnja pot v Slovenijo.

¹⁹⁹ Albin Sirk je sicer kmalu »navidezno« pobegnil oz. je bil predan italijanskim policistom v Gorici, ki so ga izpustili. Tu je nato svobodno živel in deloval. Več o njegovem povojnem delovanju v spominih: Albin Sirk: Življenje na nitki : prigode trdoživega Brica po prvi in po drugi svetovni vojn. Gorica 2003.

²⁰⁰ Griesser-Pečar, Cerkev na zatožni klopi, str. 209.

predvojni Jugoslaviji je bil tako eden izmed številnih v seriji političnega nasilja proti komunistom, ki jih je kraljeva oblast imela za realno in potencialno nevarno grožnjo. Že relativno zgodaj je bila vzpostavljena paradigma kaznovanja komunistov, ki se je bolj ali manj ohranjala do napada sil Osi na Jugoslavijo aprila 1941, oblast pa je po potrebi zaostrovala ali zmanjševala njeno ostrino. Vendarle pa lahko rečemo, da je šlo v predvojni Jugoslaviji bolj za odgovor oblasti na delovanje tedanjih političnih nasprotnikov oz. tistih, ki so kršili Zakon o zaščiti države, kot pa za namerno in premišljeno težnjo po preoblikovanju družbeno-političnega prostora. Šlo je za ohranitev dotedanje oblasti, kar je razvidno tudi iz dejstev, da je oblast sodne procese prirejela pretežno v tajnosti in brez širše propagande.

Pri povojnih sodnih procesih je bila represija hujša, saj so se odvijali v zaostrenih razmerah vojne izkušnje, maščevalnih obračunavanj in globoke družbeno-politične preobrazbe oz. socialistične revolucije. To pa je pomenilo, da so bile obtožbe političnih deliktov pogostejše, težje, izrečene sodbe pa temu primerno višje. Nova komunistična oblast si je s preoblikovanjem državne oblastne strukture in podreditvijo represivnega aparata zagotovila proste roke pri izvajanju svoje politike. S tem je na široko odprla vrata oblastni samovolji, povečala nevarnost kršenja osnovnih človekovih pravic in modernih pravnih določil ter povečala možnost zlorab sodnih procesov za obračunavanja z nasprotniki ali doseganja političnih ciljev. Proces proti Mirku Bitencu in skupini je eksemplaričen primer režiranega političnega sodnega procesa, ki je bil uporabljen za krepitev legitimnosti ljudske oblasti, obračun s političnimi nasprotniki, vpletanja osovraženih skupin (npr. Cerkev) ter hkrati ustrahovanje drugih potencialnih nasprotnikov. Sodna dvorana je bila prizorišče za spektakel, medij, kjer so se kovala nova razmerja moči. Z uporabo različnih oblik obtožb medvojne kolaboracije in povojnih obveščevalno-terorističnih aktivnosti se je poskušalo »sveže rane« po prestani tragediji druge svetovne vojne preusmeriti na druge ljudski oblasti sovražne osebe.

Pri analizi političnih sodnih procesov predstavlja velik problem dostopnost virov. Na osnovi ohranjenih dokumentov in časopisnih poročil sodnega procesa proti Tepinčevi in Bitenčevi skupini je zelo težko soditi o dejanski krivdi obtoženih. Lahko rečemo, da so po vsej verjetnosti očitana dejanja do določene mere utemeljena, toda do kolikšne mere, je stvar interpretacije. Protidržavno delovanje je v vseh državah, zlasti pa v kriznih razmerah, najostreje preganjano kaznivo dejanje. Kar je problematično pri vsem tem, je način izvedbe dokazovanja takšnih dejanj. Priznanja obtožencev so dokazila močno dvomljive narave, saj je težko z gotovostjo trditi, v kolikšni meri so bila priznanja obtožencev, ki so bili po vsej verjetnosti izpostavljeni različnim oblikam psihičnega in fizičnega nasilja, izsiljena ali ne. Obtoženci so večkrat priznavali tudi iz strahu.

Pri prebiranju dokumentov povojnih političnih sodnih procesov bode v oči zlasti ostrina pritiska na obtožence, ki se izraža v značilnem izrazoslovju z večkratnim poudarjanjem zaničljivosti njihovega početja, s sklicevanjem na ljudstvo in v osebnem poniževanju obtoženih. Namen takšnega početja je bil zlomiti obtožence in vplivati na posredne subjekte represije, torej manipulacija širše javnosti. Z aktivacijo primar-

nih čustev se je obtožene razčlovečevalo, ustvarjalo čustveno distanco in jih s tem lažje obsojalo na visoke kazni. Posredno pa je oblast javnosti in potencialni opoziciji predstavljala nove pričakovane vzorce političnega in družbenega obnašanja ter način sankcioniranja nezaželenega obnašanja.

Žiga Koncilija

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF POLITICAL JUDICIAL TRIALS: TRIALS AGAINST THE GROUPS OF PAVEL TEPINA (1935) AND MIRKO BITENC (1947)

S u m m a r y

In the eternal struggles for power, political judicial trials represent one of the main manifestations of political violence or repression. They are carried out by the state authorities, that is, the political elites controlling the state repression apparatus: (political) police, security and intelligence services, and justice administration (criminal justice system, courts, prosecution). Apart from extrajudicial executions and other more extreme forms of political violence, political judicial processes represent a tool which may be an equally or even more useful means of retaliating against potential or actual political opponents due to a wide range of the more indirect forms of their instrumentalisation. The courtroom as a symbolic battlefield where the arguments of the persecuted and the opposing »untouchable« socio-political system clash does not only provide an elegant opportunity for the removal of political opponents. It can also serve as an efficient means of manipulating the indirect subjects of political judicial processes: the potential political opponents, who represent an obstacle in achieving the pursued political goals, as well as the wider public. We can observe various shapes and forms of political judicial processes in almost all historical periods and socio-political systems.

We can start talking about political judicial trials in Slovenia after the beginnings of organised political activities – after the establishment of Slovenian political movements and parties in the second half of the 19th century. In the period of the Kingdom of SCS / Yugoslavia, especially communists as the main political opponents were tried in Slovenia. Communists had been the subject of state repression almost since the beginning of the Kingdom (the so-called *Obznana* or “Announcement” was adopted on 29 December 1920), but the authorities intensified the pressure against them especially after the introduction of King Alexander’s Dictatorship on 6 January 1929. The trial against Pavel Tepina and 28 co-defendants, taking place at the District Court of Ljubljana (April 1935) and in front of the Court for the Protection of State in Belgrade (March 1935), was a characteristic example of a political judicial process against communists in this period. Due to their membership in the Communist Party of Yugoslavia, communist propaganda, courier activities and other related criminal offences and misdemeanours the defendants were sentenced to jail from one to four years and strict prison from a few months to three years. The judicial trial against Tepina’s group was only one example of an ongoing political violence against communists. Nevertheless, we can state that in the pre-war Yugoslavia these judicial processes were an attempt of the contemporary authorities to stay in power, which is also apparent from the fact that they were mostly carried out in secret and without large-scale propaganda. In other words, they were a response of the regime to the activities of the contemporary political opponents or those who violated the State Protection Act rather than an intentional and thoughtful aspiration to transform the socio-political space, which was characteristic of the post-war period.

During the post-war political judicial trials in Slovenia repression was significantly worse, as these processes took place in the intense circumstances of the recent war experience, vengeful retribution and profound socio-political transformation or socialist revolution. Accusations of political offences were more frequent, more serious, and the sentences were thus more severe. It is estimated that between 20,000 and 25,000 people were tried at these judicial processes, which represented one of the main tools for the retaliation against the captured occupiers, their collaborators, as well as against actual or potential political and class-related opponents in the context of the post-war purge. The political

judicial trial against Mirko Bitenc and 11 co-defendants, taking place in April 1948 at the Supreme Court of the People's Republic of Slovenia in Ljubljana, was only a single example in a range of trials taking place until the beginning of the 1950s, when the repression started to subside. The charges of wartime collaboration, establishment of connections with the political emigration after the war as well as espionage and terrorist activities were an attempt to ascribe the »fresh wounds« after the tragedy of World War II to individuals opposing the people's authorities. Thus the carefully planned trial against Mirko Bitenc was, besides retaliating against the actual political opponents, also used to strengthen the legitimacy of the people's authorities and implicating other hated groups (for example the Church), while the severe sentences (two death sentences) were also meant to intimidate all other opponents of the people's authorities.

1.02
Prejeto

UDK: 323.281(497.5) "1945/1990"

Zdenko Radelić*

Represija na Hrvaškem po drugi svetovni vojni¹

IZVLEČEK

Represija je bila pogojena z naslednjimi bistveni elementi in je iz njih izhajala: zmaga v vojni, obnova Jugoslavije, reševanje nacionalnega vprašanja ter izvedba revolucije, kar pomeni, da so bile vojne žrtve zmagovalcev vzrok maščevanja in povračilnih ukrepov, toda najbolj pomembni za oblikovanje represivnega sistema so bili revolucionarni cilji, zaradi katerih je KPJ obračunala z razrednimi, ideološkimi in političnimi nasprotniki ter tekmeci.

Ključne besede: Hrvaška, Jugoslavija, Komunistična partija Jugoslavije, komunistična revolucija, OZNA (Organizacija za zaščito narodalljudstva), UDBA (Uprava državne bezbednosti/ varnosti)

ABSTRACT

REPRESSION IN CROATIA AFTER WORLD WAR II

The repression originated and stemmed from the following essential elements: victory in the war, restoration of Yugoslavia, solving the national question and carrying out the revolution. This means that the casualties suffered during the war by the victorious side resulted in vengeance and retaliatory measures. However, revolutionary goals were most important for the formation of the repression system – in order to achieve these goals, the Communist Party of Yugoslavia retaliated against class-related, ideological and political opponents and rivals.

Keywords: Croatia, Yugoslavia, Communist Party of Yugoslavia, communist revolution, OZNA, UDBA

Uvod

Izpostavljam le nekaj bistvenih elementov, ki so vplivali na izgradnjo represivnega sistema pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), in ki se med seboj

* Dr., znanstveni svetnik, Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, HR – 10000 Zagreb; e-naslov: zdenko@radelić.com

¹ Članek je nastal na podlagi članka Zdenko Radelić: Rat, država, nacija i revolucija : bitne pretpostavke komunističke represije u Hrvatskoj. V: Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj : zbornik radova. Zagreb 2012, str. 21–49.

prepletajo: vojna zmaga, obnovitev Jugoslavije, reševanje nacionalnega vprašanja ter revolucija. Z drugimi besedami, vojne žrtve na zmagovalni strani so bile glavni vzrok povračilnih ukrepov in maščevanja, pregon separatistov, izgon Nemcev in razširitev jugoslovanske meje na zahodu ter odhod istrskih Italijanov pa so bili posledica razglašanja jugoslovanskih državnih interesov, ki so temeljili na reševanju nacionalnih vprašanj južnoslovanskih narodov. Še posebej močno pa so na oblikovanje represivnega sistema vplivale revolucionarne spremembe, ki jih je uvajala KPJ. Ta se je ves čas komunistične Jugoslavije ukvarjala z razrednimi, ideološkimi in političnimi nasprotniki ter tekmeci.

Kraljevina Jugoslavija in Neodvisna država Hrvaška (NDH): ustaši, partizani in četniki

Ustaši so NDH ustanovili na delu razbite Kraljevine Jugoslavije, pri čemer so se sklicevali na zgodovinska, državno-pravna in nacionalna načela. Bistvene značilnosti ustaške organizacije so bili kult hrvaške države, antijugoslovanstvo, antisrbstvo, antikomunizem, avtoritarnost, militarizem in nedotakljivost vodje. Šovinistična diskriminacija in pregoni Srbov so bili ukrepi, s katerimi je ustaška organizacija nameravala učvrstiti državo. Dejstvo, da so ustaši ustanovili državo s pomočjo Kraljevine Italije in Tretjega Reicha, je bilo odločilno za njen podrejeni položaj kakor tudi za izgubo velikega dela hrvaškega teritorija in za izvajanje rasističnih ukrepov proti Romom in Judom. Hkrati pa je ta država priključila obsežna območja Bosne in Hercegovine. Po nemških podatkih je v NDH živel skoraj dva milijona Srbov, 700.000 Bošnjakov (Muslimanov), 150.000 Nemcev, 70.000 Madžarov itd.²

Razen partizanov pod vodstvom komunistov so v uporu proti NDH in njenim tujim zaveznikom sodelovali tudi pristaši Kraljevine Jugoslavije, člani predvojnih četniških organizacij kakor tudi drugi zagovorniki centralizma. Zagovarjali so srbstvo in Jugoslavijo ter obtoževali Hrvate zaradi izdaje. Vlada Kraljevine Jugoslavije v emigraciji je četnike imela za svojo vojsko z imenom Jugoslovanska vojska v domovini. Toda podporo so imeli skoraj izključno med Srbi. Veliko četniških enot je bilo pasivnih, postopoma pa so zaradi skupnih protikomunističnih interesov začele sodelovati z okupatorjem in ustaškim režimom.

KPJ je jugoslovansko usmeritev mnogih prebivalcev, ustaški teror proti Srbom kakor vsak drug teror in rasistične pregone, srbsko množično zavrnitev hrvaške države ter močno protiitalijansko in protinemško usmeritev združila s svojimi revolucionarnimi cilji.

² Dostopno na Nezavisna država Hrvatska - Wikipedija, http://hr.wikipedia.org/wiki/Nezavisna_Dr%C5%BEava_Hrvatska#Zemljopisno_podru.C4.8Dje, 3. .3. 2013.

Maščevanje nad vojnimi poraženci in obračun s političnimi tekmeci

Maščevanje nad pripadniki poražene vojske in državnega aparata je sovpadalo z mnenjem, da je treba obračunati z vsemi možnimi nasprotniki, pa tudi s tistimi, ki bodo verjetno nasprotovali načrtovanim revolucionarnim ukrepom. Takšno radikalno politiko ilustrira depeša načelnika Ozne (Oddelek za zaščito naroda) Aleksandra Rankovića, ki je 15. maja 1945, nezadovoljen zaradi premalo pobitih, od hrvaške Ozne zahteval, da dela »hitro in odločno«, tako da »se vse konča v prvih dneh«.³

Toda maščevalno-revolucionarno politiko so najbolj odkrito zastopali pripadniki Ozne v Slavoniji. O njihovem radikalnem stališču, da je treba likvidirati ne samo tedenje, ampak tudi potencialne sovražnike, priča pismo visokega funkcionarja Ozne, ki je raziskoval primere likvidacij, svojim nadrejenim, napisano februarja 1945: »*Brez velikih pomislekov je treba likvidirati vse tiste, za katere vemo, da so sovražniki in ki nam bodo zagotovo nasprotovali.*«⁴

Tako je Ozna 6. korpusa ob koncu leta 1944 ubila 198 nekdanjih pripadnikov Oboroženih sil NDH, pa tudi nekaj pripadnikov drugih vojsk, ki so se odzvali na amnestijo Vrhovnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (NOV in POJ) s 15. septembra 1944.⁵ Priporočilo prej omenjenega visokega funkcionarja oznovcem 6. korpusa NOV in POJ, da je za »vse likvidacije potrebno zahtevati odobritev od zgoraj«, dokazuje, da je Ozna poskušala zajezi samovoljo pri kaznovanju ujetnikov.⁶ Toda oblasti te samovolje niso strogo kaznovale, ampak so jo celo tolerirale.

Ozna je tudi sama organizirala likvidacije. Tako je član Sodnega oddelka Glavnega štaba NOV in PO Hrvaške poročal Centralnemu komiteju Komunistične partije Hrvaške (CK KPH) 17. januarja 1945, da so pooblaščenca Ozne dobili navodila o likvidacijah.⁷ Takšna navodila je pred koncem leta 1944 ali pa v začetku leta 1945 dobila npr. Ozna za »kninski sektor«. V »duhu te direktive« je bilo na območju Dalmacije »likvidirano določeno število ljudi«.⁸ V bližini Knina so po nalogu Ozne tako partizanske enote postrelile veliko ujetnikov.⁹ Podobno kot v Dalmaciji je Ozna v Slavoniji še posebej skrbelo, ker so likvidacije ujetnikov brez sojenja »izkoriščali reak-

³ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946 : dokumenti, knj. 1. Slavonski Brod 2005 (dalje Partizanska i komunistička represija, 1), str. 113; Josip Jurčević: Bleiburg : jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima. Zagreb 2005, str. 269.

⁴ V originalu: »Bez mnogo skrupula treba likvidirati sve one za koje znamo da su nam neprijatelji i koji će sutra biti protiv nas.« V: Partizanska i komunistička represija, 1, str. 54, Ozna III VI. Korpusa (Poročilo o razlogih za likvidacijo). Dokument je datiran s 1. 2. 1945.

⁵ Prav tam, str. 73, Poročilo Odseka za oblast 6. korpusa Ozne, 25. 1. 1945.

⁶ Prav tam, str. 54.

⁷ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946 : dokumenti : Dalmacija, knj. 4. Slavonski Brod 2011 (dalje Partizanska i komunistička represija, 4), str. 288. Poročilo Draga Despota, 17. 1. 1945.

⁸ Prav tam.

⁹ Hrvatski državni arhiv, 1491, Odjeljenje za zaštitu naroda Hrvatske (HR-HDA, 1491, Ozna Hrvaške), 30/4.0.6.1., Poročilo 3. odseka Ozne za Hrvaško komisarju GŠH, 13. 4. 1945.

cionarji«, med ubitimi pa so bili tudi simpatizerji partizanskega gibanja.¹⁰ Na split-skem območju pa je poveljnik nekega taborišča pripadnikom Ozne predal »okrog 350 zapornikov«, ti pa so jih nato usmrtili.¹¹ Tudi iz taborišča na reškem območju, kjer je bilo več kot tisoč ujetnikov, so »do zdaj« usmrtili okrog 120 ljudi.¹²

V začetku maja 1945 so pri Prvi armadi ustanovili »centralizirani aparat«, ki bi deloval v Ozni za mesto Zagreb, druga polovica pa bi ustanovila center pri diviziji. Poslali so navodilo, da naj brigade vojne ujetnike »čistijo« kar »na kraju samem« in da višjim organom pošiljajo samo tiste, ki jih zaradi vojnih obveznosti ne utegnejo likvidirati. *»Odnos do ujetih oficirjev in ujetnikov bo takšen, kot so prejšnja navodila. Oficirje čistite vse po vrsti, razen če za nekoga sprejmete od Ozne ali Partije sporočilo, da ga ni treba likvidirati. Sploh pa morata biti v čiščenju in likvidacijah neusmiljeni.«*¹³

Na območju Nove Gradiške je maja 1945 tamkajšnja Ozna izvajala likvidacije »brez sojenja«. »Neke ljudi« je postrelilo tudi Pooblaščenstvo Ozne 9. brigade 10. divizije, ki je delovalo na tem območju. Zakopali so jih tako plitko, da so »posamezni deli teles štrleli iz grobov«. Oblasti so predvsem skrbele politične posledice pobojev, ker je »reakcija« razširila govorice, da »mi delamo enako kot ustaši«.¹⁴

Z območja Banovine je junija 1945 tamkajšnja Ozna poročala Ozni za Hrvaško o nekontroliranem maščevanju vojaških enot, ki ga sama ni uspela ustaviti. Tako so blizu vasi Knezovljani pri Kostajnici likvidirali 194 ujetnikov.¹⁵

V poročilu Ozne za Hrvaško julija 1945 o zajetih hrvaških domobranskih in ustaških častnikih se izraz »riješeno« (rešeno) v glavnem uporablja za tiste, ki so bili pobiti brez sodbe sodišča ali pa z njo. *».../ V NDH je bilo v zadnjem obdobju 5-6 tisoč aktivnih in okrog 8.000 rezervnih domobranskih ter okrog 2.500 do 3.000 ustaških oficirjev. Vsi so v večini ujeti v Sloveniji in če niso bili takoj rešeni, so transportirani v Srem. .../ V Zagrebu se je maja prijavilo 2.882 domobranskih oficirjev. Od tega je 1.607 aktivnih in 1.275 rezervnih. Polovica je že rešena, dosti pa je poslanih v taborišča. Ostali prijavljeni so bili podoficirji, razni žandarji, policisti, ustaši itd, vseh skupaj 17.000. Večina teh je tudi rešena, a ostali so v postopku.«*¹⁶

¹⁰ HR-HDA, 1491, Ozna Hrvaške, 30/35, Poročilo Poverjeništvu Ozne za okraj Županja Pooblaščenstva Ozne za Okrožje Brod, 2. 5. 1945.; HR-HDA, 1220, CK SKH, Vojaška komisija, 10. 7. 1945.

¹¹ Partizanska i komunistička represija, 1, str. 56-71, Poročilo Draga Desputa, 17. 1. 1945.

¹² HR-HDA, 1491, šk. 7, 30/12-2, knjiga depeš, 23. 5. 1944.- maj 1945, Ozna za Hrvaško Primorje – Ozni Hrvaške, 25. 4. 1945.

¹³ V originalu: »Stav prema zarobljenim oficirima i zarobljenicima važi prema ranijim uputstvima. Oficire čistite sve redom, osim ako za nekoga dobijete od OZN-e ili partije da ga ne treba likvidirati. Uopšte u čiščenju i likvidiranju treba biti nemilosrdan.« V: Mitja Ferenc: (Zle) Huda jama : Zločin u rudarskom oknu Barbara rov u Hudoj jami kod Laškog. V: Hereticus, 2011, št. 1-2, str. 37-53, tu str. 49. Navodilo 3. oddelka Ozne 1. armade pooblaščenecem v divizijah, 6. 5. 1945.

¹⁴ Prav tam, str. 149-151, Poročilo OK KPH Nova Gradiška, 2. 6. 1945.

¹⁵ Partizanska i komunistička represija, 1, str. 157-159; Poročilo Ozne za Okrožje Banija Ozni za Hrvaško, 6. 6. 1945.

¹⁶ V originalu: *».../ U NDH bilo je zadnje vrijeme 5-6 hiljada aktivnih i oko 8.000 rezervnih domobranskih te oko 2.500 do 3.000 ustaških oficira. Svi su većinom zarobljeni u Sloveniji i u koliko nisu odmah riješeni, transportovani su u Srijem. .../ U Zagrebu se prijavilo u maju 2.882 domobranskih oficira. Od toga 1.607 aktivnih i 1275 rezervnih. Polovica je već riješena, dosta je poslano u logore.*

Iz poročila javnega tožilca Hrvaške julija 1945 vidimo, da je Ozna dovolila usmrnitev okrog 300 ujetnikov od 1700, ki jih je zajela 2. armada: »Tako npr. II. Armada pošilja 1.799 ujetnikov za to, da se jih likvidira. Ozna za Hrvaško pa je medtem javila, naj se likvidirajo samo zločince, in na tej osnovi se jih likvidira okrog 300«¹⁷

Javni tožilec 2. armade je julija poročal, da je skupina 3.000 ujetnikov, ki so bili »ustaši, klavci, žandarji in policisti«, bila poslana iz Slavonske Požege v Novo Gradiško z namenom, da se vse postreli.¹⁸

Znano je število obsodb Divizijskega vojnega sodišča v Bjelovarju v času od maja do konca avgusta 1945. Na smrt in na zaporne kazni so obsodili 1661 ljudi, torej so izrekli 20 obsodb dnevno.¹⁹ Vojno sodišče Poveljstva zagrebskega vojnega področja pa je v času od maja 1945 do februarja 1946 na smrt obsodilo 853 ljudi, torej v povprečju tri smrtne obsodbe na dan.²⁰

UDV za Dalmatinsko oblast je za obdobje od avgusta 1946 do aprila 1948 izdelala seznam »oseb, likvidiranih po osvoboditvi po kratkem postopku, ali pa z obsodbo«. Takšne sezname so izdelali tudi za osebe brez volilne pravice, bivše zapornike kakor tudi trenutno zaprte in vse tiste, ki so z bili z njimi v sorodu. Kot so poudarili, so to bili sezname za državo »nevšečnih in nezaželenih«. Verjetno so jih izdelali tudi za druge dele Hrvaške. Značilen je naslov seznama, ki ga je aprila 1948 izdelalo Pooblaščenstvo UDV za okraj Benkovac: »Spisek oseb, ki jih je po hitrem postopku likvidirala UDV in Spisek oseb, ki so bile likvidirane na osnovi obsodbe«.²¹

Očitno se je nadzor nad maščevanjem novim oblastem izmuznil iz rok. CK KPH je na svojih sejah junija in julija 1945 odločno obsodil nasilje. Vladimir Bakarić, predsednik hrvaške vlade in politični sekretar centralnega komiteja, je govoril o anarhiji, ki je prevladovala v odnosih do ujetnikov. Ne glede na opomine in kaznovanja so se mučenja in poboji nadaljevali. V Slavoniji so ljudje iz strahu bežali v gozdove.²² Nezadovoljstvo prebivalcev je očitno bilo tolikšno, da sta generalmajor Ivan Krajačić Stevo, načelnik Ozne za Hrvaško, in Dušan Brkić, član Politbiroja CK KPH in

Ostali prijavljeni bili su podoficiri, razni žandari, policajci, ustaše itd, svi ukupno do 17.000. Večina istih takodjer je riješena, a ostalo u toku.« V: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946 : dokumenti, Slavonija, Srijem, Baranja, knj. 2. Slavonski Brod 2006 (dalje Partizanska i komunistička represija, 2), str. 230, Poročilo Odseka Ozne, 3. 7. 1945.

¹⁷ V originalu: »Tako n. pr. II Armija upućuje 1.700 zarobljenika na likvidiranje. OZNA za Hrvatsku medjutim javlja, da se likvidiraju samo zločinci i potom se likvidira oko 300.« Hrvatski državni arhiv, 421, Javno tožilstvo Socialistične Republike Hrvaške (HR-HDA, 421, JT SRH), šk. 4, 14. 7. 1945.

¹⁸ HR-HDA, 421, JT SRH, Poročilo javnega tožilca 2. armade, 11. 7. 1945.

¹⁹ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946 : dokumenti : Zagreb i središnja Hrvatska, knj. 3. Slavonski Brod 2008 (dalje Partizanska i komunistička represija, 3), str. 271-331, Sodbe Divizijskega vojaškega sodišča v Bjelovarju, 8. 5.–30. 8. 1945.

²⁰ Prav tam, str. 267, Popis smrtnih obsodb Vojaškega sodišča Komande Zagrebskega vojnega področja, 21. 5. 1945–22. 2. 1946.

²¹ Partizanska i komunistička represija, 4, str. 802-928, Popis likvidiranih oseb Pooblaščenstva UDV za okraj Benkovac, 13. 4. 1948.

²² Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945–1952, zv. 1. Zagreb 2005 (dalje Zapisnici Politbiroa CK KPH), str. 62-82; HR-HDA, 1220, CK SKH, Dopis CK KPH, 14. 7. 1945.; VK, šk. 134, Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Hrvaške, 10. 7. 1945.

hrvaški pravosodni minister, na posvetovanju Ozne za Hrvaško sredi julija leta 1945 zahtevala, da naj »že enkrat nehajo“ z likvidacijami in da naj »sovražnika odstranijo“ na legalen način z odloki vojnih sodišč in sodišč nacionalne časti.²³ Toda nenadzorovano nasilje in likvidacije so se nadaljevali. Ozna za Slavonijo je še avgusta 1945 višje organe vprašala, če lahko brez obsodbe likvidira nekaj oseb.²⁴

Da je bilo pobijanje s strani Ozne nekaj vsakdanjega še po tem, ko je Krajačić rotil sodelavce, da naj nehajo s takšnim ravnanjem, nam potrjuje tudi njegovo poročilo. On sam je namreč avgusta 1945 poročal CK KPH, da so iz taborišča v Trogiru »prečiščeni« nekateri podoficirji in vojaki. »Čiščenje se je izvrševalo« v soglasnosju z Ozno za Jugoslavijo.²⁵ To pa je bilo seveda v nasprotju s tem, kar je govoril na sejah CK KPH in svojim podrejenim.

Ozna za Hrvaško je 8. novembra 1945 poslala svojim podrejenim organom depešo Aleksandra Rankovića, načelnika Ozne za Jugoslavijo, ki je kritiziral popuščanje v obračunu s pripadniki križarjev in drugih oboroženih skupin. Zahteval je likvidacijo na mestu samem. Ranković je ukazal tudi, da je »v težjih primerih« treba »jatake«, torej tiste, ki so pomagali »banditom«, ubiti po »kratkem postopku.«²⁶ Decembra 1945 pa je delno ublažil prejšnje povelje, ker so pobijanja izzvala množičen strah.²⁷

Ohranjeno je poročilo Ozne za Srednjo Dalmacijo iz decembra 1945 o prijetih »bunkeraših«, ki so se skrivali okrog svojih hiš. »Pri napotitvi smo se sporazumeli, da jih je treba likvidirati.«²⁸

Da je to bila načrtna politika, dokazuje tudi dopis Ozne za Hrvaško z dne 5. januarja 1946, v katerem je opozorila na nujnost strogega ravnanja z »banditi“ in »jataki“: »Z banditi in njihovimi pomagači, ki so bili zajeti v akcijah, je treba ravnati strogo in hitro.«²⁹

Poseben problem so bila mučenja zapornikov. Da to ni bila samo posledica incidentov, ampak sistemski način dela, nam potrjuje dopis Oddelka Ozne 2 za Hrvaško Ozni za Kordun iz januarja 1945: »Potrebno si je enkrat za vselej zapomniti, da gorjača nikoli ni bila, niti ne bo glavno, niti osnovno sredstvo v preiskavi, ampak je samo dopolnilo, se pravi sredstvo, h kateremu se zatekamo takrat, kadar je to neizogibno in brezpogojno koristno.«³⁰

²³ HR-HDA,1491, 30, Ozna Hrvaške, 1. posvetovanje Ozne za Hrvaško, 1945.

²⁴ HR-HDA, Zagreb, 1220, Vojaška komisija, 2, Poročila Ozne, 1945., Poročilo Ozne za Hrvaško CK KP Hrvaške, 7.-9. mesec, 12. 8. 1945.

²⁵ Partizanska i komunistička represija, 4, str. 536, Poročilo načelnika Ozne I. Krajačića, (?) 8. 1945.

²⁶ Prav tam, str. 759, Depeša A. Rankovića, 8. 11. 1945.

²⁷ Prav tam, str. 761, Depeša A. Rankovića in Ozne za Hrvaško, 22. 12. 1945.

²⁸ V originalu: »Pri upuščivanju sporazumili smo se da ih treba likvidirati«. – Prav tam, str. 631, Poročilo Ozne za Osrednjo Dalmacijo, november in december 1945.

²⁹ V originalu: »Prema banditima i jatcima uhapšenim u akcijama na licu mjesta postupati strogo i brzo.« – Prav tam, str. 762, Depeša Ozne za Hrvaško, 5. 1. 1946.

³⁰ V originalu: »Treba jednom za uvijek upamtiti, da batina nije nikada bila, niti će biti ni glavno ni osnovno sredstvo u istraživanju, već samo dopuna, odnosno sredstvo kojem treba pribjegavati onda kada je to neizbježno i bezuvjetno korisno.« – HR-HDA, 1491, šk. 6, 30/11/1/20, Ozna II. Ozni za Kordun, 21. 1. 1945.

Pomočnik Javnega tožilca Hrvaške za »oddelek OZN-e« je 19. oktobra 1945 v sporočilu o stanju v zaporih Ozne v Zagrebu zapisal, da se je »začelo insistirati na spoštovanju zakonov«. S pretepanjem zapornikov se je »v glavnem prenehalo«, poseben problem pa so bile tajne aretacije in preiskave.³¹

Proti koncu leta 1945 so se sestali republiški državni tožilci. Hrvaški tožilec Jakov Blažević je zaradi množičnega zapiranja in izginjanja ljudi kritiziral Ozno, toda zvezni tožilec Miloš Minić ga je poučil, da je treba dati še večja pooblastila načelnikom Ozne in opozoriti tožilce, da »zakon ni fetiš«. ³² Likvidacije so se tako vrstile še kar naprej, čeprav ne več v tako velikem številu.

Na nekatere nezakonite postopke UDV so opozarjali tudi ugledni člani najvišjih državnih organov. Tako je Ante Mandić, nekdanji član kraljevega namestništva, član AVNOJ-a in ZAVNOH-a, junija in julija 1946 takratnemu poveljniku Vojne uprave za cono B Julijske krajine Većeslavu Holjevcu in Ivanu Krajačiću Stevi pošiljal pisma z opozorili, da se v Istri govori, da so ukrepi Ozne hujši od tistih, ki so jih uporabljali fašisti. Pritoževali so se zaradi sadističnih trpinčenj, nočnih aretacijah, ropanja osebnih predmetov in pritiskov na ljudi, naj poceni prodajo svoje hiše.³³

Komunistična partija Jugoslavije in revolucija

KPJ je svoje partizansko gibanje usmerila v obnovo Jugoslavije, v boj za oblast in za globoke družbene spremembe. Zato si je podredila vse druge pripadnike partizanskega gibanja in vzpostavila vojaški in politični monopol. Že septembra 1941 je uvedla politične komisarje v partizanske enote in narodnoosvobodilne odbore (NOO). Organizirali so jih pod pretvezo, da je stara oblast sodelovala z okupatorjem in da ni delala za ljudstvo. Partijske organizacije so morale onemogočiti »reakcionarne buržujске elemente«, da ne izkoriščajo »sadox narodnega boja«. S pomočjo NOO naj bi »ljudske množice« ustvarile svojo »demokratsko revolucionarno oblast pod vodstvom Partije«. Še več, partizanske enote morajo biti »oborožena sila Partije«. Tudi CK KPH je septembra 1941 izrecno poudaril, da komunisti morajo voditi NOO. Naj omenim tudi to, da je Prva proletarska brigada NOV in POJ bila ustanovljena 21. decembra 1941 na rojstni dan Josipa Džugašvilija Visarionoviča Stalina in da je bila, sodeč po napotkih CK KPJ in statutu brigade, »oborožena sila Partije«. Po kratkem obdobju odprtega revolucionarnega terorja so komunisti sklenili, da bodo poudarjali osvobodilno stran boja in prikrili njegovo razredno vsebino. To je najbolje pojasnil J. Broz Tito, ki je februarja 1942 rekel, da bodo »likvidirali« kulaka »ne zato, ker je kulak«,

³¹ Partizanska i komunistička represija, 1, str. 276–279, Poročilo namestnika Javnega tožilca Hrvaške »oddelku Ozne«, 19. 10. 1945.

³² Srđan Cvetković: Između srpa i čekića 2 : politička represija u Srbiji 1953–1985. Beograd 2011, str. 127.

³³ Stipan Trogrlić: Odnosi Katoličke crkve u Istri i jugoslavenske državne vlasti 1945–1954. Pazin 2008, str. 56, 57.

ampak »zato, ker je petokolonaš.«³⁴ S trditvijo, da so bogataši, politični tekmeci in komunistični nasprotniki pravzaprav sodelavci okupatorja, je odkril formulo prikrita revolucionarnega delovanja KPJ v osvobodilni vojni.

Ker so nekateri člani KPJ tudi javno govorili o zahodnih zaveznikih kot o sovražnikih, je Tito januarja 1944 poslal okrožnico, da naj se partizanski tisk izogiba sektaškemu odnosu do Velike Britanije in ZDA.³⁵ Seveda so ga v to prisilile vojne in politične okoliščine. Kljub takšnim usmeritvam pa je bilo jasno, da KPJ načrtuje tudi revolucijo. Tako je Propagandni oddelek ZAVNOH-a v svojih navodilih o organizaciji propagandne službe januarja 1944 poudarjal, da se mora v tisku izpostaviti »bližajoča se katastrofa in zlom fašizma in načrtov mednarodne reakcije, na katero računata izdajalska begunska vlada Draže Mihailovića in reakcionarna klika okrog Mačka«. Sile Osi in zahodne zaveznike so izenačili.³⁶ Treba je poudariti tudi to, da je med komunisti avgusta 1944 zavlada veliko olajšanje, ko so izvedeli, da se zahodni zavezniki ne bodo izkrcali na vzhodni obali Jadrana, kar bi seveda ogrozilo revolucijo in zmanjšalo možnost priključitve Istre in Slovenskega primorja k Jugoslaviji.³⁷

Najvišji voditelji jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja so revolucionarne načrte prikrivali. Tako je Andrija Hebrang maja 1944 na 3. zasedanju ZAVNOH-a dejal, da NOV obrekujejo »po Göbbelsovem receptu, kakor da se bojuje za komunizem, in tako skušajo zastrašiti hrvaške kmete«.³⁸ Tito je na 5. kongresu KPJ leta 1948. priznal, da je kot predsednik Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) v Deklaraciji, ki je bila izdana ob pogovorih s kraljevo vlado Ivana Šubašića, zaradi taktičnih razlogov govoril, da je edini cilj NOG boj proti okupatorju in njegovim služabnikom ter zgraditev demokratične federativne Jugoslavije, ne pa uvajanje komunizma.³⁹

Metamorfozo stališč komunističnega vodstva o večstrankarski demokraciji odkrivajo tudi Titove izjave. Tako je leta 1946 javno napadal le nekonstruktivno opozicijo, leta 1947 pa vsakršno opozicijo.⁴⁰ Na 2. kongresu Ljudske fronte Jugoslavije (LFJ)

³⁴ Ferdo Čulinović: Stvaranje nove jugoslavenske države. Zagreb 1959, str. 78, 80, 81, 94; Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992 : nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995 (dalje Pirjevec, Jugoslavija 1918–1922), str. 122, 126; Rasim Hurem: Kriza Narodnooslobodilačko-pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine. Sarajevo 1972, str. 90, 99, 101; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945. Beograd 1964, str. 97; Aleksander Bajt: Bermanov dosje. Ljubljana 1999, str. 883, 895; Jasper Ridley: Tito : Biografija. Zagreb 2000, str. 205.

³⁵ Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam : slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995 (dalje Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam), str. 262.

³⁶ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske : zbornik dokumenata 1944 (Od 1. siječnja do 9. svibnja). Zagreb 1970 (dalje Zemaljsko antifašističko vijeće, 1944, 1), str. 110, Dopis Propagandnega oddelka ZAVNOH-a, 31. 1. 1944.

³⁷ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 262.

³⁸ Zemaljsko antifašističko vijeće, 1944, 1, str. 607, Tretje zasedanje ZAVNOH-a, 8.–9. 5. 1944.

³⁹ V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. 21. – 28. jula 1948 : stenografske bilješke. Zagreb 1949 (dalje V. kongres), str. 96.

⁴⁰ Aleksa Đilas: Osporena zemlja : Jugoslovenstvo i revolucija. Beograd 1990, str. 230, 237; Kosta Čavoški: Tito – tehnologija vlasti. Beograd 1990, str. 191–200.

septembra 1947 pa je, seveda z izbranimi besedami, sporočil, da gre za diktaturo KPJ; »Ne samo politična, ampak tudi gospodarska struktura države izključuje obstoj političnih strank s starimi programi in starimi prepričanji.«⁴¹

Tako je bila leta 1947 dokončana zadnja faza politične revolucije in nedvoumno ukinjen strankarski pluralizem. Čeprav so pri tem uporabljali nežnejše besede, so oblasti jasno povedale, da se bojujejo za komunizem in čvrsto diktaturo. Ob volitvah za Narodno skupščino FLRJ leta 1950 je Tito zagrozil, da lahko sodelujejo samo tisti, ki so za socializem.⁴² Seveda v njegovi komunistični verziji. *Naprijed*, glasilo CK KPH, je februarja 1950 objavil nove Titove grožnje: »Revolucija je surova zadeva. Mi bi jo dejansko radi izvedli s čim manj žrtvami, čim manj težavami, a tisto, kar nas bo ne tej poti oviralo, se mora pokoriti, mora izginiti.«⁴³

Formalni kompromisi KPJ

Vodstvo KPJ je iz taktičnih razlogov in zaradi pritiskov zaveznikov sprejelo sporazum s kraljevo vlado Ivana Šubašića. Kmalu se je pokazalo, da so večino zahtev o varovanju splošnih demokratičnih pravic zožili zgolj na formalnost. Britanski veleposlanik je dejal, da so komunisti v geslu »boj proti sovražniku« besedo »sovražnik« zamenjali z besedo »opozicija«. Svoji vladi je sporočal, da opozicija v predvolilni kampanji za volitve v ustavodajno skupščino nima nobenih možnosti, saj je bil ves proces volitev v rokah režima.⁴⁴

Veliko ljudi je bilo izbrisanih z volilnih seznamov, in sicer zaradi obtožbe, da so sodelovali z okupatorjem. Brez volilne pravice je na Hrvaškem ostalo 69.109 državljanov, kar je bilo 3,28 % od skupno 2.034.628 volivcev. V vsej Jugoslaviji je črtanih 194.158 oseb, kar je 2,4 % volilnih upravičencev.⁴⁵

Na volitvah 11. novembra 1945 je Ljudski fronti Jugoslavije pripadla absolutna zmaga z več kot 90 % glasov od skoraj 90 % tistih, ki so volili. Glede na okoliščine, v katerih so volitve potekale, so ti uradni rezultati dvomljivi. Kot sem že omenil, je bila predvolilna kampanja v celoti v rokah KPJ, ki je nadzirala sindikate, državna podjetja, tisk in radio. Njeni člani so sestavljali volilne komisije in sezname volivcev ter, kar je še posebej pomembno, šteli so glasove. Marsikje so ljudi na volitve pripeljali s silo. Tistim, ki so se upirali, so grozili z odvzemom potrošniških kart, pokoj-

⁴¹ »Ne samo politična, nego i ekonomska struktura naše zemlje isključuje mogućnost postojanja brojnih političnih partija sa starim programima i starim shvatanjima.« V: Katarina Spehnjak: Javnost i propaganda : Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945–1952. Zagreb 2002 (dalje Spehnjak, Javnost i propaganda), str. 67.

⁴² Prav tam, str. 148.

⁴³ V originalu: »Revolucija je surova stvar. Mi je, doduše, želimo provesti sa čim manje žrtava, sa čim manje teškoća, ali ako bi se nešto ispriječilo pred nama na tom putu, to mora da se pokori, to mora nestati.« – Prav tam, str. 114.

⁴⁴ Jugoslavija u britanskim izvještajima 1945–50 godine. Zagreb 1989.

⁴⁵ Spehnjak, Javnost i propaganda, str. 131; Dušan Bilandžić: Hrvatska moderna povijest. Zagreb 1999, str. 220; Jera Vodušek-Starić: Prevzem oblasti 1944–1946. Ljubljana 1992 (dalje Vodušek Starić, Prevzem oblasti), str. 344.

nin, stanovanj in celo s smrtjo. Skrinjice brez liste so razglasili za »črne skrinjice» in »ustaške skrinjice«. Razširil se je strah, da bodo oblasti izvedele, kdo je vrgel kroglico v skrinjico brez liste, saj jih je veliko imelo ozke odprtine, tako da se je slišalo padanje gumijastih kroglic. Ponekod so volilne komisije stresle kroglice iz skrinjice brez liste v skrinjico LFJ.⁴⁶

Neposredni pritiski so se ponavljali tudi na volitvah za Ljudsko skupščino FLRJ 26. marca 1950. O tem je Oblastni komite KPH za Dalmacijo tako poročal: »Z UDB-o smo se dogovorili, da se pozovejo bolj zagrizeni posamezniki, in jih je UDB-a poklicala okrog 200, se z njimi pogovorila, kar je imelo v glavnem pri večini dobre rezultate.«⁴⁷

Evidentiranje »sovražnih elementov»

V številnih dokumentih so partizanske oblasti določale, kdo je »sovražnik ljudstva«. V odloku o ustanovitvi Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu ZAVNOH-a je zapisano, da je vojni zločinec tudi tisti, ki »je bil s sovražnikom v odnosih, ki so grobo kalili čast in moralne občutke ljudstva«.⁴⁸ Seveda je ta definicija omogočala različne razlage. Tudi navodila sodiščem članov Oddelka za pravosodje ZAVNOH-a, kot je bilo tisto iz oktobra 1944, niso bila v korist demokraciji. Še zlasti ne navodilo, da bodo LFJ, Protifašistična ženska fronta (bolj znana s kratico AFŽ, Antifašistička fronta žena) in Zveza protifašistične mladine Jugoslavije sodiščem dale podatke o »moralnem in političnem obnašanju« in odnosu obtoženih strank do osvobodilnega boja.⁴⁹ V istem duhu je tudi Navodilo za delo sodišč v kaznivih vprašanjih istega oddelka, izdano oktobra 1944. Tam se izpostavlja, da je kaznivo dejanje tudi »zloraba znanosti« v korist »sovražnika in proti interesom ljudstva«, kar se je, najverjetneje, nanašalo tudi na zgodovinarje.⁵⁰

Že leta 1944 je Ozna delala sezname sovražnikov osvobodilnega gibanja. Nekaj je ohranjenih. Na enem od njih so lastniki tovarn, delavnic, hotelov, trgovin, gostiln, kinematografov, odvetniških pisarn, lekarn in ordinacij ter uslužbenci državnih uradov. Izdelani so tudi seznammi »sovražnikov ljudstva«, ki so jih nameravali aretirati.

⁴⁶ Zdenko Radelić: Hrvatska seljačka stranka 1941–1950. Zagreb 1996 (dalje Hrvatska seljačka stranka), str. 90; Vodušek-Starič, Prevzem oblasti, str. 365; Stanko Lasić: Autobiografski zapisi. Zagreb 2000, str. 506; HR-HDA, 1220, CK SKH, Komisija za ljudsko oblast CK KPH, Informacije o volitvah za Sabor LR Hrvaške v okraju Kostajnica.

⁴⁷ V originalu: »Preko UDB-e smo se sporazumili da se pozivaju pojedinci zagriženiji, pa ih je UDB-a pozvala oko 200 i sa njima su razgovarali, što je imalo uglavnom kod većine dobrih rezultata.« V: Spehnjak, Javnost i propaganda, str. 150.

⁴⁸ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske : zbornik dokumenata 1944 (Od 10. svibnja do 31. prosinca). Zagreb 1975, str. 29, Sklep Predsedstva ZAVNOH-a o ustanovitvi Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev, 18. 5. 1944.

⁴⁹ Prav tam, str. 372, Poročilo Vjekoslava Kudeljnjaka, 7. 10. 1944.

⁵⁰ Prav tam, str. 460, Navodilo Oddelka za pravosodje ZAVNOH-a, 16. 11. 1946.

Ljudem na seznamu je skupno to, da so bili lastniki nepremičnin in podjetij. V glavnem so označeni kot ustaši, klavci in tihotapci.⁵¹

Sovražniki so bili različni: anglofilni, četniki, duhovniki, HSS-ovci, klerofašisti, jugonacionalisti, masoni, politično nevtralni, »škriparji« in ustaši.⁵² Tajni zaupniki Ozne naj bi nadzorovali vsa področja »družbenega, gospodarskega, političnega in kulturnega življenja« in izpolnjevanje delovnih nalog, protiljudske organizacije ter sumljive osebe. V ta namen naj bi izdelali kartoteko vseh zaposlenih.⁵³ V navodilu o organizaciji okrajnih pooblaščenecv Udbe je Ranković 21. maja 1947 napisal: *»Organ UDB mora na terenu s svojo mrežo zajeti vse neorganizirane prebivalce do zadnjih zaselkov, nato najprej ne zadosti preverjene osebe, zaposlene v krajevni narodni oblasti, zadrugah, manjših gospodarskih objektih, v preostankih meščanskih strank in podobno.«*⁵⁴

»Zunanji sovražniki«: zahodne sile

Komunistična oblast je ocenjevala, da jo najbolj ogroža HSS. »Mačkova klika« naj bi se uveljavila s pomočjo Velike Britanije in njene obveščevalne službe – Intelligence Servicea. Na začetku leta 1945 je Ozna za Hrvaško poudarjala: *»Največjo pozornost je treba posvetiti tako pri delu kot pri poročanju delovanju IS-a in njegovih agentov, tudi vse drugo delovanje, od odkrivanja do preiskave, je treba opazovati v zvezi z možnimi vplivi IS-a, ker je vse bolj jasno in gotovo, da je IS organizator in vodja vseh združenih*

⁵¹ HR-HDA,1491, Ozna Hrvaške, 30/59, Poročilo Ozne Hrvaškega primorja, 5. 10. 1944; 30/14, Dopis Ozne Poverjeništvu NKOJ-a, 31. 10. 1944; 30/15, 16, Poročilo poverjenika-obveščevalca 2. odseka Ozne za okraj Zagreb 2. odseku Ozne za Zagrebško óblast, 23. 2. 1945; 30/2.10.-2.18, Poročilo (neznan avtor in naslovnik), 27. 4. 1945; 30/27, Dopis Pooblaščenstva 2. odseka Ozne Zagrebške óblasti za okrožje Varaždin Upravnemu oddelku Okrožnega NOO Varaždin, 29. 3. 1945; 30/27, Načrt dela za prevzem mesta Varaždin; prav tam, Ozna Hrvaške, 30/31, (brez naslova in datuma); 30/27, Pooblaščenstvo Ozne II. Zagrebške óblasti za okrožje Varaždin Ozni II. Zagrebške óblasti, 31. 3. 1945.

⁵² HR-HDA-1491, Ozna Hrvaške, 30/40, Dopis Ozne za Pokuplje Poverjeništvu Ozne Žumberak, 9. 1. 1945; 30/11/1-20, Poročilo, 12. 1. 1945; 30/83, Navodila 2. odseka Ozne za okrožje Dubrovnik, brez datuma; 30/2.16.17, Poročilo Ozne za Dubrovnik, 17. 4. 1945; 30/83, Navodila 2. odseka Ozne za okrožje Dubrovnik; 30/74/8, Poročilo Ozne za mesto Split, 17. 4. 1945; 30/99, Navodila Pooblaščenstva Ozne za Okraj Trogir Ozni za Okrožje Srednje Dalmacije, 30. 6. 1945.

⁵³ HR-HDA, 1491, Ozna Hrvaške, 30/11-6, Dopis 2. odseka Ozne za Hrvaško 2. odseku Ozne za Zgornjo Hrvaško, 1944, (verjetno oktober); 30/31, Dopis Ozne Slavonije Poverjeništvu Ozne za okrožje Našice, 1. 11. 1944; 30/11/1-20, Dopis 2. odseka Ozne za Hrvaško Poverjeništvu za ljudsko obrambo NKOJ Ozni za Zagrebško óblast, 3. 1. 1945; 30/40, Dopis Ozne za Pokuplje Poverjeništvu Ozne Žumberak, 9. 1. 1945; 30/46, 30/46, Položaj HSS-a v Karlovcu, Poročilo 1. odseka Ozne za Kordun I. odseku Ozne za Hrvaško, 17. 2. 1945; 30/15, 16, Poročilo poverjenika-obveščevalca 2. odseka Ozne za okraj Zagreb 2. odseku Ozne za Zagrebško óblast, 23. 2. 1945; Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), t. e. 1212, G-10-6, Organizacija služb DSNZ - UDV 1945, Dopis Ozne Jugoslavije Ozni za Slovenijo, 27. 7. 1945.

⁵⁴ V originalu: »Na terenu organ UDB treba da svojom mrežom obuhvati sve neorganizovano stanovništvo do zadnjih zaseoka, zatim, u prvom redu nedovoljno proverena lica zaposlena u mjesnoj narodnoj vlasti, zadrugama, sitnim privrednim objektima, ostacima građanskih stranaka i sl.« – ARS, AS 1931, t. e. 1212, G-10-6, Organizacija služb, DSNZ – UDV 1947. Dopis Udbe Ministarstva ljudske obrambe FLRJ Ozni za Slovenijo, 21. 7. 1947.

sovražnih, petokolonskih in vohunskih sil, sovražnih našemu ljudstvu in dediščini njegovega boja.«⁵⁵

Ocenjevali so, da je Intelligence Service center mednarodne reakcije. Med njenimi agenti so omenjeni tudi mačekovci, kler, intelektualci in »razni anglofili«. ⁵⁶ V začetku februarja 1945 so ponovno zatrjevali, da mednarodna reakcija vodi organiziran boj proti »naši mladi državi« prav s pomočjo IS. »*Jasno je, da smo prišli do tiste točke na liniji razvoja, kjer se stikajo interesi ne samo raznih 'socialističnih', 'demokratskih', 'liberalnih', 'kmečkih' in podobnih strank, ki imajo sicer včasih na prvi pogled nasprotne programe, ampak se v današnjem političnem razvoju z njihovimi interesi ujemajo tudi interesi vseh ostalih odkrito fašističnih in nacističnih skupin.*«⁵⁷

Hrvaška kmečka stranka (Hrvatska seljačka stranka)

Vodstvo HSS se je zavedalo, da bo KPJ izkoristila osvobodilni boj v boju za oblast. Kljub temu se je veliko članov stranke priključilo partizanskemu gibanju v prepričanju, da se je treba aktivno boriti proti ustašem in okupatorjem. Politika KPJ v zvezi s HSS se lahko prikaže v treh točkah: 1. pritegniti čim večje število članov HSS v partizane in s tem povečati število Hrvatov med njimi; 2. zavreči Vladka Mačka in vodstvo HSS pod pretvezo, da so to izdajalci; 3. vsiliti novo vodstvo stranke, ki ga bodo komunisti izkoristili v boju za oblast.

Z odhodom v partizane so se pripadniki HSS odrekli strankinemu vodstvu in Mačku. Za razliko od tistih, ki so prestopili k ustašem, so ti ustanovili novo vodstvo pod imenom IO HSS (Izvršni odbor), ki se je junija 1945 preimenoval v IO HRSS. Predstavljal se je kot pravo vodstvo HSS, Vladka Mačka pa so obtožili izdaje.

Kakšno taktiko pa so imeli komunisti v onemogočanju HSS, najbolje kažejo besede člana Politbiroja CK KPJ Edvarda Kardelja, ki je poleti 1944 rekel: »*Reakcionarje HSS je treba razkrinkati kot sodelavce in agente okupatorjev ali ustašev.*«⁵⁸

⁵⁵ »Največju pažnju treba posvetiti i u radu i u izvještavanju djelovanja IS-a i njegovih agenata, te sav ostali rad od otkrivanja pa do istraživanja treba posmatrati u vezi sa eventualnim uticajima IS-a, jer se sve otvorenije i sve sigurnije IS pojavljuje kao organizator i rukovodioc svih udruženih neprijateljskih, petokolonskih i špijunskih snaga neprijateljski našem narodu i tekovinama njegove borbe.« – HR-HDA, 1491, Ozna Hrvške, 30/11/1-20, Dopis 2. odseka Ozne za Hrvško Poverjeništvu za ljudsko obrambo NKOJ Ozni za Zagreško oblast, 3. 1. 1945.

⁵⁶ HR-HDA, 1491, Ozna Hrvške, 30/11-2, Dopis 2. odseka Ozne načelniku Ozne za Hrvško, 1. 1. 1945.; 30/40, Dopis Ozne za Pokuplje Poverjeništvu Ozne Žumberak, 9. 1. 1945.; 30/14, Pooblašćenstvo 2. odseka Ozne za Zagreško oblast za okrožje Zagreb, 1. 6. 1945.

⁵⁷ V originalu: »Jasno je, da smo došli do one točke na liniji razvoja gdje se dodiruju interesi ne samo raznih »socijalističkih«, »demokratskih«, »liberalnih«, »seljačkih« i sličnih stranaka sa njihovim nekada na oko suprotnih programa, već se u današnjem političkom razvoju s njihovim interesima poklapaju i oni svih ostalih otvorenih fašističkih i nacističkih grupa.« – HR-HDA, 1491, Ozna Hrvške, 30/11/1-4, Poročilo 1. odseka Ozne Ozni za Hrvško, 1. 2. 1945.

⁵⁸ V originalu: »Reakcionare HSS treba raskrinkati kao saradnike i agente okupatora ili ustaša.« V: Radimir Bulatović, Titov borbeni put (1943–1945) : Posebni osvrt na objekte u kojima je boravio i radio. Sarajevo 1988, str. 125.

Takšne obtožbe so bile po vojni pogoste. Ko je podpredsednik HSS August Košutić pobegnil partizanom, so ga ti že oktobra 1944 zaprli. Komunisti so odbili njegov predlog, da bi HSS sprejeli kot enakopravnega partnerja. Doživel je podobno usodo kot podpredsednik NKOJ Božidar Magovac, ki so ga oblasti internirale. Košutić je bil priprt do septembra 1946, a je preko svoje žene Mire Košutić vplival na politiko HSS.⁵⁹

KPJ je HSS imela za sovražno stranko.⁶⁰ Tako je julija 1945 načelnik Ozne za Hrvaško Ivan Krajačić Stevo predlagal, kako naj se zmanjša vpliv »tipičnih mačekovcev iz Drniša«. »Predamo jih sodišču časti in predlagamo 2 leti prisilnega dela, pri čemer se upošteva dosednji zapor, in konfiskacijo odvečnega premoženja.«⁶¹

Oblast je nadzirala vse ugledne člane HSS, tudi Šubašića in Šuteja. Agenti so spremljali vsaki njihov korak, tudi telefonske pogovore.⁶²

Člani HSS, zbrani okrog Mire Košutić, so zahteve po demokraciji objavili preko *Narodnega glasa čovječnosti, pravice i slobode*. Prva in edina številka je bila tiskana 20. oktobra 1945, ker je oblast z različnimi sredstvi onemogočila nadaljnjo izdajo časopisa.⁶³

Na seji Politbiroja CK KPH 25. aprila 1946 so ugotovili, da so »mačekovci« precej »razbiti od Ozne«. ⁶⁴ Med mnogimi uglednimi člani HSS so bili občasno aretirani in obsojeni na zaporne kazni: Ivan Andres, Ivan Bernardić, Rudolf Herceg, Tomo Jančiković, August Košutić, Božidar Magovac, Andrija Papo, Andrija Pavlič, Bariša Smoljan, Ivan Štefanac, Karlo Žunjević in skupina študentov.⁶⁵

Sodstvo

Z navodili Oddelka za sodstvo in upravo ZAVNOH-a so decembra 1943 določili, da je cilj sodišča zaščititi »dosežke NOB-a in interese NOG-a«. Podobne teze je Oddelek ponovil januarja 1944, ko je zapisal, da je naloga sodišča, da zastopa interes boja in celote, ne pa interese posameznika.⁶⁶

⁵⁹ Radelić, *Hrvatska seljačka stranka*, str. 28.

⁶⁰ Partizanska i komunistička represija, 2, str. 150, Poročilo Poverjeništvu Ozne za Okraj Županja, 2. 5. 1945.; HR-HDA, 1491, šk. 7, 30/12-7, Knjiga prejetih in poslanih depeša podrejenim izpostavam Ozne; Knjiga izdanih depeš, 20. 10. 1944.-3. 7. 1945., Ozna II. za Hrvaško – Ozni II. za Zagrebško oblast, 27. 3. 1945.

⁶¹ V originalu: »Predajemo (ih) sudu časti i predlažemo 2 godine lakog prisilnog rada, uračunajući dosadašnji zatvor i konfiskaciju suviše imovine.« V: Partizanska i komunistička represija, 4, str. 745, Depeša načelnika Ozne za Hrvaško, 12. 7. 1945.

⁶² Zdenko Radelić: Ivan Šubašić i Juraj Šutej pod paskom Ozne. V: Časopis za suvremenu povijest, 2007, št. 2 (dalje Radelić, Ivan Šubašić i Juraj Šutej), str. 339–366.

⁶³ Zdenko Radelić: Narodni glas – glas oporbe 1945. V: Časopis za suvremenu povijest, 1994, št. 2, str. 299–315.

⁶⁴ Zapisnici Politbiroa CK KPH, str. 207, Zapisnik plenuma CK KPH, 25. 4. 1945.; Radelić, Ivan Šubašić i Juraj Šutej, str. 339-366; Zdenko Radelić: Izvješća Ozninog/Udbinog doušnika Ivančevića o stanju u HSS-u (1945–1952.). V: Časopis za suvremenu povijest, 2008, št. 2, str. 343–372.

⁶⁵ O HSS-u in HRSS-u već v: Radelić, *Hrvatska seljačka stranka*; Zdenko Radelić: Božidar Magovac : s Radićem između Mačeka i Hebranga. Zagreb 1999.

⁶⁶ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske : zbornik dokumenata 1943.

Redno sodstvo je bilo ustanovljeno na podlagi Zakona o ureditvi ljudskega sodstva, ki ga je sprejela Začasna ljudska skupščina avgusta 1945. Sodniki so bili odgovorni predstavniškim organom, ki so jih volili, torej je o njihovi usodi odločala politična oblast.⁶⁷ Kardelj je na 4. plenumu CK KPJ junija 1951 dejal, da bi bili komunisti bili »iluzionisti in farizeji«, če bi rekli, da »želimo povsem neodvisna sodišča«.⁶⁸

Pred koncem vojne so bila ustanovljena posebna sodišča, poimenovana sodišča narodne časti. Na Hrvaškem so delovala od aprila do septembra 1945. Za razliko od vojnih sodišč, ki so sodila predvsem vojnim zločincem, so ta sodišča sodila za kulturno in gospodarsko sodelovanje z »okupatorji in domačimi izdajalci«.⁶⁹ Glede na to, da v trenutku kaznivega dejanja še niso obstajali zakoni, po katerih bi se kaznovala »razžalitev občutka narodne časti«, so s tem kršili pravno načelo nullum crimen sine lege, se pravi, da ne obstaja krivda, če neko dejanje ni bilo z zakonom predpisano kot kaznivo. Predvidene kazni so bile: izguba narodne časti, prisilno delo, delna in popolna konfiskacija lastnine, denarna kazen in izgon. Sodišča narodne časti so bila revolucionarna sodišča. Glavni namen njihovih obsodb je bila marginalizacija bogatejših in vplivnejših državljanov, ki niso aktivno podpirali KPJ, ter povečanje nadzora nad državnim sektorjem. D. Brkić je poleti 1945 dejal: »Imeli smo na razpolago le kratko obdobje, v katerem so delovala revolucionarna sodišča, kot je Sodišče narodne časti in vojaška sodišča, da bi tako v najkrajšem času očistili državo sovražnih elementov, bodisi s smrtno kaznijo ali kaznijo težke ječe, da bi sovražnika onemogočili in vzeli zadeve v svoje roke.«⁷⁰

Obsojeni so pogosto razen lastnine izgubili tudi državljske pravice, torej tudi pravico, da volijo in da bodo izvoljeni. Ena od oblik revolucionarnega delovanja je bila tudi povezanost Ozne s sodišči. Ohranjen je dokument Ozne za Zagrebško oblast iz decembra 1944, v katerem se omenja, da bi sodišča morala »sprejemati mnenje Ozne«, kako naj se obtoženec kaznuje. Ozna naj bi navodila sodišču pošiljala »brez naše glave in pečata«, pozneje pa bi jih zažgali.⁷¹ Proti koncu vojne so nekatera

Zagreb 1964, str. 611, Navodilo Oddelka za sodstvo in upravo ZAVNOH-a, 22. 12. 1943; Zemaljsko antifašističko vijeće, 1944, 1, str. 91, Dopis Odseka za sodstvo in upravo ZAVNOH-a, 17. 1. 1944.

⁶⁷ Milko Mikola: Sodni procesi na Celjskem 1944–1951. Celje 1995 (dalje Mikola, Sodni procesi), str. 4, 100; Pirjevec, Jugoslavija 1918–1992, str. 164; Konstantin Bastaić: Razvitak organa pravosuđa u novoj Jugoslaviji. V: Nova Jugoslavija : pregled državnopravnog razvitka povodom desetogodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Zagreb 1954, str. 67–116, tu str. 75, 79, 86–89, 94.

⁶⁸ Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 949; Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952). Beograd 1985, str. 565.

⁶⁹ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1945. (Od 1. siječnja do 25. Srpnja). Zagreb 1985, str. 650–653, Odlok Predsedstva ZAVNOH-a o zaštiti nacionalne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem.

⁷⁰ V originalu: »Nama se dao jedan kratki period vremena za trajanje tih revolucionarnih sudova, kao što je Sud nacionalne časti i Vojni sudovi, da bi u najkraće vrijeme očistili zemlju od neprijateljskih elemenata, bilo kaznom smrti ili robijom, kako bi neprijatelja onemogućili i zahvatili stvar u svoje ruke.« V: Radelić, Križari: gerila u Hrvatskoj 1945–1950. Zagreb 2002, str. 565.

⁷¹ HR-HDA, 1491, Ozna Hrvaške, 30/5, 2. Odsek Ozne za Zagrebško oblast, 14. 12. 1944; 30/5,

sodišča spisala smrtne obsodbe šele potem, ko so jih pristojni organi že izvedli, da bi tako prikrili dejstvo, da so bili usmrčeni brez sojenja.⁷²

Javni tožilec FLRJ Joža Vilfan je leta 1945 revolucionarno načelo v kazenski zakonodaji obrazložil s tezo, da se pač pomembnost kaznivega dejanja spreminja v skladu s stabilnostjo političnega sistema, ker pač ni mogoče vsega v naprej določiti. Po Vilfanovem mnenju je lahko neko kaznivo dejanje danes manj pomembno, že jutri pa lahko dobi prvorazredni pomen. To je pomenilo, da je bila temeljni objekt pravne zaščite država, ne pa pravice posameznika in državljana ter njegova lastnina. Do leta 1951, ko je bil sprejet celoviti kazenski zakon, so bili kot najpomembnejši sprejeti naslednji zakoni: aprila 1945 Zakon o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže, maja 1945 Zakon o prepovedi spodbujanja narodnega, rasnega in verskega sovraštva in razdora, in avgusta 1945 Zakon o kaznivih dejanjih proti ljudstvu in državi.⁷³ Veliko obsodb je vsebovalo tudi konfiskacijo lastnine.⁷⁴

Komunisti, cerkve in vera

KPJ je tudi na Hrvaškem želel veri omejiti javno vlogo, posebej pa Rimskokatoliški cerkvi (RKC). Obtoževali so jo sodelovanja s tujimi in domačimi sovražniki ter da je orodje razrednega sovražnika, ki zlorablja verske občutke državljanov. Radikalnejšo politiko proti samemu vrhu RKC je napovedal Vladimir Bakarić decembra 1945, torej kmalu po Pastirskem pismu Škofovske konference Jugoslavije. Komunisti naj bi »razkrinkali« RKC kot »ustaško gnezdo» in »agenturo imperialistov».⁷⁵

Idejo, da se RKC čim bolj odmakne od Vatikana in da postane bolj »narodna«, ki jo je Tito omenil hrvaškemu katoliškemu vodstvu že maja 1945, je Bakarić ponovil decembra 1946, pri tem pa bi imela UDV posebno vlogo. *»Operativno vodstvo nad tem bi morali dati duhovniškem oddelku UDB-e, ki se je do zdaj ukvarjal samo s pregonom duhovnikov.»*⁷⁶

Referat UDV, ki se je ukvarjal s cerkvijo, je, po vsem sodeč, organiziral inscenirane procese, kot je bilo sojenje frančiškanom iz samostana Matere Božje Lurdske v Za-

2. odsek Ozne za Zagrebško oblast, 15. 12. 1944; 30/47, Ozna za Okrožje Karlovac, Vojaško-sudnem svetu IV. korpusne oblasti JA, 18. 6. 1945.

⁷² HR-HDA, 1491, Ozna Hrvaške, 30/4.0.6.1., Poročilo 3. odseka Ozne za Hrvaško komisariju GŠH, 13. 4. 1945.

⁷³ Marija Obradović: »Partijska država« kao element političkog sistema »narodne demokratije« u Jugoslaviji (1945-1952). V: Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma, del 1. Zagreb 1988, str. 173–184, tu str. 177, 178; Bogdan Zlatarić: Razvitak novog jugoslavenskog krivičnog prava. V: Nova Jugoslavija : pregled državnopravnog razvitka povodom desetгодиšnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Zagreb 1954, str. 306–335, tu str. 324; Mikola, Sodni procesi, str. 103.

⁷⁴ Prav tam, str. 32.

⁷⁵ HR-HDA, 1220, CK SKH, Posvetovanje s sekretarji O. K. Zgornje Hrvatske, 15. 12. 1945; inv. št. 307, Poročilo CK KPH, 17. 3. 1946; Posvetovanje s sekretarji Banije, Korduna, Like, Gorskog Kotara, Primorja in Dalmacije, 20. 12. 1945; Mikola, Sodni procesi, str. 173.

⁷⁶ V originalu: »Operativno rukovodstvo nad tim bi trebalo dati popovskom odeljenju UDB, koje se do sada bavilo samo progonom popova.« V: Radmila Radić: Država i verske zajednice 1945-1970, zv. 2 (1945–1953). Beograd 2002, str. 272.

grebu leta 1947. Po pričanju enega od obsojenih frančiškanov ga je visoki funkcionar UDV izsiljeval k lažnemu priznanju. Ta je leta 1994 priznal, da je šlo za inscenirani proces.⁷⁷

Na seji CK KPJ 15. januarja 1949 so se odločili za prekinitev odnosov z Vatikanom in ukinitve verouka v šolah. Zato je bilo potrebno, kot je dejal Ranković, duhovnike »prikazati kot tuje agente«. ⁷⁸ Seveda je bila to naloga UDV.

Razen delovnih akcij v času verskih praznikov, pogosto samo zato, da bi »parirali duhovnikom«, političnega pritiska na učitelje – vernike, so nekateri skojevci in člani KPJ organizirali tudi »samostojne akcije»: napadali so duhovnike, razbijali inventar v župniščih in rušili križe. Le redki so za to kazensko odgovarjali.⁷⁹

Sodeč po analizi pobitih duhovnikov je leta 1945, in to med vojno in po njej, bilo ubitih 206 duhovnikov, od leta 1946 do konca 1951 pa še 30.⁸⁰ Mnogi so pripadali škofijam na Hrvaškem. Večino so pobili pripadniki partizanskega gibanja in novih oblasti. Tudi število duhovnikov, obsojenih na zaporne kazni, je bilo veliko. Na Hrvaškem je do leta 1951 bilo obsojenih 271 verskih uslužbencev, med njimi jih je 239 pripadalo RKC, 15 pa srbski pravoslavni cerkvi.⁸¹

Podržavljenje lastnine

Vsi zakoni, na podlagi katerih so preganjali sovražno delovanje, so vsebovali ukrep konfiskacije lastnine v korist države. Pogosto ni bilo pomembno, posebej če je tožena stranka imela veliko premoženje, ali je ta bila zares kriva, ampak je bil ključnega pomena politični in gospodarski interes KPJ. Ta je po vojni na podlagi obsodb za izdajo ljudstva izvajala prikrito revolucijo. Poleg tega, da so jim zaplenili premoženje, so bili bogati in vplivni zasebni lastniki osiromašeni in politično diskreditirani.⁸² V tem smislu je zelo zgovorno poročilo Mestnega komiteja KPH Zagreba, verjetno iz leta 1948, o delu sodišč. *»Naša organizacija je zagotovila takšen kader in obsodbe so se ob manjših napakah vedno končale s konfiskacijo lastnine razrednega sovražnika.«*⁸³

Na podoben način je revolucionarno podlago obtožb razlagal tudi D. Brkić leta 1948, ko je na 5. kongresu KPJ dejal, da je državni gospodarski sektor vzniknil iz

⁷⁷ Petar Bezina: Franjevci provincije Presvetoga Otkupitelja : žrtve rata 1942.-1948, Split 1995, str. 188, 218–224, 226, 260, 270–273; Miroslav Akmadža: Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945–1966. Rijeka 2004 (dalje Akmadža, Katolička crkva), str. 71, 72.

⁷⁸ Darko Bekić: Jugoslavija u hladnom ratu. Zagreb 1988, str. 29.

⁷⁹ Spehnjak, Javnost i propaganda, str. 262.

⁸⁰ Stjepan Kožul: Martirologij crkve zagrebačke : spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije. Zagreb 1998, str. 225.

⁸¹ Akmadža, Katolička crkva, str. 65.

⁸² Marijan Maticka: Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944-1948). Zagreb 1992, str. 123–148, tu str. 123–148, 129; Vodušek-Starič, Prevzem oblasti, str. 415; Milko Mikola, Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943–1952. Celje 1999, str. 154, 186.

⁸³ V originalu: »Naša organizacija je osigurala takve kadrove i presude su uz manje greške uvijek završavale konfiskacijom imovine klasnih neprijatelja.« V: Čedomir Višnjić: Partizansko ljetovanje : Hrvatska i Srbi 1945–1950. Zagreb 2003, str. 160.

zaplemb lastnine »narodnih sovražnikov in vojnih bogatašev» na podlagi razrednega merila. »Te konfiskacije so brez dvoma imele in imajo svoj revolucionarni značaj in razredno podlago.«⁸⁴

Država je izsiljevala poslušnost in privrženost tudi z izgonom iz stanovanj in hiš, z visokimi davki, ukinjanjem potrošniških kartic in dovoljenj bivanja ter s socialnim bojkotom.⁸⁵

Sklep

KPJ je organizirala osvobodilno vojno in jo usmerila v prid revolucije s ciljem, da uvede komunistično diktaturo. Novo družbeno ureditev je ustvarjala s taktično kombinacijo sklicevanja na osvoboditev izpod tujih okupatorjev in s prevzemanjem vseh ključnih pozicij v partizanskemu gibanju ter nastajajočem državnemu aparatu, kar je imelo drastične posledice za vse njene nasprotnike in tekmece. Novo državno vodstvo je obnovilo Jugoslavijo in uvedlo federalizem na podlagi reševanja nacionalnih vprašanj, na podlagi jugoslovanskega nacionalizma pa je obračunalo s separatisti in tistimi narodnimi manjšinami, katerih matične države so sodelovale v napadu leta 1941. Veliko trpljenje, ki so ga med vojno prestali zmagovalci, je bilo razlog za maščevanje nad vojnimi sovražniki. To pa se je prepletalo z revolucionarnimi cilji KPJ, da vse prave in namišljene vojne ter politične nasprotnike fizično onemogoči ali družbeno marginalizira. To je bil ambiciozen načrt komunistov, da preprečijo vsakršno delovanje svojih nasprotnikov, da učvrstijo Jugoslavijo in da večino njenih prebivalcev vključijo v izgradnjo nove komunistične družbe. Za to pa je bil potreben močan represiven sistem.

Zdenko Radelić

REPRESSION IN CROATIA AFTER WORLD WAR II

S u m m a r y

The purpose of the following contribution is to present the reasons for the establishment of a repressive system. The key elements influencing the repressive measures of the military and state authorities under the leadership of the Communist Party of Yugoslavia during and after World War II and the establishment of the communist repressive system were various and interconnected.

After the occupation of Yugoslavia in April 1941, the Communist Party of Yugoslavia organised a liberation movement, which also carried out the revolution. In Croatia the reasons for the resistance were the Yugoslav orientation of a significant percentage of the population, the Ustashe terror against the Serbs, racist persecution, Serbian mass rejection of the Croatian state, terror against all the opponents of the Independent State of Croatia, as well as strong anti-Italian and anti-German sentiment. These reasons were interconnected, and at the same time they represented the causes of the subsequent

⁸⁴ V originalu: »Te konfiskacije imale su i imaju, bez sumnje, svoj revolucionarni značaj i klasnu pozadinu.« V: V. kongres, str. 676.

⁸⁵ Katarina Spehnjak, Javnost i propaganda, str. 39, 60.

liquidation of the opponents and retaliatory measures, namely, the extensive repression carried out by the Yugoslav communist authority.

After the war Yugoslavia was restored. Federalism was introduced as a way of addressing the national issues, and Yugoslavia annexed extensive territories which had until then belonged to Italy. On the basis of Yugoslav nationalism the new state leadership settled the score with separatists and the German minority. Communist Party of Yugoslavia created a new social system with a tactical combination of propaganda and concrete measures. It appealed to the contributions of the national liberation movement to the liberation and emphasised the role of the people and their will. Despite its references to the People's Front, the Communist Party took over all the key positions within the partisan movement and the nascent state apparatus. This had drastic consequences for all of its opponents and rivals. Naturally, a large number of casualties among the victors was among the important reasons for vengeance against the wartime enemies. However, this involved the intention of the Communist Party of Yugoslavia to neutralise all the real and imaginary military and political opponents and marginalise them socially.

The repression involved death sentences, prison sentences, exile, confiscation of property, prohibition of political activities, and social marginalisation of the disarmed enemies and political opponents.

After the alliance between the victors had dissolved, a danger of a war between the states of the so-called Western parliamentary democracy and the East under the leadership of the communist Soviet Union became apparent, in which the Yugoslav anti-communist forces would surely support the West. In this potential war Croats, members of anti-communist parties and movements, would play an important part, and so would Serbs in Croatia, members of the Chetnik movement. Among the former those who stemmed from the Ustashe movement as well as the members and adherents of the Croatian Peasant's Party (Hrvatska seljačka stranka) at home and abroad had the greatest influence. The Ustashe emigration and its supporters at home had the goal – apart from destroying the communist system – of abolishing Yugoslavia and establishing an independent Croatian state. Since the 1960s the Croatian Peasant's Party, still active in emigration, changed its pro-Yugoslav standpoint and started arguing for an independent Croatia. All of this resulted in the Communist Party of Yugoslavia building a strong repressive system.

1.01
Prejeto 4. 2. 2013

UDK: 323.281: 355.40(497.5) "1945/1950"

Darko Dukovski*

Represija, zločini in nezakonitosti vojaških in civilnih organov oblasti v hrvaškem delu Istre (1945–1950)

IZVLEČEK

V prvih petih letih po drugi svetovni vojni je Istra prešla skozi proces državno-pravne tranzicije oziroma združitve s Slovenijo in Hrvaško v okviru Jugoslavije. V tem zelo občutljivem obdobju razdeljenosti njega ozemlja, negotovosti in družbeno-politične preobrazbe ter izgradnje novih oblasti je prihajalo do številnih nezakonitosti, represije in zločinov nad vsemi, ki so te procese skušali upočasniti ali jih zaustaviti. Represija je bila usmerjena proti nekdanjemu sovražniku v vojni, vojnim zločincem, kolaboracionistom, fašistom, ideološko-političnemu in nacionalnemu sovražniku, velikokrat pa tudi proti večerajšnjim zaveznikom in soborcem, torej proti vsem tistim, ki so na tak ali drugačen način preprečevali ali ovirali izvajanje političnih usmeritev komunistične partije. Oddelek za zaščito naroda (Ozna) in od marca 1946 Uprava državne varnosti (UDV) sta bila steber represivne politike novih oblasti in značilen primer tajne politične policije, ki je nastala v času izgradnje in prvih letih nove države z nalogo njene »obrambe« pred zunanjimi in notranjimi sovražniki. Drugi steber represije so bili upravni oddelki ljudskih odborov, tretji pa občinsko, okrajno in oblastno sodstvo.

Ključne besede: Istra, zgodovina po 2. svetovni vojni, politična represija, OZNA (Organizacija za zaščito naroda/ljudstva)/UDBA (Uprava državne bezbednosti/varnosti)

ABSTRACT

REPRESSION, CRIMES AND WRONGFUL ACTS OF THE MILITARY AND CIVILIAN AUTHORITIES IN THE CROATIAN PART OF ISTRIA 1945–1950

In the first five years after World War II, a process of a state-legal transition or unification with Slovenia and Croatia in the context of Yugoslavia took place in Istria. During this very sensitive period of the division of its territory, uncertainty, socio-political transformation and establishment of the new authorities, numerous illegalities, repression and crimes were committed against everyone who tried to hinder or prevent these processes. The repression was aimed against the former wartime enemies, war criminals, collaborators, fascists, ideological, political and national enemies, and often also against the former allies and fellow fighters – in short, against anyone preventing

* Dr., redni profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta na Rijeci, Sveučilišna avenija 4, HR - 51000 Rijeka; e-naslov: ddukovski@ffri.hr

or hindering the political agenda of the Communist Party. The Department for the Protection of People (OZNA) and, since March 1946, State Security Administration (UDV) represented the pillar of the repression policy of the new authorities and a characteristic example of secret political police, which was formed during the establishment and in the first years of the new state and entrusted with the task of "defending" the state from external and internal enemies. The second pillar of repression consisted of administrative departments of people's committees, while the third one was made up of municipal, district and administrative unit courts.

Keywords: Istria, history after WWII, political repression, OZNA/UDBA

1. Zgodovinski kontekst povojne komunistične represije

1.1 Zunanjepolitični kontekst represije

Problem razmejčitve Jugoslavije in Italije v Istri in vprašanje njenega nerešenega državno-pravnega statusa po drugi svetovni vojni, v času trajanja pariške mirovne konference, se zdi najpomembnejši dejavnik represije vojaških in civilnih organov nove, ne do konca zgrajene komunistične oblasti v hrvaškem in slovenskem delu Istre. Problem je še bolj zapleten, saj so se na območju celotne Julijske krajine (Venezia Giulia) lomili in spopadali interesi dovčerajšnjih vojnih zaveznikov.¹

Raziskovalni oddelek britanskega ministrstva za zunanje zadeve (Foreign Office) je že od junija 1944 sestavljal analitične smernice in odrejal cilje, ki so kasneje pomenili bistvo britanske diplomatske in vojaške strategije do Italije, Jugoslavije in sporne območja Julijske krajine. O Julijski krajini je ustvarjena predstava kot o območju, ki ga »razdirajo« nasprotni nacionalizmi. V skladu s tem je britanska diplomacija sprejela predlog uporabe pravila etnično čistih, celovitih geografskih območij, na katerih bi bile meje postavljene na črti etničnega razdvajanja z možnostjo izmenjave prebivalcev.² To je bila zelo pomembna zahteva za pomen prihodnjih dogodkov, ki so najbolj obremenili hrvaško, slovensko in italijansko prebivalstvo. Verjelo se je, da bo tako moč zmanjšati etnične razprtije in politične krize po vojaškem spopadu. A zgodilo se je ravno nasprotno. Obe zainteresirani strani sta molče sprejeli britansko idejo etnično čim bolj celovitih ozemelj. Po vojni je to povzročilo številne primere političnih obstrukcij in velikega nasilja na eni in drugi strani. Drugi predlog britanske diplomacije je bil, da s tem spornim območjem upravljajo zavezniške sile in da se zainteresirani strani (italijanska in jugoslovanska) izključita iz kakršnih koli oblik oblasti na teh območjih, vse dokler se ne najde skupna rešitev spora. Jugoslovanska

¹ Darko Dukovski: Rat i mir istarski. Pulj 2001.

² The National Archives Kew Gardens (TNA), War Office (WO), 220/71: Zaupno poročilo 12. 6. 1944 (P.I.C.) Political Gazetteer of Yugoslavia, No. 8 Istria; prav tam, Kabinet premierja (CAB), 65/52/10: W.M. (45) 60th Conclusions: Confidential Annex, 13. 5. 1945. Military situation in Venezia Giulia. Top Secret.

stran je imela o tem povsem drugačno mnenje. Niti ameriški niti sovjetski zavezniki niso imeli posluha za britanske načrte.³

Jugoslovanska stran je med marcem in aprilom 1945 načelno utrdila odnos do italijanskega prebivalstva v Dalmaciji, Kvarnerskem primorju, Istri in Slovenskem primorju. Italijani, ki so tam živeli pred 1. januarjem 1919, torej tisti, ki so imeli avstro-ogrsko državljanstvo, bi imeli pravico do izbire (torej bi lahko tudi ostali), medtem ko bi tisti, ki so se priselili v Istro po 1. januarju 1919, morali oditi. Ni razloga, da ne bi verjeli, da je bilo to načelno stališče vodilnih ljudi jugoslovanske vlade pozneje privzeto kot politična usmeritev, še posebej, ker je na enak način razmišljala tudi britanska diplomacija.⁴

Na osnovi 79. člena mirovne pogodbe z 10. februarja 1947 je bila Jugoslavija na priključenem ozemlju pooblaščen, da zapleni vse italijansko imetje (dobrine, pravice in interese) italijanskih fizičnih in pravnih oseb, ki so bile na tem ozemlju 15. septembra 1947, ko je začela veljati mirovna pogodba. Jugoslavija je imela pravico do razpolaganja z imetjem do višine svojih reparacijskih zahtev do Italije, Italija pa je imela obvezo, da za to imetje dá nadomestilo svojim državljanom. Optantsko imetje, ki ni bilo ponujeno v odkup, je bilo blokirano, dokler se o tem ni dosegel sporazum.

1.2. Notranji politični, družbeni in gospodarski kontekst represije

Notranji kontekst represivne politike komunističnih oblasti v coni B Julijske krajine oziroma coni B Svobodnega tržaškega ozemlja (okraj Buje) je slojevit, tako kot so zapleteni tudi vzroki represije. Politično-družbeni vzroki so morda tudi najbolj jasni. V veliki meri gre za t. i. revolucionarno nasilje, torej represijo nad silami, ki ideološko nasprotujejo komunistom (revoluciji) oziroma radikalnim družbenim spremembam, ki temeljijo na komunistični ideologiji. Seveda gre tudi za »pacifikacijo« območij, osvojenih v napadu jugoslovanske vojske, ki so jih nameravali pripojiti novi Jugoslaviji. Represija se je izvajala nad vsemi, ki so bili za obstanek Istre v Italiji, ne glede na ideološko usmerjenost. Gospodarske vzroke represije pa lahko iščemo v zelo težki, kaotični povojni situaciji, z veliko lakote in revščine, pa tudi v procesu »prvobitne akumulacije kapitala« države v nastajanju, ki se je izvajal s številnimi sekvestracijami, konfiskacijami in nacionalizacijo nepremičnin sovražnikov ljudstva, vojnih zločincev, ideoloških (razrednih) nasprotnikov, Rimskokatoliške cerkve itd.

»Zakonska« osnova represivne politike vojaške in civilne uprave v hrvaškem delu Istre je bila Odločba o zaščiti nacionalne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem, ki jo je morala dosledno spoštovati, a je v precej zapleteni istrski situaciji vnesla tudi veliko zmede s politično škodljivimi posledicami.⁵ Odločba ima 16 členov, od ka-

³ Francis L. Loeweheim, Harold D. Langley, Manfred Jonas: Roosevelt and Churchill. Their Secret Wartime Correspondence, dok. št. 400, 1. 7. 1944, str. 546.

⁴ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond št. 60, f. 1–1: Telegram ministra notranjih zadev podpredsedniku vlade in ministru za Ustavodajno skupščino, 21. 3. 1945, št. 194/2; Odgovor (Reply), 9. 4. 1945, št. 73.

⁵ HR-DAPA, Okrajni narodnoosvobodilni odbor (ONOO), Buje, (1945), šk. 3, Odločba o zaščiti narodne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem.

terih vsak obravnava posamezno skupino kaznivih dejanj, odgovornosti in sankcije oziroma pristojnosti posameznih sodišč. Za kazniva dejanja »proti narodni časti« so veljala vsa dejanja, ki so žalila čast naroda ali pa so bila usmerjena proti osnovnim interesom naroda in pridobitev, »na katerih se gradi demokratična federativna Jugoslavija«. ⁶

Odločba se je nanašala predvsem na kaznovanje vojnih zločincev in sovražnikov ljudstva. Dejanja teh preganjanih skupin so bila sankcionirana z izgubo »narodne časti« (kar koli naj bi to že pomenilo), prisilnim delom, delno ali popolno konfiskacijo imetja ali denarno kaznijo in izgonom. Po Odločbi ta dejanja niso zastarela. Bolj natančno, kaznovani so bili vsi tisti, ki so se opredelili za italijansko možnost državno-pravnega statusa Istre. Čeprav so se v okrožjih ustanavljala »sodišča za zaščito narodne časti«, so tujim državljanom (Italijanom, ki niso sprejeli jugoslovanskega državljanstva) za iste delikte sodila vojaška sodišča. Izvršni organi represije na območju Vojne uprave Jugoslovanske armade so bile vojaške enote JA, Ozna, Navadna zaščita in Ljudska milica.

Ozna se je že v drugi polovici leta 1944 in v prvih mesecih leta 1945 pokazala kot organizacija, ki je ni bilo mogoče nadzorovati iz partijskih struktur. Praviloma je zvezo z Ozno vzdrževal izključno sekretar Oblastnega komiteja KPH. Tako Oblastni komite ni imel priložnosti spremljati dela te organizacije, kaj šele, da bi imel kakršen koli vpliv na njeno delo. Zaradi tega so se prepogosto dogajale napake in nepravilna represija do prebivalstva Istre. Včasih so se dogajale nekontrolirane likvidacije »sovražnikov ljudstva«, katerih krivda ni bila dokazana. ⁷

Po dokumentu »Naloge NOO (narodnoosvobodilnih odborov, op. a.) pri osvobajanju v novih krajih« je imela Ozna v osvobojenih mestih neomejeno oblast. Tako so bili vsi organi ljudske oblasti in vojska podrejeni njej. Njena prva naloga je bila »očistiti« mesto sovražnikov brez kakršnega koli sodišča. Šele po »čiščenju« so lahko oblast prevzeli NOO. ⁸ V tem zaupnem dokumentu, ki je bil izdan na začetku 1945 in ima 20 točk, je namreč točno opisan postopek »prevzemanja« mest in odstranjevanja »sovražnih elementov«. 5. točka določa postopek vstopa vojske v mesta: »a) najprej vstopi vojska, ki vojaško zavaruje vse objekte, ne glede na to, ali so vojaški ali ne; b) vojska bo neposredno pod svojo upravo obdržala samo tiste objekte in ustanove, ki jih je imela sovražna vojska, ali v kateri je sovražna vojska imela svojega delegata /.../; d) sočasno z vojsko, oziroma takoj po njej, vstopajo vojska Ozne in organi Ozne. Poverjenik Ozne izda razglas o morebitnem začasnem obsednem stanju in predpiše zadrževanje meščanstva in ljudstva v teh prvih dneh; e) v prvih dneh vso oblast, še posebej upravno, izvaja Ozna, ki ima na voljo vse organe upravnih oddelkov NOO; f) ko Ozna izvede prva čiščenja in zavaruje mesto, začne predajati upravo v roke NOO. Aparat notranje uprave od Ozne počasi prevzema tiste posle, ki spada-

⁶ Prav tam.

⁷ Dušan Diminić: Istra u partizanskom notesu (1943–1945). Pulj 1986, str. 67–68.

⁸ HR-DAPA, ONOO (1945), šk. 9, Poročila 1945.

jo v pristojnost Ozne že po svoji sposobnosti, dogovoru in potrebah. /.../ 17. točka: V vsakem okraju je treba takoj ustanoviti taborišča za prisilno delo.«⁹

To stanje je v Istri trajalo dlje, kot je bilo predvideno. V tem obdobju so državljani opazili, da je izginilo določeno število sohrvaščanov. Maja 1945 je bil politični položaj v Labinu težek. Italijanski prebivalci naj bi (nikoli ni bilo dokazano) čez noč brisali hrvaške ali jugoslovanske nacionalne in komunistične parole in razglase ter snemali slike Josipa Broza Tita z zidov, vse dokler na hišah niso bile postavljene tudi italijanske trobojnice, pa čeprav z rdečo »peterokrako«.¹⁰ Po spominih sodobnikov so bili socialistične parole, slavljenje Tita in zahteve po zedinjenju Istre s Hrvaško in Jugoslavijo praviloma napisane na zidovih hiš »sovražnikov ljudstva« (za kazen). Stanje se je naglo izboljšalo, občutek ogroženosti od samovolje in maščevanja pa se je zmanjšal, ko so začela delati sodišča in ko je vsaj v tem segmentu začela funkcionirati pravna država.¹¹

Zelo velika pooblastila, ki so jih imeli uslužbenci Ozne v novoosvojenih krajih, so bila pogosto zlorabljena ali uporabljena po osebnih željah odgovornih ljudi, še posebej pri označevanju oseb, ki bi lahko postale vodje morebitne politične in nacionalne opozicije, za »sovražnike ljudstva«. Čas stabilizacije političnih in vojaških razmer v Istri sta bila prav ta dva kritična meseca (maj–junij) 1945, ko so bile izvedene nezakonite privedbe, aretacije, konfiskacije, izgnanstva, pa tudi umori Ozne in tistih organov oblasti, ki so se jim dali na razpolago, in to ne samo v Istri, ampak na celotnem območju Julijske krajine.¹² Tisto, kar so pogosto očitali Ozni, med drugimi tudi organi oblasti, je bila slaba izbira ljudi, ki niso bili dorasli resnosti in odgovornosti v položaju, v katerem so se znašli.

Narodna zaščita je bila v pomoč milici in hkrati v pristojnosti upravnih oddelkov narodno osvobodilnih odborov. Ker njeni pripadniki niso imeli ne obleke ne obutve in so bili nasploh v zelo slabem stanju, sta jih podcenjevali tako vojska kot Ozna. Celo obveznih dnevnih obrokov niso dobivali, kar je tudi pri njih samih puščalo vtis, da so na robu interesov in skrbi pristojnih organov. Neprimeren družbeni status je močno vplival na njihovo pripravljenost in predanost poslu. Nacionalna sestava Narodne zaščite v Istri je bila res zanimiva. Od 1.314 pripadnikov, razporejenih v 4 bataljone, je bilo 1.134 Hrvatov, 165 Italijanov, 11 Srbov in 4 drugih narodnosti.¹³ To so bili večinoma mladi ljudje iz ruralnih okolij s končano osnovno šolo ali brez šole. Zato so imeli težave v komunikaciji z okoljem, prebivalstvo jih je pogosto zasmehovalo, ali pa so bili tema številnih šal. Ker so z ustanovitvijo Ljudske milice pripadniki Narodne zaščite večinoma prešli v novo službo, se je tako prejšnji odnos prebivalstva do Narodne zaščite prenesel na Ljudsko milico.

⁹ Prav tam.

¹⁰ HR-DAPA, ONOO, (1945–1946), šk. 10, Poročilo ONOO Labin, 19. 5. 1945, št. 184.

¹¹ Prav tam, Poročilo ONOO Labin, 7. 6. 1945, št. 653.

¹² TNA, WO, 204/12871: OZNA agents and suspects: Poročila julij 1945–januar 1947.

¹³ HR-DAPA, ONOO, Izvršni odbor (IO) (1945–1946), šk. 9, Poročilo Upravnega oddelka, 5. 8. 1945. Priloga.

2. Primeri in ozračje represije

2.1. Represija do vojnih ujetnikov in »vojnih zločincev«

V prvih povojnih dneh v Istri so bili storjeni zločini nad ujetimi pripadniki sovražne vojske. V Pulju so 8. maja brez sojenja ustrelili kontraadmirala Georga Waueja skupaj z njegovim štabom in pripadniki Waffen SS. V naslednjih dneh so Ozna in deli enot JA, ki so okupirali Istro, likvidirali pomembne ujete pripadnike, predvsem častnike in podčastnike fašistične enote MDT (Milizia Difesa Territoriale, Milica za teritorialno obrambo). Likvidirani so bili tudi nekateri ujeti nosilci fašistične civilne oblasti istrskih mest.¹⁴ Zato je bila za del italijanskega prebivalstva Pulja JA »okupatorska«, ne pa »osvobodilna« vojska. Nezakonite likvidacije so trajale vse do pomladi 1946.¹⁵

Pomanjkanje delovne sile v Istri se je urejalo tudi z zaposlovanjem vojnih ujetnikov, še posebej za težja poljedelska dela ter v kamnolomih in rudnikih. Tako so nemške ujetnike v Pazinu uporabljali predvsem za dela v rudniku Raša in na Čepičkem polju. Oblastni narodnoosvobodilni odbor za Istro je julija 1945 od Poveljstva Istrsko-reškega vojaškega področja zahteval nekaj tisoč vojnih ujetnikov, ker pa niso razpolagali s tolikšnim številom ujetnikov, so zahtevo poslali naprej poveljstvu JA, ki jim je vendarle poslalo zahtevano število. Skupaj z ujetniki v Klani (250) in Pazinu (z dogovorom s štabom ujetniškega bataljona) je Oblastni odbor razpolagal s 4.000 vojnimi ujetniki, ki jih je takoj razporedil na delo po celi Istri.¹⁶ Ob zdravstveni zaščiti, ki jim je bila zagotovljena v istrskih bolnišnicah, sta njihov položaj in namestitev še naprej ostala neznaniki. Ni podatkov o prejemanju paketov Rdečega križa, ali o tem, kako in kje so se hranili, ali so z njimi grdo ravnali ipd. Ni točno znano niti, na katerih posestvih so delali in kakšen odnos je imelo do njih lokalno prebivalstvo.

Vojnim zločincem so v prvih povojnih dneh v coni B praviloma sodili javno, pred tam živečimi ljudmi, včasih na odprtem prostoru. Ljudje so zelo aktivno sodelovali v sojenju znanim fašističnim zločincem, kot so bili Mizzano, Gasparini ali Imperlini, katerih hudodelstva so bila prebivalstvu Istre splošno znana. Vseeno pa na takšnih sojenjih ni bilo prave obrambe in edina kazen je bila smrtna. Sodbe so bile praviloma tudi takoj izvršene. Včasih je bila javnost celo preveč vključena v sodne postopke in izvršitve sodbe. Med takšne primere prištevamo tudi linčarji v Vodnjanu in Balah, ko so prebivalci teh mest sami sodili »zločincem«, ki jih je sodišče osvobodilo zaradi pomanjkanja dokazov. Takšni primeri so bili za novo oblast tudi politično škodljivi. Podobno se je dogajalo tudi v drugih istrskih mestih, a vsi odgovorni, še posebej tisti iz Narodne zaščite, so bili disciplinsko kaznovani, proti nekaterim pa so bili sproženi

¹⁴ TNA, WO, 204/12871: OZNA agents and suspects: poročila julij 1945–januar 1947.

¹⁵ HR-DAPA, ONOO, (1945), šk. 9, Poročila po okrajih: KNOO Buje, 26. 7. 1945, št. 1229; NA, WO, 204/12871: OZNA agents and suspects: Poročila od julija 1945 do januarja 1947; TNA, WO, 204/12765: Venezia Giulia: Partisan activity in VG.

¹⁶ HR-DAPA, ONOO, (1945), šk. 10, Pismo Poveljstva Istrsko-reškega vojnega področja Oblastnemu NOO za Istro, 28. 7. 1945, št. 113.

tudi kazenski postopki.¹⁷ Po velikem nasilju Ozne so v partijskem vrhu začeli razmišljati o njenem umiku iz mest in prepustitvi oblasti Vojaški upravi Jugoslovanske armade.¹⁸ V okraju Buje je bilo do decembra 1946 sekvestrirano in postavljeno pod začasno upravo 78 nepremičnin tistih, ki so po osvoboditvi pobegnili v Italijo, ali pa jim je bilo sojeno kot vojnim zločincem.¹⁹

Takšnih primerov nezakonitih dejanj organov, ki bi morali ščititi in izvajati zakon, je bilo v obdobju 1945–1946 relativno veliko. Poleg teh pojavov so v razvoju ljudske oblasti v Istri, v bistvu pa v vzpostavljanju državne oblasti, kot »dediščino preteklosti« ugotovili »pojavnost koristoljubja, drobnih umazanij in malverzacije /.../, špekulacije, črne borze, poneverjanja in kraje /.../, kot npr. v vrstah nekaterih odbornikov Okrajnega NOO Buje».²⁰ Seveda je tudi to vplivalo na izgubo zaupanja prebivalcev v ljudsko oblast, ki se je postopoma vse bolj oddaljevala od njih in postajala sama sebi zadostna.²¹

2.2. Represija in zločini proti »sovražnikom ljudstva«, politični opoziciji in duhovništvu

Pravna osnova za ustvarjanje državne lastnine v obdobju do leta 1950 niso bili samo procesi nacionalizacije, ampak tudi konfiskacije imetja tistih oseb, ki so sodelovale z okupatorjem, ali za katere je obstajal sum sodelovanja. »Greh« je bil tudi nesodelovanje pri pomoči NOV. Vse do leta 1947 so bili upravni oddelki oblastnega in okrajnih narodnoosvobodilnih odborov najbolj zaposleni z izvajanjem sekvestracije ali konfinacije zemljišč in premoženja imetja oseb, ki so med vojno sodelovale s sovražnikom, ali pa so storile kak drug zločin.²² Oddelek za notranje zadeve ali Upravni oddelek je imel nalogo varovati javni red in mir, »še posebej pa osebno imetje državljanov«.²³ A da bi lahko izvajali sekvestracijo ali konfiskacijo imetja, je morala biti oseba najprej razglašena za »sovražnika ljudstva«. Med njimi je bilo največ tistih, ki so bili proti zedinjenju Istre z Jugoslavijo.

Specifična politična situacija boja za Istro po drugi svetovni vojni je prispevala k represivni aktivnosti Ozne do vseh, ki se niso strinjali s politiko KPJ, še posebej pa do tistega dela prebivalstva, ki se je izreklo za obstanek Istre v Italiji. Prelomni trenutek

¹⁷ Prav tam; prav tam, šk. 9, Poročilo Upravnega oddelka, 5. 8. 1945; Glas Istre, 28. 6. 1945, št. 55.

¹⁸ Zapisnici Politbira Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945–1952, zv. 1 (1945–1948). Zagreb 2005 (dalje Zapisnici Politbira CK KPH), str. 147–148.

¹⁹ HR-DAPA, ONOO (1945), šk. 9, Poročilo KNO Buzet, 1. 6. 1945, bb; ONO Buje (1945), šk. 7, Značilnosti sovražnih sodelavcev za sekvestracijo, 24. 5. 1946, št. 2/46; Značilnosti sovražnih sodelavcev za sekvestracijo, 24. 6. 1946, št. 3384.

²⁰ HR-DAPA, ONOO (1945–1946), šk. 3, referat D. Diminića na Oblastni narodni skupščini, 9. 12. 1945.

²¹ HR-DAPA, ONOO, Socialni oddelek (SO), (1945), šk. 541: f:XI: Zapisnik seje, 20. 7. 1945.

²² HR-DAPA, ONOO (1945–1946), šk. 9, Poročilo Upravnega oddelka v Pazinu, 5. 8. 1945.

²³ Prav tam. V Istri je bilo konec 1945 1150 miličnikov, enoto pa so nameravali povečati še za 850 ljudi. Zato so se pri svojem delu morali opreti na vojaško-zaledne oblasti in enote Narodne zaščite.

končne odločitve dela italijanskega prebivalstva za odhod iz Istre je bila akcija podpisovanja peticije za priključitev Istre Hrvaški in Jugoslaviji, ki jo je konec avgusta in v začetku septembra 1945 organizirala Slovansko-italijanska antifašistična unija. Dokumenti iz tega obdobja potrjujejo težave, s katerimi so se srečevali. Na primer, »peticija za Jugoslavijo« je bila uspešna v vseh krajih na Labinštini, razen v mestih Rabac, Sv. Lovreč, Kožljak in Zagorije. 235 oseb iz teh mest peticije ni podpisalo, kar so predstavniki SIAU razložili z dejstvom, da »je tukaj veliko mornarjev, ki imajo zvezo s Trstom in na katere je do neke mere delovala tudi sovražna propaganda, nekateri pa so se vendarle bali posledic teh podpisov in so rekli, da bodo ostali nevtralni in se imeli za Istrane, a nič več. Mogoče je tudi tukaj nekoliko delovala reakcionarna propaganda za avtonomijo.«²⁴ Poverjeniki in agenti Ozne so te osebe nadzorovali in celo izvajali zastraševanja. Po poročilu Ljudske milice so konec leta 1945 tudi ženske kot manj sumljive sodelovale v »protihrvaškem« in »protijugoslovanskem« odporu italijanskega prebivalstva s prenašanjem propagandnega gradiva iz mesta v mesto.²⁵

Nad italijanskim delom prebivalstva je bil izvršen z ene strani načrtovan, z druge pa nenačrtovan, spontan pritisk kot posledica slabe in samovoljne politike lokalnih oblasti na terenu, materialnih interesov in maščevanja.²⁶ Eden od številnih primerov je tudi aretacija markiza Polesinija v Poreču 10. junija 1945. Po protestih meščanov je bil izpuščen po dveh dneh.²⁷ Na lokalni ravni oblasti je bilo pogosto mogoče opaziti, da so govorili eno, delali pa drugo, kar je povzročilo dvome tudi pri Hrvatih, kaj šele pri Italijanih, ki so se zaradi takšnih dogodkov že od maja 1945 počutili ogrožene. Zato so javno izražali svoje negodovanje in zahtevali javno obrazložitev oblasti v primeru aretacije ne samo Polesinija, ampak tudi drugih meščanov Rovinja.²⁸

Ozna je samovoljno izvajala aretacije (od osvoboditve) vse leto 1945, ne glede na proteste ljudi, včasih pa tudi NOO.²⁹ Da bi umirili italijansko prebivalstvo, so predlagali, da v Ozno vstopijo predstavniki Italijanov.³⁰ Čeprav »nacionalni ključ« sestave Ozne ni bil načelno sprejet, to ne pomeni, da Italijanov, seveda pripadnikov JA, ni bilo med poverjeniki. Bilo jih je kakšnih deset in zelo hitro, že čez kakšno leto, so zapustili službo ali pa so bili med obdobjem Informbiroja (IB) aretirani.³¹ Očitno

²⁴ HR-DAPA, ONOO (1945–1946), šk. 10. Poročilo odbora Enotne narodnoosvobodilne fronte (JNOF) Labin, 6. 9. 1945.

²⁵ HR-DAPA, ONOO (1945), šk. 9, Poročilo Ljudske milice za Istro, 30. 11. 1945, št. 1769. Izvedeli smo, da so bile štiri prebivalke Vodnjana italijanske narodnosti, zaposlene v Pulju, ujete z "reakcionarnimi zdravili" pri vračanju domov in so bile predane v zaslisanje Ozni. O njihovi usodi ni zapisano ničesar.

²⁶ Darko Dukovski: Istra i Rijeka u prvoj polovini 20. stoljeća (1918–1947). Zagreb 2010; Cristiana Colummi, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi, Germano Trani: Storia di un esodo – Istria 1945-1956. Trieste 1980 (dalje Colummi, Ferrari, Nassisi, Trani, Storia di un esodo).

²⁷ HR-DAPA, ONOO (1945–1946), šk. 10, Poročilo, 13. 6. 1945, št. 231.

²⁸ HR-DAPA, ONOO (1945–1946), šk. 10, Poročilo, 22. 6. 1945, št. 354.

²⁹ HR-DAPA, ONOO (1945), šk. 9, Poročila po okrajih: ONOO Buje, 26. 7. 1945, št. 1229.

³⁰ HR-DAPA, ONOO (1945), šk. 9, Poročilo okrajni narodni odbor (ONO) Buzet, 1. 6. 1945.

³¹ TNA, WO, 204/12871. Ukaz Štaba Zavezniških sil na Mediteranu o obveščevalni delavnosti, 13. korpusu na območju Julijske krajine in zbiranju podatkov, 28. 6. 1945. Tajno; Pisarna Poveljnika Mediterana, Štab Zavezniških sil, 29. 7. 1945; Ukaz feldmaršala Alexandra načelniku štaba 13. britan-

je, da se želeli s tem pomiriti vest, pa tudi vse večje nezadovoljstvo do tedaj »lojalnega« prebivalstva. Zapirali, deportirali ali ubijali so tudi nekatere pripadnike CLN (Comitato di Liberazione Nazionale, Odbora narodne osvoboditve), in sicer člana goriškega CLN socialista Licurga Olivija in člana Stranke akcije Augusta Sverzuttija, člana tržaškega CLN Carla Dell'Antonia, na Reki republikanca Angela Adama in reškega avtonomista Riccarda Zanella, nekaj pripadnikov Corpo di Liberazione Italiano (Italijanski korpus osvoboditve) kot je bil Tržačan Enrico Giannini, ter komunista Giacoma Silvestrija in Lelia Zustovicha. Vsi so doživeli svoje tragične usode zaradi nestrinjanja glede vprašanja državno-pravnega statusa Julijske krajine, Istre in Reke. Dejstvo, da so bili protifašisti, ni bila nikakršna olajševalna okoliščina v tistem času in v odnosu do tega vprašanja. Ozna se je še posebej angažirala, da so ujeli, včasih pa tudi samovoljno kaznovali, »vojne zločince« in »sovražnike ljudstva«. V negotovem povojnem času ni bilo težko nekoga razglasiti za sodelavca okupatorja ali »sovražnika ljudstva«, še posebej, če je imel zanimive nepremičnine, ki so »padle v oči« komu med partijskimi ali okrajnimi oblastnimi funkcionarji. Še posebej atraktivne so bile »družinske hiše in vile v mestih«. Pod sekvestracijo in konfiskacijo so padle nepremičnine tudi nekaterih nemških državljanov zaradi njihovega »izdajalskega obnašanja«, »sodelovanja s SS in Gestapom«. Na podoben način in pod podobnimi obtožbami so bile odvzete nepremičnine italijanskim industrialcem in veleposestnikom.³² Oblasti v Okrajnem NOO Buzet so do junija 1945 izvedle 13 sekvestracij in konfiskacij stanovanj, ki so pripadala družinam, ki so po osvoboditvi pobegnile v Italijo.³³ Med temi sekvestracijami so bile storjene številne napake, popravili so jih le malo. Najpogosteje se je dogajalo, da so sekvestrirali imetje osebe, katere sin je bil pri fašistih, čeprav je vladalo vodilo, da vsak odgovarja za svoja dejanja. Poleg tega so se dogajale nepravilnosti, ko so konfiskacijo izvajale službe, ki zanjo niso bile pristojne, kot so vojaškozaledne oblasti ali Ozna.³⁴

Zanimiv je primer konfiskacije imetja in dragocenosti iz vile na otoku Sv. Andrije (rovinjski akvatorij) grofice Barbare Huetterot, ki jo je izvedla Ozna za mesto Rovinj maja 1945, takoj po zavzetju mesta. Upravitelj imetja se je po odvzemu le-tega pritožil Oblastni upravi ljudskih dobrin za Istro, zato so se oblasti takoj odzvale z dopisom poverjeniku Ozne za Istro Božu Glažarju – Maksu, ki jih je napotil na tajništvo Oblastnega NOO za Istro, kjer je bil seznam predmetov. Zadeve so se začele vrteti v krogu, odgovornost pa se je selila z urada na urad. Petar Radošević, poverjenik Ozne za mesto Rovinj, ki je izvedel konfiskacijo, je v svoji izjavi Oblastnemu NOO za Istro namignil, da je večino najdenih stvari grofice na otoku Sv. Andrije izročil

skega korpusa, 3. 7. 1945 o protiobveščevalni dejavnosti in sledenju sumljivih oseb na območju Julijske krajine; WO 204/1887. Yugoslav operation, HS/AFHQ/2448/9, junij–julij 1945.

³² DAP, ONO Buje (1945), šk. 7. Poročilo Oblastne uprave narodnih dobrin (OUND) pri tajništvu ONO Buje, Javnem tožilcu za Istro v Labinu, 18. 6. 1946, št. 3333; TNA, WO, 204/11279, Telegraf, 9. 6. 1946 (NAF) 1159; Telegraf, 10. 8. 1946, št. 586; Memorandum Načelnika štaba Zavezniške vojske, 13. 7. 1946; TNA, WO, 204/11300, Telegraf, 1. 11. 1946.

³³ HR-DAP, ONOO (1945), šk. 9, Poročila po okrajih: ONO Buzet, 1. 6. 1945.

³⁴ HR-DAP, ONOO (1945–1946), šk. 9, Poročilo Upravnega oddelka v Pazinu, 5. 8. 1945.

svojemu nadrejenemu Božu Glažarju, medtem ko je en zunajkrmni motor obdržal za službene potrebe.³⁵ Takšno anarhično in kaotično stanje je trajalo določen čas tudi po ustanovitvi Uprave ljudskih dobrin, ki je prevzela upravljanje in odgovornost nad konfisciranim imetjem.

Do decembra 1946 je bilo popisano in ocenjeno imetje 26 oseb s seznama »sovražnikov ljudstva« in »vojnih zločincev«, od katerih so bili nekateri likvidirani, nekateri pa so prebegnili v Italijo. To so bile v glavnem osebe iz različnih mest z območja bujskega okraja, kot so Umag, Valica, Buje, Kaštel, Kanegra, Krasica, Bašanija, Grožnjan, Završje, Lovrečica in Novigrad. Okrajna Uprava ljudskih dobrin je prevzela 63 sekvestriranih imetij (zemljišč), od katerih je del že dala v začasno upravljanje posameznikom, družinam ali zadrugam.³⁶

Ozna je prek ovaduhov izvajala nadzor nad premožnejšimi Italijani v coni B, pa tudi v coni A. Ovaduhom in agentom Ozne v coni A je bil glavni cilj infiltrirati se v organizacije beguncev in optantov ter zapisovati, kaj govorijo o jugoslovanskih oblasteh, ureditvi ipd. Druga naloga, ki je bila zaupana posebnim, usposobljenim agentom ali izsiljevanim pripadnikom kvizlinških enot, je bilo iskanje vojnih zločincev in njihova likvidacija.³⁷

Represivna dejavnost Ozne do istrskega duhovništva je bila v skladu s splošno protiklerikalno politiko nove oblasti. Odnos komunistične oblasti do Cerkve v Istri je bil posledica splošnih povojnih političnih gibanj in procesov ter odnosa do Vatikana, pa tudi odnosa osrednjih jugoslovanskih in hrvaških partijskih organov do tega vprašanja v okvirih gradnje socialistične ureditve. To je treba poudariti, da bi preprečili pavšalne in popačene ocene, da je oblast v Istri svoj odnos do Cerkve gradila najprej na nacionalni netoleranci do Italijanov, potem pa tudi na ideoloških frazah o duhovništvu kot apriornem sovražniku »nove družbe« in komunizma.³⁸

Na Hrvaškem je obdobje od leta 1945 pa do vse do konca prve polovice šestdesetih let predstavljalo čas »nesporazumov in odprtih spopadov« komunistične oblasti s Cerkvijo.³⁹ Ta periodizacija je bila v Istri nekoliko drugačna zaradi specifičnih političnih razmer. Čas nesporazumov in odprtih spopadov se je začel leto pozneje, vrhunec pa je dosegel leta 1947 in 1948. Razlika izhaja iz dovcerajšnjega protifašističnega zavezništva, v katerem je hrvaška duhovščina igrala eno pomembnejših vlog. Spopadi oblasti in Cerkve so se sorazmerno zaostrovali s ohlajanjem odnosov jugoslovanskih zveznih oblasti in Vatikana.⁴⁰

»Neelastičnost« nove oblasti se je še posebej čutila v odnosu do duhovnikov in

³⁵ HR-DAPA, ONOO (1945), šk. 10, Pisarniško poslovanje: Mestni NO Rovinj, 31. 7 1945, št. 1538; OULD za Istro, 25. 9. 1945, št. 964/45.

³⁶ HR-DAP, ONO Buje (1945), šk. 7, Poročilo, 8. 12. 1946, št. 35/46.

³⁷ TNA, WO, 204/12973. Poročilo, 2. 9. 1945, št. 1881; 204/12871. OZNA activity. Poročilo, 7. 3. 1946. Brief for Preliminary Interrogation of OZNA Suspects.

³⁸ Colummi, Ferrari, Nassisi, Trani, Storia di un esodo, str. 398–399.

³⁹ Jure Krišto: Katolička crkva u totalitarizmu (1945–1990). Razmišljanja o Cerkvi na Hrvaškem pod komunizmom. Zagreb 1997, str. 39; Zapisnici Politbira CK KPH, str. 322–333.

⁴⁰ HR-DAPA, ONOOI (1945), šk. 541, Zapisnik s seje ONOO za Istro, 20. 7. 1945.

Cerkve po Škofovski konferenci 20. septembra in Pastirskem pismu 22. septembra 1945, s katerim se zavrača agrarna reforma, postavljajo pa se tudi pogoji sobivanja Cerkve in komunistične oblasti.⁴¹ Tako je, na primer, že januarja 1946 poreško-puljski škof Raffaele (Raphaele) Mario Radossi od pokrajinskih oblasti želel izvedeti, kakšen je status Cerkve v novem družbenem redu v zvezi s pravicami lastništva škofije, podpore duhovnikom in dušebrižništva ter pravice škofije do nepremičnin, ki so ji do tedaj pripadale.⁴² To so ključne težave, o katerih komunistična oblast dolgo ni hotela uradno razpravljati s Cerkvijo.

Mnogo resnejše stvari so se začele dogajati na začetku leta 1946. Iz pisma župnika Toma Banka, aktivnega udeleženca NOV, s 3. marca 1946 na Tinjanštini, so se nadaljevali neugodni procesi popisovanja »reakcionarjev«, te popise pa so dostavljali Ozni. Zaradi teh dogodkov nikomur ni bilo prijetno in zelo hitro je zavladal splošni strah pred uvrstitvijo na tajni seznam. Nihče ni vedel, kdo popisuje in po kakšnih kriterijih. Tako je bila usoda ljudi odvisna od ene osebe, nepreverjenih denunciacij in ogovarjanj. Če se je nekdo pojavil na tajnem seznamu »sovražnikov ljudstva«, se je njegovo življenje temeljito spremenilo, še posebej, ker je bila javna skrivnost, da so nezakonito usmrčeni tudi tisti, ki niso bili kolaboracionisti, ampak se preprosto niso strinjali s politiko NOV. Ljudski duhovnik, narodnjak, domoljub in kasnejši ljudski zastopnik župnik Tomo Banko je obvestil Oblastni NOO za Istro, da »od sinoči (2. 3. 1946, op. a.) datirajo tožbe tistih, ki so slišali, kako se po Tinjanu šepeta o neka-kšni listi proskribiranih, ki naj bi bila sestavljena v Tinjanu, nahaja pa se na Ozni v Pazinu, z imeni 24 reakcionarjev, med katerimi naj bi bil tinjanski župnik. (Ta novica naj bi podkrepila vam že sporočene grožnje, da bodo duhovniki likvidirani takoj, ko bodo povlečene meje).«⁴³

Ljudstvo je to dojelo zelo resno, tako kot tudi župnik Banko, ki se je po grožnjah tudi sam bal za lastno življenje. Da se je njegovo ime znašlo na tajnem seznamu, ga je silno presenetilo, ker je bil po osvoboditvi v lojalnih, celo s simpatijami prežetih odnosih s partizanskimi oblastmi. Banko v svoji nadaljnji obrambi navaja, da je od duhovnikov zbiral podpise za Zavezniško komisijo, s katero so zahtevali pripojitev Istre Hrvaški. O popisovalcu govori kot o »norem zlikovcu«, ki se »spušča v priprave za klavnico, kot da nima bolj pomembnega dela«. Banko je zatrjeval, da ga ljudje poznajo, da vedo, kakšen je bil prej, in da so sklenili, da niti ne more delati drugače, kot dela.⁴⁴ Po aretaciji zagrebškega nadškofa Alojzija Stepinca septembra 1946 in njegovi obsodbi na začetku oktobra istega leta so se odnosi odprto zaostri in se spremenili v sovražno obtoževanje.

Okrajno sodišče v Pazinu je aprila 1947 duhovniku Franju Šteglu prepovedalo poučevanje verouka na območju Mestnega narodnoosvobodilnega odbora Trviž. Že

⁴¹ Prav tam; HR-DAPA ONOO, Oddelek socialne politike OSP (1946–1947), šk. 2, Pismo Bože Milanovića ONOO za Istro, 23. 4. 1946; Pismo poreško-puljskega škofa Raffaela Radossija, 10. 1. 1946. ONOO za Istro.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam, (1945.), šk. 2, Pismo, 3. 3. 1945.

⁴⁴ Prav tam, šk. 2, Pismo, 3. 3. 1945.

na začetku maja je Zbor svečnikov sv. Pavla za Istro kot stanovska organizacija protestiral pri predsedstvu Okrožnega ljudskega sodišča v Labinu in pri Oblastnem NO za Istro, naj se razveljavi sodba okrajnega sodišča v Pazinu. Svojo zahtevo so duhovniki podkrepili z naslednjimi razlogi: »Še nikoli se ni zgodilo, da bi sodišče duhovniku prepovedalo bistveni del njegovega stanovskega delovanja. Če se med poukom verouka zgodi kakšno protizakonito dejanje, ima sodišče na voljo dovolj drugih kazni za preprečevanje le-tega. Zato prepoved o pouku verouka niti ni potrebna, v nobenem primeru pa ni pravična, saj takšne prepovedi ne spadajo med kompetence države ali sodišča, ampak samo cerkvenih oblasti.«⁴⁵

Obsodbe duhovništva, ki ni sodelovalo, ali pa se je do nove oblasti obnašalo naspotujoče, so prihajale tudi iz vrst samega duhovništva. Duhovnik Srečko Štifanić iz Sovinjaka je kot ljudski zastopnik buzetskega okraja na seji Oblastne skupščine 10. maja 1947 napadel »neljudske« duhovnike, ki so se oddaljili od svojega ljudstva, in poudaril, da ni v ljudskem interesu, da se cerkvena in državna oblast prerekata ali da obstaja nesporazum.⁴⁶ Kljub temu so bili v sestavi oblasti v Istri duhovniki, ki so se vključili v politično življenje, kot je bil Štifanić (Toma Banko in Viktor Herak sta bila odbornika Oblastnega NOO za Istro).⁴⁷

Grožnje duhovnikom s strani delavcev Ozne in njihovih ovaduhov so bile v tem času vse pogostejše in vse bolj resnične. Zapisani so tudi prvi napadi nanje, vse do sojenja duhovnikom za protidržavno aktivnost in umora Miroslava Bulešića v Lanišću. Ta uboj je ostal v kolektivnem spominu istrskega prebivalstva kot vrhunec netolerance tedanje komunistične oblasti do Cerkve v njeni odločenosti, da se dokončno vsili kot edina družbena avtoriteta.⁴⁸

3. Obveščevalna, subverzivna in represivna dejavnost Ozne/Udbe in KOS

O dejavnosti Ozne v Julijski krajini lahko najdemo obilico informacij v britanskih in ameriških poročilih voditeljev obveščevalne službe Zavezniške vojne uprave v coni A Julijske krajine, v coni A STO in v Italiji. V obdobju od 1945 do začetka 50. let je zavezniška vojaška obveščevalna služba v sodelovanju z italijansko obveščevalno službo spremljala aktivnost resničnih pa tudi možnih agentov Ozne, kasneje Udbe, in KOS na območju celotne Italije, še posebej pa na območju Julijske krajine oziroma v slovenskem in hrvaškem delu Istre. Le majhno število pa se jih je ukvarjalo z njeno dejavnostjo v hrvaškem delu Istre, ki je z mirovno pogodbo z Italijo februarja 1947 pripadla Jugoslaviji ali postala del v cono B STO (okraj Buje). Vsi dokumenti so bili zaradi nenatančnosti vsebine, napačno napisanih imen in interpretacij deležni večkratnega preverjanja in znanstvene kritike.

Marca 1946 je bila Ozna reorganizirana, in sicer na civilne in vojaške službe, ki

⁴⁵ HR-DAPA, ONOO (1947), šk. 3, Dopis, 3. 5. 1947, št. 25; 5. 5. 1947, št. 27.

⁴⁶ HR-DAPA, ONOO (1947.), šk. 1, Zapisnik seje ONOOI, 10. 5. 1947.

⁴⁷ Prav tam, Zapisnik zadnje seje ONOOI, 4. 10. 1947.

⁴⁸ Mate Žmak-Matešić: Krvava krizma Lanišće 1947. Lanišće 1997, str. 104. Del obtožnice z 22. septembra 1947, št. 50/47, str. 105. Del obtožnice z 22. septembra 1947, št. 50/47.

so dobile nova imena: Uprava za raziskovanje in dokumentacijo in Uprava državne varnosti (Udba) sta postali civilni instituciji, pri vojski pa sta ostali Vojaško obveščevalna služba (VOS) in Kontraobveščevalna služba (KOS). KOS je bil šele leta 1955 preimenovan v Organ varnosti (OV) Jugoslovanske ljudske armade (JLA).

Obveščevalne službe pri Zavezniški vojaški upravi v coni A Julijske krajine so bile posebej zainteresirane za slovensko in hrvaško Ozno/Udbo, še posebej, ker sta bili najpomembnejši za obveščevalno in vohunsko dejavnost v Julijski krajini. Po britanskem dokumentu je slovenska Ozna svoje podružnice namestila v Ajdovščini, Vipavi, Trstu, Gorici in Kopru, medtem ko je hrvaška svoje namestila v Opatiji, Pulju, Pazinu in Poreču (Rovinj, Mali Lošinj, Labin se sprva, na primer, ne omenjajo, čeprav so imeli poverjeniki Ozne tudi v teh mestih svoja središča – op. a.).⁴⁹ V drugih dokumentih z začetka marca 1946, kot je poročilo obveščevalne službe pri Štabu zavezniških sil, pa se omenjajo podružnice Ozne v Rovinju, Labinu, Divači, Ajdovščini, Kopru, Vodnjanu, Fažani, Pazinu, Susku, Pulju in Gorici, ki so imele več kot 150 agentov. V rovinjskem uradu Ozne pod poveljstvom Francesca Godine (Franjo Godina) je bilo na primer pet agentov, toliko kot v tržaški podružnici, imenovanih s kodnimi imeni.⁵⁰ Čeprav je približno v tem času cela organizacija Ozne doživljala transformacijo, so ji zavezniške obveščevalne službe skoraj do konca leta 1948 služile pod starimi nazivi in vztrajale pri organizacijski strukturi, ki ni več obstajala.⁵¹ Aktivnost agentov Ozne/Udbe in KOS je bila med letom 1946 raznolika in zelo intenzivna; od oboroženih akcij, tihotapljenja orožja iz cone B v cono A, do novačenja ljudi in ustvarjanja slabe volje domicilnega prebivalstva do zavezniških vojaških oblasti ipd.⁵² Njihova aktivnost in organizacija sta bili povsem naključno prvič podrobneje odkriti med lovljenjem tihotapcev na Jadranu v obdobju junij–september 1946, takoj zatem pa tudi v begunskih in ujetniških taboriščih po Italiji, v katerih so iskali vojne zločince, večinoma privrženca in člana četniškega in ustaškega gibanja, ali pa so zagovarjali »jugoslovansko komunistično idejo«. ⁵³ Kar najprej naredi močan vtis, je dejstvo, da je za jugoslovansko tajno službo delalo tudi nemajhno število Italijanov, članov italijanske komunistične partije, pa tudi nekomunistov.⁵⁴

Po izbruhu spopada s Stalinom junija 1948 je Vittorio Vidali, eden od vodij italijanskih komunistov v Trstu, reorganiziral Komunistično partijo STO in Slovensko-italijansko protifašistično unijo, iz katere so bili izključeni vsi, ki so bili naklonjeni

⁴⁹ TNA, WO 204/12871. OZNA activity. Poročilo, 7. 3. 1946. Brief for Preliminary Interrogation of OZNA Suspects.

⁵⁰ TNA, WO 204/12823. OZNA Policy and Directives. Poročilo, 7. 3. 1946.

⁵¹ TNA, WO 204/12871. OZNA activity. Poročilo, 7. 3. 1946. Brief for Preliminary Interrogation of OZNA Suspects.

⁵² TNA, WO 204/12973, september 1946.

⁵³ TNA, WO 204/12973. Poročilo št. 3371/1/A-2 Jugoslav Extremist. Poročilo polkovnika G-2 pisarne Earla B. Nicholasa Štabu Zavezniških sil, 10. 6. 1946; Kopija komunističnega propagandnega pisma, podpisanega s strani generala Miodraga Damjanovića; NA, WO 204/12871. OZNA activity. Poročilo CIC-a, 20. 1. 1947.

⁵⁴ TNA, WO 204/12973. Poročilo, 20. 6. 1946.

Titu.⁵⁵ Po prvi resoluciji IB konec junija 1948 je del aktivnih kot tudi aretiranih agentov Udbe in KOS ostal v Italiji, sprejel resolucijo in nadaljeval obveščevalno delo za ZSSR, včasih celo kot dvojni agenti.⁵⁶ Aretirani agenti, ki so se priklonili Stalinu, so zahtevali politični azil v Italiji, a samo nekaterim je uspelo ostati in se kasneje premakniti na Madžarsko. Beg se je posrečil npr. Božu Glažarju, načelniku Ozne za Istro, in Albertu Svetini, načelnik Ozne v Ajdovščini, ki sta uspešno prebegnila na Madžarsko ali v Romunijo, medtem ko so ostale po izpustitvi iz zapora vrnili v Jugoslavijo.⁵⁷ O samem spopadu Komunistične partije Jugoslavije in njenega vodstva ter Vsezvezne komunistične partije boljšeikov (s katero so bile solidarne ostale evropske in nekatere zunajevropske komunistične stranke) leta 1948 in 1949 je bilo veliko napisanega, čeprav še danes odkrivamo posamezne pomembne podrobnosti.⁵⁸ Še vedno pa so ostale nepojasnjene usode malih, navadnih ljudi, večinoma članov komunistične partije, zmedenih *aparatičkov*, ki se niso pravočasno znašli, tistih, ki niso bili dovolj politično pismeni, ali pa tistih, ki niso mogli čez noč zavreči tistega, v kar so kot komunisti vse svoje politično življenje tako trdno verjeli. Resolucija je nedvomno izzvala močno politizacijo prebivalstva, pa tudi polarizacijo članstva komunistične partije. Izrekanje za IB ali obtožba za IB-dejavnost se je po zakonu kvalificiralo kot kaznivo dejanje izdaje države in ljudstva; tako so bile tudi kazni skladne s težo tega dejanja. V Istri je bilo to obdobje burno in je poleg političnih nosilo tudi elemente gospodarske, socialno-nacionalne in kulturne represije, a večina prebivalstva je vseeno stopila na stran Titove politike neodvisnosti od ZSSR.

Junija 1948 je v hrvaškem in slovenskem delu Istre (cona B STO) resolucija Informburoja povzročila resne motnje in nestrinjanja v komunističnem gibanju. Vodstvo hrvaške komunistične partije za Istro in osrednji organ oblasti za Istro nista imela pozitivnega političnega mnenja o delavskem gibanju v mestih zahodne Istre, še posebej v mestih Novigrad, Poreč in Rovinj, če zanemarimo delavska gibanja v Izoli, Piranu in Kopru, ki so potekala v slovenskem delu cone B STO.

Glavne značilnosti boja med večino lokalnih informburojevcev in protiinformburojevsko manjšino, »titini« ali »titisti«, imenovano, so bili brezobzirni medijski pa

⁵⁵ TNA, Kabinet premierja (CAB), 129/34. *Comunism in contries outside the Soviet orbit*, 24. 3. 1949.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prav tam; prav tam, CAB, 129/64, Poročilo, 2. 11. 1953.

⁵⁸ Ivo Banac: *Sa Staljinom protiv Tita : informburojevski rascjepi u jugoslavenkom komunističkom pokretu*. Zagreb 1990; Leonid Gibjanskij: *Mosca, il PCI e la questione di Trieste (1943–1948)*. V: *Dagli archivi di Mosca. L'URSS, il Cominform e il PCI 1943-1951*. Roma 1998, str. 85–134; Leonid Gibjanskij: *The Soviet-Yugoslav Split and the Cominform*. V: *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949*. Boulder 1998; Berislav Jandrić: *Djelatnost sljedbenika rezolucije informburoa u Hrvatskoj 1948-1953*. V: *Časopis za suvremenu povijest*, 1994, št. 2, str. 317–336; Dragan Marković: *Istina o Golom otoku*. Beograd-Ljubljana 1987; Dragan Marković: *Zašto su smenjeni. Političke krize u Jugoslaviji*. Beograd-Ljubljana 1987; Miodrag Marović: *Tri izazova Staljinizmu*. Opatija 1983; Miodarag Nikolić: *Informburo, zv. I-II*. Zagreb 1989; Sergio Segio: *Una vita in prima linea*. Milano 2006, str. 65–75; Nevenka Troha: *Politični položaj v koprskem okraju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja v prvem letu po objavi resolucije Informburoja (1948–1949)*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1999, št. 2, str. 143–156.

tudi fizični napadi na politične nasprotnike, politični kriminal, teroristična dejanja in umori. Eden drugega so obtoževali sodelovanja z nacisti, izdajstva, kolaboracionizma, se zmerjali s »fašisti«, »imperialistični vohuni«, »britanskimi« ali »ameriškimi agenti«, se obsojali za izdajstvo v vojni, »strahopetno držo pred sovražnikom« ipd. Te obtožbe so bile najpogosteje lažne, sodni procesi pa zrežirani. Vse to se je dogajalo kot po scenariju iz najhujših let Stalinovih čistk. Pregovor »klin se s klinom zbija« je v tem obdobju dobil svojo potrditev. Idejnega nasprotnika je bilo treba najprej diskreditirati, potem pa ga brezobzirno odstraniti. V nasprotju z oblastmi v coni B STO in območji, ki jih je kontrolirala VUJA, kjer so bili v sistem represije do političnih nasprotnikov vključeni tudi sodni organi, privrženci resolucije IB v coni A STO niso mogli pričakovati pomoči od tamkajšnjih zavezniških vojaških oblasti. Sicer pa so bile politične razmere v coni B STO bolj zapletene in napete. Ton političnim razmeram so dajali mednacionalni odnosi in neurejen državnopravni status. Povojne volitve za narodnoosvobodilne odbore v Okraju Koper so bile izpeljane tako, da so bili iz njih izključeni vsi »elementi, ki so se s prevaro infiltrirali, nato pa delovali proti narodu«. ⁵⁹

Dopis Okrožnega odbora SIAU za Istro s 6. julija 1948 okrajnim odborom SIAU Buje in Koper, ki ga je sestavil Oskar Venturini, je bil ključen pri razumevanju odnosa italijanskega dela projugoslovanske in protitovske struje komunističnega gibanja v Istri in Julijski krajini. V tem dopisu so bili namreč odločno napadeni »nekateri, ki nikoli niso bili iskreni in ki so jih v naše vrste prinesli oportunistem, ambicija, stremljenje k položajem«. Gre za »tiste, ki lahko pljunejo na vse sveto, za kar so naši borci prelili kri«. Za jugoslovansko strujo so bili vsi tisti, ki so podpirali Vidalija, »agenti italijanske nacionalšovinistične reakcije in kontrarevolucije, sovražniki socializma, ki so skupaj z reakcijo sabotirali proizvodnjo /.../, ali pa so terorizirali narod«. ⁶⁰ Iz vsega tega je sledilo naslednje: ali si bil za ljudsko oblast ali pa proti njej, kar se je poistovetilo z nekim drugim dvomom – za socializem ali proti njemu. Če si bil nasprotnik ljudske oblasti in titoistične koncepcije razvoja nove družbe, potem si bil tudi nasprotnik socializma. Zelo enostavna politična formula, ki ni dopuščala nevtralnosti. Že prej je SIAU pokazala, da je na politični platformi razrednega, ne pa nacionalnega boja. Vidalija so podpirali komunisti – Italijani v Izoli in Piranu, in to v samem vrhu okrajnega in okrožnega odbora Komunistične partije in drugih političnih združenj. Posebno vlogo v protijugoslovanskem informbirojevskem bloku je odigral eden od najuglednejših italijanskih komunistov v tej regiji, Giorgio Iaksetich. Svojo protijugoslovansko propagando v coni B STO je utemeljil na »terorju« projugoslovanske stranke oziroma Udbe, ki pa je bila kasneje od vseh državljskih protitalijanskih strank sprejeta kot glavna propagandna tema. ⁶¹

Komunistično vodstvo cone B STO je septembra ocenilo stanje komunističnih

⁵⁹ Prav tam, str. 144.

⁶⁰ Pokrajinski arhiv Koper (PAK), Fond Okrožnega odbora SIAU za Istro (OO SIAUI) (1948), šk. 2; šk. 4.

⁶¹ Prav tam, šk. 2.

organizacij in delavskega gibanja v Piranu kot nezadovoljivo. Z isto oceno, z dodatkom oportunitizma, so bili ocenjeni komunisti in delavci v Izoli, ki so sprejeli resolucijo IB, za kar je bil obdolžen tržaški komunistični vodja Vittorio Vidali.⁶² Večje število članov Okrajnega odbora Enotnih sindikatov, Okrajnega komiteja komunistične mladine, SIAŽZ (Slovansko-italijanska antifašistična ženska zveza), SIAU in Okrajnega komiteja Komunistične partije STO je bilo zaradi sprejetja resolucije najprej izključeno, nato pa tudi aretirano.⁶³ Ker je bil položaj iz dneva v dan hujši, so mnogi delavci in državljani, ki niso imeli zveze s komunističnim gibanjem, zapuščali mesta in odhajali v Trst.⁶⁴

Hrvaški in italijanski tisk 1948 in 1949 v Istri ni posebej označeval protiinformbirojske kampanje v vrstah jugoslovanskih komunistov. Vse leto 1948 (po prvi resoluciji) in vse do druge resolucije leta 1949 je Glas Istre prinašal članke »Iz bratske Sovjetske zveze«, v katerih so poveličevali delovne zmage sovjetskih komunistov in uspešnost sovjetskega režima. Ob tem je časopis večkrat prinašal govore Josipa Broza Tita in ostalih komunističnih vodij, v katerih je bil pojasnjen »nesrečni nesporazum«.⁶⁵ Že po drugi resoluciji takšnih člankov ni bilo več, a zanimivo je spremljati, kako je v političnem besednjaku in še posebej v obnašanju v Istri pojem »resolucije« zavzemal vse pomembnejše mesto. Med letom 1949 so vse organizacije Ljudske fronte, oblasti in komunistične organizacije sprejemale svoje »resolucije«. Pojem *stalinizma* se je uporabljal za vse negativne družbene in gospodarske pojave, kot na primer neizpolnjevanje petletnega plana, tihotapljenje tobaka, prostodušno kritiko ali posmehovanje oblasti, osebno nestrpnost, pa celo bolj progresivne ideje družbenega ali gospodarskega razvoja, ki bi kazale na nesposobnost aktualne oblasti.⁶⁶

Aretacije in sojenja večinoma italijanskim komunistom za »trockizem« so v nekaterih primerih skrivala politični obračun z »meščanskimi italijanskimi nacionalističnimi elementi«. Vendar to ni bilo pravilo. Nekomunisti v vrstah Ljudske fronte načeloma niso tragično končali kot so člani komunistične partije. Dejstvo je, da so v Istri najbolj umirali komunisti, Italijani, ki so bili zdaj člani KPH, in Hrvati, ki so bili predvojni člani KPI. Razlog je jasen: KPI je sprejela resolucijo IB, tako da nekdanjim članom italijanske komunistične partije niso več mogli zaupati. »Nastradali« so tudi tisti, ki niso molčati o krivicah in so upravičeno kritizirali pojav birokratizacije partije, samovoljo lokalnih funkcionarjev, nesposobnost in amaterizem oblasti. Takšno usodo je doživel tudi popolnoma nedolžen komunist, Labinčan Nico Pitacco, ki je že v vojni imel neprijetnosti zaradi svojega poznanstva z italijanskim komunističnim vodjo Lelijem Zustovichem (ki so ga likvidirali partizani). Bili so politično izolirani in aretirani ter poslani na »prevzgojo« večinoma starejši, čeprav je bilo tudi

⁶² La nostra lotta, 11. 9. 1948, Il popolo del circondario istriano difendera il potere conquistato nella guerra di liberazione.

⁶³ Prav tam; Il Lavoratore, 27. 8. 1948, I trotzkisti arrestano ad Isola i veri amici dell'Unione Sovietica; 28. 8. 1948, Si prepara qualche attentato per incolpare ed arrestare compagni.

⁶⁴ Il Lavoratore, 3. 9. 1948, Costretti a lasciare la zona B Iaksetich, Burlini, Bacichi e Semilli.

⁶⁵ Glas Istre, Izjava CK KPJ, 9. 7. 1948, št. 71; 24. 12. 1948, št. 95, Iz bratskog Sovjetskog Saveza.

⁶⁶ DAP, NOK Pulj (1948); šk. 10.

nekaj mlajših komunistov in skojevcev. Njihovo bivanje v kaznilnicah je zgodba zase, posledica pa je bila po navadi družbena in politična izolacija.

Nekatere iz vrst stare garde komunistov je ubila Udbe med preiskavo v preiskovalnem zaporu v Pulju. Med njimi je bil italijanski komunist iz najzgodnejšega obdobja ustvarjanja komunističnega gibanja Pietro Renzi, pa tudi predvojna komunista Josip Diminić in Francesco Godena (Godina, nekdanji poverjenik Ozne za Rovinj).⁶⁷ Večina aretiranih je bila obsojena na »krajše« (3–5 let) zaporne kazni, kot na primer Ferruccio Nefato ali Sergio Segio, član mestnega komiteja KP, tajnik mestnega odbora SIAU za časa angloameriške uprave, predsednik Italijanske skupnosti za Pulj in velika avtoriteta med mlajšim članstvom. Nekateri pa so bili obsojeni na dolgoletne zaporne kazni s prisilnim delom in petletno izgubo državljskih pravic, kot na primer poročnik Petar Radošević, referent V. odseka oddelka Udbe za mesto Pulj, kasneje pa poverjenik Udbe na Lošinju.⁶⁸

Povojnega načelnika Ozne/Udbe za Istro Boža Glažarja – Maksa, ki so ga sovjetski obveščevalci novačili, medtem ko je stanoval v Jugoslaviji, so zaradi suma premeštili na delovno mesto direktorja ladjedelnice Uljanik, da bi lažje nadzirali njegovo delo, a mu je s pomočjo Vidalijevih privržencev uspelo pobegniti v Trst, od koder je odšel na Madžarsko, kjer je nadaljeval politično dejavnost. Glažar se je predhodno povezal z Ninijem Bašanićem, ki mu je na Labinštini uspelo izoblikovati relativno številčno skupino informburojevcev. Po aretaciji Ninija Bašanića je skupina razpadla, še posebej zato, ker so bili »privrženci« premeščeni na razna delovna mesta po Istri, in to na položaje, na katerih so lahko bili pod nadzorom Udbe. Drugi primer se nanaša na komunističnega funkcionarja Perojca Lazo Ljubotina, ki je zaradi svojih simpatij do ZSSR in Stalina prav tako končal v zaporu.

Večina informburojevcev, ki so bili aretirani ali so pobegnili iz Istre, je bila članov KPH, od tega je bila velika večina predvojnih članov Komunistične partije Italije, pa tudi udeležencev osvobodilnega boja. Torej, večina informburojevcev je bila politično zgrajena s trdnimi prepričanji o možnostih »svetovne revolucije« in potrebi internacionalizma. V tem pogledu je zanimiv primer doseljenih Italijanov, komunistov iz Italije, v večini iz Tržiča (Monfalcone) in Milj (deloma prostovoljno deloma pa zaradi pregona so se izselili v Istro in na Reko), ki so se kot strokovni delavci zaposlili v Uljaniku ali reški ladjedelnici. Večina jih je bila zaradi neprikritega simpatiziranja z ZSSR in Stalinom aretirana 1948 in 1949 ali pregnana v Zenico.⁶⁹

Kakšnih dvesto aretiranih v hrvaškem delu Istre od leta 1948 do 1950 v razmerju s številom članov KPH kaže resnost znotraj komunističnega spopada na tem majh-

⁶⁷ Franjo Nefat: Slučaj fojbi ne trebaju rješavati političari nego povjesničari. V: Glas Istre, 18. 4. 2000. V istem puljskem zaporu, kjer so med vojno preiskovalci SS ubili komunista Giorgija in Merigiolija.

⁶⁸ Hrvaški državni arhiv v Zagrebu (HDA), Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Hrvaške, Služba državne varnosti (RSUP SRH SDS), šk. 1561, f. 011-3: Popis pripadnikov UDB-e aretiranih in sojenih po liniji IB-a od junija 1948 do maja 1952.

⁶⁹ Zapisnici Politbiroa CK KPH, str. 503–504: Zapisnik seje biroja CKKPH, 6. 8. 1948; Zapisnik seje biroja CK KPH, 16. 9. 1948, str. 519–521.

nem, a politično pomembnem in tedaj še vedno spornem prostoru.

Na koncu se je največje število nekdanjih članov KPH, ki so se izrekli za resolucijo IB, umaknilo iz politike. Ker pa se niso priključili ilegalnim organizacijam, niso bili sankcionirani, razen tega, da so jih še dolgo po teh dogodkih nadzirali pripadniki Udbe oziroma Službe državne varnosti. Navadno nekdanji partijski člani, v nasprotju s funkcionarji, po prestani zaporni kazni dalj časa niso mogli najti službe, vsaj ne v kraju bivanja. Večji del nekdanjih skojevcev in mladih članov partije je zato zapustil Istro, nekateri pa so kasneje odšli v eno od čezmorskih držav.

Začelo se je novo obdobje razvoja države in Partije, v katerem je politika represije imela pomembno vlogo, ki pa je dobivala tudi neke druge družbene, gospodarske in politične oblike.

Darko Dukovski

REPRESSION, CRIMES AND WRONGFUL ACTS OF THE MILITARY AND CIVILIAN
AUTHORITIES IN THE CROATIAN PART OF ISTRIA 1945–1950

S u m m a r y

In the five-year post-war period Istria went through processes of state-legal transition, that is, through the processes of unification with Croatia and Slovenia within Yugoslavia. During this very sensitive period, in the circumstances of the division of its territory, uncertainty, socio-political transformation, and formation of the new government, numerous wrongful acts, instances of repression and crimes against anyone attempting to slow down or put a stop to these processes took place.

The goal of the main political processes was to establish and strengthen the new people's authorities under the supervision of the Military Administration of the Yugoslav Army in the transitional period of Istria's unification with Yugoslavia or Slovenia and Croatia. During this time the foreign-political tensions and national-ideological division of the people were quite evident. In the short post-war period the people's authorities were not completely communist, even though they acted under the supervision of the Party structures. The Party's control had not yet been completely established. In this sense the repression against political opposition was also not exclusively communist. Certainly in the area controlled by the Military Administration of the Yugoslav Army the revolutionary social changes were introduced immediately, very often encountering the resistance of the population – Italian as well as Croatian and Slovenian.

Thus the repression was aimed against the former wartime enemies, war criminals, collaborators, fascists, ideological-political and national enemies, recent allies and comrades in arms – all those who would in any way whatsoever hinder or interfere with the implementation of the political directives of the Party.

1.01
Prejeto 6. 2. 2013

UDK: 323.329:(497.1) "1944/1950"

Nataša Milićević*

Inteligenca v Srbiji med revolucionarno represijo in družbeno integracijo 1944–1950

IZVLEČEK

Avtorica analizira povojno represijo in družbeno integracijo kot dve medsebojno nasprotujoči si usmeritvi v strategiji glavnega akterja revolucionarnih oblasti Komunistične partije Jugoslavije do inteligence v Srbiji v prvih povojnih letih. Posebna pozornost je namenjena dejavnikom, ki so oblikovali odnos KPJ do inteligence in vplivali na njeno ravnanje. Poleg tega avtorica znotraj vsake posamezne zgoraj navedene usmeritve spremlja njeno notranjo dinamiko, sprejete ukrepe, metode in podobno. Ne izogne se niti obravnavi odgovorov pripadnikov inteligence na te usmeritve Partije in oblasti. Razprava je napisana na osnovi neobjavljenih arhivskih virov, tiska in relevantne literature.

Ključne besede: inteligenca, Komunistična partija Jugoslavije, Srbija, revolucionarna represija, družbena integracija.

ABSTRACT

INTELLIGENTSIA IN SERBIA BETWEEN REVOLUTIONARY REPRESSION AND SOCIAL INTEGRATION 1944-1950

The author analyses the post-war repression and social integration as two mutually opposing forces in the strategy of the main actor – the revolutionary authorities of the Communist Party of Yugoslavia – towards the Serbian intelligentsia in the first years after the war. Special attention is paid to factors co-shaping the attitude of the Communist Party of Yugoslavia towards the intellectuals and influencing its actions. In the context of each aforementioned orientation the author explores the internal dynamics, adopted measures, methods, and so on. She also focuses on the responses of the members of the intelligentsia to the orientations of the Party and the authorities. The discussion is written on the basis of unpublished archive sources, press and relevant literature.

Keywords: intelligentsia, Communist Party of Yugoslavia, Serbia, revolutionary repression, social integration

* Mag., raziskovalka, Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11, RS-11000 Beograd; e-naslov: nataša.milicevic@open.telekom.rs.

Inteligenca v Srbiji se je kot drugje v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni znašla v posebnem položaju. Ta je izhajal iz ambivalentnega odnosa Komunistične partije Jugoslavije kot glavne sile revolucionarne oblasti do inteligence. Komunistična partija Jugoslavije se je namreč zavedala velike družbene pomembnosti in vloge inteligence, a je do nje istočasno kazala podedovano nezaupanje in strah zaradi njenega prevladujočega meščanskega porekla, izobrazbe in vzgoje, pa tudi njenih vojnih opredelitev. Dosedanja raziskovanja kažejo, da je približno 70 % inteligence izviral iz vrst meščanstva,¹ zaradi česar je Partija v inteligenci videla sovražno, omahljivo, nedisciplinirano družbeno skupino, ki se je odrekla svojemu narodu in je bila naklonjena individualizmu.²

Vojna je to nezaupanje še poglobila. Predvojne delitve te heterogene družbene skupine so se v državljanski in protifašistični vojni pomnožile. Inteligenca v Srbiji je po eni strani bila za vlado Milana Nedića, po drugi je odprto ali po tiho podpirala gibanje Dragoljuba Mihailovića, po tretji se je priključila narodnoosvobodilnemu gibanju, po četrti pa je le čakala, kaj bo ... Partija je po vojni pod pritiskom nove družbene stvarnosti to stališče delno spremenila in ga ponovno definirala, ni pa ga opustila. Gre za nekaj medsebojno povezanih dejavnikov, ki jih je Partija morala upoštevati. Prvič: KPJ je po zmagi svoje osvobodilne in revolucionarne strategije vzpostavila oblast in postala sila, ki je pospešeno ustvarjala nove družbene okoliščine po svojih pogledih in vizijah. Ni bila več v položaju majhne, nezakonite stranke, ampak dominantne politične in družbene sile, ki je v okviru svetovne vojne izpeljala revolucijo. Drugič: na koncu vojne sta imeli jugoslovanska in srbska družba visok odstotek nepismenih (blizu 45 %) in nizko stopnjo izobrazbe z obremenitvami, ki so jih prinesle posledice velikih materialnih in človeških izgub. Tretjič: maloštevilna jugoslovanska in srbska inteligenca, ki sta v medvojnem obdobju skupaj z uradništvom zajeli komaj 5 % prebivalstva, sta v vojni po nekaterih ocenah izgubili (smrt, poboji, emigracija ...) 40.000 intelektualcev in 90.000 strokovnjakov.³ To je število, ki bi bilo tudi za države, ki so bile gospodarsko in kulturno bolj razvite, ogromna in težko nadomestljiva izguba. Četrtnič: KPJ ni mogla samostojno ali opirajoč se na delavski razred, v katerega imenu je delovala, izvesti obnove in izgradnje v vojni razdejane države. Zavedala se je, da je njen strokovni in intelektualni potencial daleč pod zadovoljivo ravno. Zato so bili zanjo nujno potrebni pomoč, podpora in sodelovanje različnih strokovnjakov, še posebej inteligence, njenega strokovnega znanja in izkušenj. Petič: pri srbski inteligenci je imelo dodaten pomen vsiljevanje ideološko-politične floskule o »velikosrbskem hegemonizmu«, kar se je posebej odražalo na podedovani ustvarjalni inteligenci. Pritisk omenjenih ideološko-političnih, ekonomskih in kul-

¹ Milosav Janičijević: Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije. Beograd 1984, str. 84; Ljubodrag Dimić: Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952. Beograd 1988 (dalje Dimić, Agitprop kultura), str. 96.

² Prav tam, str. 95–98; Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić: Istoriografija pod nadzorom, 1. Beograd 1996, str. 199–200.

³ Dušan Bilandžić: Historija Socijalističke Federativne Jugoslavije : glavni procesi 1918–1985. Zagreb 1985, str. 112; Dimić, Agitprop kultura, str. 21.

turnih dejavnikov je vplival na to, da sta se Komunistična partija Jugoslavije in inteligenca znašli v položaju, ki ga je odlikovala protislovnost in je od obeh strani zahteval povečano pozornost in previdno ravnanje.

Zato je Partija v ideološkem diskurzu inteligenco apostrofirala kot enega od »treh dejavnikov« družbene preobrazbe, ki »mora« biti ob delavcih in kmetih vključen v ustvarjanje nove podobe družbe.⁴ Tako je inteligenco izločila iz meščanstva kot razreda, na katerega ni računala, vzpostavila pa se je tudi razlika med »zaželeno« in »nezaželeno« inteligenco. »Zaželeno« inteligenco je bilo treba – kot »napredno, pošteno in ljudsko inteligenco«, ki je pred vojno in med vojno stala ob strani delavskemu razredu, razumela njegove potrebe in vizije – podpreti in promovirati. Ta je po omenjenem videnju Partije dobila aktivno vlogo v sklopu »razredne zveze«, ki bi ob delavcih in kmetih morala prispevati k oblikovanju družbe na novih osnovah. Po isti logiki bi »nezaželena« inteligenca – kot »reakcionarna, nepoštena in neljudska« – morala deliti usodo kapitalistov. V nasprotju s kapitalisti, ki jih je Partija v procesu rušenja meščanske družbe in njene dediščine uničevala, se je »nezaželena« inteligenca znašla v nekakšni »sivi coni«. Po eni strani je bila zaradi maloštevilnosti in posedovanja kulturnega kapitala (strokovnosti, znanja in izkušenj) za Partijo nujna, po drugi pa se je je bala. Obenem je meščanski inteligenci omogočala obstati v novi družbeni stvarnosti. Kakor koli že, KPJ je inteligenco – ob delavskem razredu in kmečkem prebivalstvu – priznavala in promovirala kot posebno družbeno skupino in steber nove družbe.

Vse to je vplivalo, da je do inteligence v Srbiji, pa tudi drugje v Jugoslaviji, oblikovala zapleteno strategijo, ki je združevala nekaj smeri delovanj, ki so potekale vzporedno, a tudi prepletene. Sočasno pa so druga drugi tudi nasprotovale. Glede na cilj, uporabljene metode, del inteligence, na katerega je bila usmerjena, in vlogo, ki ji jo je Partija namenila, lahko identificiramo s štirimi smermi delovanja: revolucionarno represijo (anihilacijo), integracijo, ustvarjanje »nove« inteligence in izgradnjo partijske inteligence. Med temi smermi sta bili posebnega pomena revolucionarna represija in integracija, ki sta se predvsem odražali na podedovani meščanski inteligenci.⁵

Neposredno po osvoboditvi je nad inteligenco v Srbiji, tako kot v Jugoslaviji, dominirala revolucionarna represija. Najbolj zastopana je bila konec leta 1944 in med letom 1945, ujemala pa se je s trajanjem prvega represivnega cikla, v katerem je revolucionarni subjekt ostro obračunal z ideološko-političnim nasprotnikom – meščanstvom.⁶ Združevala je veliko število ukrepov, s katerimi je »nova oblast« ob-

⁴ Prvi človek jugoslovanske revolucije Josip Broz Tito je v enem svojih govorov junija 1945 na takšen način poudaril »zvezo« delavcev, kmetov in »poštene inteligence«: »To so trije dejavniki, trije najpomembnejši dejavniki v naši državi, ki so garancija, da lahko zgradimo našo državo.« – Josip Broz Tito: Govori i članci I. Beograd 1959, str. 331, Prvi govor v Šumadiji, 18. 6. 1945.

⁵ Več o tem Nataša Milićević: Komunistička strategija prema srpskoj inteligenciji 1944-1950. V: Srbi i Jugoslavija. Država, društvo, politika. Beograd 2007 (dalje Milićević, Komunistička strategija prema srpskoj inteligenciji), str. 293–310.

⁶ Dosedanja raziskovanja represije v prvih letih po drugi svetovni vojni kažejo, da se je izvajala v treh ciklih, ki so se zelo jasno razlikovali po intenziteti, uporabljenih instrumentih, formi in obliki represije ter strukturi kaznovancev. Prvi cikel je trajal od osvoboditve Srbije do jeseni 1945. Odlikovala

računavala s pripadniki inteligence, in s katerimi jih je tlačila in izločala iz javnega življenja, kulture in znanosti. Glavni kriterij za uporabo represije je bil ideološko-politični. Revolucionarna represija je po eni strani predstavljala posledico omenjenega stališča Partije, ki je izražal nezaupanje do intelektualcev nasploh kot do nediscipliniranih, nestanovitnih in nezanesljivih ljudi, ki jim je »buržujsko«⁷ poreklo onemogočalo boriti se za vrednote socializma, pa tudi njenih vojnih opredelitev, medtem ko je po drugi strani izhajala iz potrebe, da se družba, in kot njen del tudi inteligenca, »očisti«⁸ od – kot so poudarjali – »ostankov fašizma«.

Represija je imela posebej pomembno spodbudo nad inteligenco v proklamiranem obračunu Partije z »velikosrbskim hegemonizmom«⁹ in »velikosrbskim šovinizmom«. Po dojetju nove oblasti je meščanstvo, s tem pa tudi največji del inteligence, za ohranitev razrednih položajev oziroma zaradi »socialne sebičnosti«¹⁰ sodelovalo z okupatorjem in vstopilo v kolaboracijo in narodno izdajo.⁷ Zaradi tega je bilo tudi sprejemanje represivnih ukrepov samo po sebi umevno; iz družbe in inteligence je bilo treba izločiti vse tiste, ki so se izpovedovali za sovražnike nove vizije družbe, tiste, ki so sodelovali z okupatorjem in sodelovali v domači upravi pod okupacijo, ali pa so pripadali Ravnogorskemu odporniškemu gibanju in ga javno podpirali. Kot ideološko-politični sovražniki so bili pripadniki inteligence javno zaznamovani kot »vojni zločinci«, »sovražniki«, »reakcija«, »politikanti« ...

Preverjanje »pravilnosti«¹¹ dela in obnašanja pod okupacijo je zajemalo celotno inteligenco, od univerzitetnih profesorjev in učiteljev v osnovnih in srednjih šolah prek umetnikov in književnikov do novinarjev in zdravnikov. Način kaznovanja je bil odvisen od teže prestopka. V skladu s tem je moč ločiti tudi nekaj kategorij kaznovanih pripadnikov inteligence. Prvo kategorijo so tvorili tisti, ki so bili po odločitvah vojnih sodišč trajno izločeni iz srbske in jugoslovanske družbe. Tej je bilo zaradi teže obtožbe in kazni najtežje. Med njimi so bili univerzitetni profesorji dr. Miloš

ga je huda strogost, oblika boja proti sodelavcem okupatorja, vzdušje maščevanja, ki je omogočalo tudi fizično uničenje nasprotnika v državljanski vojni in vseh nasprotnikov »nove oblasti«, poudarjena ideološka in politična vsebina. Drugi cikel represije, povezan z obdobjem konsolidirane oblasti komunistov in omejen na čas med 1946 in 1948, je odlikovala omiljena represija (redkejša uporaba smrtno kazni), dušenje legalne opozicije, idejno-politična in propagandna diskriminacija (namesto za sodelovanje z okupatorjem je bila pogostejša obtožba za špijonažo), sodni procesi in izguba različnih pravic. Tretji represivni cikel se je začel s spopadom z IB in je trajal do Četrtega plenuma KPJ 1951. Zaznamovali so ga okrepljena represija do informbirojevcev oziroma znotrajpartijskih sovražnikov, pa tudi do ostalih sovražnikov oblasti in »nove družbe«, samovolja organov oblasti in povečan nadzor vseh sfer družbenega življenja. Več o tem v: prav tam; Srđan Cetković: Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953. Beograd 2006.

⁷ O tem so neposredno govorili tudi na zasedanju Velike protifašistične skupščine narodne osvoboditve Srbije. To je bilo še posebej izrecno povedano v pojasnilu sklepa o izobraževanju Sodišča za sojenje zločinom in prestopkom zoper srbsko narodno čast, ki je bil neposredno usmerjen proti srbskemu meščanstvu in s tem tudi srbski inteligenci. V pojasnilu med drugim piše, da se s tem ukrepom v srbskem narodu obsojajo tisti kapitulanti in izrodki, ki so bodisi zaradi osebne ali socialne sebičnosti bodisi zaradi strahopetstva na takšen ali drugačen način sodelovali z okupatorjem, služili v njegovem aparatu ali mu delali različne usluge. Na ta način so izdali svoj narod in umazali svoje narodno ime in čast (Velika antifašistička skupščina narodnog oslobođenja Srbije (9–12. 11. 1944, Beograd 1945), str. 185).

Trivunac⁸ in dr. Branko Popović,⁹ književniki Grigorije Božović¹⁰ in dr. Svetislav Stefanović,¹¹ pa tudi novinarji Svetolik Savić,¹² Bogdan Simić,¹³ Sima Francen¹⁴ itd. Vsi omenjeni so bili obsojeni na tajnih procesih jeseni 1944, o njihovih obsodbah

⁸ Dr. Miloš Trivunac, znani predvojni germanist, je bil za zelo kratek čas minister za izobraževanje v vladi Milana Nedića (od konca avgusta do prve polovice oktobra 1941), ko ga je zamenjal Velibor Jonić. Poleg dela v vladi mu je nova revolucionarna oblast zamerila, ker je leta 1941 podpisal Apel srbskemu narodu, kot tudi dejstvo, da se je ukvarjal z zločini nad poljskimi častniki v Katinskem gozdu. Ustreljen je bil 30. 12. 1944. – Politika, 4. 1. 1945, str. 4; Vojni arhiv, Četniški arhiv (VA, ČA), Depeše, ki sta Vrhovnemu poveljstvu iz Beograda pošiljala Kosta Petrović in Momir Petrović po osvoboditvi, od 15. 12. 1944 do 12. 4. 1945, šk. 278, reg. št. 20/1, Poročilo št. 4, 4. 1. 1945; Arhiv Srbije (AS), MF NRS, Odsek za narodno imetje, 1945–1946, šk. 714, Nepopolni seznam narodnih sovražnikov, obsojenih s strani Vojaškega sodišča Poveljstva mesta Beograd s 7. 4. 1945, ki ga je Uprava državnih dobrin poslala Upravi narodnih dobrin Srbije.

⁹ Dr. Branko Popović, slikar in profesor zgodovine umetnosti, je pod okupacijo postal dekan Tehniške fakultete. Po spominih sina Prijezde Popovića so ga že prvi dan osvoboditve odpeljali iz njegovega stanovanja. Po sodbi, izrečeni 18. 11. 1944, je bil kriv, ker je za časa okupacije vstopil v nov Senat Univerze, ker je podpisal protikomunistični apel in ker je kot dekan fakultete vplival na odstranitev tistih študentov, ki se niso strinjali z obstoječim stanjem. Kmalu so ga ustrelili, za to pa je njegova družina izvedela iz časopisov. – Arhiv Jugoslavije (AJ), Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev: DKZ 110-828-876, Del. št. 2251/45, Prepis sodbe za Branka Popovića in ostale z 18. 11. 1944, sestavljen 26. 3. 1945; Svet za demokratske spremembe v Srbiji, Stenogram pričanja Prijezde Popovića, str. 4; Politika, 27. 11. 1944, str. 1; Nataša Miličević: Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944–1950. Beograd 2009 (dalje Miličević, Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo, str. 301–303).

¹⁰ Grigorije Božović se je v medvojnem obdobju razen s književnim in novinarskim delom ukvarjal tudi s politiko (narodni poslanec), bil pa je tudi predsednik srbskega PEN-kluba. Za časa okupacije se je umaknil v Črno goro, kjer je podpiral Ravnogorsko gibanje in sodeloval pri časopisu Pljevaski glasnik. Obtožen je bil sodelovanja z italijanskim okupatorjem in za besedila, ki so izhajala v omenjenem časopisu. Obsojen je bil 29. 12. 1944, kazen – usmrtitev pa je bila izvedena 1. 1. 1945. – AS, MF NRS, Odsek za narodno imetje, 1945–1946, šk. 714, Nepopolni seznam narodnih sovražnikov, obsojenih s strani Vojaškega sodišča Poveljstva mesta Beograd s 7. 4. 1945, ki ga je Uprava državnih dobrin poslala Upravi narodnih dobrin Srbije; Zapisnik z zaslišanja in sodba Grigoriju Božoviću sta bila objavljena v knjigi Milenka Jeftovića: Ličnost i književno delo Grigorija Božovića. Zubin Potok–Priština 1996, str. 127–143.

¹¹ Dr. Svetislav Stefanović je bil zdravnik, književnik in prevajalec. Po sodelovanju v prvi svetovni vojni je sodeloval pri ustanovitvi Katedre za patologijo Medicinske fakultete v Beogradu in pri delu Jugoslovenskega zdravniškega društva. Pod okupacijo je bil predsednik Srbske književne zadruge. Obtožen je bil »preganjanja« književnikov pod okupacijo kot tudi članstva v mednarodni strokovni komisiji, ki je raziskovala sovjetske zločine v Vinicah, kar je bilo najverjetneje odločilno za njegovo obsodbo in streljanje. Več o tem v Miličević, Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo, str. 303–304.

¹² Svetolik Savić je bil založnik in urednik časopisa Balkan. Pisal je za okupacijske časopise. Z osvoboditvijo Beograda je bil aretiran in obtožen, da je »brez sramu napadal« zaveznike in narodnoosvobodilno gibanje. – Politika, 27. 11. 1944, str. 1.

¹³ Bogdan Simić je bil predvojni dopisnik Politike z Dunaja. Med okupacijo je bil na položaju urednika zunanje politike v dnevnem časopisu Novo vreme. Po osvoboditvi je bil obtožen, da je sodeloval z okupatorjem pri propagandi. V obtožnici so navedli, da je »po navodilih Nemcev pisal hvalnice nemški vojski in fašizmu, poudarjal nemške uspehe, zavajal javnost z lažmi o šibkosti in neslogi zaveznikov, vzdrževal bližnje stike z gestapom«. – Politika, 27. 11. 1944, str. 1.

¹⁴ Sima Francen, predvojni novinar Politike, je bil pod okupacijo sodelavec časopisa Novo vreme. Po osvoboditvi je bil obtožen, da je vzdrževal tesne zveze z gestapom in da je »neumorno« poveljeval Nemčiji in njeno vojaško moč kot tudi napadal zaveznike. Ustreljen je bil novembra 1944. – Politika, 27. 11. 1944, str. 2.

in izvršeni kazni – streljanju – pa je bila javnost obveščena šele nekaj dni kasneje. V nasprotju s književnikom Grigorijem Božovićem, ki je sodeloval v gibanju Draže Mihailovića, so ostali zasedali nekatere od pomembnih položajev v okupacijski upravi ali pa so sodelovali pri časopisu *Novo vreme*. V tej kategoriji jih je bilo največ. Poleg tega je bil dr. Branko Popović, dekan Tehniške fakultete pod okupacijo, eden redkih, ki je iz skupine intelektualcev banjskih taboriščnikov leta 1941 ponovno »nastradal« že prvega dne po osvoboditvi Beograda. Dva od zgoraj omenjenih, dr. Miloš Trivunac in dr. Svetislav Stefanović, sta bila tudi člana komisije, ki je raziskovala zločine nad poljskimi častniki v Katinskem gozdu, kar so jima očitno še posebej zamerili.

Drugo kategorijo, teža kazni je bila tu milejša, so sestavljali tisti pripadniki inteligence, ki so bili za krajši ali daljši čas zaprti. Med njimi so bile tudi velike razlike glede na to, kdaj so jim sodili, in ali jim je sodilo vojaško ali redno sodišče. Pomembno je poudariti, da je bilo prvih nekaj mesecev osvoboditve, vse do sestave sodišč narodne časti, za sojenje sodelovanja z okupatorjem pristojno vojaško sodišče, zato so bile tudi kazni precej strožje. Ta politika kaznovanja vseh nasprotnikov revolucionarnih sil, pa tudi pripadnikov inteligence, je bila znatno milejša od jeseni leta 1945, ko so bila vzpostavljena redna sodišča, ki so zdaj pristojna za sojenje sodelavcem okupatora. To je nekaterim intelektualcem, kot je na primer znani predvojni novinar in urednik okupacijskega časopisa *Obnova* Milan Jovanović Stoimirović, omogočilo blažje kazni, kot bi jih dobili, če bi jim sodili neposredno po osvoboditvi. V nasprotju s prej omenjenimi novinarji, ki so bili ustreljeni, je bil na sojenju v prvi polovici leta 1946 obsojen na petnajst let zapor, od koder je prišel po pomilostitvi konec leta 1952.¹⁵

Treba je omeniti tudi to, da so nekaterim intelektualcem sčasoma s sklepi predsedstva Antifašistične skupščine narodne osvoboditve Srbije (ASNOS) zmanjšali prvotno izrečene zaporne kazni. To je bilo v neki meri odvisno tudi od njihovega poklica, številčnosti in pomembnosti za izgradnjo nove družbe. Dober primer za to je operni pevec in režiser Rudolf Ertl, ki je bil obtožen za pristop k organizaciji Kulturbunda in za delo v zemunski Tele-radio postaji za glasbene programe. Po krajšem času v zaporu se je s sklepom ASNOS smel vrnil v gledališče.¹⁶ V to kategorijo spadajo tudi tisti maloštevilni pripadniki inteligence, ki so imeli s stališča oblasti in partije sovražen odnos do nove oblasti in nove družbe, ali pa so s svojimi

¹⁵ Miličević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo*, str. 307–309.

¹⁶ Rudolf Ertl je končal gimnazijo v Sarajevu in Travniku, medtem ko je študij prava zamenjal s študijem petja in glasbe (solo petje), ki ga je končal na Dunaju leta 1915. Od 1916 do 1919 je bil solist zagrebške, potem pa še beograjske opere. Delal je tudi v Narodnem gledališču in glasbeni šoli. Okupacija je pričakal kot direktor Opere, med njo pa je delal kot pevec in nosilec programa Opere. Na začetku leta 1944 je bil upokojen. Po krajšem bivanju v zaporu je razen v Narodnem gledališču v Beogradu delal tudi v Sarajevu in Novem Sadu. Državo je zapustil leta 1953, ko je odšel v Nemčijo. Med sojenjem na začetku leta 1945 so poudarjali, da je s svojim delom pod okupacijo »služil nemški in ustaški propagandi na glasbenem področju«. Po obsodbi vojaškega sodišča ga je obsodilo tudi Sodišče narodne časti Ljudske fronte Narodnega gledališča. – *Politika*, 19. 3. 1945, str. 5; AS, Ministrstvo za izobraževanje Ljudske republike Srbije (MP NRS), Personalni oddelek 1945–1951, Sodišče časti NOF – Upravi Narodnega gledališča, bez. št., 3. 6. 1945; Sima Ćirković: *Ko je ko u Nedićevoj Srbiji 1941–1944*. Leksikon ličnosti : slika jedne zabranjene epohe. Beograd 2009, str. 192–193.

nastopi kritizirali negativne pojave – kot profesor in politik Dragoljub Jovanović.¹⁷

Posebno kategorijo so sestavljali tisti intelektualci, ki so bili z obsodbami sodišč narodne časti odstranjeni ne samo iz ustanov, v katerih so delali, ampak tudi iz javnega življenja. Med njimi je moč opaziti več skupin. Najhuje je bilo za intelektualce, ki jih je kaznovalo Sodišče za sojenje zločinov in prestopkov zoper srbsko narodno čast¹⁸ z izgubo srbske narodne časti, kar je pomenilo izgubo različnih državljskih in političnih pravic. Čeprav je bila stroga, je bila to milejša kazen kot kazen za vojne zločine. V nasprotju s to skupino intelektualcev, pri katerih je bila vloga obsodbe javno ponižanje, osramotitev in izobčenje iz javnega življenja, je bolje končala skupina intelektualcev, ki so jo kaznovala interna sodišča narodne časti po ustanovah in poklicnih združenjih (Univerza, Združenje likovnih umetnikov, Narodno gledališče itd). Res je, da so jih odstranili iz delovnega in poklicnega okolja kot »nedostojne« svojega poklica, ampak po določenem času so lahko našli drugo službo ali pa so imeli pravico do pokojnine, kar ni veljalo za prvo skupino intelektualcev. Na Univerzi je eno takšnih sodišč umaknilo 37 profesorjev in asistentov. Ti so po takratnem mnenju »izgubili moralno pravico biti učitelji, ker so se pregrešili zoper učiteljsko čast in škodovali ugledu Univerze«. ¹⁹ Nekatere so zaradi teže prestopka postavili pred republiško sodišče narodne časti²⁰, druge so poslali Državni komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (samo dr. Josipa Balna), tretje so dejansko odpustili,²¹ četrtem, ki so pobegnili iz države, pa so potrdili odpovedi. Bili so tudi takšni, ki so bili z manjšimi kaznimi, kot je »javni ukor prek časopisja« (slikar Mladen Josić)²² ali nekajmesečni odvzem pravic do poklica²³ ali opomin za njihovo držo v času okupacije.

¹⁷ Dragoljub Jovanović, vodja opozicije znotraj Ljudske fronte, je bil konec 1947 obsojen na kazen odvzema svobode s prisilnim delom v trajanju devet let in na izgubo političnih in posameznih državljskih pravic za tri leta po prestani glavni kazni. Več o tem Nadežda Jovanović: *Život za slobodu bez straha. Studija o životu i delu dr. Dagoľjuba Jovanovića*. Beograd 2000, str. 536–593; Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo*, str. 318–323).

¹⁸ Sodišče za sojenje zločinov in prestopkov zoper srbsko narodno čast je bilo ustanovljeno s Sklepom Velike protifašistične narodnoosvobodilne skupščine novembra 1944. Delovalo je od 24. 1. do 27. 6. 1945, ko je bilo ukinjeno, nerešeni predmeti pod njegovo pristojnostjo pa so bili preneseni na okrožna sodišča. Dosedanja raziskovanja pričajo, da je bilo na takšno kazen obsojeno kakšnih 1000 državljanov v Srbiji in Vojvodini. – Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo*, str. 340.

¹⁹ Prav tam, str. 341–345; Dragomir Bondžić: *Beograđski univerzitet 1944–1952*. Beograd 2004, str. 80–86.

²⁰ Priporočilo je zajemalo peterico profesorjev: dr. Nikolo Popovića, dr. Henrika Barića, dr. Mihaila Gradojevića, dr. Justina Popovića in inž. Miodraga Totića.

²¹ Kazen odstranitve in odpovedi je dobilo dvanajst profesorjev, kar je potrdilo tudi Ministrstvo za izobraževanje Srbije. Razen dr. Veselina Čajkanovića, etnologa, so ostali dobili pravico do pokojnine. – Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo*, str. 342–344.

²² *Politika*, 17. 2. 1945, str. 4.

²³ Sodišče narodne časti Ljudske fronte Narodnega gledališča je decembra 1944 pri preiskavi dela 11 članov gledališča štirim članom opere odvzelo pravico do opravljanja poklica v obdobju od 20. 10. 1944 do 1. 6. 1945 in še štirim od 20. 10. 1944 do 15. 8. 1945 z ukorom za njihovo držo pod okupacijo. – Momčilo Mitrović: *Izguđljene iluzije. Ogledi iz društvene istorije Srbije 1944–1952*. Beograd 1997, str. 105–107.

Toda tudi to je bilo dovolj, da so začutili negotovost svoje nove družbene obravnave. Izgubili so pravico do državne službe, pravico do plače in pokojnine, pravico do opravljanja kakršne koli javne funkcije, politične pravice in prejšnji družbeni status. Vsemu temu je sledila še obsodba na kazen konfiskacije kot kazen ekonomskega značaja. V trenutku je izginilo tisto, kar so pridobivali skozi leta, ne glede na to, ali je šlo za materialne ali intelektualne dobrine oziroma ugled. Nekateri od njih niso mogli objavljati, javno nastopati ali delati, ostajali so brez kakršnih koli prihodkov. To se posebej nanaša na tiste intelektualce, katerih delo je bilo vezano na javnost. Znani primer je obsodba igralka Žanke Stokić na osem let izgube srbske narodne časti, ki je bila, kot je to kasneje priznalo tudi Okrožno sodišče za mesto Beograd, »stroga in eksemplarična«. Brez prihodkov, stara in bolna je živela »od tuje miloščine«, dokler ni umrla sredi leta 1947.²⁴ Sima Pandurović, Milan Kašanin in Ksenija Atanasijević so imeli več sreče, saj so bile njihove prepovedi opravljanja javne dejavnosti odpravljene na začetku petdesetih let.

Obsodba za »narodno izdajo« je hkrati prinašala tudi prepoved omenjanja imena delu obsojenih pripadnikov inteligence. Ti se, tako kot tisti, ki so ustvarjali mnogo prej in katerih dela so bila ocenjena kot izraz »velikosrbskih kulturnih in političnih teženj«,²⁵ niso smeli pojavljati v zbornikih ali antologijah, s čimer so bili izbrisani iz kulture spominov prihodnjih generacij. Poudarjali so, da mora obsodba za izdajo pravzaprav pomeniti tudi »smrt svetlega dela neke osebnosti, končno likvidacijo njihovega imena s svetlih strani zgodovine naroda«. Niso jim dovoliti, da bi še naprej živeli v okviru svojega naroda, da bi vplivali »na oblikovanje njegove zavesti in značaja, na razvoj njegovega družbenega in kulturnega življenja«. ²⁶ Če se je zgodilo, da je bil kdo omenjen, kot je bil to primer z Grigorijem Božovićem ali Slobodanom Jovanovićem, potem je sledilo najmanj javno opozorilo dežurnega partijskega voditelja.²⁷

Za novo jugoslovansko oblast in Partijo je bila represija način, da se, kot so poudarjali, izvede »diferenciacija« med inteligenco, razdeljeno na tiste, ki niso mogli biti »dostojni« člani družbe, in tiste, s katerimi sta lahko računali v prihodnosti. To je bila tudi priložnost, da se izvede svojevrstna razdelitev inteligence na tiste, ki so zanesljivi, omahljivi, odmaknjeni ali nezanesljivi v odnosu do obstoječe družbene stvarnosti. V

²⁴ Navedeno po: prav tam, str. 112–113.

²⁵ V predlogu zbornika *Pesniki Jugoslavije* iz leta 1945 so oporekali prisotnosti pesnika Vojislava J. Ilića in pesmi »Na Vardarju«. Pesem je bila razumljena kot neprimerna, ker je, po mnenju Agitpropa CK KPJ, »izkazovala velikosrbski šovinizem in žalila makedonski narod«, saj je makedonsko reko Vardar razglašala za srbsko. Enako je bilo tudi s pesmimi Vladimirja Stanimirovića, Milutina Jovanovića in Milosava Jelića, ki se kot so poudarjali, »propagirale in slavile četniške akcije v Makedoniji, posrbljanje Makedoncev in ideje Velike Srbije«. V zborniku ni smelo biti prostora niti za Đura Panića, ki je kot »režimski pesnik« slavil predstavnike dinastije Obrenoviće. – Nataša Milićević: »Građanski orman za knjige« - kulturno nasleđe i oblikovanje novog identiteta srpskog društva 1944–1950. V: *Tokovi istorije* 2006, št. 3, str. 122–140 (dalje Milićević, »Građanski orman za knjige«), tu str. 131.

²⁶ Radovan Zogović: *Može li izdaja da zastari*. V: *Borba*, 23. 10. 1946, str. 2.

²⁷ Milićević, »Građanski orman za knjige«, str. 131–132.

skladu s tem so bili določeni tudi konkretni postopki Partije. Obenem so omenjeni ukrepi predstavljali opozorilo ostalim pripadnikom srbske inteligence, naj pazijo na svoje obnašanje.

Hkrati z revolucionarno represijo je potekal tudi proces integracije v »novo družbo«. V nasprotju z represijo integracije ni spremljala dramatičnost. Zdelo se je, da se odvija v »tišini«. Izjema so bili tisti meščanski intelektualci, ki jih je nova oblast sama povabila k sodelovanju, ali tisti, ki so se ji sami priporočili. Šlo je za nekatere ugledne predstavnike srbske znanosti in kulture, kot so Marko Ristić, Milutin Milanković, Aleksander Belić, Ivo Andrić ..., ki so v glavnem s priložnostnimi članki v duhu novih stremeljenj pokazali voljo, da sodelujejo v ustvarjanju nove stvarnosti ali vsaj pomagajo pri njeni vzpostavitvi.²⁸

S stališča revolucionarne oblasti je imela najmanj dvojni pomen. Po eni strani je pridobivanje takšnih ljudi pomenilo zagotavljanje dobre zunanje podobe oblasti ne samo v državi, ampak tudi v tujini, še posebej, če upoštevamo dejstvo, da je njihov poklicni in osebni ugled neredko prestopal meje države. Po drugi strani je znanje teh intelektualcev imelo pomembno vlogo v izgradnji skoraj vseh področij družbe, vsaj do tistega trenutka, dokler ne dozoriijo novi, ideološko-politično primerni strokovni kadri.²⁹

Daleč največji krog srbske inteligence je bil sprejet in integriran, lahko bi rekli – »brez veliko hrupa«. Pravzaprav se je integracija inteligence zaradi realnega stanja v državi in družbi, s katerim sta se nova revolucionarna oblast in Partija soočili po osvoboditvi, vsiljevala kot nujnost. Strokovnost in znanje sta bili tisti odliki, ki sta manjkali novim političnim in družbenim silam, brez katerih pa si ni bilo mogoče predstavljati obsežnega programa družbenih in gospodarskih reform, s katerimi je bilo treba preobraziti družbo iz zaostale v napredno industrijsko. To je pomenilo, da je morala Partija kot glavna sila revolucionarne oblasti delno spremeniti in ponovno opredeliti svoje podedovano stališče do srbske inteligence, delno pa se odpovedati prvobitni praksi, ki se je pokazala za grob obračun z inteligenco. To ni bilo ne preprosto ne hitro. Medtem ko je represija odnašala svoje žrtve iz kroga podedovane inteligence, so namreč voditelji revolucije zahtevali, da se z inteligenco ravna previdno. Tako je že Petar Stambolić na zasedanju ASNOS novembra 1944 opozarjal, da bi bilo »škodljivo«, če bi se Partija in nova oblast »odrekli tisti pomoči, ki bi jo izgradnji in obnovi države lahko zagotovili kvalificirani kadri, še posebej tehnična inteligenca, zdravniki, profesorji, učitelji itd.«³⁰ Še bolj očitno so to ponovili na prvi mestni partijski konferenci Beograda na začetku marca 1945. Takrat so beograjski komunisti

²⁸ Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo*, str. 471–481.

²⁹ Komunistična partija je ustvarjanje nove inteligence imela za najpomembnejšo smer v svojem dolgoročnem odnosu do inteligence. To je izhajalo iz razumevanja, da »nova družba« potrebuje novo in drugačno inteligenco, takšno, ki ni samo vzgojena in izobražena po novih vrednotah, ampak nova tudi po svoji socialni sestavi. Nova inteligenca bi morala postopoma zamenjati staro in oblikovati novo identiteto družbe. Več o tem v: Milićević, *Komunistička strategija prema srpskoj inteligenciji*, str. 303–306.

³⁰ Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije, str. 195.

dobili nalogo zbrati strokovnjake, ker so poudarjali: »Kje jih bomo dobili? Ni jih. Ne moremo jih vreči iz enot«. ³¹

Po drugi strani je dovolj omeniti, da je Partija imela ves čas težave s pomanjkanjem ne samo bolj izobraženih kadrov, ampak tudi kadrov, ki jih je odlikovala elementarna pismenost. Po podatkih iz leta 1948, ko je v Partijo vstopilo precejšnje število bolj izobraženih ljudi, je bilo več kot 62 % članov na ravni cele države brez izobrazbe in z osnovno šolo, v Srbiji pa celo 74,6 %. ³² Glede na to, da so bili člani Partije razporejeni na vse funkcije v državnem in gospodarskem aparatu, je izobrazbena struktura kazala, da je imelo 65,4 % funkcionarjev manj kot osnovno, samo osnovno ali nedokončano srednjo izobrazbo. ³³

Po drugi strani je na zmanjšanje že tako nizke strokovne in izobrazbene ravni jugoslovanske in srbske družbe dodatno vplivala represija. To je Partijo prisililo v sprejemanje kompromisov, delno spreminjanje svojih stališč in angažiranje preostale inteligence za različna dela. Pot so našli, kot so temu rekli s partijskim besednjakom, v uporabi »diferenciacije« ³⁴ oziroma v ločevanju in pritegovanju inteligence na stran Partije, potem pa še njene »ideološke prevzgoje« z idejno-političnim spoznavanjem z idejami, stališči in težnjami nove jugoslovanske oblasti. Tako je na primer ena direktiva KPJ iz septembra 1946 zahtevala, da naj se posveti pozornost tistim »deset tisočim ljudem, ki niso usvojili naše ideologije«, in ki so »nam nedoumljivi«, a »se iskreno trudijo stopiti na pot razvoja nove Jugoslavije«. Njih je bilo treba »prevzgojiti in prepričati«. ³⁵ Temu bi morale služiti množične organizacije (Ljudska fronta, Sindikat ...) pa tudi strokovna združenja književnikov, univerzitetnih profesorjev, likovnih in glasbenih umetnikov ... Partija je posebno pozornost namenjala tistemu delu inteligence, ki je zavzel stališče »nevmešavanja v politiko«, a ga je Partija želela pritegniti.

Še posebej velik prelom z inteligenco se je zgodil pred prehodom na plansko gospodarstvo. Jeseni leta 1946 je začela veljati »bolj gibčna politika« do strokovnjakov. Boris Kidrič je zahteval, da se zmanjša nezaupanje do strokovnjakov in olajša »uporaba« njihove »intelektualne moči«, pa tudi povrne njihov propadli družbeni položaj. ³⁶ Še dlje so šli na začetku leta 1949, ko so na tretji partijski konferenci Beograda zahte-

³¹ AS, CK ZKS, Organizacijsko-inštruktorska uprava, šk. 146, Gradivo s Prve mestne partijske konference Beograda, 4. 3. 1945.

³² V. kongres Komunistične partije Jugoslavije 21–28. julij 1948, Beograd 1949, str. 165, Referat Aleksandra Rankovića o organizacijskem delu; AS, CK ZKS, Drugi kongres KPS, f. 3, Statistični pregled partijske organizacije Srbije. Od Prvega do Drugega kongresa KP Srbije maj 1945–januar 1949.

³³ Vladimir Milić: Revolucija i socijalna struktura. Beograd 1978, str. 133.

³⁴ O izvajanju »diferenciacije« med inteligenco sta govorila Edvard Kardelj in Mitra Mitrović – Đilas na ustanovnem kongresu Komunistične partije Srbije maja 1945 (Ustanovni kongres KP Srbije, str. 87, 198). Vprašanje »diferenciacije« se je permanentno vleklo skozi dokument. Še posebej se je vsiljevalo, ko se je govorilo o politično aktivni inteligenci in njeni nevtralizaciji.

³⁵ AS, CK ZKS, Organizacijsko-inštruktorska uprava, f. 1, Direktivno pismo CK KPJ o bodočem delu na ideološki in politični vzgoji komunistov in ideološki in politični vzgoji delavcev, št. 10227, 21. 9. 1946 – CK KPS.

³⁶ Boris Kidrič: Sabrana dela, IV. Beograd 1985, str. 516–519, Predstavitev personalnih referentov republik in glavnih zveznih uprav na konferenci konec leta 1946.

vali, da se jim morajo, sočasno s političnim delom, »zagotoviti dobre življenjske razmere« in da se je treba zoperstaviti tistim partijcem, ki so to onemogočali, »*skrivajoč se za frazami o enakosti*« (kurziv – N. M).³⁷ S tem je bil na neposreden način zrušen eden od temeljnih principov, na katerih je počivala povojna družba. »Liberalizacija« je na začetku petdesetih ponovno spremenila odnos Partije do inteligenca.

Posamezni avtorji so že ugotovili, da je za to, da bi pritegnila inteligenca, Partija uporabljala različne metode. Med pomembnejšimi je dvig njene materialne in ekonomske ravni, kar je delno vidno tudi iz zgoraj navedenih stališč. Partija je tistim, ki so se odzvali povabilu za sodelovanje, ali so na druge načine sodelovali pri podpori novega reda, omogočala preprostejšo rešitev nekaterih akutnih problemov eksistencialne narave (stanovanje, hrana, denarna in materialna pomoč ipd.).³⁸ Takšna vprašanja sta oblast in Partija večinoma reševali prek strokovnih združenj in društev. Na primer, na začetku leta 1949 je bilo kakšnih 25 članov Narodnega gledališča premeščenih na »podporo v posebnih skladiščih«, članom baleta so izboljšali prehrano s »pol kilograma masla in 2 kg moke mesečno«, skladateljem in književnikom so zagotovili posebno sobo za delo ipd.³⁹ To je bilo bolj izrazito ob koncu obdobja, ki ga obravnavamo, še posebej pa v petdesetih letih, ko je tudi sicer prišlo do dviga prihodka, zaposlenosti in tehnično-tehnološke modernizacije; to so izvajali tudi prek sistema »posebne preskrbe«, raznih dodatkov, honorarjev ...⁴⁰ Po drugi strani, če se intelektualci niso vključili v stanovska združenja (Združenje književnikov, Združenje novinarjev ...), nad katerimi so komunisti imeli nadzor ali so jih v tem onemogočili zaradi svojega odnosa do narodnoosvobodilnega gibanja, so ostali brez možnosti ukvarjati se s svojim delom, to pa je pomenilo tudi brez kariere in dobrega materialnega in družbenega statusa. Seveda je dober status v novi družbi redno prinašal tudi več ali manj negotovosti, ki je bila izražena skozi potencialno izgubo službe, v povezavi z njihovim dožemanjem skozi ideološko-politično zanesljivost. Če niso imeli večjih grehov v preteklosti, če so sodelovali z novimi oblastmi in se izogibali kakršnim koli javnim nastopom, ki so vključevali kritiko ukrepov oblasti, so lahko pričakovali napredovanje v karieri in ugodne materialne in socialne razmere za življenje in delo.

³⁷ AS, CK ZKS, Organizacijsko-inštruktorska uprava, šk. 146, Politično poročilo Rata Dugonjića na Tretji mestni partijski konferenci Beograda, januar 1949.

³⁸ Tukaj je nekaj primerov. Že v aprilu 1945 je Komisija za obnovo Univerze izvedla delitev daril beograjskim intelektualcem, ki so jim jih poslali bolgarski intelektualci. Darila, denar in tobak, so razdelili univerzitetnim učiteljem, Združenju književnikov in Združenju novinarjev. Prav tako je posameznim učiteljem in asistentom beograjske univerze pomoč dodeljeval tudi Izvršni narodnoosvobodilni odbor mesta Beograd. – AS, Univerza v Beogradu (UB), Komisija za obnovo Univerze, f. 1. O tem tudi v Dimić, Agitprop kultura, str. 105–105.

³⁹ AS, CK ZKS, Agitprop oddelek, šk. 10, Poročilo CK KPS - CK KPJ, št. 3064, 4. 2. 1949.

⁴⁰ Njihove šolske in izobrazbene kvalifikacije so ustvarjale osnovo za boljše materialne prihodke po Zakonu o državnih funkcionarjih iz 1946 ipd. na temelju višjih nazivov in položajev. Kot smo že omenili, je bil konec štiridesetih sistem egalitarnega modela racionirane preskrbe že precej načet. – AS, CK ZKS, Organizacijsko-inštruktorska uprava, šk. 146, Politično poročilo Rata Dugonjića na III. mestni partijski konferenci Beograda, januar 1949. Več o tem tudi Mihailo V. Popović, Danilo Mrkšić, Todor Kuljić: Politika raspodele i ideologija. Beograd 1981.

Pripadniki meščanske inteligence se niso mogli znajti na vodilnih položajih v tistih družbenih službah, ki so bile pomembne ne samo s stališča ohranjanja oblasti, ampak tudi, če so bile pomembne za izvajanje programa družbenih in gospodarskih reform. Njihov položaj je bil občutljiv na področjih, kot so sodstvo, vojska ali novinarstvo, a sčasoma se je tudi na teh področjih njihovo število povečevalo.⁴¹ V primerjavi z omenjenimi področji, kjer je bil položaj funkcionarjev zaradi pomembnosti in idejno-politične občutljivosti negotov, se zdi, da je bil položaj starih funkcionarjev in strokovnjakov s finančnega področja nekoliko varnejši. Po eni strani so finance specializirano področje, ki ga je ves čas pestilo pomanjkanje strokovnjakov, po drugi strani pa je po svoji naravi omogočalo, da se delo omeji samo na strokovnost, brez vmešavanja ideologije in politike.⁴² Podobno je bilo tudi z zdravniki, ki jih ni bilo dovolj.

V številnih primerih je moč opaziti, da imata vključevanje in integracija pripadnikov inteligence v »novo družbo« značilnosti postopnosti. Postopnost je bila, gledano z oči Partije in oblasti, najpogosteje diktirana z naravo in pomembnostjo njihovega strokovnega znanja in izkušenj z obnovo in izgradnjo države. Iz skupine profesorjev, ki je s sklepi Sodišča narodne časti na Univerzi izgubila svoje delovno mesto in položaj, s tem pa tudi način zagotavljanja eksistence, so se nekateri med drugo polovico leta 1945 vključili v gospodarsko in družbeno življenje države v službah strokovnih svetovalcev. Primera inž. Nikole Obradovića in dr. Mihaila Gradojevića sta zelo ilustrativna. Po sklepu Sodišča narodne časti sta bila junija 1945 odpuščena z Univerze,⁴³ že konec leta pa sta delala – resda kot honorarna uslužbenca ali sodelavca

⁴¹ Nova jugoslovanska oblast je v sodstvo vpeljala laični element in pri njem vztrajala, ker je menila, da lahko samo tisti, ki so prišli iz ljudstva, sestavljajo »ljudsko sodišče« in najboljše uveljavljajo »ljudsko pravico«. A nova oblast je kmalu dojela, da se mora opreti tudi na pravnike in sodnike, ker so bili laiki, kar se je priznavalo, ne samo »nestrokovni« in »pasivni«, ampak da tudi »ne razumejo službe in zahtevajo pojasnila od strokovnjakov«. Očitno je bilo precej primerov, ko so kmetje zavračali sojenja v mestu, pa celo samo sprejemanje te dolžnosti. To je vplivalo na to, da so novi organi oblasti razrešili situacijo z angažiranjem strokovnjakov. – AS, Prezidij Ljudske skupščine LRS, f. 1, št. 15, Zapisnik z 11. (izredne) seje Predsedstva ASNOS, 17. 3. 1945. Po podatkih Mileta Bjelajca je bilo po vrnitvi iz ujetništva v vrste nove vojske takoj sprejetih 733 častnikov bivše Jugoslovanske vojske, leta 1946 in 1947 pa še 1.283 častnikov, med njimi tudi 12 generalov. Pomanjkanje izobraženih častnikov je omogočilo, da so se sprejeti častniki zaposlili v izobraževalnih ustanovah, kjer je bilo njihovo poznavanje vojaških veščin izkoriščeno. – Mile Bjeljac: Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991. Beograd 1999, str. 48.

⁴² Tako je na primer Privredna banka Srbije leta 1945 v službo lahko vzela celotno osebje Narodne banke z enakimi pristojnostmi in pridobljenimi pravicami, kot jih je osebje imelo v Narodni banki. Enako so storili tudi s funkcionarji v podružnicah Narodne banke na območju federalne Srbije. – AS, MF LRS, Privredna banka, f. 615, dosje 625, Akt Sindikalna podružnica Privredne banke Srbije - MF Srbije, 30. 5. 1945.

⁴³ AS, Ministrstvo za izobraževanje Ljudske republike Srbije (MP LRS), Personalni dosje, f. II/34. Sklep Komiteja za znanstvene ustanove, Univerzo in velike šole Vlade LR Srbije o razrešitvi z dolžnosti Nikole Obradovića, št. 1503, 15. 3. 1945; prav tam, UB, Komisija za obnovo Univerze, k-II, Poročilo Komisije za obnovo Univerze, 19. 5. 1945; prav tam, f. 6-XVI/36, Prepis Sklepa Fakultete za kmetijstvo in gozdarstvo o razrešitvi z dolžnosti dr. Mihaila Gradojevića na temelju odločbe sodišča časti Univerze, št. 527, 11. 6. 1945; prav tam, Potrdilo sklepa ministrstva za izobrazbo, št. 8451 in 8452, 20. 5. 1942. Nikola Obradović je bil odpuščen zaradi svojega »sovražnega stališča pred vojno in za časa okupacije«.

– na položaju strokovnega svetovalca. V naslednjih letih sta dobivala vse bolj odgovorne službe, nato pa sta, prvi že 1949, drugi pa leta 1951, dobila vrnjen profesorski položaj in s tem tudi prejšnji položaj na Univerzi.⁴⁴

V skladu s temi spremembami je v pridobivanju in integraciji inteligence moč opaziti tri obdobja. Prvo obdobje, ki je trajalo od osvoboditve do konca 1946, je bilo zaznamovano tako s prizadevanjem, da se v obnovi in izgradnji angažira čim večje število srbskih intelektualcev raznovrstnih znanj in strokovnosti, kot tudi s postopnim preseganjem pretirane sumničavosti, podedovane iz preteklosti. Drugo obdobje se je začelo s pripravo na prehod na Prvi petletni načrt industrializacije in elektrifikacije, ko je bila uvedena tudi politika »bolj gibčnega« odnosa. To obdobje je trajalo do začetka petdesetih in se je še posebej nanašalo na tehnično inteligenco. S sprejemanjem politike »liberalizacije« v družbi je prišlo do še širšega sprejemanja meščanske inteligence, še posebej humanistične, kar je vplivalo na novo spreminjanje njihovega idejno-političnega in družbenega obravnavanja. Takrat so se na družbeni oder začeli vračati tudi tisti meščanski intelektualci, ki so se takoj po vojni znašli na udaru revolucionarne oblasti, kot sta Sima Pandurović in Ksenija Atanasijević.⁴⁵

Zaključimo lahko, da se je inteligenca v Srbiji v prvih letih po drugi svetovni vojni znašla med dvema med seboj nasprotujočima si procesoma – revolucionarno represijo in integracijo. Oba procesa je pod vplivom različnih dejavnikov, deloma podedovanih iz preteklosti deloma nastalih kot rezultat soočanja z novo povojno stvarnostjo, spodbujala in usmerjala Komunistična partija Jugoslavije kot glavna sila revolucionarne oblasti. Prvi proces je zmanjševal število intelektualcev v družbi, spreminjal njihov odnos do novega družbenega in političnega ambienta, vlival strah in zahteval umik, medtem ko je drugi ponujal obstanek, zahteval kompromise, osebne in skupinske, prisiljeval v prilagoditev in prisluh potrebam oblasti in družbe. Namesto predvojnega in angažiranega je povojna stvarnost ustvarila prestrašenega in opreznega intelektualca. Bili so tudi redki primeri angažiranih intelektualcev, kot so Milan Grol, Dragoljub Jovanović in Jaša Prodanović, ki so pokazali pogum in s svojimi javnimi nastopi izražali nezadovoljstvo do negativnih pojavov v družbi in državi, kazali na slabe rešitve, a tudi dajali konstruktivne predloge, kako bi določene zadeve primerno rešili ali popravili. Kljub temu pa so se pod pritiskom nove oblasti morali razmeroma hitro umakniti. In ne samo to: kaznovali so jih in zapirali. Naj omenimo samo Dragoljuba Jovanovića, ki je nekaj let preživel v zaporu. Prav ti primeri so bili vodilo ostalim pripadnikom inteligence, do kam so smeli iti in so lahko šli vsaj v prvih nekaj letih po vojni.

medtem ko so dr. Mihailu Gradojeviću zamerili, ker je leta 1942 sprejel položaj rednega profesorja in dekana Fakultete za kmetijstvo.

⁴⁴ AS, MP LRS, Personalni dosje, f. II/34. Odločba Sveta za izobrazbo, znanost in kulturo vlade LR Srbije o postavitvi N. Obradovića za rednega profesorja Strojne fakultete, št. 11266, 23. 5. 1951; prav tam, Personalni dosje, f. 6-XVI/36, Odločba ministrstva za znanost in kulturo LR Srbije o postavitvi dr. Mihaila Gradojevića za rednega profesorja Fakultete za kmetijstvo, št. 404, 9. 2. 1951.

⁴⁵ Milićević, »Građanski orman za knjige«, str. 138

Nataša Miličević

INTELLIGENTSIA IN SERBIA BETWEEN REVOLUTIONARY REPRESSION AND SOCIAL
INTEGRATION 1944-1950

S u m m a r y

After World War II the Serbian intelligentsia, like intellectuals in the rest of Yugoslavia, found itself in a specific position. This position originated in the ambivalent attitude of the Communist Party of Yugoslavia as the main force of the revolutionary authorities towards intellectuals. Namely, the Communist Party was aware of a profound social significance and role of the intelligentsia, but simultaneously it was distrustful and afraid of it due to its bourgeois origins stemming from the pre-war and wartime period. Thus the Communist Party emphasised the intellectuals, besides peasants and workers, as one of the pillars of the social transformation, while it excluded the bourgeoisie as a class it did not count on and which it wanted to repress. For the same reason it also established a difference between the »wanted« and »unwanted« intelligentsia, or intellectuals who were »fair, progressive and of the people« and those who were »unfair, reactionary and not of the people«. The latter were supposed to share the fate of the capitalists. However, the Communist Party was forced to integrate most of the »unwanted« intellectuals into the »new society« due to their scarcity and cultural capital they possessed, unlike the capitalists who were destroyed by the revolutionary authorities in the process of demolishing the bourgeois society and its heritage.

Immediately after the liberation the revolutionary repression dominated the intelligentsia in Serbia as well as elsewhere in Yugoslavia. This repression involved a whole range of measures implemented by the authorities in order to settle the score with the intellectuals and to suppress and remove them from the public life, culture, and politics. It also entailed the verification of the »propriety« of work and behaviour of the whole intelligentsia during the period of the occupation. Some intellectuals were permanently removed from the society, as they were executed by the military courts. Others served lengthier or shorter prison sentences, were removed for a while from the public life by the decrees of the »honour courts«, or received »public reprimands in the press« due to their behaviour during the occupation. At the same time the intelligentsia was divided into »indecent« and »decent« intellectuals – those who could participate in the establishment of the new society. Unlike repression, integration was not accompanied by any drama. It looked like it took place in »silence«. The only exception were those members of the intelligentsia who were called upon to cooperate by the revolutionary authorities, or those who volunteered themselves. Most intellectuals were integrated gradually. The initial suspicions and severity of measures were replaced by the policy of more »flexible« relations, allowing for the humanist intelligentsia – besides the technical intelligentsia – being more widely accepted due to the liberalisation in the 1950s.

1.01
Prejeto 29. 3. 2013

UDK: 323.281: 341.018 (497.1) "1945/1963"

Zdenko Čepič*

Zločin in kazen: kaznovanje zločina v jugoslovanski zakonodaji 1945–1963

IZVLEČEK

Represijo v državi ali represijo države oziroma njene oblasti razumemo običajno predvsem kot nasilje nad političnimi nasprotniki oblasti. Ne glede na politični sistem v Sloveniji/Jugoslaviji po 2. svetovno vojni, v katerem so imeli oblast komunisti, ki so za utrjevanje in potrjevanje svoje oblasti zlasti v prvih letih po koncu vojne zelo odločno preganjali politične zločine (po kazenskem zakoniku zločine proti »ljudstvu in državi«), kar se običajno razume kot represija, so med storjenimi zločini (kriminalnimi dejanji) prevladovala »navadna« kazniva dejanja, od ubojev, umorov, kraj, poneverb itd. Državna oblast je to prek sodnega sistema kaznovala. Storjenemu zločinu običajno sledi kazen. Kaznivih dejanj, ki niso bila označena kot politična, je bilo veliko več kot političnih. Avtor na osnovi zakonodaje in statističnih podatkov prikazuje obseg »zločina in kazni«.

Ključne besede: Slovenija, represija, zakonodaja, zločin, kaznovanje, nepolitična kazniva dejanja

ABSTRACT

CRIME AND PUNISHMENT : PUNISHMENT OF CRIME IN THE YUGOSLAV LEGISLATION 1945–1963

We usually understand repression carried out within or by a state or its authorities as violence against the political opponents of the authorities. Regardless of the political system in Slovenia and Yugoslavia after World War II, where the power was taken over by the communists, who persecuted political crimes (according to the criminal code, crimes against »the people and the state«) very resolutely especially in the first years after the war in order to strengthen and affirm their authority (which is usually deemed as repression), the majority of the crimes (criminal offences) committed consisted of »ordinary« crimes – murder, manslaughter, theft, falsifications, etc. The state authorities punished these crimes through the judicial system. Crime is usually followed by punishment. Non-political criminal offences far outnumbered political crimes. On the basis of the legislation and statistical information, the author describes the extent of »crime and punishment«.

Keywords: Slovenia, repression, legislation, crime, punishment, non-political criminal offences

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: zdenko.cepic@inz.si.

I

V zakladnici svetovne književnosti ima veliko vrednost roman Fjodorja Mihajloviča Dostojevskega *Zločin in kazen*, eden najbolj znanih ruskih in svetovnih romanov. Literarna zgodovina in literarna teorija ga opredeljujeta kot psihološki roman, v katerem so rdeča nit razmišljanja glavnega junaka, storilca kaznivega dejanja – zločina, tj. umora, o tem, kaj je storil in zakaj je storil zločin. To je vsekakor eden od vidikov pristopa k fenomenu zločina in kazni. Gre za literarni pristop, v katerem je mogoča ali kar pričakovana in zaželena »pesniška svoboda«.

Zločin in kazen ima v resnici vsestransko in brezčasno medsebojno odvisnost in je lahko predmet obravnave tudi zgodovinopisja. Res da gre za pojme, s katerimi se ukvarja predvsem pravo, natančneje kazensko pravo, a zaradi dejstva, da so se zločini in kazenska dejanja dogajali v vseh časovnih obdobjih, kar velja tudi za kaznovanje, in pod vsemi oblastmi, daje tudi zgodovinopisju možnost analize zločina in kazni. To velja tudi za z zločinom in s kaznijo ozko povezan pojav represije. Ta je v tesni povezavi z oblastjo oziroma državo, saj se represija prek t. i. represivnega aparata države izvaja v njenem imenu. V konkretnem primeru gre za obdobje po drugi svetovni vojni v jugoslovanski državi, katere tvorni del je bila Slovenija. Ena od značilnosti oblasti in načina vladanja, prevzemanja in utrjevanja ter obvladovanja oblasti je bila povezana z represijo. Vendar te ni mogoče razumeti le kot način zatiranja, preprečevanja, omejevanja, ampak tudi kot kazenski ukrep proti vsem vrstam zločinov, ne le proti takšnim, ki so imeli kakršenkoli politični motiv. Res pa so se kazni in način njihovega izvajanja spreminjali. Načeloma so kazni postajale bolj humane. Kot nista zločin in kazen vezana niti na obdobje niti na kraj, velja to tudi za represijo. V našem primeru, kar velja tudi nasploh, ni bila represija le značilnost obdobja po drugi svetovni vojni.

Za zgodovinopisje, in s tem za zgodovino, je vsekakor glede proučevanja bolj zanimiva kazen, pa tudi represija, če jo razumemo kot način ali kot namen kazni. Zlasti nas zanima, kakšne so bile v kakšnem zgodovinskem obdobju in zgodovinskih okoliščinah kazni in kako so te kazni izvajali. Kazen in sploh kaznovalna politika, predvsem pa načini kazni so bili oziroma so bolj kot zločin – ta je v vseh obdobjih bolj ali manj enak in ga od »biblijskih časov« opredeljuje in zlasti prepoveduje dékalog, od tiste božje zapovedi, ki prepoveduje ubijati, do tistih, ki posegajo na »civilno« področje življenja družbe in posameznika v njej – zanimivi za njihovo predstavljanje. Razlog kazni, torej zločin, ki je vzrok kazni, je običajno predstavljen prek kazni.

Vsekakor si je mogoče za prikaz kaznovanja zločina v času po drugi svetovni vojni pa do začetka šestdesetih let 20. stoletja v Jugoslaviji, del te je bila takrat Slovenija, izposoditi naslov pri Dostojevskem in njegovi literarni mojstrovini z namenom prikazati obrise problematike zločina in kazni v določenem času. Ko govorimo o kazni, kaznovalni politiki države kot enem od izrazov represije, je namreč treba govoriti tudi o zločinu kot vzroku ali razlogu kazni. Gre za dihotomijo in komplementarnost, za zvezo, ki je lahko vzročno-posledična, zato je tak naslov primeren in upravičen tudi za zgodovinopisno obravnavo obojega. Zločin in kazen gresta skupaj in zločinu obi-

čajno sledi kazni. Kakršnakoli že je, psihološka ali pa popolnoma stvarna, je taka, kot jo predvideva zakonodaja države.

Kljub zelo stvarnemu odnosu in pristopu zgodovinopisja k povezavi zločina in kazni pa je v tem tudi nekaj psihološkega. Gre za vprašanje odnosa družbe, države na eni strani s posameznikom, storilcem zločina na drugi. Pri tem nastopi vprašanje odnosa do represije – kot kaj jo je mogoče razumeti oziroma jo zato obravnavati. Represija je namreč v vsem odnosu med zločinom in kaznijo v resnici tisto, kar zgodovinopisje najbolj zanima. Vprašanje pa je, zakaj je takšno zanimanje zanj. Zakaj zgodovinopisje tako privlači represija kot pojav, ki ga je treba raziskovati in ga predstavljati kot eno od bistvenih značilnosti v zgodovinskem dogajanju neke družbe ali države v nekem obdobju? Kaj je takega v proučevanju represije? Ali sploh dejstvo, da je, ali so prisotni kakšni bolj »temačni« osebni motivi, povezani s tehniko ali načinom izvajanja represije. To velja v primeru, ko represijo razumemo predvsem ali izključno kot zatiranje ali tlačenje posameznika s strani države, njenih represivnih organov predvsem iz političnih ali ideoloških razlogov. V dihotomiji zločina in kazni je tako za zgodovinopisje, kar potrjuje praksa, bistvena postavka represija. Ta je predmet zgodovinopisnega zanimanja pa tudi stvar zanimanja t. i. parazgodovinopisja, ki sicer z nekaterimi načini, značilnimi za zgodovinopisje, sledi drugim, neznanstvenim in nestrokovnim ciljem. Ti so politični, prekriti s skrbjo doseči »resnico« in »pravičino«. Vsekakor ima represija oziroma njeno proučevanje značilnosti opijata.

V dihotomiji zločina in kazni je namreč bistveno tudi vprašanje represije. Kot kaj jo je mogoče razumeti in obravnavati? Represijo je mogoče razumeti kot način zatiranja, kot način ali »tehniko« delovanja organov pregona, od preiskovalnih do sodnih, kar je bilo pri nas uporabljano predvsem v smislu zatiranja političnih nasprotnikov, ali pa kot kazenski ukrep brez političnega ali ideološkega podtona. Torej je mogoče razumeti represijo širše in ne le ozko v povezavi s političnim podtonom. Represijo je tako treba razumeti kot zatiranje, tlačenje ali kot kazenski ukrep, ali pa, kot to pojasnjuje Slovar slovenskega knjižnega jezika, kot *uporabo prisilnih ukrepov, sredstev za odpravljanje, onemogočanje kake dejavnosti, kakega stanja*. V večini primerov razumemo represijo predvsem kot to. Kot prisilne ukrepe, kot uporabo le-teh, kot nasilje s strani države oziroma njene oblasti nad posameznikom. In to dejstvo je v veliki meri tisto, kar spodbuja zanimanje za represijo. Gre za zatiranje državljanov – posameznika s strani države. V primeru, ko se represija razume kot kazenski ukrep, ni pri tem niti bistvena politična ali ideološka oznaka državne oblasti, političnega sistema v državi. Naj bo država totalitarna, torej nedemokratična ali demokratična – to naj bi bilo »naravno« nasprotje – vsaka država ima namreč svoj način represije in svoje razloge zanj. Ima svojo zakonodajo in svoj kazenski zakonik. Ko nekdo stori nekaj, kar ni v skladu s pogledi oblasti in ni v skladu z zakonskimi predpisi in merili, dobi kazni, ki je v skladu ali v odvisnosti od teže zločina, pa naj bo to povezano s politikom ali ne. V tej povezavi je bistveno, da je represija v skladu z normami ali zakonodajo. Represija ni namreč le tisto, kar uporablja državna oblast proti svojim političnim nasprotnikom. To je pogled na represijo, ki spada v »civilno« področje kaznivega dejanja in odgovora države nanj.

Ko pa pogledamo na represijo le kot na način zatiranja, tiranije, ustrahovanja s strani države, njenega represivnega aparata (policije, tožilstva, sodišča), pa dobi drugačen pomen. Političnega. Razlogi za represijo so namreč v takšnih primerih politični in ti se v zvezi z represijo bolj poudarjajo in zgodovinopisje obravnava le tovrstno represijo. Ko govorimo o represiji v preteklosti, običajno gledamo v zgodovinopisju le posledico v dihotomiji zločina in kazni, tj. način prisile in kaznovanja, vzrok kaznovanja pa mnogokrat ni niti pomemben. Zgodovinopisje se ukvarja s storilcem zločina predvsem kot z žrtvijo represije, od preiskovalnega do sodnega postopka in tudi prestajanja/izvajanja kazni, ne glede na to, kakšno kaznivo dejanje je nekdo storil in s kakšnim namenom. Zgodovinopisje se bolj kot z vzrokom zločina in storilcem le-tega ukvarja z izvajalcem kazni oziroma represije. Pod »lupo« daje državo, njene represivne organe, delovanje le-teh, in išče napake ali nepravilnosti v konkretnih primerih obravnavanja zločina, ne gleda pa na zločin. To velja predvsem v primeru t. i. političnih zločinov, ko so ti razumljeni kot sredstvo boja proti političnemu sistemu, torej kot nekaj pozitivnega. Storilec takšnega kaznivega dejanja je torej »pozitivec«, vsakršna kazen za storjeni zločin pa je nepravilna oziroma nedemokratična.

Pri obravnavanju represije, zlasti za čas po drugi svetovni vojni pri nas, in to take, ki je imela politični značaj, je običajno zanimanje osredotočeno na posledico izvajanja represivnih organov, na kazen, medtem ko se na vzrok za to početje »pozablja«. Za proučevanje in prikaz delovanja celotnega sistema represije je pomembna žrtev represije države. Kazen, način njene določitve in izvajanje kazni ali pa pot do kazni, tj. kazenski postopek, so tisti dejavniki, ki so v sklopu zločin – kazen zanimivi za zgodovinopisno obravnavanje. Bolj kot s kaznimi in načinom kaznovanja se naše zgodovinopisje ukvarja s tem, kako je prišlo do aretacije, kakšna je bila preiskava in kakšen je bil sodni proces proti storilcu dejanskega ali namišljenega (s strani oblasti izmišljenega kaznivega dejanja, ki ga morda niti ni bilo). Pri obravnavanju represije v času po drugi svetovni vojni, torej v obdobju, ki ga danes označujemo kot čas totalitarizma, zgodovinopisje zanima vprašanje organizacije in delovanja sodnega sistema, njegove vpetosti v politiko ali odvisnosti od politike, posameznih politikov. Zločin ni pomemben, pomembna je kazen oziroma predvsem pot do nje. Vendar pa je represijo treba videti in obravnavati v celoti, in ne le tiste, ki je vezana na politične zadeve.

Če je vzrok zločina v politiki – ima kaznivo dejanje politični motiv – se brez večjega premisleka postavimo na stran storilca takšnega dejanja, na stran žrtve represije. Hkrati pa se pogosto išče politični razlog nekega kaznivega dejanja tudi takrat, ko je to povsem nepolitično, preiskovalni in sodni organi pa so brez zadržka »obtoženi« nepravilnosti, nevednosti, nestrokovnosti, kar goljufovosti, da so privesek politični oblasti in da kršijo človekove pravice, in to v današnjem razumevanju teh pravic, čeprav so se te postopno razvijale in krepile. Tako je bilo tudi v državah, ki jih razumemo kot simbol demokracije in sodne pravičnosti, saj jim tudi te v preteklosti niso posvečale takšne pozornosti kot danes. To drugačno razumevanje človekovih pravic je treba upoštevati pri sodbah o represiji v določenem prostoru in času. Mnogo je primerov, ko je v demokratičnih državah prišlo do t. i. sodnih zmot (ter so bile kasneje, mnogokrat mnogo kasneje in za žrtev prepozno) iz povsem političnih ali

ideoloških razlogov. Znan in razvpit je primer iz ZDA, kjer so v začetku dvajsetih let 20. stoletja pripravili sodni proces proti dvema delavskima aktivistoma anarhistične usmeritve, Nicolu Saccu in Bartolomeu Vanzettiju. Sodišče ju je kljub spornim dokazom spoznalo za kriva umora in avgusta 1927 so ju usmrtili na električnem stolu. V odločanju o njuni krivdi je veliko vlogo odigralo dejstvo, da sta bila italijanska priseljence, torej nacionalni moment, in da sta bila pripadnika organiziranega delavskega gibanja, anarhista, torej politični moment. To je bilo bistveno za odločitev sodišča v demokratičnem sistemu, kjer je jasno, ali se vsaj verjame, da so sodišča resnično neodvisna ali »neokužena« s političnostjo.¹ A to ni edini tak primer iz t. i. demokratičnega sveta. Tako so npr. vojne in tudi povojne razmere po drugi svetovni vojni tudi v državah, ki so bile takrat (in so tudi danes) razumljene kot demokratične, ker je tam vzpostavljen sistem parlamentarne demokracije, npr. Velika Britanija, povzročile, da so bile tam po sedanjih pojmovanjih kršene ali omejevane človekove pravice ali vsaj pravice razpolaganja z zasebno lastnino, vse v skladu s politično doktrino, da namen posvečuje sredstvo in da razmere dopuščajo oblastem, da te zahtevajo od vsakega državljana, da prispeva za skupnost, za skupni cilj. Uvedeno je bila racioniрана preskrba, ki je značilna za vojne razmere v vseh državah, vpletenih v vojno, ta pa je pomenila tudi poseg v načrtovanje in način pridobivanja hrane. Kdor se tega ni držal, je bil kaznovan. Tako kot pri nas po vojni, ko je do februarja 1948 veljal domala enak preskrbovalni sistem kot v Veliki Britaniji in v vseh državah s takšnim sistemom racioniране, od države vodene in nadzorovane preskrbe. Tak sistem je imela tudi nacistična Nemčija in je veljal tam, kjer je bila ta država okupator. Ta sistem je tudi določal, kakó preskrbo zagotoviti, med drugim obvezne oddaje določenih kmetijskih pridelkov. Kdor se je temu upiral, razlogi pa so bili običajno prikazovani s strani oblasti kot politični, je bil kaznovan. A kaznovan je bil tudi v drugih državah. Gledano s sedanjimi očmi, iz sedanjih razmer in s sedanjim pojmovanjem človekovih pravic in pravice do zasebne lastnine, so bile to kazni za kazniva dejanja, ki jih danes v drugačnih razmerah ne bi kaznovali. Namen strogih kazni, tudi smrtnih, kakršne so bile npr. v času druge svetovne vojne v Veliki Britaniji za tovrstne zločine, je bil v tem, da bi preprečili kazniva dejanja, ki škodijo skupnosti in posameznikom v povezavi z racioniранo preskrbo prebivalstva, torej črnoborzijanstvo, verižništvo, špekulacija itd. Povojno kaznovanje podobnega ali kar enakega zločina pri nas pa je danes dokaz nedemokratičnosti političnega sistema vzpostavljenega v jugoslovanski državi po drugi svetovni vojni.

Zločin in kazen ter s kaznovalno politiko povezana represija se pač razume in obravnava različno. Za to pa so politični razlogi. Je pa bilo mnogo zločinov popolnoma običajnih, takšnih, ki niso bili niti malo politični, in tudi kazni zanje niso bile politično pogojevane. Zločin in kazen sta živela neodvisno od politike in političnega sistema.

¹ Dostopno na Sacco:Vanzetti Case – Infopleare.com, <http://www.infopleare.com/encyclopedia/history/sacco-vanzetti-case.htm>; 27. 3. 2013.

Niso pa niti zločin in kazen niti represija odvisni od politike in političnega sistema, v katerem se oboje zgodi. Pri obravnavi represije se običajno obravnavajo le tisti razlogi, ki imajo politični značaj, pri čemer se več govori o posledicah kot o vzrokih za represijo. Na represijo se običajno gleda, vsaj glede zgodovinopisja in njegovega odnosa do represije kot predmeta proučevanja, kot nasilni odgovor države nad posameznikom za njegovo storjeno dejanje proti državi ali njeni oblasti. Pri tem pa velja, da je, kdor nastopi proti državi, glede svojih dejanj kratko malo nedolžen. To je sindrom Davida in Goljata in simpatije so, jasno, na strani Davida. Na strani šibkejšega!

A zločini so tudi povsem apolitični in njegovi storilci niso vedno »uporniki« proti političnemu sistemu. Vsak kurji tat ni borec za demokracijo, četudi gre za državo z nedemokracijskim političnim sistemom. Država, njena oblast z organi pregona in sodišči nastopa tudi proti kaznivim dejanjem, ki so v skladu s preganjanjem in kaznovanjem tistih dejanj, ki jih naštevajo oziroma prepovedujejo tudi božje zapovedi. Tiste od pete naprej! Torej tistimi, ki govorijo o odnosu človeka do drugih ljudi: Ne ubijaj! Ne nečistuj! Ne kradi! Ne pričaj po krivem! Ne želi svojega bližnjega žene! Ne želi svojega bližnjega blaga! V takšnih primerih gre za vprašanje zločina in kazni. Za zločin kot kriminalno, hudodelsko, kaznivo dejanje, in za kazen za to storjeno dejanje po kazenskem zakoniku.

Represije niso izvajali (ne izvajajo) le nad političnimi nasprotniki oblasti v državi, ampak jo je treba razumeti kot celotno kazensko ali kaznovalno politiko ali način ravnanja države do vseh kaznivih dejanj, ki jih obravnava kazenski zakonik, torej ne le kot prisilni ali nasilni ukrep, ampak tudi kot kazenski, ki ne varuje le države, ampak tudi družbo. Ukrep, ki varuje državljane pred kaznivimi dejanji zoper »življenje in telo«, zoper »splošno varnost ljudi in premoženja«, zoper »osebno dostojanstvo in moralo«, zoper »čast in dobro ime«, zoper »javni red in pravni promet«, kar je le nekaj kategorij, ki jih kazenski zakoniki opredeljujejo za kazniva dejanja. To velja tudi za jugoslovansko kazensko zakonodajo po drugi svetovni vojni. Druga jugoslovanska država prek svojega represivnega aparata ni preganjala le političnih nasprotnikov oblasti, ampak tudi – po podatkih predvsem – storilce »običajnih«, nepolitičnih kaznivih dejanj. Represija države je bila naperjena tudi – in predvsem – proti storilcem »klasičnega« kriminala.

Pravosodje se je pri nas, tako v Sloveniji kot v Jugoslaviji, namreč bolj kot s političnimi zadevami, te so bile sicer bolj odmevne in so postale tudi predmet proučevanja zgodovinopisja, ukvarjalo z navadnimi ali običajnimi kaznivimi dejanji in njihovim kaznovanjem. Kaznivih dejanj, ki niso bila označena kot politična, je bilo namreč veliko več kot tistih »zoper ljudstvo in državo«, in to kljub temu, da je bil klasični kriminal v prvih povojnih letih deležen precej manjše pozornosti in da so mnogim storilcem klasičnih kriminalnih dejanj poskušali javni tožilci naprtiti politično breme.² Tako je bilo leta 1949, ko je bil v veljavi t. i. revolucionarni etatizem in se je skoraj v vsem in povsod iskalo politične nasprotnike, t. i. razredne sovražnike,

² Mateja Režek: Neodvisnost sodstva na preizkušnji : pravosodje in sistem politične kazenske represije v Jugoslaviji (1948–1959). V: Zgodovina za vse, 2002, št. 1, str. 81–92.

ko je bilo v Sloveniji število obsojenih za politične delikte največje v vsem obdobju po drugi svetovni vojni, in je bilo med vsemi obsojenimi za kazniva dejanja 11 % takšnih, ki so storili kaznivo dejanje »zoper ljudstvo in državo«. Leta 1963 je bilo takšnih le še 15 ali 0,1 %. Ali se je država demokratizirala ali je le spremenila kriterije glede političnih deliktov? Ali pa je represija oblasti dosegla svoj namen? Najbrž je razlog v prvem vprašanju. Država se je demokratizirala in ni več tako »histerično« iskala notranjih, t. i. razrednih sovražnikov.

Zgodovino neke oblasti – režima, kar naj bi tej oblasti dalo jasno oznako, da je njena demokratičnost omejena, ali da je sploh ni – piše tudi njen odnos do političnih nasprotnikov. Pravosodje, sodišča, zakonodaja, organi pregona oziroma preiskave kazenskih dejanj in njihovo delovanje ter pristojnosti so »lakmus papir« pri določanju in opredeljevanju stopnje demokracije v državi in družbi. Represijo v državi ali represijo države oziroma njene oblasti razumemo namreč predvsem kot nasilje nad političnimi nasprotniki oblasti, in zgodovinopisje proučuje zlasti tega, torej politične »delikte« in njihovo povezavo s politiko državne oblasti. A osnovni namen pravosodja v državi ni preganjanje in kaznovanje političnih deliktov, ki so ob vseh drugih kaznivih dejanjih in kriminaliteti dejansko manjši del delovanja pravosodja in organov pregona. Tudi v družbah in državah, ki imajo značilnosti totalitarnosti in omejeno demokracijo, oziroma le-to pojmujejo in izvajajo po svojih merilih, ni običajni kriminal nič manj živ kot v državah z demokratičnim načinom vladanja. Kljub spremembi oblasti in političnega sistema je v drugi Jugoslaviji življenje teklo dalje tudi glede »zločina«. Kriminalci so delovali ne glede na politični sistem in na to, kdo je na oblasti, njihovo dejavnost pa je ta oblast, tako kot vsaka druga, preganjala in kaznovala. Prihajalo je do kaznivih dejanj, ki nimajo s političnimi delikti ničesar skupnega, od krvnih do premoženjskih deliktov, pa do prometnih prekrškov, torej do protipravnih dejanj, ki jih zaradi njihove nevarnosti zakonodaja določa kot kazniva dejanja.

V obdobjih, ki so v zgodovini bolj ali manj točno opredeljena kot čas, ko je bilo veliko »nasilja« države nad posamezniki zaradi njihovih političnih pogledov ali delovanja proti oblasti, so se dogajala tudi običajna kazniva dejanja, od takšnih zoper premoženje, pa naj je bilo državno ali zasebno, do kaznivih dejanj zoper življenje in telo. Življenje je namreč kljub spremembi oblasti in političnega sistema teklo dalje tudi glede »zločina«. Kriminalci so delovali ne glede na politični sistem in na to, kdo je na oblasti, njihovo dejavnost pa je ta oblast, tako kot vsaka druga, preganjala in kaznovala.

Problem zločina in kazni je lahko splošen in vsestranski glede predstavitve in razčlemb, razlogov zanj, opravičevanj ali pojasnjevanj kaznivega dejanja, in posledice le-tega, tj. kazni, je pa hkrati predmet razmišljanj in obdelav različnih področij, običajno – in predvsem – prava, natančneje kazenskega prava in pravosodja, torej sodstva oziroma organa ali organizacije, ki v imenu države ali njene oblasti skrbi za delovanje sodstva in tudi za kaznovalno politiko države. Je pa tako zločin kot kazni lahko zanimiv predmet proučevanja tudi za zgodovinopisje. Prek proučevanja zločina in kazni, zlasti kazni kot ukrepu zaradi storjenega zločina – dejanja, ki ga oblast razume in zakonsko opredeli kot nedopustno in nezakonito, je namreč mo-

goče določati stopnjo odprtosti neke družbe oziroma njene organiziranosti v državo, natančneje stopnjo dosežene demokracije. Kaznovalna politika – kazni in izvajanje kazni ter način prestajanja kazni, zlasti odvzema prostosti, tj. zaporne kazni – je lahko namreč eden od kazalcev stopnje demokratičnosti oblasti v posamezni državi. Pri tem pa je treba upoštevati, da zakonodaja, predvsem kazenski zakonik, ne kaže, kakšen je bil način izvajanja kazni v praksi. Tega ne kažejo niti uradna poročila, ki so jih o izvajanju kazni pripravljali posamezni organi, po zakonodaji pristojni za izvajanje kazni, ki jih je naložilo posamezniku sodišče. Glede razumevanja kazni, višine in njenega načina je nedvomno velika razlika med razumevanjem storilca zločina in razumevanjem države, tako sodnega kot penološkega sistema.

II

Po drugi svetovni vojni so bili v Jugoslaviji, del te je bila do začetka devetdesetih let, do svoje osamosvojitve, tudi Slovenija, na oblasti komunisti. Svojo oblast so izvajali in jo krepili ter vzdrževali tudi s prisilnimi ukrepi, z represijo. To velja zlasti za prvo obdobje po drugi svetovni vojni, ki je imelo tudi zato oznako revolucionarni etatizem. Poudarjeni sta bili razrednost in vloga države pri njenem uvajanju in varovanju. To pa je bila naloga represivnih državnih organov, zlasti t. i. politične policije, Uprave državne varnosti (v srbsko-hrvaškem jeziku bezbednosti, zato kratica UDB) in Organizacije za zaščito naroda (mišljeno ljudstva kot ustavnega nosilca oblasti v Jugoslaviji), ki sta v prvem obdobju po vojni predstavljali poglavitni vzvod represivnega aparata države in sta se vmešavali tudi v delovanje sodstva. V drugi Jugoslaviji, v kateri so komunisti v skladu s svojo politično doktrino uvajali socialistični politični in družbeni sistem, je bilo pravosodje do začetka petdesetih let zato predvsem v službi politike. Bilo je podaljšana roka revolucionarne oblasti in eden od dejavnikov ter načinov prevzemanja in utrjevanja oblasti. V času t. i. partijske države sta bila pravosodje oziroma kazenski pregon odvisna od splošnega dogajanja v družbi in v državi. Delovanje pravosodja so pogojevale politične razmere in vzdušje v družbi, ki je bilo zelo odvisno od politike in politične propagande. Vse to je vplivalo tudi na stopnjo demokratičnosti kazenskega postopka, in to ne le za kazniva dejanja »zoper ljudstvo in državo«, ampak je to veljalo za celotno kazensko oziroma kaznovalno pravo, ki je del pravnega reda države in tudi sredstvo izvajanja oblasti in varovanja družbene ureditve. Kazensko pravo pa ima tudi nalogo varovanja posameznika pred samovoljo, nezakonitostjo represivnega delovanja državnih oblasti.

Nova oblast je zgradila svoj pravni sistem in svoje pravosodje in pri tem je izhajala iz ideje o diskontinuiteti pravnega reda. Glede na dejstvo, da so bili značaj oblasti, njeni nosilci in politični »upravljavci« v popolnem nasprotju s predvojnimi političnim in pravnim značajem, nova revolucionarna oblast ni mogla prevzeti prejšnjega državnega aparata, pa tudi ne pravosodja in kazenske zakonodaje. Za dosego diskontinuitete pravnega reda so bili odpravljeni predpisi ne le okupatorjev in kvizlinških oblasti, ampak tudi predvojnih. Potem ko je bil osvobojen jugovzhodni del države, je Predsedstvo AVNOJ-a v začetku februarja 1945 sprejelo Odlok o odpravi

in razveljavitvi vseh pravnih predpisov, ki so jih med okupacijo izdali okupatorji in njihovi pomagači. Ta je vseboval tudi odpravo pravnih predpisov, ki so veljali v trenutku okupacije, tj. pred 6. aprilom 1941, če so ti nasprotovali »pridobitvam narodnoosvobodilne borbe«. Šlo je za tiste pravne predpise, ki so imeli politični značaj, ne pa za tiste sodbe, odločitve, ki so jih v času okupacije sprejemale okupatorjeve ali kvizlinške sodne oblasti in so urejale zasebno-pravna razmerja, če ta niso bila v nasprotju s pridobitvami NOB, pa tudi za tiste v kazenskih zadevah, ki so jih izdala redna kazenska sodišča in so temeljila na predpisih, veljavnih pred 6. aprilom 1941. Odločitve sodišč v kazenskih zadevah so ostale v veljavi, dokler ni pristojno sodišče na predlog javnega tožilca izdalo nove odločbe. Odpravljene pa so bile vse odločbe okupatorskih in kvizlinških sodišč, ki so temeljile na predpisih, ki so jih izdali okupatorji in kvizlingi.³ To je urejal tudi Zakon o neveljavnosti pravnih predpisov iz časa pred 6. aprilom 1941 in iz dobe sovražne okupacije, sprejet leta 1946, potem ko je bila sprejeta ustava jugoslovanske federativne države in se je začel tudi na področju kazenskega pravosodja izgrajevati celovit pravni sistem. Ta zakon je sicer dopuščal uporabo pravnih pravil iz prava Kraljevine Jugoslavije, če niso bila v nasprotju z ustavo FLRJ in njenimi zakoni. V zakonu je zapisano, da ta pravila lahko uporabljajo, se pa državni organi ne smejo v svojih odločbah nanje sklicevati. Istega dne, ko je z odlokom odpravilo in razveljavilo vse pravne predpise okupatorskih in kvizlinških oblasti med vojno in tistih izpred vojne, ki so bila v nasprotju z NOB, je Predsedstvo AVNOJ-a ustanovilo tudi inštitut javnega tožilca z namenom vrhovnega nadzora nad tem, da vsi organi izvršilne oblasti in tudi posamezne uradne osebnosti ter državljani Jugoslavije točno izpolnjujejo zakone, in izdalo odlok o ustanovitvi Vrhovnega sodišča DFJ kot najvišjega organa sodstva.

Kazenska zakonodaja zlasti za kazniva dejanja, ki niso imela neposredne zveze s politiko in uvajanjem novega političnega in gospodarskega sistema, se je sorazmerno počasi spreminjala oziroma prilagajala novi ureditvi. Oblasti so sicer sprejemale vrsto zakonov, v katerih so bila določila iz kazenske zakonodaje, vključno s predvidenimi kaznimi za kršitev teh zakonov. Tako so bile v Zakonu o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže, sprejelo ga je Predsedstvo AVNOJ-a že aprila 1945,⁴ predvidene kazni glede na težo dejanja, od denarne kazni, prisilnega dela od enega meseca do desetih let, zaplembe, do smrtne kazni. Storilcu so lahko izrekli tudi kazen izgube državlanske časti in odvzem vodstva podjetja. Te kazni so ostale v veljavi tudi v kazenski zakonodaji. Julija 1945 je Predsedstvo AVNOJ-a sprejelo Zakon o vrstah kazni, ki so jih izrekala civilna in vojaška sodišča.

Glede pravosodja je bilo pomembno, kako se je uresničevalo z ustavo in zakoni vzpostavljeno načelo o neodvisnosti sodišč in sodnikov. Za določitev stopnje demokracije pravosodja v celoti in kazenskega postopka so pomembni predvsem odnosi med posameznimi državnimi organi, ki sodelujejo v kazenskem pregonu in sojenju, npr. med javnim tožilstvom in »politično policijo« Udbo ter obeh do sodi-

³ Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije (dalje UL DFJ), št. 4–51, 13. 2. 1945.

⁴ Prav tam, št. 26–241, 25. 4. 1945.

šča, in kakšen je v celotnem postopku položaj obdolženca.⁵ V sistemu enotne oblasti, katere nosilec je bilo ljudstvo in v katerem je bila enotna oblast razdeljena na tri funkcije, zakonodajno, izvršilno in sodno, je imelo sodstvo določeno vlogo. Čeprav je bilo ustavno sicer neodvisno in ločeno od uprave, je bilo glede na »doktrino« enotnosti oblasti ideologizirano in je sodelovalo pri preganjanju in kaznovanju političnih nasprotnikov režima in se podrejalo politični policiji. Pravosodje pa je opravljalo svojo funkcijo tudi s kaznovanjem kaznivih dejanj, ki niso bila razumljena kot politična.

III

Kaznovanje za dejanja, ki niso v skladu z družbenimi normami oziroma pravili, ki jih postavlja država, torej za kazniva dejanja, je v ozki odvisnosti od teh norm, kot jih države postavljajo v svojih kazenskih zakonikih. V njih je opredeljen namen kaznovanja, to je preprečevati družbi nevarna dejanja, in vzgojno, poboljševalno vplivati na storilce kaznivih dejanj in tudi na druge člane družbe, druge državljane, da se odvrnejo od kaznivih dejanj. V njih je bilo določeno, katera družbi nevarna dejanja so kazniva in kakšne so predpisane kazni, varnostni in vzgojni poboljševalni ukrepi zanje, in da se ti uporabljajo v zakonitem postopku proti tistim, ki kazniva dejanja storijo. To so opredeljevali oziroma uzakonjevali kazenski zakoniki. Določali so (določajo), kaj je kaznivo dejanje, ki ga je treba kaznovati, in kakšne so kazni. Glede prostostnih kazni, ko je kazen za storjeno kaznivo dejanje odvzem prostosti storilca dejanja, ki ga kazenski zakonik opredeljuje za nevarnega, za družbo in državo nesprejemljivega, je določeno tudi, za koliko časa se ta prostost odvzame.

Po drugi svetovni vojni je kazenski zakonik prejšnje jugoslovanske države⁶ zamenjal kazenski zakonik, sprejet konec leta 1947⁷; veljati je začel 12. februarja 1948. Z njim so bile dosežene najosnovnejše zahteve po pravni urejenosti. Bil je pod vplivom sovjetskega kazenskega prava. Imel je nalogo, »da z določanjem kaznivih dejanj in predpisovanjem kazni ter vzgojnih poboljševalnih in zdravstveno varstvenih ukrepov, ki se uporabljajo zanje v zakonito določenem postopku, varuje ljudsko državo /.../, njen pravni red, njeno socialistično izgraditev ter osebo in pravice njenega državljana pred dejanji, nevarnimi za družbo.« V njem je bil opredeljen namen kaznovanja kot »zatiranje družbi nevarnega delovanja, odvrčanja storilca od kaznivih dejanj in njih preprečevanje; prevzgoja in poboljšanje storilca; splošni vzgojni vpliv na druge člane družbe, da bi se odvrnili od kaznivih dejanj.« Določene so bile tudi kazni; teh je bilo še vedno 12 kot po zakonu o vrsti kazni iz leta 1945, in so bile domala enake; ni bilo več kazni izgube pravice do javne službe, uvedena pa je bila kazen poprave škode.

⁵ Peter Kobe: Kazensko pravni sistem, organi kazenskega pregona in pravosodja v času dachauskih procesov. V: Dachauski procesi, Ljubljana 1990, str. 105.

⁶ Kazenski zakonik za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. za Kraljevino Jugoslavijo je bil sprejet 27. 1. 1929. Bil je obsežen (500 členov), saj je vseboval tako splošni del kot posebni; veljati je začel z začetkom leta 1930.

⁷ Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije (dalje UL FLRJ), št. 106–776, 12. 12. 1947.

Ta kazenski zakonik je že po dobrih treh letih zamenjal nov kazenski zakonik. V začetku petdesetih let je namreč prišlo v Jugoslaviji do odmikov od kopiranja prakse čistega stalinizma, kar se je odražalo tudi v pravosodju. Odločitev za spremembo je bila vsekakor bolj politična kot strokovna, saj se je bilo takrat treba v Jugoslaviji odmakniti od sovjetske teorije in prakse na vseh področjih, tako tudi na področju pravosodja in kazenskega zakonika, ki je bil pripravljen po sovjetskih vzorcih. Najbrž ni bil osnovni namen toliko spremeniti kazenske zakonodaje in kazni, ampak dejstvo, da je bil v njem velik sovjetski, stalinistični vpliv, zlasti glede preiskovalnega postopka in tega, kdo ga je izvajal oziroma imel v njem odločujočo vlogo. Spreminjati se je začelo vprašanje zakonitosti in vprašanje o vlogi organov kazenskega pregona.

O stanju v pravosodju in kaznovalni politiki ter o spremembah je junija 1951 razpravljala plenarna komisija najvišjega političnega organa v državi, Centralnega komiteja KPJ.⁸ Uvodni referat je imel notranji minister Aleksandar Ranković, ki je bil do dotedanje situacije v pravosodju in prakse le-tega dokaj kritičen. V njegovem nastopu je bilo tudi precej sprenevedanja, kar se je pokazalo zlasti v zvezi z Golim otokom, kjer je bilo taborišče za t. i. informburojevce, med katerimi večina sploh ni bila sodno obsojena, ampak so dobivali »upravne kazni« neposredno s strani Udbe ali upravnih organov. Niso bili obsojenci, čeprav jim je bila svoboda odvzeta, niti niso bili na prestajanju kazni, ampak na »prevzgoji«. Ranković je bil dokaj kritičen do politične policije, ki jo je vodil od njene ustanovitve maja 1944, ker ta mnogokrat v svojem delovanju ni upoštevala zakonodaje oziroma se je postavljala nad njo. Plenum je kot politično napotilo sprejel resolucijo o krepitvi pravosodja in zakonitosti. V pravosodju se je takrat začela nova doba, saj je bila postavljena nova zasnova, dana so bila tudi nova konkretna napotila za njegovo delovanje. Zgodil se je dokajšnji odmik od »revolucionarnega« sodstva, kakršno je bilo do tedaj, in ki se je tudi zakonsko naslanjalo na sovjetsko pravno teorijo in prakso.⁹ Tako so postala sodišča tista, ki so imela nadzor nad preiskavo kaznivih dejanj in tudi nadzor nad delom organov državne uprave, javni tožilec pa je imel funkcijo zastopanja obtožbe pred sodiščem in ne več v preiskavi.

Že pred partijskim plenumom je konec februarja 1951 zvezna skupščina sprejela Kazenski zakonik, ki je začel veljati s 1. julijem 1951.¹⁰ »Pred nasiljem, samovoljo, gospodarskim izrabljanjem in pred drugimi nevarnostmi« je varoval »osebnost državljanov, njihove z ustavo in zakoni zagotovljene pravice in svoboščine, politične, narodne, gospodarske in socialne temelje FLRJ, njeno neodvisnost in varnost, njeno socialistično družbeno ureditev in z ustavo in zakoni določeni državni red.«¹¹ Namen kaznovanja je bil »preprečevati družbi nevarna dejanja, preprečevati kazniva dejanja, vzgojno vplivati na druge, da ne bi delali kaznivih dejanj, vplivati na razvoj družbene morale in družbene discipline državljanov.« Kaznovanje je tako imelo pre-vzgojni namen.

⁸ Izvori za istoriju SKJ : sednice CK KPJ 1948-1952. Beograd 1985, str. 507–589.

⁹ O tem, kakšna je bila kazenskopravna zaščita države v Sovjetski zvezi, gl. v Ljubo Bavcon: Kaznenopravna zaščita države i njenog uredenja : politički delikti. Zagreb 1988, str. 48–57.

¹⁰ UL FLRJ, št. 13–134, 9. 3. 1951.

¹¹ Prav tam, čl. 1.

Vseboval je tudi posebni del, tj. seznam kaznivih dejanj oziroma dejanj, ki so bila prepovedana, in kazni zanje. V tem zakoniku so bile določene kazni tudi za kazniva dejanja s področja kriminalitete, za katera so do tedaj določali kazni po predvojnem kazenskem zakoniku. Določene pa so bile tudi kazni; teh je bilo nekoliko manj, ne več 12 kot po kazenskem zakoniku iz leta 1947, ampak 7. Ukinjena je bila kazen izgube državljanstva in zamenjana s kaznijo omejitve državljanskih pravic, tj. odvzema volilne pravice, voliti in biti izvoljen, opravljanja volilnih funkcij in pravica javnega nastopanja; trajna izguba le-teh je bila v primeru smrtne kazni, ali ko je bila ta nadomeščena z dosmrtnim stroгим zaporom.

S tem kazenskim zakonikom se je kazenska zakonodaja Jugoslavije približala ravni kazenskih zakonodaj evropskih držav, v katerih sta bila parlamentarna demokracija in drugačen politični sistem, kot je bil takrat v Jugoslaviji. Zaradi napredka kazenskopravne znanosti in drugih znanosti o kriminaliteti se je pokazala potreba po dopolnitvi in popravku tega kazenskega zakonika. Zvezna ljudska skupščina je konec junija 1959 sprejela novelo h kazenskemu zakoniku iz leta 1951. Uradno je sicer šlo za spremembe in dopolnitve kazenskega zakonika iz leta 1951, dejansko pa je bil to novi kazenski zakonik.¹² Na osnovi Zakona o spremembah in dopolnitvah kazenskega zakonika je bilo isti dan sprejeto prečiščeno besedilo kazenskega zakonika (sprejel ga je Zakonodajni odbor Zveznega zbora). Veljati je začel z začetkom leta 1960. Spremenjen in dopolnjen kazenski zakonik je zmanjšal število kazni s 7 na 5 in dokaj stroge kazni omilil. Odpravljena je bila kazen dosmrtnega odvzema prostosti, kot izvršitev smrtne kazni je bilo odpravljeno obešanje, najvišjo kazen strogega zopora je z 20 let znižal na 15 let, najvišjo kazen zopora pa s petih na tri leta. Možnost uporabe pogojne obsodbe je bilo razširjeno. Dodani so bili npr. varnostni ukrepi kot način kaznovanja. Tako je bila kot varnostni ukrep uzakonjena kazen odvzema voziškega dovoljenja, oziroma, da se tega ne sme izdati za čas od enega do petih let. To je bila vsekakor posledica višanja standarda in večje motorizacije v jugoslovanski državi.

Ta kazenski zakonik je doživel še nekaj sprememb in dopolnitev. Tako so bile leta 1962 sprejete spremembe in dopolnitve zlasti glede kazni za izdajo državne skrivnosti, za izdajo in neupravičeno pridobitev poslovne tajnosti, izdaje uradne tajnosti, izdaje vojaške tajnosti pa tudi zaradi nedovoljenega razpolaganja s stanovanji.¹³

IV

Kakšni so bili zločini, kot jih je opredeljeval kazenski zakonik, v Sloveniji v letih od 1954 do 1963, kažejo podatki o obsojenih osebah, ki so jih obravnavala redna sodišča. Na osnovi podatkov sodišč, ki so za vsa kazniva dejanja izrekli kazni, v katerih so upoštevani vsi, ki so bili pravnomočno obsojeni ne glede na vrsto kazni, sodni opomin, kak vzgojni ukrep (pri mlajših polnoletnih), ali pa jim je bila kazen odpuščena, je objavil Zavod za statistiko SR Slovenije v Statističnem letopisu za leto

¹² UL FRLJ, št. 30-559, 29. 7. 1959.

¹³ Prav tam, št. 31-431, 1. 8. 1962.

Tabela 1: Kazniva dejanja v Sloveniji 1954–1963

Kaznivo dejanje zoper:	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Skupaj	16600	19493	19618	17469	15010	14856	12943	12333	13212	15977
število obsojenih	13207	16204	15921	14007	12335	12126	10959	9969	10406	10856
ljudstvo in državo	45	51	61	35	12	30	32	24	4	15
človečnost in mednarodno pravo	13	-	5	1	5	-	-	-	-	-
življenje in telo	2330	2701	2738	3071	2628	2826	2411	1986	2299	2560
svobodo in pravice državljanov	247	266	298	248	260	263	160	167	217	296
delovno razmerje	26	21	34	20	4	8	9	7	7	3
čas in dobro ime	2221	2565	2532	2363	2229	1931	1375	1357	1413	1815
osebno dostojanstvo in moralo	101	159	181	159	180	175	190	142	172	188
zakonsko zvezo in rodbino	245	239	212	253	202	190	238	218	248	307
človeško zdravje	26	35	27	17	4	13	16	10	16	8
narodno gospodarstvo	1425	1793	1619	1008	679	882	766	695	771	783
družbeno premoženje	2273	2995	2853	2386	1979	1821	1642	1490	1778	2197
zasebno premoženje	2875	3228	3372	2715	2789	2871	3092	3115	3233	4411
splošno varnost ljudi in premoženja	485	734	866	893	973	1352	1462	1546	1394	1419
Pravosodje	86	137	149	138	123	102	124	87	106	145
javni red in pravni promet	3188	3409	3387	2742	1947	1383	839	676	677	768
uradno dolžnost	970	1108	1356	1416	990	893	567	788	867	1055
oborožene sile in po drugih zakonih	44	52	28	4	6	16	20	25	10	7

1964.¹⁴ Navedene letnice se nanašajo na leto obsodbe, ne na leto storitve kaznivega dejanja. Predstavljena podoba zločinov v desetih letih v Sloveniji je glede števila kaznivih dejanj in števila njihovih storilcev nekoliko zavajajoča, kajti kaznivih dejanj je bilo več, kot je bilo storilcev. Posamezni storilci so namreč v enem »zločinu« storili več kaznivih dejanj, sodišče pa je storilcu izreklo kazen za vsako storjeno kaznivo dejanje, kot ga je opredeljeval kazenski zakonik, na koncu pa je bila izrečena enotna kazen.

Po teh podatkih, ki sicer ne kažejo vseh razsežnosti na eni in posebnosti ali posameznosti posameznega kaznivega dejanja na drugi strani, bi bilo treba pregledati vsak primer, ki so ga obravnavala sodišča posebej, se kaže, da je bilo največje število kaznivih dejanj s področja t. i. gospodarskega kriminala, tj. zoper narodno gospodarstvo in zoper družbeno premoženje. Sledili so »zločini« zoper javni red in pravni promet, nato zoper zasebno premoženje, v kar je mogoče šteti tudi vsako krajo. Tem kaznivim dejanjem sledijo tista zoper življenje in telo, nato pa zoper čast in dobro ime. »Političnih zločinov«, tj. zoper ljudstvo in državo, je bilo sorazmerno malo; v vsakem letu med vsemi obravnavanimi na sodiščih okoli 0,2 %, v posameznih letih tudi mnogo manj. Kazniva dejanja, s katerimi so se ukvarjala v desetletju od 1954 do 1963 redna sodišča v Sloveniji, so bila tako predvsem iz vrst »klasičnih« kaznivih dejanj in proti tem je bila naperjena »represija« države prek njenega sodnega aparata.

V

Za storjeno kaznivo dejanje, za zločin, je sledila kazen. Kaznovalna politika je bila v ozki povezavi s kazenskim pravom, kazensko zakonodajo, predvsem kazenskim zakonikom. Pri prikazu kaznovalne politike oziroma kazni, kakršne so bile predvidene v kazenskem zakoniku in drugi zakonodaji in so bile na tej osnovi izvajane, je treba upoštevati kazensko pravni, posebno kazensko procesni režim, ki je bil v Jugoslaviji v veljavi od konca druge svetovne vojne do začetka šestdesetih let.

Kazni, ki so jih izrekala sodišča, so bile glavne in stranske. Glavne, te so se izrekale kot samostojne, so bile smrtna kazen in kazen odvzema prostosti strogega zopora in zopora, medtem ko so bile druge stranske in so jih lahko sodišča izrekala kot dodatno kazen h glavni. Nekatere je lahko sodišče izrekalo tudi kot glavne, npr. denarno kazen po kazenskem zakoniku iz leta 1951, medtem ko je bila kazen zaplembe premoženja mogoča le kot stranska kazen. Običajno je pomenila, da so bile obsojencu odvzete nepremičnine. Pri kazni zaplembe premoženja je zakon določal, kaj se sme zapleniti. Zaplenjeno premoženje je postalo lastnina države oziroma t. i. splošno ljudsko premoženje.

Poleg kazni odvzema prostosti, t. i. prostostnih kazni, strogega zopora in zopora ter najtežje kazni, smrtne, ta se je po kazenskem zakoniku iz leta 1959 lahko izvedla

¹⁴ Statistični letopis SR Slovenije (dalje Statistični letopis SRS) 1964. Zavod za statistiko SR Slovenije, Ljubljana 1964, str. 449. Ta statistični letopis je bil prvi med letopisi, ki so nato izhajali za vsako leto. Pred tem je Zavod za statistiko pripravil le dva statistična letopisa za Slovenijo, in to za leto 1953 in 1955.

le s streljanjem, so bile uzakonjene tudi druge kazni in varnostni ukrepi. To so bile po kazenskem zakoniku iz leta 1947 denarna kazen, zaplemba premoženja, izguba državljanstva, izguba državljanskih pravic, izguba čina, prepoved opravljanja določenega poklica, izgon, poprava škode. Kazenski zakonik iz leta 1951 je število teh kazni nekoliko zmanjšal, poleg smrtne in prostostnih kazni so bile še denarna kazen, zaplemba premoženja, omejitev državljanskih pravic namesto izgube državljanstva in izgube državljanskih pravic, prepoved opravljanja poklica. Je pa bilo bolj določeno, katere varnostne ukrepe je lahko v sodbi izreklo sodišče. Tako je bil varnostni ukrep leta 1951 oddaja v zavod za varstvo in zdravljenje v primeru, če je sodišče ugotovilo, da je storilec kaznivega dejanja neprišteven ali zmanjšano prišteven in za svojo okolico nevaren. Oddaja v zavod za duševne bolezni in psihiatrično zdravljenje je bila kot varnostni ukrep predvidena tudi leta 1961. Med varnostne ukrepe so takrat uvrstili tudi nekatere kazni, npr. prepoved opravljanja poklica, odvzem predmetov in premoženjskih koristi, nov varnostni ukrep, ki ga ni bilo v dotedanji kazenski zakonodaji, pa je bil obvezno zdravljenje alkoholikov in narkomanov, ki se je izvajal v primeru nepogojne kazni oziroma kazni odvzema prostosti v kazensko popravni zavodu, v primeru pogojne obsodbe pa so obsojenca poslali v določen zdravstveni zavod na zavodsko ali ambulantno zdravljenje. V Zakonu o izvrševanju kazenskih sankcij iz leta 1961 pa je bil kot varnostni ukrep uveden tudi odvzem voznškega dovoljenja. V letu 1960 je bilo tako v Sloveniji na osnovi te novele kazenskega zakonika odvzetih 19 voznških dovoljenj, naslednje leto 51, leta 1962 že 182, leta 1963 pa 168.¹⁵

Kot kazen je bil mogoč tudi izgon. Zakon o izvršitvi kazni iz leta 1948 je predvidel izgon obsojenca iz kraja njegovega stalnega bivališča v kraj, ki je bil določen v sodbi. Kraj, v katerem bo živel, pa si je lahko izbral obsojenec tudi sam in je to sporočil oblastem. To je bila konfinacija. Bil pa je možen tudi izgon iz države. V zakonu o izvršitvi kazni iz leta 1951¹⁶ kazni izgona iz kraja bivanja za jugoslovanske državljanke ni bilo več, je pa ostala kazen izgona iz države, ki je veljala le za tuje državljanke, ki so morali v sodno določenem roku zapustiti državo. Za čas, ko je veljal izgon, se taka oseba ni smela vrniti v Jugoslavijo. V zakonu o izvrševanju kazenskih sankcij iz leta 1961 je bila kazen izgona iz države spremenjena v varnostni ukrep. Ta zakon je posebej govoril o državljanih sosednje države. Če v določenem roku Jugoslavije niso sami zapustili, so jih jugoslovanski organi predali obmejnemu organu sosednje države. Takih primerov je bilo sorazmerno malo. Leta 1957 so po sodbi slovenskih sodišč iz Jugoslavije izgnali 6 oseb, nato pa do leta 1961 po eno, v letu 1961 nobene in v letu 1963 tri.¹⁷

¹⁵ Statistični letopis SRS 1964, str. 453.

¹⁶ UL FLRJ, št. 47–436, 24. 10. 1951.

¹⁷ Statistični letopis SRS 1964, str. 453.

VI

Za način izvajanja kazni so poleg kazenskega zakonika pomembni tudi zakoni o vrstah in izvršitvi kazni. Vsak od kazenskih zakonikov je uzakonjal vrste kazni, za način njihovega izvrševanja pa so bili sprejeti posebni zakoni. Prvi zakon o vrstah kazni je že v začetku julija 1945 na predlog ministra za pravosodje DFJ sprejelo Predsedstvo AVNOJ-a, ki je imelo vlogo začasnega zakonodajnega organa.¹⁸ S tem zakonom je bilo predvidenih 12 vrst kazni: denarna kazen, prisilno delo brez odvzema prostosti, izgon iz kraja prebivanja, izguba političnih in posameznih državljskih pravic, izguba pravice do javne službe, prepoved opravljanja določenega poklica ali obrti, izguba ali znižanje čina ali naziva, odvzem prostosti, zaplemba premoženja, odvzem prostosti s prisilnim delom, izguba državljanstva, smrtna kazen.

Kako so se kazni, na katere so storilce kaznivih dejanj obsojala sodišča, izvajale, je bilo določeno v zakonih o izvrševanju kazni, ki so sledile kazenskemu zakoniku. Tako je bil zakon o izvršitvi kazni sprejet oktobra 1948,¹⁹ nato oktobra 1951²⁰ in junija 1961.²¹ Ti zakoni se v svojih določilih glede izvajanja kazni, zlasti glede prostostnih kazni, niso bistveno razlikovali glede tega, kako bo obsojenec kazen prestajal, kakšne so bile njegove pravice in kakšne dolžnosti in kakšen je bil ali naj bi bil način ravnanja organov, ki so skrbeli za izvajanje kazni, do njega.

Za prestajanje prostostnih kazni so bile različne kazensko poboljševalne ustanove: kazensko poboljševalni zavodi, poboljševalni domovi za mladoletnike, varstveni dom za obsojene porodnice in zapori. Strogi zapor se je ločil od zapora tako po načinu kot glede na čas trajanja prostostne kazni. Kazensko popravni domovi in zapori so bili za moške in ženske obsojence. Če so bili oboji v istem KPD ali zaporu, so morali biti med seboj strogo ločeni. V kateri kazensko popravni ustanovi je obsojenec, »tisti, ki je s pravnomočno sodbo spoznan za krivega«,²² prestajal kazen, ali v kazensko popravnem domu ali v zaporu, pa je bilo odvisno od kazni, ki mu jo je naložilo sodišče. Kazen odvzema prostosti s prisilnim delom do enega leta je lahko obsojenec prestajal v zaporu, tako kot tudi kazen odvzema prostosti, če pa je bila kazen odvzema prostosti daljša, jo je prestajal v kazensko popravnem domu. To se je spremenilo po zakonu iz leta 1951, ko je obsojenec prestajal zaporno kazen strogega zapora in zapora v kazensko popravnem domu (KPD), če je bil obsojen na več kot šestmesečno kazen odvzema prostosti, drugače pa v zaporih. V obeh kazensko popravnih zavodih so bili obsojenci razdeljeni na skupine glede na vrste kaznivih dejanj, trajanje kazni in na osebne lastnosti posameznega obsojenca, njihovo življenje in obnašanje pred nastopom kazni in glede na prevzgojne ukrepe, ki jih je bil obsojenec deležen za zapahi.

Kazensko poboljševalne ustanove so bile v pristojnosti republiških oblasti. Ustanovil jih je minister za notranje zadeve republike v sporazumu z zveznim ministrom

¹⁸ UL FLRJ, št. 48–436, 10. 7. 1945.

¹⁹ UL FLRJ, št. 92–788, 27. 10. 1948.

²⁰ Prav tam, št. 47–436, 24. 10. 1951.

²¹ Prav tam, št. 24–405, 21. 6. 1961

²² Prav tam, št. 97–818, 6. 11. 1948, Zakon o kazenskem postopku, čl. 18.

za notranje zadeve. Ta pa je lahko za »posamezne vrste obsojencev« ustanovil zvezne kazensko poboljševalne ustanove. Zaporji pa so bili pod jurisdikcijo odsekov (oddelkov) za notranje zadeve okrajev oziroma mest. Odločitev o tem, v katero kazensko poboljševalno ustanovo je bil obsojenec napoten, je bila v pristojnosti republiškega ministra za notranje zadeve, na prestajanje kazni pa je obsojenca poslal oziroma ga napotil odsek (oddelek) za notranje zadeve okrajnega ali mestnega ljudskega odbora območja, kjer je stalno prebival.

V kazensko popravni ustanovi so imeli obsojenci svoje pravice in dolžnosti. Z izvršitvijo kazni so se mu vzele ali omejile tiste pravice, ki jih je obsegala predpisana kazen na način in ob pogojih, ki so bili zapisani v sodbi sodišča in glede na zakon. V zakonodaji o izvršitvi kazni je bilo posebej povedano, da namen in način izvršitve kazni oziroma ukrepov ne sme biti tak, da bi se obsojencu povzročalo telesno trpljenje, ali da bi bilo žaljeno njegovo človeško dostojanstvo. Dolžnost obsojenca pa je bila upoštevati hišni red kazensko popravne ustanove in delati, pri čemer je moralo biti njihovo delo koristno. Obsojencem je v KPD pripadala poleg hrane, za katero je veljal pravilnik oziroma razpredelnica za prehrano, ki ga je predpisal zvezni minister za notranje zadeve sporazumno z ministrom za trgovino in preskrbo, tudi obleka, obutev, perilo, posteljnina, v zaporih pa so dobili poleg hrane le posteljnino, obleko, obutev in perilo pa so imeli svoje. Obsojenec je imel brezplačno zdravstveno varstvo in socialno zavarovanje za primer nezgode pri delu.

Pravice, ki so jih imeli po zakonodaji obsojenci, so bile predvsem glede stikov s sorodniki. Ti so jih lahko obiskovali do dvakrat mesečno, z dovoljenjem upravnika zapora pa so obsojenega lahko izjemoma obiskali tudi drugi. Hišni red KPD je določal tudi vsebino pisemske pošiljke, ki so bile nadzorovane, prav tako pa je hišni red določal, koliko paketov lahko dobi obsojenec na mesec. Pakete s hrano, količine in vrste živil je določal hišni red, so lahko prejeli le ob državnih praznikih, z dovoljenjem upravnika pa tudi ob drugih priložnostih.

Nasploh je moralo življenje v kazensko poboljševalnih ustanovah potekati po hišnem redu, za katerega je splošna načela predpisal zvezni minister za notranje zadeve. Hišni red je določal tudi dolžnosti obsojencev, način njihovega bivanja za rešetkami in kazni, če se tega reda niso držali ali so ga kršili. Disciplinske kazni je izrekal upravitelj ustanove. O osamitvi, t. i. samici, »če je potrebno, da se doseže namen kazni«, je odločal upravitelj glede na osebnostne lastnosti obsojenca in njegovo vedenje. V samici je lahko obsojenec preživel do četrtno naložene mu kazni oziroma nepretrgoma ne več kot tri leta, po zakonodaji iz leta 1961 pa do tretjine izrečene kazni, nepretrgano pa najdalj eno leto.

Prostori kazensko poboljševalnih domov in zaporov so morali, kot je bilo zapisano v zakonu o izvrševanju kazenskih sankcij iz junija 1961, pred tem v zakonodaji ni bilo o tem nič določenega, ustrezati krajevnim in podnebnim razmeram. Prostori niso smeli biti vlažni in morali so biti tako svetli, »da omogoča delo in branje, ne da bi bilo to kvarno za vid«. Spalnice so bile skupne in posebej je bilo določeno, da mora imeti vsak obsojenec svojo posteljo. V skupni spalnici je moralo priti na osebo najmanj 8 m³ prostornine. Glede hrane je bilo zapisano, da mora zadoščati

za ohranitev zdravja in popolne telesne zmožnosti obsojenca. obroki so morale imeti najmanj 2500 kalorij na dan. Morali so dobivati tri obroke, pri čemer je bilo določeno, da je morala biti hrana raznovrstna. Za hrano so bile predpisane tablice.²³ Preden so hrano razdelili obsojencem, jo je moral poskusiti upravnik ali uslužbenec, ki ga je ta določil, vse ugotovitve so morale biti zapisane v kontrolno knjigo. Posebej je bilo določeno, da mora biti obsojencu v vsakem trenutku na razpolago »dobra pitna voda«.

V KPD in zaporih je bila za obsojence predpisana delovna obveznost. V ta namen, »za prevzgojo obsojencev, da se privadijo družbeno koristnemu delu in delovni disciplini«, so bila ustanovljena v kazensko poboljševalnih ustanovah industrijska in obrtna gospodarska podjetja. Obsojenci na kazen odvzema prostosti s prisilnim delom so bili dolžni opravljati težja fizična dela, ki jih je določala uprava. Če se je po mnenju le-te v času prestajanja kazni »zadosti prevzgojil«, so mu lahko naložili lažja fizična dela. Po zakonu iz leta 1961 je bilo treba obsojencem omogočiti čim bolj raznovrstno zaposlitev. Delavnik je bil osemurni in imeli so pravico do dneva počitka na teden. Za delo, za katero je bila določena norma, so dobivali plačilo oziroma nagrado v denarju, ki je bila določena po splošnih predpisih o plačah za tisto vrsto dela. Zasluge se je delil na tri dele: tretjino je dobil obsojenec za svoje osebne potrebe in je lahko z denarjem kupoval v zaporniški »kantini« npr. časopise, hrano, ne pa alkoholnih pijač, tretjino je lahko poslal družini, če pa ni imel komu poslati, je bil ta del vnesen v tisti prihranek, ki ga je iz tretje tretjine zasluge ustvarjala uprava in je celoten zaslužen prihranek dobil obsojenec ob izpustu na prostost. Po zakonu o izvrševanju kazenskih sankcij iz leta 1961 je imel obsojenec pravico tudi do letnega dopusta, če je opravljal neko delo redno nepretrgoma enajst mesecev v trajanju štirinajstih dni. Za dopust, ko obsojencu ni bilo treba delati, je bil plačan v višini povprečnega rednega mesečnega plačila v zadnjih šestih mesecih. Obsojencu je pripadala tudi »bolniška« in v času bolezni je bil plačan v višini polovice povprečnega mesečnega plačila, ki ga je dobival v rednem delovnem času v zadnjih šestih mesecih.

Kaznovalna politika – kazni in izvrševanje kazni ter način prestajanja kazni odvzema prostosti – je eden od kazalnikov stopnje demokratičnosti oblasti v posamezni državi. Zakonodajca, predvsem kazenski zakonik, seveda ne kaže, kakšen je bil način izvrševanja kazni v praksi. Tega ne kažejo tudi uradna poročila, ki so jih o izvrševanju kazni pripravljali posamezni organi, ki so po zakonodaji bili pristojni za izvrševanje kazni. Črka na papirju, tako glede zakonodaje o izvrševanju kazenskih sankcij kot poročila o tem, se nedvomno razlikujejo od življenja, ki so ga za zapahi živeli obsojenci. O kaznovalni politiki in načinu, kako se je ta izvajala v primeru odvzema prostosti, imajo razumljivo svoje mnenje, ki izhaja iz lastnih izkušenj, vsi tisti, ki so

²³ Tablice prehrane za obsojence so sicer bile objavljene v uradnih listih, kot je bil primer za čas pred 2. svetovno vojno, ko je bil objavljen Pravilnik o prehrani obsojencev kazenskih in drugih podobnih zavodov (Službene novine kraljevine Jugoslavije, št. 120, 30. 5. 1930), v katerem so bilo natančno za vsak obrok po dnevih in vsako hrano določene količine za zdrave, bolehe in slabotne obsojence in za bolniško hrano. Upoštevali so tudi versko pripadnost obsojencev, npr. za obsojence muslimane.

skusili življenje za zapahi. Kakšno je bilo dejansko življenje obsojencev, lahko povedo le ti, pa še v takšnih primerih sta prisotni subjektivnost posameznika in selektivnost njegovega spomina.

VII

Koliko je bilo kaznovanih za storjena kazniva dejanja s strani civilnih sodišč, kažejo tudi statistični podatki.²⁴ Kažejo splošne trende kaznivih dejanj, kot so jih obravnavala sodišča. Glede na sodbe civilnih sodišč se je število kaznivih dejanj v Sloveniji po letu 1948 zmanjševalo. Leta 1948 je bilo za kazniva dejanja obsojenih 18.837 oseb (12.958 polnoletnih storilcev), nato pa je število obsojenih za kazniva dejanja padlo za dve leti pod deset tisoč, leta 1951 pa je ponovno naraslo na 15.600. Od leta 1952 do 1963 je bilo število obsojenih za kazniva dejanja v Sloveniji bolj ali manj stalno, med 12.560 leta 1953 in 16.200 leta 1955, kar je bilo v tem desetletju največje število obsojenih, do okoli deset tisoč v začetku šestdesetih let.

Gibanje števila kaznivih dejanj oziroma nihanja števila obsojenih so bila odvisna od zavzetosti delovanja organov za notranje zadeve, tožilstva in sodišč, pri čemer so na to »marljivost« vplivali politični pritiski, da je treba biti glede odkrivanja in kaznovanja kriminala bolj odločen in uspešen. Pri tem je šlo bolj za preganjanje nepolitičnega kriminala, za t. i. klasični kriminal, kajti število tistih kaznivih dejanj, ki so imela oznako politična, tj. zoper ljudstvo in državo, je od leta 1948 hitro padalo. Leta 1948 je bilo v Jugoslaviji za politična kazniva dejanja obsojenih 11.400 oseb, v Sloveniji 977, pet let kasneje pa je bilo v Jugoslaviji za politične zločine obsojenih 1283 oseb, v Sloveniji pa 114, leta 1954 pa 44. Medtem ko je število političnih kaznivih dejanj glede na obsodbe hitro padalo, leta 1963 je bilo v Sloveniji zabeleženih le 15 obsodb zoper ljudstvo in državo, je bilo število običajnih kaznivih dejanj dokaj stalno. Število kaznivih dejanj zoper življenje in telo je bilo v petdesetih letih precej enakomerno, med 2300 leta 1954 in 2500 leta 1963, odstopanje, ko jih je bilo nad tri tisoč, je leta 1957. Najmanjše število obsodb za tovrstna kazniva dejanja je bilo leta 1961, ko jih je bilo manj kot dva tisoč. Nasploh je bilo število kaznivih dejanj zoper življenje in telo med največjimi, več je bilo le sodb za kazniva dejanja zoper zasebno premoženje.

Kazni, ko so jih dobivali za storjena kazniva dejanja storilci le-teh, so bile različne. Največ jih je bilo prostostnih. Število smrtnih kazni je po letu 1954 močno padlo; leta 1948 je bilo v Sloveniji izrečenih 51 smrtnih kazni, leta 1952 tri, med letoma 1954 in 1963 pa so sodišča v Sloveniji izrekla štiri smrtne kazni. Zadnja smrtna kazen v Sloveniji sploh je bila izvedena oktobra 1959, v statistiko pa je bila zabeležena šele v letu 1962; šlo je kaznivo dejanje zoper življenje in telo, namreč za ustrelitev

²⁴ O obsojenih osebah, kaznivih dejanjih je podatke zbirala redna statistična služba. Podatki o obsojenih osebah so po obsegu popolni, upoštevane so tiste osebe, ki so bile pravnomočno obsojene. Navedene letnice so čas obsodbe, ne pa čas, ko je bilo kaznivo dejanje storjeno. – Statistični letopis SRS 1964, str. 529.

Tabela 2: *Gibanje števila obsojenih oseb v Jugoslaviji in v Sloveniji 1952–1963*²⁶

Leto	Jugoslavija	Slovenija
1952	131.180	13.026
1953	113.413	12.558
1954	120.131	13.207
1955	139.105	16.204
1956	134.289	15.921
1957	124.288	14.007
1958	111.759	12.335
1959	122.197	12.126
1960	107.940	10.595
1961	119.496	9969
1962	121.259	10.406
1963	118.626	10.856

miličnika, ki je storilcu poskušal preprečiti beg. Sicer pa se je število smrtnih kazni v Jugoslaviji po letu 1952 močno zmanjšalo, izrečene so bile predvsem za kazniva dejanja, ki niso imela političnega značaja. V petdesetih letih ni bilo med obsojeni na smrtno kazen v Sloveniji nikogar, ki bi bil obsojen zaradi političnega »zločina«, v Jugoslaviji pa je bila zadnja smrtna kazen zaradi takšnega razloga izvedena leta 1954. Šest oseb je bilo med letoma 1954 in 1963 obsojenih na dosmrtni strogi zapor, kar je bila kazen, ki se je izrekala namesto smrtne kot amnestija zanjo. Med kaznimi odvzema prostosti je bilo največ kazni zapora. Sodišča so izrekla tudi veliko denarnih kazni. Med stranskimi kaznimi so bile tudi najštevilčnejše denarne kazni, kazen zaplembe premoženja pa je bila dokaj redka; v času od 1954 do 1963 so sodišča v Sloveniji izrekla 23 kazni odvzema premoženja.²⁵

Število obsojencev na prostostne kazni se je večalo. Močno se je najprej zvečalo predvsem število obsojencev na krajše prostostne kazni, npr. tistih obsojenih na kazen zapora od šest mesecev do enega leta, in nato tistih s kaznijo zapora od 15 do 30 dni. Teh je bilo do leta 1957 med vsemi obsojenci največ, nad polovico vseh obsojenih v posameznem letu, v naslednjih letih pa jih je bilo manj kot obsojenih na zapor od enega do šest mesecev. Velik del obsojenih je bil obsojen pogojno.

²⁵ Jugoslavija 1918–1988. Beograd 1988, str. 435, tab. 31–8.

Tabela 3: *Polnoletni obsojenci po izrečenih kaznih in varnostnih ukrepih v Sloveniji 1954–1963*²⁶

Obsojeni na kazen	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Smrtna kazen	2	1							1*	
Strogi zapor										
Dosmrtni**	1	3	-	1	2	-	-	-	-	-
15-20	5	6	8	5	7	1	-	1	1	1
10-15	9	13	6	11	8	3	13	5	5	2
5-10	20	46	32	29	18	34	29	41	27	16
2-5	134	157	110	98	77	101	125	137	151	114
1-2	146	167	154	149	151	108	227	187	190	182
do 1*** leta	165	216	210	285	297	226	-	-	-	-
Zapor										
2-5	33	44	26	43	30	31	-	-	-	-
2-3	-	-	-	-	-	-	31	39	31	37
1-2 let	179	237	175	127	115	130	161	178	183	184
6-1 mesec	1145	1182	1075	645	528	557	658	653	714	795
15-30dni	7531	9176	9366	2083	1919	2153	1882	1587	1647	1386
do 15dni				1417	1350	1293	834	690	586	457
Denarna kazn	3808	4906	4719	3866	3486	3343	2288	2062	2272	2857
Stranske kazni										
omejitev državljskih pravic	14	22	20	7	8	-	-	-	-	-
prepoved opravljanja poklica	-	7	16	3	3	4	-	-	-	-
zaplemba premoženja	6	7	-	2	-	-	-	7	1	-
denarne kazni	125	178	148	155	134	144	160	181	158	156
Varnostni ukrepi										
oddaja v zavod za varstvo in zdravljenje	-	-	5	1	2	1	4	4	4	11
obvezno zdravljenje alkoholikov in narkomanov	-	-	-	-	-	-	7	23	35	38
Prepoved opravljanja poklica	-	-	-	-	-	-	6	26	101	106
odvzem vozniškega dovoljenja	-	-	-	-	-	-	19	51	182	168
odvzem predmetov in premoženjske koristi	-	-	-	-	92	123	105	148	305	285
izgon iz države	-	-	-	6	1	1	1	1	-	3
Pogojno obsojeni	4860	5469	5919	6881	6607	6420	5343	5113	5297	5633

* kazn izvršena oktobra 1959

** po KZ 1959 se je smrtna kazn lahko nadomestila s kaznijo strogega zapora do 20 let (29. čl.)

*** po KZ 1959 je bila kazn strogega zapora lahko le daljša od enega leta (28. čl.)

Med obsojenimi je bila večina moških; žensk je bila dobra tretjina. Povprečni »zločinec«, ki so ga obsodila slovenska sodišča v petdesetih letih in v začetku šestdesetih 20. stoletja, je bil Slovenec, moški, star med 30 in 40 let, z nepopolno osnovnošolsko izobrazbo, ki je delal kot delavec in je storil zločin proti javnemu redu in

²⁶ Statistični letopis SRS 1964, str. 453.

pravnemu prometu. Dejansko je šlo za manjše »zločine«, če jih je mogoče razvrščati po teži storjenega kaznivega dejanja glede na kazenski zakonik.

VIII

Zločin in kazen ter tudi represija, ki jo je izvajala država, zlasti represija kot kazenski ukrep v času od konca druge svetovne vojne pa do začetka šestdesetih let 20. stoletja v Sloveniji sodijo glede na vrste zločinov in tudi kazni, ki so jih storilci dobili, kot tudi načini kazni v povsem povprečno, tudi iz t. i. demokratičnih standardov kazensko ali kaznovalno politiko. To velja bolj ali manj za to obdobje tudi za represijo. Ta se je v smislu zatiranja kriminala, zločinov glede svojih načinov proti storilcem kaznivih dejanj s časom spreminjala na bolje in je postajala bolj »humana« oziroma manj prisilna in nasilna. To velja zlasti za preganjanje t. i. političnih zločinov, katerih število se je tudi s političnimi spremembami, ki jih je doživljala jugoslovanska država od začetka, natančneje od sredine petdesetih let, zmanjševalo. Zmanjševanje kaznivih dejanj, kot so jih kazale sodbe, izrečene na sodiščih za zločine »zoper ljudstvo in državo«, je bilo predvsem plod sprememb v pogledih oblasti, ki je bila trdno v sedlu in je preganjala resnično najhujša kazniva dejanja politične narave. Nasploh pa se je represija, od organov pregona, preiskave in sodstva, ukvarjala s povsem »vsakdanjimi«, »civilnimi« zločini, ki jih zagrešijo ljudje v vseh časih, v vseh državah in v vseh režimih. Slovenija v času socializma kot politično gospodarskega sistema, ali v času »komunizma« glede na to, kdo je imel oblast, ni bila v tem nobena izjema. Niti zločin niti kazen v tem času nista imela političnega ali ideološkega predznaka, ampak predvsem in samo takšnega, kot so ga imeli in ga imajo povsod po svetu. Zločin in kazen sta pač splošni »vrednoti« človeštva.

Zdenko Čepič

CRIME AND PUNISHMENT : PUNISHMENT OF CRIME IN THE YUGOSLAV
LEGISLATION 1945–1963

S u m m a r y

We usually understand repression carried out within or by a state or its authorities as violence against the political opponents of the authorities. However, these were not the only criminal offences persecuted through the judicial system by the state authorities after World War II. Namely, perpetrators of non-political crimes did not rest. As far as "crimes" unrelated to political offences were concerned, life in Yugoslavia went on despite the changes of the authorities and political system. Completely ordinary crimes took place as well: from crimes against property, either state or private, to those against life and physical integrity, meaning theft, assault, manslaughter or murder. The authorities – just like any others – persecuted such crimes with the primary goal of protecting the citizens. As it was, the number of crimes not described as "political" far exceeded the number of crimes against the people and the state.

Crime is usually followed by punishment. If a perpetrator of a criminal offence is caught and convicted, the punishment is imposed in accordance with the applicable legislation. Penalties for actions not in line with the social norms or rules as well as the aims of these punishments are provided for in the criminal codes. Punitive policy – penalties, enforcement of sentences and the ways of serving prison sentences – is one of the indicators of how democratic the authorities in an individual country are.

However, the legislation does not show how the sentences were enforced in practice, nor is this indicated in the official reports, written about the enforcement of sentences by the individual competent bodies. Naturally, all those who have experienced life behind bars hold their own opinions about the punitive policy and its implementation.

After World War II the new Yugoslav authorities developed their own legal system and justice administration. Criminal law, especially with regard to criminal offences not directly related to politics and the introduction of the new political and economic system, was relatively slow to change or adapt to the new regime. When the new constitution of the Yugoslav federal state was adopted in 1946, a comprehensive legal system also started developing in the field of criminal justice. The legislation with regard to the applicable penalties imposed by the civilian and military courts may have been adopted by the Presidency of AVNOJ (Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia) in July 1945. However, the criminal code was adopted by the Yugoslav Assembly in the end of 1947 (and came into force on 12 February 1948). With it the basic demands for legal order were satisfied. The criminal code was under the influence of the Soviet criminal law and was first amended already after slightly more than three years – in the end of February 1951 the Yugoslav assembly adopted a new criminal code (in force as of 1 July 1951). The special section of this code contained a list of punishable offences and penalties for them. It also set out penalties for criminal offences, which had until then been defined in the pre-war criminal code. Thus the Yugoslav criminal law was approximated to the level of criminal laws of European countries with different political systems. As the criminal law and other sciences related to criminality developed, the need for changes and amendments became evident. In the end of June 1959 the Yugoslav Assembly adopted an act amending the criminal code of 1951. In fact this was a new criminal code, which later saw further changes and amendments.

The enforcement of sentences imposed on the offenders by the courts was set out in the acts on the enforcement of sentences, which followed the criminal codes. The Enforcement of Criminal Sanctions Act was adopted in 1948, then in October 1951, and finally in June 1961. These acts were quite similar with regard to how the sentences, especially prison sentences, were to be carried out, how the convicts would serve them, and what their rights and obligations were.



Inštitut za novejšo zgodovino

UDC

94(497.4)''18/19''

UDK

ISSN 0353-0329